

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

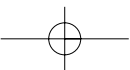
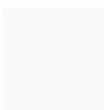
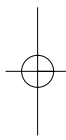
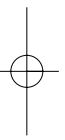
τριμηνιαία επιστημονική επιθεώρηση

ΤΟΜΟΣ ΙΕ΄

Τεύχος 58

Άνοιξη 2010

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

SOCIAL SCIENCE TRIBUNE

Περιεχόμενα

Αναστάσιος Δ. Καραγιάννης

Εμπειρικές διαστάσεις και εφαρμογές της Οικονομικής της Ευημερίας . . . 5

Μαυρουδέας Σταύρος – Ιωαννίδης Αλέξης

Διαδικασίες εξαγωγής υπεραξίας και η σχέση τους με τη διάρκεια, την ένταση και την παραγωγικότητα της εργασίας 47

Βεκρή Μαρία – Βρυωνίδης Μάριος

Ταυτότητες φύλου και αντισυμβατική συμπεριφορά στην εφηβική ηλικία 69

Μαρία Γ. Λιοζίδου

Ηγεσία και ευρωπαϊκή ολοκλήρωση: Αναζήτηση εναλλακτικών μορφών δημιουργικής ηγεσίας 101

Μαίρη Γείτονα – Λορένα Ανδρούτσου – Λίνα Μπούκη – Κων/νος Κόκκινος

Αξιολόγηση της Λειτουργίας των Απογευματινών Ιατρείων στο Πανεπιστημιακό Γενικό Νοσοκομείο Λάρισας 139

Θεόδωρος Μεταξάς

Ο πολιτισμός ως «εργαλείο» αστικής ανάπτυξης και ανταγωνιστικότητας:
η διαδικασία του μάρκετινγκ των πόλεων 159

Γ. Τζαμαλούκα – Ν. Λιβάνη-Ηλιοπούλου – Φ. Κυριακοπούλου

Ο ρόλος της μόρφωσης στη διαμόρφωση κριτηρίων επιλογής
συντρόφου. Έρευνα στη σύγχρονη Κρήτη 191

Μαρία Ποιμενίδου

Οι «Ελεύθερες Ανακοινώσεις» στην προσχολική εκπαίδευση.
Κυριολεξία ή ευφημισμός; 219

Ιορδανίδης Γ. – Τσακιρίδου Ε. – Παραφέστα Σ.

Γραφειοκρατικές δομές στο δημοτικό σχολείο ως συντελεστές
πρώθησης ή αναστολής του έργου των εκπαιδευτικών και
της λειτουργίας του 235

Ε. Διδασκάλου

Καταθλιπτική Συμπτωματολογία και Αυτοεκτίμηση των Μαθητών
που φοιτούν σε Τμήματα Ένταξης 259

Ελένη Νικολάου

Η διερεύνηση των αντιλήψεων των εκπαιδευτικών για την επίδραση
της ντροπαλότητας στις διαπροσωπικές σχέσεις των ντροπαλών
παιδιών με τα συνομήλικα τους παιδιά 285

Βιβλιοκριτική 303

Βιβλιοπαρουσιάσεις 307

Summaries 313

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
Τόμος ΙΕ, τεύχος 58 Άνοιξη 2010

Εμπειρικές διαστάσεις και εφαρμογές της Οικονομικής της Ευημερίας

Αναστάσιος Δ. Καραγιάννης*

Περίληψη

Στην σύγχρονη νεοκλασική ανάλυση έχουν εκφρασθεί απόψεις για την ανάγκη οικονομικής κρατικής παρέμβασης γι' αυτό και αναπτύχθηκαν τεχνικές για την εκτίμηση, σε όρους μεταβολής της ευημερίας, αρκετών εμπειρικών περιπτώσεων. Στο παρόν άρθρο, εξετάζονται οι σπουδαιότερες προσπάθειες που έγιναν κυρίως τον προηγούμενο αιώνα ειδικά ταξινομημένες σε διάφορες θεματικές ώστε να εξειδικευθούν εμπειρικά οικονομικές πολιτικές και τρόποι έρευνας που αξιολογούν την μεταβολή της γενικής ευημερίας.

Λέξεις κλειδιά: οικονομική ευημερία, φορολογία, αναδιανομή, ανισοροπία.

Εισαγωγή

Μέσα στην ερμηνευτική της νεοκλασικής ανάλυσης έχουν αναπτυχθεί απόψεις για την ανάγκη οικονομικής κρατικής παρέμβασης που κυρίως δικαιολογήθηκε με βάση τις διάφορες αποτυχίες της αγοράς, των εξω-

* Ο Αναστάσιος Δ. Καραγιάννης είναι Καθηγητής στο Οικονομικό Τμήμα του Πανεπιστημίου Πειραιώς. Ο συγγραφέας ευχαριστεί τον ανώνυμο κριτή που με τα σχόλιά του βοήθησε στην βελτίωση του κειμένου για το οποίο παραμένει αποκλειστικά υπεύθυνος.

τερικών οικονομικών (και αντιοικονομικών) επιδράσεων και την ανάγκη για παραγωγή δημοσίων αγαθών. Συνεπεία αυτής της απαραίτητης κρατικής οικονομικής παρέμβασης αναπτύχθηκαν τεχνικές για την εκτίμηση, σε όρους μεταβολής της ευημερίας, αρκετών εμπειρικών περιπτώσεων. Στο παρόν άρθρο, εξετάζονται οι σπουδαιότερες προσπάθειες που έγιναν και οι κριτικές που έλαβαν ώστε να εξειδικευθούν εμπειρικά οικονομικές πολιτικές και τρόποι έρευνας που αξιολογούν την μεταβολή της γενικής ευημερίας.¹ Θα διερευνηθούν δηλαδή οι εμπειρικές περιπτώσεις μεταβολής της ευημερίας όπου η οικονομική ανάλυση μπορεί να έρθει αρωγός και να υποδείξει συγκεκριμένες οικονομικές πολιτικές.

Τα θέματα που αναπτύσσονται στην συνέχεια έχουν λάβει κάποια ταξινόμηση τμηματοποίηση, κυρίως για να διευκολυνθεί η συνοχή της ανάλυσης. Ειδικότερα, στο πρώτο τμήμα εξετάζονται οι προτάσεις αξιολόγησης της γενικής ευημερίας όταν αποτυγχάνει η αγορά και όταν επιδρούν εξωτερικές οικονομίες. Στο επόμενο τμήμα, αναλύεται η δυνατότητα της δεύτερης άριστης λύσης σε μη πλήρως αριστοποιημένες καταστάσεις. Στο τρίτο τμήμα, εξετάζεται η ανάλυση κόστους-οφέλους ως τεχνική προσμέτρησης διαφόρων θετικών και αρνητικών επιδράσεων στην γενική ευημερία. Στο τέταρτο τμήμα, παρουσιάζονται διάφορες φορολογικές και δασμολογικές πολιτικές που μειώνουν στο ελάχιστο δυνατόν την γενική ευημερία. Στο τελευταίο τμήμα, εξετάζονται προτάσεις διαχρονικής αλλά και διατοπικής μέτρησης της γενικής ευημερίας.

Η παρουσίαση των σπουδαιότερων συμβολών σε ένα επιστημονικό κλάδο ή πεδίο που επιχειρείται εδώ, χωρίς να βασίζεται πλήρως σε αντικειμενικά κριτήρια αφού η προσωπική άποψη και προτίμηση του συγγραφέα είναι αναπόφευκτες συνιστώσες σε μια τέτοια προσπάθεια, στηρίχθηκε στην επίδραση που είχαν στον σχηματισμό της σύγχρονης οικονομικής θεωρίας όπως αυτή αναπτύσσεται στα ορθόδοξα σχετικά εγχειρίδια (προπτυχιακά και μεταπτυχιακά). Αφού εξετάστηκαν τα περιεχόμενα αυτών των εγχειριδίων διαπιστώθηκε ποιων οικονομολόγων και σε τι συγκεκριμένο θέμα οι συμβολές άξιζαν να συμπεριληφθούν σε μια ιστορική εξέταση της σύγχρονης σκέψης. Η «λίστα» αυτή επεκτάθηκε και από τις εξής επιπλέον βάσεις δεδομένων: (α) λήφθηκαν υπόψη τα περιεχόμενα άρθρων (και σε εγκυκλοπαίδειες) που είχαν ως στόχο μια συνοπτική παρουσίαση-επισκόπηση (review articles) των «τρεχόντων» θεωριών σχετικού θέματος, (β) γίνθηκαν επιλογές από συλλεκτικούς τόμους άρθρων (special readings) του σχετικού κλάδου, και (γ) εξετάστηκαν τα περιεχόμενα (βάσει του Econ Lit) και επιλέχθηκαν σχετικές μελέτες από τα κυριότερα οικονομικά περιοδικά που αφορούν το θέμα που πραγματευόμαστε. Από αυτές

τις πηγές επιλέχθηκαν οι μελέτες που ως εξετάζονται στο άρθρο και οι οποίες θεωρούμε ότι συνέβαλαν το μέγιστο για την ανάπτυξη του θέματος των εμπειρικών στοιχείων της οικονομικής της ευημερίας.

Εκτροπές της αγοράς: αποτυχίες και εξωτερικές επιδράσεις

Μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1950, είχαν σε μεγάλο βαθμό αναπτυχθεί όλες εκείνες οι υποθέσεις, τεχνικές και συμπεράσματα που αποδείκνυαν την θεωρητική ύπαρξη της άριστης κατά Pareto ευημερίας. Ο «φονταμεταλισμός» της αγοράς (market fundamentalism), δηλαδή, η «πίστη» ότι οι δυνάμεις της αγοράς που λειτουργούν ελεύθερα και απρόσκοπτα θα οδηγήσουν την οικονομία στην άριστη κατά Pareto κατάσταση, δέχθηκε ήδη από τα μέσα της δεκαετίας αυτής δριμεία κριτική, όχι μόνο λόγω εμπειρικών διαψεύσεων, αλλά και θεωρητικών παραλείψεων και αδυναμιών. Βάσει αυτών των κριτικών άρχισε η επεξεργασία περιπτώσεων που είναι δυνατόν να εμφανίζονται στην αγορά και με την επίδρασή τους να την εκτρέψουν από την πορεία της προς το άριστο αυτό σημείο. Αναγνωρίστηκαν δύο ειδών τέτοιου είδους εμποδίων επίτευξης της άριστης κατά Pareto κατάστασης: οι αποτυχίες της αγοράς κυρίως λόγω θεσμικών αδυναμιών, και οι εξωτερικές οικονομικές επιδράσεις.

Οι λόγω θεσμικών κυρίως αδυναμιών αποτυχίες του συστήματος, όπως τις ανέλυσε ο Bator (1958), λαμβάνουν χώρα όταν: (α) δεν υπάρχουν κάποιες τιμές στην αγορά (αποτυχία ύπαρξης τιμών), (β) όταν τα κίνητρα των ατόμων δεν καταλήγουν σε μεγιστοποίηση κέρδους ή χρησιμότητας (αποτυχία κινήτρων), (γ) εάν ο ανταγωνισμός εκπληρώνεται μόνο από λίγες αποδοτικές επιχειρήσεις (αποτυχία δομής), και (δ) όταν τα άτομα δεν λαμβάνουν μέρος ελεύθερα στις οικονομικές συνδιαλλαγές (αποτυχία λόγω εξαναγκασμού). Η διόρθωση αυτών των αποτυχιών κυρίως εναπόκειται στην καθιέρωση ή βελτίωση του θεσμικού και νομικού περιβάλλοντος που διέπει την λειτουργία της ελεύθερης αγοράς, όπως για παράδειγμα γίνεται στον κλάδο της υγείας (βλ. Arrow, 1963).

Εκτός όμως αυτών των αποτυχιών της ανταγωνιστικής αγοράς, εμφανίζονται και άλλες που κυρίως απορρέουν από την ίδια την ανταγωνιστική διαδικασία, όταν τα άτομα που συμμετέχουν έχουν διαφορετικού εύρους και ισχύος πληροφορίες ή δυνατότητες, ή ακόμη και εάν εμφανίζο-

νται μη τέλειες αγορές, δηλ. περιπτώσεις ασύμμετρης πληροφόρησης (βλ. Akerlof, 1970). Όπως έχει δειχθεί (βλ. Reiter, 1977), εκτός από την συνεπή σχέση ατομικών κινήτρων και λειτουργίας του οικονομικού συστήματος, η χαλάρωση της οποίας μπορεί να οδηγήσει σε μη άριστη κατανομή των πόρων κατά Pareto, ρόλο για την εμφάνιση μιας τέτοιας κατάστασης διαδραματίζει και η άριστη διάχυση των εξατομικευμένων πληροφοριών. Γι' αυτό και η ατελής πληροφόρηση και οι μη ανταγωνιστικές αγορές προκαλούν χρηματικές και μη χρηματικές (π.χ. ατμοσφαιρική ρύπανση) εξωτερικές οικονομίες, για την «θεραπεία» των οποίων είναι αναγκαία η κρατική φορολογική παρέμβαση ώστε να οδεύσει η οικονομία προς το άριστο κατά Pareto (βλ. Greenwald, Stiglitz, 1986, 1991).

Η ύπαρξη εξωτερικών αλλά και εσωτερικών επιδράσεων που ήταν γνωστές από την εποχή των Marshall, Pigou αρκετά γρήγορα ελήφθησαν υπόψη ως εμπόδια της επίτευξης του άριστου κατά Pareto. Αν και έχουν δοθεί πολλοί ορισμοί των εξωτερικών οικονομικών επιδράσεων² που ενδιαφέρουν τα οικονομικά της ευημερίας (οι εσωτερικές επιδράσεις απορροφούνται από την μεγιστοποιητική στρατηγική των επιχειρήσεων και του ανταγωνισμού, βλ. Varian, 1994), τρία συστατικά τους φαίνεται να είναι γενικά αποδεκτά από τους ερευνητές: (α) οι χρησιμότητες ενός ατόμου εξαρτώνται από τις χρησιμότητες ενός άλλου (αλληλεξάρτηση χρησιμότητων), (β) λαμβάνουν χώρα ενέργειες ενός ατόμου που έχουν (θετικό ή αρνητικό) αντίκτυπο σε κάποιο άλλο άτομο, χωρίς όμως να μετατρέπονται σε ανταμοιβή ή αποζημίωση, και (γ) υπάρχουν ατέλειες στην απόκτηση και διάχυση των πληροφοριών της αγοράς μεταξύ των οικονομούντων ατόμων (βλ. Meade, 1952, Scitovsky, 1954, Greenwald, Stiglitz 1986). Η ύπαρξη κυρίως της (β) κατάστασης ώθησε τους Buchanan, Kafoglis (1963) να διαπιστώσουν ότι εάν ο παραγωγός που δημιουργεί τις θετικές εξωτερικές οικονομίες δεν ανταμείβεται, τότε δεν θα έχει και κίνητρο να μεγιστοποιεί την παραγωγή του στο επιθυμητό κοινωνικό επίπεδο. Σε γενικές γραμμές, όπως εξηγεί ο Arrow (1971), οι εξωτερικές επιδράσεις στην ουσία υφίστανται λόγω αποτυχιών της αγοράς να εξωτερικεύσει με σχετικές τιμές ορισμένες οικονομικές ενέργειες ή καταστάσεις.³

Από τους ερευνητές της οικονομικής της ευημερίας (π.χ. βλ. Baumol, 1952, σελ. 52, 75-6, Scitovsky 1954, Bator 1958, Chenery 1959) αναγνωρίστηκαν και αναλύθηκαν οι εξής εξωτερικές οικονομικές επιδράσεις: (1) Η χρησιμότητα που απολαμβάνει ένα άτομο από την κατανάλωση κάποιων αγαθών μπορεί να εξαρτάται και από την χρησιμότητα που απολαμβάνουν τα άλλα άτομα από την κατανάλωση των αγαθών αυτών. Για παράδειγμα, το υψηλό εισόδημα ή η μεγάλη ποικιλία καταναλωτικών αγαθών

κάποιων ατόμων επηρεάζουν θετικά ή αρνητικά την χρησιμότητα ενός άλλου ατόμου (βλ. Drakopoulos, Karayiannis 2007). (2) Η ικανοποίηση ενός ατόμου μπορεί να επηρεασθεί από κάποια παραγωγική διαδικασία (π.χ. ατμοσφαιρικοί ρύποι των βιομηχανιών). (3) Η παραγωγή και κατανάλωση δημοσίων αγαθών που δεν παράγονται βάσει της ισότητας οριακού κόστους και τιμών, προκαλεί επιδράσεις στην χρησιμότητα αλλά και στην παραγωγική ικανότητα των ατόμων. (4) Η παραγωγή κάποιου ατόμου μπορεί να επηρεασθεί από τις ενέργειες κάποιου άλλου και να έχουμε αυξανουσες αποδόσεις (π.χ. εφευρέσεις, τεχνολογία). (5) Η παραγωγική διαδικασία μπορεί να επηρεασθεί θετικά ή αρνητικά από κάποια άλλη παραγωγική διαδικασία (π.χ. παραγωγή λουλουδιών και μελιού).

Οι εξωτερικές οικονομικές επιδράσεις κατανάλωσης, δηλ. οι 1, 2, 3 περιπτώσεις, μπορεί να προκαλούνται από εσκεμμένες ενέργειες των επιχειρήσεων, οφείλονται όμως και στην ψυχολογία των ατόμων. Οι επιχειρήσεις είναι σε θέση με διάφορες πρακτικές που διαθέτουν, κυρίως με την διαφήμιση, να εξασθενούν την «κυριαρχία του καταναλωτή», ο οποίος πλέον δεν εξισώνει την τιμή του αγαθού με την οριακή χρησιμότητα που απολαμβάνει από τα χαρακτηριστικά αυτού του αγαθού. Αυτό οφείλεται στο ότι, όπως τόνισαν οι Duesenbery (1949), ο Leibenstein (1950), κ.α., υπάρχει έντονη καταναλωτική συνήθεια και μίμηση που δεν επιτρέπει την εξαγωγή ατομικής συνάρτησης χρησιμότητας ανεξάρτητης από την κατανάλωση των άλλων ατόμων- κάτι που όμως δεν αποκλείει την εξαγωγή μιας καλά καθορισμένης καμπύλης ζητήσεως όπως έδειξε ο Pollack (1976). Δεν συνιστάται όμως (π.χ. βλ. Baumol, 1965, σ. 29) κρατική παρέμβαση που σκοπό θα έχει τον περιορισμό ή την τιθάσευση της κυριαρχίας του καταναλωτή με το δικαιολογητικό της εξοικονόμησης πόρων ή της «καλύτερης» χρησιμοποίησής τους.

Το δόγμα της «κυριαρχίας του καταναλωτή» είχε ήδη αμφισβητηθεί από τους θεσμικούς και ειδικότερα τον Veblen βάσει του αποτελέσματος της επιδεικτικής κατανάλωσης (βλ. Drakopoulos, Karayiannis 1999, σ. 69, Karayiannis, Young 2003). Αργότερα, ο Galbraith (1958, κεφ. XI), ανέπτυξε το αποτέλεσμα εξάρτησης του καταναλωτή από τις καταναλωτικές συνήθειες των ομοίων του και από την καταναλωτική «προπαγάνδα» των επιχειρήσεων. Επίσης, ο Scitovsky (1960, 1962) ανέλυσε με ποιο τρόπο οι μεγάλες επιχειρήσεις διαμορφώνουν όμοιες καταναλωτικές συμπεριφορές, περιορίζοντας την ποικιλία των προϊόντων και ως εκ τούτου τις καταναλωτικές επιλογές. Ο Lerner (1972), εξήγησε με πολύ γλαφυρό τρόπο πως όχι μόνο οικονομικοί αλλά και κοινωνιολογικοί παράγοντες μπορούν να μειώσουν την «κυριαρχία του καταναλωτή». Με μια ευρύτερη και περισσότερο

ανθρωπολογική εξήγηση, ο Bowles (1998), δικαιολογεί ως ενδογενή πηγή επίδρασης στις καταναλωτικές και άλλες οικονομικές προτιμήσεις, τα πολιτιστικά χαρακτηριστικά που με την σειρά τους επηρεάζονται από διάφορους θεσμούς. Αυτήν ακριβώς την δυνατότητα επίδρασης στον σχηματισμό των καταναλωτικών προτιμήσεων από πλευράς του κράτους είχε επισημάνει ο Scitovsky (1972), όταν υποστήριξε ότι θα πρέπει να επιδοτούνται οι καλές τέχνες ώστε να βελτιωθούν ως προς το «γούστο τους» οι καταναλωτικές προτιμήσεις. Αντίθετα προς αυτές τις θέσεις, οι Stigler, Becker (1977) δεν αποδέχονται το επιχείρημα ότι οι καταναλωτικές προτιμήσεις μεταβάλλονται διαμέσου μη οικονομικών (δηλ. τιμών, εισοδήματος) μεταβλητών, όπως είναι η μόδα και η διαφήμιση.

Όσον αφορά το θέμα του ρόλου της διαφήμισης στις συνθήκες παραγωγής των επιχειρήσεων και στην συμπεριφορά των καταναλωτών είναι πολύ ευρύ και δεν θα αναλυθεί εδώ εκτενώς. Είναι σκόπιμο όμως να επισημανθούν κάποιες ενδιαφέρουσες έρευνες σχετικά με τις επιπτώσεις της διαφήμισης στην γενική ευημερία. Για παράδειγμα, ο Kaldor (1949-50) αλλά και άλλοι μετά από αυτόν (βλ. π.χ. Doyle 1963, Taylor, Weiserbs 1972), αφού εντόπισαν τις θετικές (μαζικοποίηση παραγωγής, μείωση ανεργίας, σταθεροποίηση ζήτησης, ευρύτερη διάχυση καταναλωτικών πληροφοριών, κ.ά) και αρνητικές (αύξηση ολιγοπωλιακής ισχύος, αύξηση δαπανών παραγωγής, σπατάλη πόρων, κ.ά) επιπτώσεις της διαφήμισης, τόνισαν ότι είναι απαραίτητη και λόγω της ελευθερίας του τύπου και των μέσων μαζικής ενημέρωσης που εξασφαλίζει. Λίγο αργότερα, οι Dixit, Norman (1976) διερεύνησαν την επίδρασή της διαφήμισης ως παράγοντα που αυξάνει την πληροφόρηση των καταναλωτών αλλά και μεταβάλλει την ελαστικότητα ζήτησής τους για τα διαφημιζόμενα προϊόντα και κατ' επέκταση την ευημερία τους. Από το άλλο μέρος, στην περίπτωση του μονοπωλίου, οι Kotowitz, Mathewson (1979), έδειξαν ότι όχι μόνο δεν προσφέρεται η απαραίτητη πληροφόρηση με την διαφήμιση, αλλά και αυτή στοχεύει κυρίως στην ενδυνάμωση του καταναλωτικού αποτελέσματος της επίδειξης (conspicuous consumption effect).

Παρ' όλα αυτά ο κρατικός έλεγχος της διαφήμισης που έχει προταθεί από αρκετούς, είτε για λόγους ανεξαρτησίας του καταναλωτή ή για μείωση της σπατάλης των πόρων, είναι θέμα που ενέχει πολλές αξιολογικές κρίσεις. Θα πρέπει όμως να επισημανθεί ότι όσο περισσότερο επιζητείται η κρατική παρέμβαση και έλεγχος και όσο μεταφέρονται αποφάσεις από τα άτομα στους κρατικούς λειτουργούς, τόσο αποδυναμώνεται η ατομική ελευθερία και η «κυριαρχία του καταναλωτή». Με πολύ σαφή τρόπο ο Moore (1969) έδειξε ότι εάν οι πράξεις ενός ατόμου (π.χ. δημό-

σια ομιλία) δεν δημιουργούν εξωτερικές οικονομικές επιβαρύνσεις στους άλλους, ενώ το κόστος των πράξεων του αντισταθμίζεται με κάποια θετική χρησιμότητα που απολαμβάνει από τις πράξεις του αυτές, τότε δεν μειώνεται η συνολική ευημερία. Με άλλα λόγια, η ελευθερία εκδήλωσης του ατόμου αυξάνει την γενική ευημερία εάν δεν προκαλεί αρνητικές εξωτερικές επιδράσεις.

Εκτός αυτών, παρατηρούνται εξωτερικές επιδράσεις στην κατανάλωση στην περίπτωση της ύπαρξης δημοσίων αγαθών που οδηγούν στην εμφάνιση του προβλήματος της ελεύθερης χρήσης ή του λαθρεπιβάτη (free riding problem) όπου εσκεμμένα οι καταναλωτές αποφεύγουν να πληρώσουν, όπως επίσης και λόγω της διαφοράς μεταξύ ιδιωτικού και κοινωνικού κόστους-οφέλους. Ο Olson (1965, σελ. 24-5) έδειξε ότι το πρόβλημα του λαθρεπιβάτη συνήθως λαμβάνει χώρα, λόγω του στενού ατομικού συμφέροντος, σε ομάδες ατόμων που αποσκοπούν στην επίτευξη ενός στόχου χωρίς όμως να υπάρχει εξαναγκαστική συμμετοχή των ατόμων. Το πρόβλημα αυτό επισήμανε (όπ. παρ. σελ. 60-4) ότι είναι εντονότερο, όταν: (α) δεν υφίστανται θεσμικές καταναγκαστικές διευθετήσεις για τα μέλη της ομάδας που παράγει ένα συλλογικό (δηλ. δημόσιο) αγαθό, (β) οι ομάδες απαρτίζονται από πάρα πολλά μέλη και είναι ευκολότερο να διαφεύγουν μερικά από τις υποχρεώσεις τους, και (γ) όταν τα άτομα που αποτελούν την ομάδα έχουν διαφορετική οικονομική ισχύ αφού τα μικρότερης ισχύος άτομα συνήθως «εκμεταλλεύονται» στην παραγωγή του συλλογικού αγαθού τα μεγαλύτερης ισχύος άτομα.

Οι εν λόγω εξωτερικές επιδράσεις, μπορεί να οδηγήσουν σε μη αριστοποιητικές καταναλωτικές (ή αποταμιευτικές) αποφάσεις λόγω της υπερεκτίμησης του παρόντος έναντι του μέλλοντος. Σε αυτές τις περιπτώσεις που δεν συνυπάρχουν όλες οι προϋποθέσεις για την επίτευξη του κατά Pareto άριστου σημείου, σύμφωνα με τον Baumol (1952, σελ. 128-34, 1965, σελ. 20-2), είναι δύσκολο να αποτιμηθούν οι παρεκκλίσεις ώστε διαμέσου φορολογίας, επιδοτήσεων και παραγωγής ανάλογων δημοσίων αγαθών, να οδηγηθούμε στο επιθυμητό αυτό σημείο. Ο Baumol (1952, σελ. 135-9), ακολουθώντας τις Κεϋνσιανές προτάσεις προς επίτευξη πλήρους απασχόλησης, θεώρησε ότι και η μη αυτόματη αποκατάσταση του συστήματος στην επιθυμητή αυτή ισορροπία, καταδεικνύει μια παρέκκλιση από την άριστη ευημερία, γι' αυτό και είναι δικαιολογημένη η κρατική παρέμβαση. Οι διάφορες όμως κρατικές παρεμβάσεις στην οικονομία διαμέσου των σχετικών νόμων που θεσπίζονται, επιδρούν στην επίτευξη της άριστης κατάστασης κατά Pareto όπως έχει δείξει ο Mishan (1967). Γι' αυτό και θα πρέπει και οι νόμοι αυτοί να αξιολογούνται και ως

προς τις οικονομικές επιπλοκές και διαστρεβλώσεις που μπορεί να προκαλούν. Για το ίδιο θέμα ο Samuelson (1954), βασιζόμενος σε συνθήκες ανταγωνιστικής ισορροπίας και με εργαλεία την καμπύλη παραγωγικών δυνατοτήτων και την συνάρτηση ευημερίας, υποστήριξε ότι η αγοραία λειτουργία δεν μπορεί να καταλήξει σε ένα σύστημα άριστης παραγωγής δημοσίων αγαθών που να υπεισέρχονται στην συνάρτηση χρησιμότητας όλων των ατόμων.⁴ Μάλιστα, προειδοποίησε ότι κάτω από το ατομικό συμφέρον τα άτομα έχουν κίνητρο να μην φανερώνουν τις αληθινές τους προτιμήσεις και ανάγκες για την παραγωγή δημοσίων αγαθών για τα οποία θα κληθούν να πληρώσουν.⁵

Την θεωρητική προσπάθεια υπολογισμού των άριστων μέτρων για την αποκατάσταση ή διόρθωση της κατά Pareto ευημερίας, από την πλευρά της κατανάλωσης, συνέχισε ο Dolbear (1967). Ο συγγραφέας αυτός, κάτω από ορισμένες υποθέσεις, έδειξε ότι οι νομικές ρυθμίσεις στην περίπτωση εξωτερικών επιβαρύνσεων ίσως είναι αποτελεσματικότερες- δηλ. ωθούν την οικονομία προς το άριστο κατά Pareto- παρά η επιβολή φόρων το άριστο ύψος των οποίων είναι δύσκολο κατά περίπτωση να υπολογισθεί. Σε σχέση με το θέμα της βέλτιστης φορολογίας, οι Diamond, Mirrlees (1971), υποστήριξαν ότι μπορεί να επιβληθεί μείγμα φόρων που να μην απομακρύνει την οικονομία από την άριστη παραγωγική αποτελεσματικότητα κατά Pareto. Επίσης, ο Sandmo (1975) τόνισε ότι με συνδυασμό άμεσων και έμμεσων φόρων μπορεί να μειωθούν τα αρνητικά αποτελέσματα των εξωτερικών επιδράσεων κατανάλωσης και να έχουμε την επίτευξη μιας δεύτερης άριστης λύσης. Παραπλήσια, οι Boskin, Sheshinski (1978), υποθέτοντας ότι τα άτομα σταθμίζουν την ευημερία τους σε σχέση με την κατανάλωση των άλλων, επιχείρησαν να υπολογίσουν το άριστο ύψος αμέσων φόρων που διαμέσου της αναδιανομής δεν οδηγούν σε σημαντική μείωση της συνολικής ευημερίας.⁶

Έχουν γίνει σημαντικές προσπάθειες για να αναπτυχθούν θεωρίες ή εργαλεία για την αποκατάσταση της άριστης κατά Pareto παραγωγής που δεν πραγματοποιείται λόγω των εξωτερικών επιδράσεων (δηλ. λόγω των 3, 4, 5 περιπτώσεων). Οι περισσότερες από αυτές στρέφονται στην εξωτερική (δηλ. από θεσμούς ή οικονομικές μονάδες εκτός του συστήματος της αγοράς) παρά στην εσωτερική δυνατότητα (δηλ. συμφωνίες μεταξύ των εμπλεκομένων μερών στις εξωτερικές οικονομίες) αποκατάστασης ή διόρθωσης της ισορροπίας. Για παράδειγμα, ο Meade (1952), ο Nath (1969, κεφ. IV) και ο Baumol (1972), υποστήριξαν ότι με τον μηχανισμό της φορολογίας, των επιδοτήσεων αλλά και των άμεσων παρεμβάσεων,⁷ είναι δυνατόν να κατευθυνθεί η οικονομία προς την κατά Pareto

άριστη κατάσταση. Μάλιστα, ο Baumol (όπ. παρ.), υποστήριξε ότι ακόμη και σε περιπτώσεις που οι εξωτερικές οικονομίες που παράγονται είναι της φύσης ενός δημόσιου αγαθού (δηλ. καταναλώνεται ταυτοχρόνως από πολλούς), η φορολογία μπορεί να ωθήσει την οικονομία σε μια κοινωνικά άριστη κατανομή των πόρων. Αντίθετα, οι Buchanan, Stubblebine (1962), Plott (1966), Goetz, Buchanan (1971), έδειξαν ότι οι εξωτερικές επιδράσεις της παραγωγής είναι δύσκολο, αν όχι αδύνατο, να διορθωθούν διαμέσου των φόρων και των επιδοτήσεων ώστε να επιτευχθεί το κατά Pareto άριστο.

Στο πλαίσιο αυτό θεωρητικής διερεύνησης, ο Arrow (1962), υιοθετώντας την θέση ότι η βασική έρευνα δημιουργεί τεχνολογική πρόοδο, διαπίστωσε ότι τα κοινωνικά της οφέλη είναι υψηλότερα από τα ιδιωτικά (περίπτωση αναποτελεσματικότητας). Επίσης, επισήμανε ότι λόγω της αβεβαιότητας, της ατελούς γνώσης και των μονοπωλιακών καταστάσεων της αγοράς, επενδύεται σε αυτή την έρευνα λιγότερο από το κοινωνικά επιθυμητό ποσό. Για τους λόγους αυτούς, πρότεινε την ανάληψη δαπανών από το κράτος για την ενίσχυση της βασικής επιστημονικής έρευνας ως μέτρο εξίσωσης του ιδιωτικού με το κοινωνικό όφελος. Στο ίδιο πνεύμα, ο Worcester (1969), εξέτασε τις εξωτερικές τεχνολογικές (μεταβολή συναρτήσεων παραγωγής) και χρηματικές (μεταβολή κόστους εισροών) επιδράσεις στις διάφορες μορφές αγορών. Από την ανάλυσή του προκύπτει, ότι σε ορισμένες από τις περιπτώσεις αυτές (κυρίως με χρηματικές οικονομίες στον τέλει ανταγωνισμό) η οικονομία μπορεί να επιτύχει άριστο καταμερισμό των πόρων. Παρόμοια, οι Dasgupta, Stiglitz (1988) κατέστησαν σαφές ότι η κούρσα των δικαιωμάτων ευρεσιτεχνίας μπορεί να οδηγήσει τις επιχειρήσεις να επενδύουν αναποτελεσματικά τα κεφάλαιά τους σε έρευνα και ανάπτυξη (R & D) και να εγκαθιδρυθούν ψευδο-μονοπωλιακές καταστάσεις λόγω αποθάρρυνσης των δυνητικών ανταγωνιστών.

Σε περίπτωση που δημιουργούνται λόγω διαφόρων εξωτερικών οικονομιών, ιδιωτικά μονοπώλια και ολιγοπώλια είχαν αναπτυχθεί ποικίλες απόψεις για την κρατικοποίησή τους. Για παράδειγμα, ο Meade (1944), μολονότι αναγνώρισε ότι οι διευθυντές των κρατικοποιημένων μονοπωλίων μπορεί να μην είναι ικανοί και επαρκείς να επιτύχουν αριστοποιητικές καταστάσεις, υποστήριξε ότι σε γενικές γραμμές με την πολιτική αυτή θα μειωθεί το μερίδιο των κερδών και θα αυξηθεί της εργασίας, με συνέπεια την βελτίωση της γενικής ευημερίας. Αντίθετα, ο Fleming (1944), τόνισε ότι εντός αυτών των επιχειρήσεων δεν θα αναπτυχθούν αποτελεσματικά κίνητρα για τεχνολογική βελτίωση και άριστη αποδοτικότητα. Από την εμπειρία πολλών οικονομιών μάλλον επιβεβαιώθηκαν οι επιφυ-

λάξεις του πρώτου και οι προειδοποιήσεις του δεύτερου από αυτούς τους οικονομολόγους.

Είναι πάντως γεγονός, ότι η μονοπωλιακή και ολιγοπωλιακή διάρθρωση της αγοράς δεν επιφέρει μειώσεις ευημερίας μόνο λόγω αυξανόμενης τιμής και περιορισμένης ποσότητας, αλλά και εξαιτίας της μη άριστης κατανομής των πόρων και της σπατάλης για την προστασία της μονοπωλιακής ισχύος. Μάλιστα, η απώλεια ευημερίας λόγω της κακής κατανομής των πόρων έχει υπολογισθεί με πολύ συντηρητικές και περιορισμένου εύρους μετρήσεις λιγότερο από το 1/10 του 1% του ΑΕΠ για τις ΗΠΑ (βλ. Harberger, 1954). Με πληρέστερες μετρήσεις που περιλαμβάνουν περισσότερες μεταβλητές η απώλεια αυτή αναβιβάσθηκε από τον Carson (1975) για τις Η.Π.Α. στο 3,2% του Α.Ε.Π. και από τους Cowling, Mueller (1978) στο 7%, ενώ για την Μ. Βρετανία στο 3%. Ο Bergson (1973) ανέλυσε πολλές θεωρητικές επιπτώσεις της επίδρασης του μονοπωλίου στην απώλεια ευημερίας και προειδοποίησε για τις πολύπλοκες καταστάσεις που συνοδεύουν τις εμπειρικές μετρήσεις αυτής της απώλειας.⁸

Εκτός όμως των παραπάνω αιτιών πρόκλησης εξωτερικών επιδράσεων τις οποίες καλείται να διορθώσει το κράτος, υπάρχουν και κάποιου είδους παρεκκλίσεις που προκαλούνται καθαρά από τις κρατικές παρεμβάσεις. Την θέση αυτή ανέπτυξε ο Coase (1960, σελ.290-1) ο οποίος εκτός του ότι επεσήμανε το υψηλό κόστος της λήψης αποφάσεων και ελέγχου των κυβερνητικών ρυθμίσεων λόγω της γραφειοκρατίας, της πίεσης ομάδων συμφερόντων, κ.ά., τόνισε ότι πολλές κυβερνητικές ρυθμίσεις και ενέργειες προκαλούν από μόνες τους εξωτερικές επιδράσεις που εκτρέπουν- εάν όλα τα άλλα λειτουργούν άριστα- την οικονομία από την κατάσταση της μέγιστης ευημερίας. Ένα παράδειγμα μιας τέτοιας πολιτικής είναι η πληθωριστική χρηματοδότηση των δημοσίων δαπανών που όπως έχει δειχθεί (και με την μέθοδο υπολογισμού της μείωσης του καταναλωτικού πλεονάσματος) οδηγεί σε μείωση της ευημερίας (π.χ. βλ. Bailey 1956, Lucas 2000). Οι αρνητικές συνέπειες του υψηλού πληθωρισμού στην ευημερία σχετίζονται με την καταστρατήγηση του άριστου σημείου παρακράτησης χρήματος, με την εκροή κεφαλαίων, με την ενδυνάμωση της αβεβαιότητας, κ.λπ.⁹ Η πληθωριστική πολιτική έχει επισημανθεί, σε γενικές γραμμές, ότι σε μεγάλο βαθμό είναι περισσότερο αποτέλεσμα πολιτικών σκοπιμοτήτων και λιγότερο μέτρο αναπροσαρμογής οικονομικών μεταβλητών. Στο εξηγητικό αυτό πλαίσιο εντάσσονται οι διαπιστώσεις ότι η αύξηση των δημοσίων δαπανών πριν την προεκλογική περίοδο σηματοδοτούν ένα πολιτικό κύκλο που προκαλεί οικονομικές ανισορροπίες (βλ. Nordhaus 1975). Επίσης, σχετίζεται με την «προτίμηση» των κυβερ-

νήσεων υπέρ των ελλειμματικών προϋπολογισμών (βλ. Buchanan, Wagner, 1978), κάτι που εκτρέπει τους οικονομικούς μηχανισμούς από την τάση τους να στρέφουν την οικονομία προς το άριστο κατά Pareto. Δεν είναι όμως απαραίτητο η κρατική πολιτική να είναι τόσο εμφανώς λανθασμένη, ώστε να προκαλεί ανισορροπίες και αρνητικές παρενέργειες στην οικονομία. Ακόμη και μικρές διαστρεβλωτικές επιδράσεις, σε ορισμένες περιπτώσεις, αρκούν. Κάτι τέτοιο συμβαίνει (βλ. Karayiannis 1995, Drakopoulos, Karayiannis 1999α), όταν υπάρχει η δυνατότητα διαμέσου της κρατικής πολιτικής να λειτουργούν μηχανισμοί επιλογής δημοσίων υπαλλήλων που δεν εξασφαλίζουν αξιοκρατία. Στην περίπτωση αυτή είναι καταφανής η αρνητική επίδραση του δημοσίου τομέα στην γενική ευημερία, αφού μειώνεται η αποτελεσματικότητα της οικονομίας.

Όταν υφίστανται εξωτερικές επιδράσεις που προκαλούν τα δημόσια αγαθά ή οι υπηρεσίες και ειδικότερα της κοινής ωφέλειας όπου το οριακό κοινωνικό κόστος και όφελος διαφέρουν από το ιδιωτικό, έχει προταθεί (π.χ. βλ. Henderson, 1947, σελ. 542, 549, 560), η ίδρυση δημόσιας επιχείρησης χρηματοδοτούμενης από τα δημόσια έσοδα. Η επιχείρηση όμως αυτή θα πρέπει να λειτουργεί ανεξάρτητα από πολιτικές και κομματικές σκοπιμότητες και επιδράσεις. Η σημασία των δημοσίων αγαθών στην διαμόρφωση της γενικής ευημερίας είναι πολύ μεγάλη και κυρίως εμπίπτει στον τομέα των δημοσίων οικονομικών γι' αυτό και η περαιτέρω σχετική διερεύνηση υπάρχει κίνδυνος να θέσει εκτός θέματος την παρούσα ανάλυση.

Πέραν από τις παραπάνω μεμονωμένες διερευνήσεις για τις καταναλωτικές ή τις παραγωγικές εξωτερικές επιδράσεις, ο Meade (1979, σελ. 27-42), εξέτασε τις εξής που προκαλούν μεταβολή στο ύψος ή την διανομή του εισοδήματος: (α) όταν η ίδια οικονομική μεταβλητή υπεισέρχεται στις συναρτήσεις χρησιμότητας ή και κόστους δύο ατόμων, (β) όταν υπάρχει χαλαρή ή ακαθόριστη ιδιοκτησία σε κάποιο παραγωγικό συντελεστή, (γ) όταν υφίσταται κόστος οργάνωσης μιας αγοράς, (δ) όταν επιβάλλονται φόροι για εισπρακτικούς μόνο σκοπούς, (ε) όταν υπάρχουν περιορισμοί ή θεσμοί που δημιουργούν μονοπώλιο, και (στ) όταν λάβουν χώρα ενέργειες ή καταστάσεις που επηρεάζουν και κατευθύνουν τις προτιμήσεις των ατόμων. Τα άτομα βέβαια δημιουργούν διάφορους θεσμούς (π.χ. ομάδες, οικογένεια, συνεταιριστικές επιχειρήσεις, κ.λπ) για να εσωτερικεύσουν αυτές τις εξωτερικές (θετικές ή αρνητικές) επιδράσεις που μεταβάλλουν το εισόδημά τους. Πέραν όμως από αυτό, όπως έδειξε ο Meade (1979, σελ.62-8), όταν υφίστανται εξωτερικές επιβαρύνσεις απαιτείται όχι μόνο φορολογική πολιτική ή και πολιτική επιδοτήσε-

ων, αλλά και πολιτική χορήγησης αδειών για να αμβλυνθούν οι διαφορές μεταξύ ατομικού και κοινωνικού κόστους και οφέλους. Σε γενικές γραμμές, έχει υποστηριχθεί ότι υπάρχει η δυνατότητα με εφ' άπαξ φόρους και επιδοτήσεις στα άτομα να επιτευχθεί μια άριστη κατά Pareto κατάσταση της οικονομίας. Η θέση αυτή έχει αποκληθεί ως «το δεύτερο θεμελιώδες θεώρημα της οικονομικής της ευημερίας» (Feldman, 1987, σ. 891).

Όπως φαίνεται από τα παραπάνω, οι νεοκλασικοί αναγνωρίζουν ως σημαντικούς λόγους που δικαιολογούν την κρατική οικονομική παρέμβαση για την επίτευξη της μέγιστης ευημερίας ή την σύγκλιση προς αυτή, τις αιτίες αποτυχίας της αγοράς λόγω των διαφόρων εξωτερικών επιδράσεων και την παραγωγή αναγκαίων δημοσίων αγαθών. Διάμεσου της αναγνώρισης αυτών των σημαντικών κρατικών οικονομικών παρεμβάσεων άρχισε να αναπτύσσεται μια ευρεία εμπειρική διερεύνηση. Εντός αυτής εξετάζονται συγκεκριμένες οικονομικές τεχνικές και πολιτικές σε όρους μεταβολής της ευημερίας, τις σημαντικότερες από τις οποίες θα δούμε στη συνέχεια.¹⁰

II. Δεύτερη άριστη λύση

Μια από τις πρώτες προσπάθειες να προσδοθεί περισσότερος ρεαλισμός στα οικονομικά της ευημερίας επιχειρήθηκε από την σύγκριση ατελών εμπειρικών καταστάσεων με το θεωρητικό «δέον γενέσθαι», που επιχείρησαν οι Lipsey, Lancaster (1956) με την προσέγγιση της «δεύτερης άριστης λύσης» (second best solution). Με την προσέγγιση αυτή συμπεραίνεται ότι εάν δεν ισχύουν όλες οι ανταγωνιστικές συνθήκες για την επίτευξη ενός κατά Pareto αρίστου (στην παραγωγή ή στην κατανάλωση), τότε η δεύτερη άριστη λύση σημαίνει ότι δεν πρέπει να επιχειρηθεί να ισχύσουν όλες οι άλλες ανταγωνιστικές συνθήκες.¹¹ Για παράδειγμα, εάν σε μια οικονομία οι περισσότεροι κλάδοι παράγουν σε κατάσταση όπου η τιμή υπερβαίνει το οριακό κόστος, τότε δεν είναι επωφελές στους λίγους κλάδους που απομένουν να ορισθεί άλλη αρχή ισορροπίας πέραν από αυτή. Από το άλλο μέρος όμως, εάν οι παρεμβάσεις της οικονομικής πολιτικής προκαλούν διαμέσου της φορολογικής ή της δασμολογικής πολιτικής σοβαρές διαστρεβλώσεις στην οικονομική ευημερία, θα είναι επωφελέστερο να μειωθούν αυτές οι παρεμβάσεις για να υιοθετηθεί η δεύτερη άριστη λύση (βλ. Bertrand, Vanek 1971).

Η προσέγγιση της δεύτερης άριστης λύσης μπορεί επίσης να υιοθετηθεί και στην περίπτωση των εξωτερικών επιδράσεων. Για παράδειγμα, όπως διαπίστωσε ο Coase (1960), όταν δεν είναι εφικτό να έλθουν σε αμοιβαία συμφωνία τα δύο μέρη που εμπλέκονται στις εξωτερικές επιδράσεις έτσι ώστε το ένα μέρος να ανταμείψει ή να συνεργασθεί με το άλλο. Το ίδιο συμβαίνει, όπως έδειξε ο Turvey (1963β), όταν η ανεύρεση της κατάλληλης φορολογικής επιβάρυνσης ή επιδότησης είναι υψηλού κόστους διαδικασία που υπερβαίνει τα οφέλη από μια διακοπή των δραστηριοτήτων.

Υπάρχουν όμως και περιπτώσεις, εάν κάποιο άτομο δεν ακολουθεί αριστοποιητικούς κανόνες και η δράση του μπορεί να διαχωρισθεί από των άλλων, η οικονομία, όπως υποστήριξαν οι Davis, Whinston (1965), να μπορεί να λειτουργήσει προσανατολιζόμενη σε αριστοποιητικές καταστάσεις. Επίσης, γενικεύοντας το εν λόγω θέμα, οι Baumol, Bradford (1970, σελ.268-271), έδειξαν ότι μπορεί να επιτευχθεί μια οιονεί άριστη κατανομή των πόρων όταν υπάρχει αναλογική παρέκκλιση όλων των τιμών από το οριακό τους κόστος. Κάτι τέτοιο μπορεί να λάβει χώρα με την φορολόγηση (άμεση ή έμμεση) όπου επιβαρύνονται οι τιμές (η άμεση φορολόγηση είναι έμμεσος φόρος εργασίας) με αναλογική απόκλιση από το οριακό τους κόστος. Διευκρίνισαν επιπλέον, ότι η απόκλιση του επιπέδου ευημερίας που μπορεί να επιτευχθεί σε μη αριστοποιητικές συνθήκες τιμών -κόστους από το αντίστοιχο άριστο επίπεδο ευημερίας κατά Pareto, θα είναι ελάχιστη εάν οι σχετικές ποσότητες των παραγομένων αγαθών αντιστοιχούν αναλογικά σε αυτές που θα είχαν παραχθεί υπό άριστες συνθήκες. Μέσα στα ερευνητικά πλαίσια της εύρεσης δεύτερων άριστων λύσεων βρίσκεται και η προσπάθεια διαφόρων ερευνητών (βλ. Scheshinski, 1986) να αναπτύξουν θεωρία τιμολόγησης των αγαθών που παράγονται από δημόσιες επιχειρήσεις σε τέτοιο ύψος που να αυξάνει όσο το δυνατόν την γενική ευημερία.¹²

III. Ανάλυση κόστους-οφέλους

Μια άλλη περίπτωση εμπειρικής προσπάθειας υπολογισμού των διαφόρων θετικών και αρνητικών επιδράσεων ενός δημοσίου επενδυτικού σχεδίου στην γενική ευημερία, είναι η ανάλυση κόστους- οφέλους που άρχισε να χρησιμοποιείται από την δεκαετία του 1950. Η προσπάθεια αυ-

τή αποσκοπεί να προβεί σε καταγραφή και αποτίμηση όλων των ωφελειών και του κόστους που επιφέρει ένα επενδυτικό σχέδιο στην κοινωνική ευημερία. Για να το θέσουμε αλλιώς, η τεχνική του κόστους-οφέλους χρησιμοποιείται για να διαγνωσθεί η κοινωνική επιθυμία ανάληψης ενός επενδυτικού προγράμματος ή μιας συγκεκριμένης οικονομικής πολιτικής. Ξεκίνησε στις ΗΠΑ από τις κρατικές επιτροπές που ασχολήθηκαν να καθορίσουν κάποιους κανόνες διαχείρισης των υδάτινων πόρων και επεκτάθηκε μετά από λίγα χρόνια στην Μ. Βρετανία με αιτία την διάνοιξη και εκμετάλλευση κεντρικών αυτοκινητόδρομων (βλ. Prest, Turvey 1965, σελ. 155-6, Pearce 1971, σελ. 23-5).

Στα πλαίσια διερεύνησης της αποτίμησης των ωφελειών και του κόστους διαφόρων επενδυτικών δημοσίων προγραμμάτων, αναπτύχθηκε σημαντική βιβλιογραφία ως προς την εξεύρεση ενός προεξοφλητικού κοινωνικού επιτοκίου (βλ. π.χ. Marglin 1963, Turvey 1963α, Baumol 1968). Το επιτόκιο αυτό επιδιώχθηκε να εκφράζει την κοινωνική προτίμηση των ωφελειών και του κόστους ευκαιρίας, όχι μόνο του παρόντος έναντι του μέλλοντος, αλλά και σε όρους εναλλακτικής χρήσης των πόρων σε επενδυτικά σχέδια που επιλέγονται με οικονομικά αλλά και με κοινωνικά (ακόμη και πολιτικά) κριτήρια και σε καθεστώς αβεβαιότητας.¹³ Με άλλα λόγια, το ζητούμενο είναι να βρεθεί ένα ποσοστό προεξόφλησης που να αναγάγει εναλλακτικά επενδυτικά προγράμματα σε όρους κοινωνικής χρονικής προτίμησης, ή σε όρους κοινωνικού κόστους ευκαιρίας, έτσι ώστε να καταστεί δυνατό να επιλεγθεί το άριστο ύψος επενδύσεων σε διάρκεια και απόδοση. Το κριτήριο της κοινωνικής χρονικής προτίμησης συγκρίνει την παρούσα με την μελλοντική κατανάλωση που σχετίζεται με κάποιο επενδυτικό σχέδιο, ενώ το κοινωνικό κόστος ευκαιρίας συγκρίνει το εναλλακτικό κόστος αξιοποίησης των πόρων σε διαφορετικά επενδυτικά σχέδια. Λόγω των διαφόρων αποκλίσεων μεταξύ ατομικής και κοινωνικής προτίμησης, κόστους και επιτοκίων προεξόφλησης, ο Feldstein (1964) προτείνει κυρίως την χρήση του πρώτου κριτηρίου, βάσει της ανάλυσης επιτοκίου του Fisher, χωρίς όμως να παραμελείτε και το δεύτερο. Η προεξόφληση των αναμενόμενων αποδόσεων μιας δημόσιας επένδυσης με την συμπερίληψη ασφαλιστρών έναντι κινδύνων ύψους ανάλογου με τις επιπτώσεις της στα άτομα ή στο δημόσιο τομέα, προτείνουν οι Arrow, Lind (1970). Το βασικό τους συμπέρασμα είναι ότι εάν τα καθαρά οφέλη μιας δημόσιας επένδυσης διαμοιράζονται σε μεγάλο αριθμό ατόμων, τότε οι κίνδυνοι επιμερίζονται σε σημαντικό βαθμό και μπορεί έτσι να μην ληφθεί υπόψη το ασφάλιστρο των κινδύνων στον υπολογισμό κόστους-οφέλους. Ο Gardner (1979) όμως έδειξε ότι αυτό μπορεί να ισχύ-

σει μόνο στην περίπτωση που οι κυβερνητικοί κίνδυνοι είναι μικρού ύψους και επίδρασης, ενώ ο Graham (1981) παρουσίασε ένα υπόδειγμα που συμπεριλαμβάνει διάφορα ασφάλιστρα κινδύνων κρατικών επενδύσεων σε καθεστώς αβεβαιότητας.¹⁴

Στην συνάρτηση κοινωνικής ευημερίας που πρέπει να επιλυθεί, στο πλαίσιο της ανάλυσης κόστους-οφέλους, θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη και οι αναδιανεμητικές επιδράσεις στο εισόδημα των ατόμων, αφού πολλά από τα υπό αξιολόγηση δημόσια έργα είναι μεγάλης επενδυτικής βάσης και με πολλές εξωτερικές επιδράσεις. Επειδή όμως δεν είναι εύκολο να προσμετρηθούν με ακρίβεια οι αναδιανεμητικές αυτές επιδράσεις, ακόμη και με την χρησιμοποίηση υποθετικών συντελεστών σταθμίσεως, κάποιοι ερευνητές (βλ. Pearce 1971, σελ.40-7), πρότειναν να αφήνονται εκτός ανάλυσης. Άλλη άποψη όμως εκφράζεται από άλλους ερευνητές (βλ. π.χ. Weisbrod 1968), που υποστηρίζουν ότι μια τέτοια διερεύνηση πρέπει να λαμβάνει χώρα και να εξετάζονται επιπροσθέτως οι προκαλούμενες επιπτώσεις της αναδιανομής του εισοδήματος στην αποδοτικότητα (λόγω κινήτρων) των ατόμων.

Στο ίδιο αναλυτικό πλαίσιο ο Hochman (1972) υποστήριξε ότι μπορεί να ενσωματωθεί στο νεοκλασικό corpus η περίπτωση μιας όσο το δυνατόν άριστης κατά Pareto αναδιανομής που να στηρίζεται σε αποδεκτές αρχές. Μέσα στο πνεύμα αυτό επέκτασης της νεοκλασικής ανάλυσης, οι Daly, Giertz (1972) συμπέραναν ότι εάν στη συνάρτηση χρησιμότητας των πλουσίων ή των δωρητών συμπεριλαμβάνεται ο τρόπος που οι φτωχοί δαπανούν τις μεταβιβαστικές πληρωμές που τους χορηγούνται, τότε με την αναδιανομή του εισοδήματος διαμέσου χορήγησης αγαθών και όχι χρημάτων, αυξάνεται περισσότερο η γενική ευημερίας. Από το άλλο μέρος, οι Brennan, Walsh (1977), υποστήριξαν ότι δεν μπορεί να λάβει χώρα μια αναδιανομή αγαθών σε είδος που να είναι επιθυμητή κατά Pareto. Μεταξύ αυτών των δύο ακραίων συμπερασμάτων ο Thurow (1974) επισήμανε ότι σε κάποιες περιπτώσεις αγαθών η αναδιανομή διαμέσου χορήγησης χρημάτων υπερτερεί σε όρους ευημερίας από την αναδιανομή διαμέσου αγαθών, ενώ σε κάποιες άλλες συμβαίνει το αντίθετο.

Σχετικά με αυτά, με σαφήνεια έχει δείξει ο Meade (1955, σ. 14, και κεφ. V) ότι στο θέμα της αξιολόγησης της οικονομικής ευημερίας δεν μπορεί να διαχωριστούν οι επιπτώσεις στην αποδοτικότητα από τις επιπτώσεις στην διανομή του εισοδήματος. Βάσει αυτής της θέσης, οι Eaton, White (1991) με τη βοήθεια της θεωρίας των παιγνίων συμπέραναν ότι κάτω από ορισμένες υποθέσεις μπορεί η αναδιανομή του πλούτου να ενισχύει αντί να αποδυναμώνει την αποτελεσματικότητα του συστήμα-

τος. Όπως όμως έχει υποστηριχθεί (βλ. Καραγιάννης, 2002, κεφ. 2, 3) εάν αναδιανέμεται το προϊόν υπέρ των ανεπαρκώς εργαζομένων και σε βάρος των ικανών, τότε μακροχρόνια θα μειωθεί το συνολικό προϊόν και η γενική ευημερία. Είναι πάντως γεγονός, ότι το κατά κεφαλή εισόδημα με κανένα τρόπο δεν πρέπει να εξισώνεται με την ευημερία αφού η δεύτερη περιλαμβάνει συστατικά, όπως: η σταθερότητα της εργασίας, η εξασφάλιση του εισοδήματος και η δίκαιη κατανομή των ευκαιριών και των αμοιβών των ατόμων (Abramovitz, 1981, σελ. 1-2).

Η ανάλυση κόστους-οφέλους προσεγγίζεται κυρίως διαμέσου δύο μεθόδων: (α) της διερεύνησης των μεταβολών στο καταναλωτικό και παραγωγικό πλεόνασμα που επιφέρει ένα επενδυτικό πρόγραμμα ή μια οικονομική πολιτική (βλ. π.χ. Harberger 1971, Schmalensee 1971, Currie, Murphy, Schmitz 1971), και (β) της ανάλυσης του γραμμικού προγραμματισμού με την χρήση λογιστικών-σκιωδών τιμών (βλ. π.χ. Dasgupta, Pearce 1978, κεφ. 4, Chakravarty 1987). Τα διάφορα ανταποδοτικά κριτήρια όπως των Hicks-Kaldor, Scitovsky, κ.λπ. χρησιμοποίησαν οι Winch (1965), Boadway (1974) για να αξιολογήσουν τα αποτελέσματα διαφόρων οικονομικών πολιτικών με το εργαλείο του καταναλωτικού και παραγωγικού πλεονάσματος. Έγιναν και άλλες προσπάθειες να αντικειμενοποιηθεί η προσέγγιση των ανταποδοτικών κριτηρίων και να εξαχθούν συμπεράσματα κάτω από εμπειρικές μετρήσεις (βλ. για μια επισκόπησή τους, Slesnick 1998, σελ. 2139-40). Προς την επίτευξη όμως αυτού του σκοπού, απαιτείται να εισαχθούν πολύ περιοριστικές υποθέσεις ως προς τις προτιμήσεις των ατόμων. Όπως έδειξε ο Pollak (1977), η σύγκριση των διαφόρων καταστάσεων αναδιανομής και ευημερίας δεν είναι καθόλου εύκολη υπόθεση και ειδικότερα, εάν υποθεθεί ότι οι καταναλωτικές προτιμήσεις εξαρτώνται από τις τιμές ως δείγμα της ποιότητας του προϊόντος ή ως στοιχείο κοινωνικής προβολής.¹⁵

Όσον αφορά την αποτίμηση των μεταβολών του καταναλωτικού πλεονάσματος που είναι μικροοικονομικής υφής αυτή αποσκοπεί στην εξεύρεση ενός μέτρου μεταβολής της ευημερίας που να τυγχάνει εμπειρικής μέτρησης και χρήσης (βλ. McKenzie, Pearce, 1982). Κάτω από συγκεκριμένες αρχές, με συνεπίεις (δηλ. να πληρούν ορισμένες ιδιότητες) καταναλωτικές προτιμήσεις και σε εμπειρικά μετρήσιμες συναρτήσεις κατανάλωσης, έχει δειχθεί (βλ. McKenzie 1983, σελ. 1-11, Slesnick 1998, σελ. 2112-3), ότι μπορεί να μετρηθεί το καταναλωτικό όφελος και κόστος σε όρους ευημερίας με τον υπολογισμό της «ισοδύναμου μεταβολής» (equivalent variation) που εισήγαγε ο Hicks (1941) και ανέλυσαν λεπτομερώς ο Silberberg (1972), ο Burns (1973), κ.ά.¹⁶ Το ισοδύναμο μεταβολής

δεν είναι τίποτα άλλο παρά η εύρεση ενός ύψους καταναλωτικής δαπάνης, με δεδομένες τις αρχικές τιμές (δηλαδή πριν την εφαρμογή μιας οικονομικής πολιτικής ή ενός επενδυτικού σχεδίου), που δημιουργεί το ίδιο επίπεδο ικανοποίησης στο άτομο όπως η αιτία που προκάλεσε την μεταβολή. Με άλλα λόγια, ανάγεται σε χρηματικά μεγέθη η διαφορά της ευημερίας μεταξύ πριν και μετά της εφαρμογής μιας εξωτερικής επίδρασης που υπολογίζεται βάσει τιμών και εισοδήματος σε δυο διαφορετικές χρονικές περιόδους (McKenzie 1983, σελ. 31-3). Με τον τρόπο αυτό είμαστε σε θέση να συγκρίνουμε βάσει ενός κοινού μέτρου τα οφέλη και το κόστος ενός επενδυτικού σχεδίου ή μιας καταναλωτικής πολιτικής, όπως επίσης και την ανισοδιανομή του εισοδήματος όπως έκανε ο Atkinson (1970) και επέκτεινε ο Sen (1973, κεφ. 3).¹⁷ Βέβαια αυτή η μέθοδος μέτρησης των μεταβολών της ευημερίας δεν είναι χωρίς αδυναμίες και ασάφειες αφού αμφισβητείται η πραγματική υπόσταση του ισοδύναμου μεταβολής (Willig, 1976), ή ισχύει μόνο κάτω από πολύ περιοριστικές προϋποθέσεις και συνθήκες όπως είναι η αριστοποίηση της κατανάλωσης και η δαπάνη όλου του εισοδήματος (βλ. Chirman, Moore 1980). Παρ' όλες του όμως τις ατέλειες είναι ένα εύχρηστο εργαλείο που επιδέχεται στατιστικές (με αριθμοδείκτες) και οικονομετρικές τεχνικές. Διαμέσου των αριθμοδεικτών, παρόλα τα προβλήματα που τους συνοδεύουν (π.χ. έτος βάσης, κ.λπ), επιχειρείται από την δεκαετία του 1920 από τον Ρώσο Α.Κοπυς μέχρι και τις ημέρες μας μια προσπάθεια να εξαχθούν δείκτες που αντικατοπτρίζουν το κόστος διαβίωσης και το καταναλωτικό επίπεδο διαβίωσης ή ευημερίας μεταξύ δύο διαφορετικών χρονικών, διατοπικών και δημογραφικών οικονομικών καταστάσεων. Από τις σελίδες του *Economica* την δεκαετία του 1940 οι Hicks, Kuznets, και Little (βλ. de Graaff, 1957, σ. 156) και αργότερα ο Samuelson (1950) ανταλλάσσοντας επιχειρήματα και απόψεις για το εν λόγω θέμα, οδήγησαν στην αποδοχή ορισμένων αρχών και υποθέσεων που πρέπει να υιοθετούνται στην διαχρονική σύγκριση επιπέδων ευημερίας βάσει των αριθμοδεικτών τιμών και ποσοτήτων.¹⁸

Ένα άλλο παρόμοιο μέτρο είναι αυτό της «ανταποδοτικής μεταβολής» (compensating variation) που δείχνει το ποσό που ο καταναλωτής δέχεται να πληρωθεί ή να πληρώσει ώστε να απολαμβάνει την ίδια ικανοποίηση όπως πριν από την επίδραση ενός επενδυτικού σχεδίου ή μιας οικονομικής πολιτικής, (Silberger 1972). Το μέτρο αυτό όμως, όπως έχει υποστηριχθεί (McKenzie, 1983, σελ. 10-11, 34-5), έχει περισσότερες αδυναμίες μέτρησης και στηρίζεται σε περισσότερες ηθικές αξιολογήσεις από ότι το μέτρο της ισοδύναμου μεταβολής. Ως εναλλακτική προσέγγιση της μικρο-

οικονομικής εκτίμησης της ευημερίας αντί του πλεονάσματος, έχει προταθεί τα τελευταία χρόνια η μέθοδος της έμμεσης (με ποικίλους τρόπους) απεικόνισης και μέτρησης των καταναλωτικών συναρτήσεων των ατόμων που αποτελεί ένα σημαντικό κεφάλαιο του κλάδου της οικονομετρίας.¹⁹

Η άλλη τεχνική εκτίμησης που χρησιμοποιήθηκε για τα διαφορετικά ποσά κόστους και οφέλους που απορρέουν από ένα επενδυτικό σχέδιο ήταν αυτή του γραμμικού προγραμματισμού (βλ. Dorfman, Samuelson, Solow 1958). Βασικό όμως συστατικό αυτής της τεχνικής είναι η ανεύρεση ενός συνόλου «σκιωδών τιμών» βάσει των οποίων υπολογίζονται οι δυνατότητες υποκατάστασης διαφόρων παραγωγικών μεταβλητών και σχεδίων. Η ανεύρεση όμως ενός τέτοιου συνόλου τιμών που να οδηγεί διαμέσου διαφόρων υπολογισμών στην εξαγωγή του μέγιστου δυνατού παραγωγικού αποτελέσματος, όταν υπάρχουν εναλλακτικές δυνατότητες χρήσης των παραγωγικών συντελεστών, δεν είναι κάτι το εύκολο. Όπως έχει επισημάνει ο McKean (1968), είναι επιπλέον δυσχερέστερο σε ατελούς ανταγωνισμού καταστάσεις της αγοράς.

Όπως φαίνεται από τα παραπάνω, τα βασικά συστατικά στοιχεία της ανάλυσης κόστους-οφέλους, είναι: (α) η εκτίμηση των διαφόρων δαπανών και ωφελειών ενός επενδυτικού σχεδίου όταν αυτό λάβει χώρα, (β) η εκτίμηση αυτών των στοιχείων σε διαφορετικές χρονικές περιόδους και καταστάσεις, (γ) η αναγωγή τους σε σχέση με τους διάφορους κινδύνους και αβεβαιότητες του έργου, και (δ) οι αναδιανεμητικές επιδράσεις που θα επιφέρει το εν λόγω έργο.²⁰ Η ανάλυση κόστους-οφέλους βάσει αυτών των στοιχείων έχει ευρείες πρακτικές εφαρμογές σε προγράμματα επενδύσεων υποδομής, όπως: στη κατασκευή λιμένων, αυτοκινητόδρομων, σιδηροδρομικών γραμμών, την διαμόρφωση και εκτροπή ποταμών, στην διάπλαση αστικών περιοχών, σε προγράμματα δημόσιας υγείας και εκπαίδευσης, σε στρατιωτικά προγράμματα προμηθειών και εγκαταστάσεων (βλ. Prest, Turvey 1965, σελ.177-200), ακόμη και στην εκτίμηση του κόστους απώλειας της ανθρώπινης ζωής (π.χ. βλ. Mishan 1971β).

IV. Φορολογική-δασμολογική και ρυθμιστική πολιτική

Όπως είδαμε στο πρώτο τμήμα, η φορολογική πολιτική έχει προταθεί ως μέσο μείωσης, αν όχι εξάλειψης, των εξωτερικών επιδράσεων. Στο πλαίσιο αυτό προσπάθησαν αρκετοί ερευνητές να βρουν μια άριστη φο-

ρολογική και δασμολογική πολιτική που θα μειώνει όσο το δυνατόν λιγότερο ή θα αυξάνει όσο το δυνατόν περισσότερο την κοινωνική ευημερία. Για τον σκοπό αυτό, ο Little (1951), εφαρμόζοντας την ανάλυση ευημερίας βάσει της ισότητας του οριακού λόγου τεχνικής υποκατάστασης με τον οριακό λόγο υποκατάστασης χρησιμότητων και τιμών, έδειξε ότι, μολονότι σε γενικές γραμμές, η έμμεση φορολογία μειώνει περισσότερο την ευημερία των ατόμων από μια άμεση φορολογία ίσων εσόδων, αυτό μπορεί να συμβαίνει κάτω από πολύ περιοριστικούς παράγοντες. Εάν ληφθεί υπόψη η επίδραση της άμεσης φορολογίας στην αποτίμηση και στο κίνητρο της ανάπαυσης, τότε μπορεί αυτή η φορολογία να έχει εντονότερα αρνητικά αποτελέσματα από ότι μια έμμεση που δεν μειώνει τόσο την προσπάθεια εργασίας.²¹ Σε γενικές δηλαδή γραμμές, επισημαίνεται με αυτό τον τρόπο ότι κάθε φορολογικό σύστημα προκαλεί διαστρεβλώσεις όχι μόνο στις συνθήκες άριστης παραγωγής αλλά και της άριστης καταναλωτικής επιλογής. Γι' αυτό και ο Harberger (1964) πρότεινε να αξιολογείται το κόστος σε όρους αναποτελεσματικότητας που προκαλείται από κάποιο είδος φόρου. Δηλαδή, να συνηγορείται στο ύψος του φόρου και η απώλεια ευημερίας που υφίστανται τα άτομα λόγω μη αριστοποιητικών επιλογών που προκαλούν αυτοί οι φόροι. Από την σχετική ανάλυση μπορεί να διαπιστωθούν περιπτώσεις υποκατάστασης εμμέσων (αμέσων) από αμέσους (εμμέσους) φόρους ίσου ποσού, ως πολιτική ελαχιστοποίησης της μείωσης της ευημερίας αν και σε γενικές γραμμές πιστοποιείται ότι η πρώτη υποκατάσταση είναι η πλέον ενδεδειγμένη. Από το άλλο μέρος, κάτω από διαφορετικές υποθέσεις, οι Corlett, Hague (1954), Meade (1955, σελ. 29-30), συμπέραναν ότι με διαφοροποιημένου ύψους έμμεσους φόρους, υψηλούς στα πολυτελή αγαθά που είναι συμπληρωματικά της ανάπαυσης και χαμηλούς στα αναγκαία αγαθά που είναι ανταγωνιστικά προς την ανάπαυση, ίδιου εισπρακτικού ύψους με κάποιον άμεσο φόρο, μπορεί να αυξηθεί η γενική ευημερία.²²

Η δυσκολία όμως εφαρμογής αυτής της φορολογικής πολιτικής είναι ο ακριβής καθορισμός των αγαθών ως πολυτελών και αναγκαίων για κάθε καταναλωτή ή ομάδα καταναλωτών, όπως και η μορφή της συνάρτησης χρησιμότητάς τους (Scitovsky 1976, σελ. 107-8). Επίσης, το υψηλό κόστος πιστοποίησης και εφαρμογής τους, καθιστά σχεδόν απαγορευτική την χρήση τους. Εξ' αιτίας αυτών των αδυναμιών, ως δεύτερη άριστη λύση οι Green, Sheshinski (1976) πρότειναν να θεσπισθούν φόροι (ή επιδοτήσεις) όχι άμεσα στα αγαθά που προκαλούν εξωτερικές επιδράσεις στην κατανάλωση, αλλά εμμέσως στα συμπληρωματικά ή στα υποκατάστατά τους που καταναλώνονται. Εκτός όμως από τις επιπτώσεις της φο-

ρολογίας στην πορεία της οικονομίας προς την άριστη κατά Pareto κατάσταση, έχει διερευνηθεί και η επίδραση της χρησιμοποίησης αυτών των φόρων για διάφορες επενδύσεις σε δημόσια έργα. Προς τον σκοπό αυτό έχει χρησιμοποιηθεί (βλ. Musgrave, 1969) η ανάλυση κόστους-οφέλους για να αξιολογηθούν στο σύνολο οι θετικές και οι αρνητικές επιδράσεις της φορολογίας και των δημοσίων δαπανών στην συνολική ευημερία. Επίσης, έχει διερευνηθεί (π.χ. βλ. Chakravarty, Moyes 2003) ο βαθμός σε όρους προοδευτικότητας ή αναλογικότητας των φόρων εισοδήματος που μειώνει λιγότερο την απώλεια της γενικής ευημερίας.

Οι φόροι, εκτός όμως από τις παραπάνω επιδράσεις που συμβάλουν στην μη επίτευξη της άριστης κατά Pareto κατάστασης, συνοδεύονται και από μια άλλη διαταρακτική επιπλοκή που προκαλείται από το ότι οι κρατικές αρχές δεν έχουν τέλεια πληροφόρηση ούτε για το φορολογούμενο αντικείμενο αλλά ούτε και για τις επιπτώσεις της φορολογίας. Λόγω αυτής της επιπλέον αδυναμίας που προκαλείται από μια ενδογενή ατέλεια του συστήματος, αυτή της ατελούς και ασύμμετρης πληροφόρησης που υπάρχει πέραν αυτής μεταξύ αγοραστών και πωλητών (Akerlof, 1970), ο Stiglitz (1987), εισήγαγε την έννοια των «νέων νέων οικονομικών της ευημερίας» που ασχολούνται με αυτό το θέμα. Με τον σύγχρονο αυτό προσανατολισμό εξετάζονται οι συνέπειες των διαφόρων τύπων (άμεσων, εμμέσων) και μορφών (αναλογικός, προοδευτικός) φόρων στο μέγεθος της καταστρατήγησης του άριστου κατά Pareto,²³ κάτω από τις εξής προϋποθέσεις: (α) είναι δύσκολο λόγω έλλειψης πληροφοριών το κράτος να μπορεί να προβεί σε αναδιανομή του εισοδήματος διαμέσου ενός άμεσου φορολογικού μηχανισμού, και (β) λόγω αυτής της αδυναμίας η φορολογία καταστρατηγεί το άριστο κατά Pareto και οδηγεί στην εμφάνιση της αντίθεσης μεταξύ αποτελεσματικότητας και ισότητας. Με άλλα λόγια, επιχειρείται να βρεθεί ένα φορολογικό σχέδιο που θα απομακρύνει την οικονομία το λιγότερο δυνατό από το άριστο κατά Pareto και δεν θα οδηγεί σε ενδυνάμωση της αντίθεσης μεταξύ ισότητας και αποτελεσματικότητας. Για παράδειγμα, έχει δειχθεί (βλ. Sen, 1973, σελ. 17-8, Stiglitz, 1987), ότι κάτω από μεγιστοποίηση της συνάρτησης της γενικής ευημερίας ωφελιμιστικού τύπου, η φορολογική συμβολή προέρχεται από τα αποδοτικότερα άτομα των οποίων η ευημερία μειώνεται σε σχέση με τα λιγότερο αποδοτικά.

Όσον αφορά την δασμολογική πολιτική, εκτός του επιχειρήματος επιβολής δασμών λόγω της προστασίας της νηπιακής βιομηχανίας που ανάγεται στις αρχές του 19ου αιώνα, οι ερευνητές έχουν μελετήσει το βέλτιστο μέγεθος των δασμών σε όρους οικονομικής ευημερίας. Στα πλαίσια

αυτού του ερευνητικού στόχου, ο Scitovsky (1942), βασιζόμενος στην ανάλυση της οικονομικής ευημερίας βάσει των καμπυλών αδιαφορίας της κοινωνίας έδειξε ότι σε κατάσταση διεθνούς εμπορίου όπου δεν ισχύουν οι υποθέσεις του τέλειου ανταγωνισμού, όπως εντός μιας οικονομίας, υπάρχει κάποιο άριστο ύψος δασμών. Το ύψος αυτό των δασμών θα οδηγήσει σε αύξηση του συνολικού προϊόντος, και βελτιώνοντας την οικονομική θέση κάποιων ατόμων χωρίς να μειώσει την θέση των άλλων, θα αναβιβάσει την κοινωνική ευημερία. Αυτό συμβαίνει όταν, με την επιβολή δασμών, καθιερώνεται ένας λόγος τιμών των αγαθών έτσι ώστε ο οριακός λόγος υποκατάστασης των καταναλωτών να ισούται με τον οριακό λόγο τεχνολογικού μετασχηματισμού στην παραγωγή και με τον οριακό λόγο μετασχηματισμού των εξαγωγών σε εισαγωγές.²⁴ Παρόμοια, ο de Graaff (1949), υποστήριξε ότι εάν δεν εφαρμόζεται ανταποδοτική πολιτική από την άλλη χώρα, υπάρχει ένα ύψος άριστου δασμού στις εισαγωγές, (ανεξάρτητα από καταστάσεις διαπροσωπικής σύγκρισης χρησιμότητων και εξωτερικών οικονομιών) που αυξάνει την ευημερία των ατόμων της εισάγουσας χώρας, εκτός και εάν μειώνεται η αποδοτικότητά τους.

Η ρυθμιστική οικονομική πολιτική έχει και αυτή σημαντικό αντίκτυπο στην συνολική ευημερία, διαμέσου της αναδιανομής του εισοδήματος και του ελέγχου της ζήτησης των παραγωγικών συντελεστών. Μια από τις σημαντικότερες μορφές ελέγχου ήταν (και είναι σε μικρότερο βαθμό σήμερα λόγω των διαφόρων θεσμικών ρυθμίσεων υπέρ του ελευθέρου εμπορίου) οι ποσοτικοί έλεγχοι και οι περιορισμοί στις ανταλλαγές μεταξύ των διαφόρων οικονομιών. Όπως συμπέρανε σχετικά ο Fleming (1951), οι ποσοτικοί περιορισμοί στις εισαγωγές ως όπλο για την αποκατάσταση της ισορροπίας στο ισοζύγιο πληρωμών, μπορεί να ρυθμισθούν έτσι ώστε να επιφέρουν την μικρότερη δυνατή μείωση της ευημερίας των ατόμων της εισάγουσας και εξάγουσας χώρας εάν όμως αυτές έχουν ιεραρχηθεί ως προς την οικονομική τους δύναμη. Στην περίπτωση που αυτό καταστεί δυνατό, τότε η καλύτερη δυνατή πολιτική περιορισμού των εισαγωγών είναι όταν θεσπίζονται ελεύθερες εισαγωγές της ισχυρής χώρας από την αδύναμη και μέτριοι περιορισμοί εισαγωγών της αδύναμης χώρας από την ισχυρή.

Οι έλεγχοι και οι ρυθμίσεις των τιμών των αγαθών που συμπεριλαμβάνονται σε μεγάλο εύρος παραγωγικών διαδικασιών, όπως για παράδειγμα το πετρέλαιο, αποτελούν άμεση κρατική παρέμβαση με επιπτώσεις στην ευημερία. Οι Jorgenson, Lau, Stoker (1980) εξετάζοντας καταναλωτικές συναρτήσεις χρησιμότητας που περιλαμβάνουν τιμές, ποσότητες, οικογενειακή σύνθεση και δημογραφικά χαρακτηριστικά, υποστή-

ριξαν ότι η απελευθέρωση των τιμών πετρελαίου στις ΗΠΑ το 1979 επέφερε μεταβολές στην σχετική ευημερία των νοικοκυριών, ευνοώντας κάποια νοικοκυριά σε βάρος κάποιων άλλων. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι ήμασταν σε θέση να κάνουμε συγκριτικές αξιολογήσεις ευημερίας των νοικοκυριών ανάλογα με δημογραφικές διαφοροποιήσεις. Για παράδειγμα, δεν μπορεί να εξαχθεί αντικειμενικό συμπέρασμα που να συγκρίνει την ευημερία οικογένειας με τρία παιδιά σε σχέση με αυτή που θα απολάμβανε εάν είχε δύο παιδιά και ένα επιπλέον εισόδημα (βλ. π.χ. Pollak, Wales, 1979). Παρ' όλα αυτά, καθίσταται φανερό η ανάγκη πριν από μια άμεση οικονομική πολιτική να αξιολογείται ποικιλοτρόπως το αντίκτυπο της στα νοικοκυριά που έχουν διαφορετική εισοδηματική δυνατότητα.

V. Εμπειρική διερεύνηση ευημερίας σε όρους κοινωνικών επιλογών

Την δεκαετία του 1970 αρκετοί ερευνητές επιχείρησαν να συνδυάσουν την θεωρία της συνάρτησης κοινωνικής ευημερίας, βάσει των αναλύσεων των Arrow, Harsanyi, Sen, κ.ά. με διάφορες τεχνικές. Σε γενικές γραμμές, αναπτύχθηκαν δύο μεθοδολογικές προσεγγίσεις της μέτρησης της οικονομικής ανισότητας ή της μέτρησης της διαπροσωπικής διαφοράς ευημερίας:

- (α) Αυτή που στηρίζεται σε μέτρα θετικιστικής προσέγγισης, όπου υπολογίζεται η μέτρηση της ανισοδιανομής βάσει κάποιων μέτρων χωρίς καμία αναφορά στην συνάρτηση της κοινωνικής ευημερίας (π.χ. υπολογισμός διαφοράς ατομικού από μέσο εισόδημα, δείκτης Gini, κ.λπ).
- (β) Αυτή που στηρίζεται σε κανονιστικούς υπολογισμούς της ευημερίας αφού λαμβάνεται υπόψη η ανισοδιανομή σε όρους μεταβολής της συνάρτησης κοινωνικής ευημερίας (βλ. π.χ. Tinbergen 1970, Sen 1973, κεφ. 2, Atkinson 1975, κεφ. 2-3).

Βασική επιδίωξη της δεύτερης αυτής και πιο δημιουργικής (βάσει της ερμηνευτικής της ικανότητας και όχι της κατάδειξης) προσπάθειας ήταν διαμέσου μετρήσιμων μεγεθών, όπως οι τιμές, οι δαπάνες, και το εισόδημα²⁵ να υπολογισθεί όχι μόνο η ατομική αλλά και η συνολική ευημερία.

Με τον τρόπο αυτό θα έχουμε ένα τρόπο μέτρησης της διαχρονικής τους ή διατοπικής τους εξέλιξης πριν και μετά από κάποια μέτρα οικονομικής πολιτικής ή την εφαρμογή κάποιων σημαντικών επενδυτικών σχεδίων.²⁶ Ο τρόπος που αναπτύχθηκε η εν λόγω προσπάθεια ήταν να συσχετισθεί η ατομική καταναλωτική συμπεριφορά με την συνολική ευημερία με δύο διαφορετικές προσεγγίσεις (βλ. Jorgenson, 1990): (i) κάποιοι ερευνητές ακολούθησαν την υπόθεση της τακτικής μη συγκρισιμότητας (ordinal non-comparability) στον σχηματισμό της συνάρτησης ευημερίας,²⁷ και (ii) κάποιοι άλλοι υπέθεσαν ότι ισχύει η μετρήσιμη (απόλυτη) συνάρτηση χρησιμότητας με σύγκριση διαπροσωπικών χρησιμοτήτων, δηλ. ισχύει η υπόθεση της απόλυτης συγκρισιμότητας (cardinal comparability).

Πιο συγκεκριμένα, ο Jorgenson (1990, σελ. 1023-7), επιχειρήσε να δείξει ότι μπορεί να συνδεθεί η θεωρία κοινωνικής ιεράρχησης, βάσει της υπόθεσης της τακτικής μη συγκρισιμότητας, με τις εμπειρικές δυνατότητες της συνολικής καταναλωτικής συμπεριφοράς. Βάσει των διαφόρων οικονομετρικών διερευνήσεων που έχουν λάβει χώρα (βλ. π.χ. Gamaletsos, 1973) με σκοπό την εξαγωγή και μέτρηση των συνολικών συναρτήσεων ζήτησης, επιχειρήθηκε να εξαχθούν έμμεσες καταναλωτικές συναρτήσεις το σύνολο των οποίων απεικονίζει την κοινωνική ιεράρχηση της συνολικής ευημερίας. Στην προσέγγιση αυτή εισάγεται αναπόφευκτα η υπόθεση της ίσης αντιμετώπισης των καταναλωτικών προτιμήσεων των ατόμων. Από το άλλο μέρος, οι d'Aspremont, Gevers (1977), Maskin (1978), Roberts (1980), Jorgenson (1990, σελ. 1012-7), έδειξαν ότι με την μετρήσιμη και διαπροσωπική σύγκριση χρησιμοτήτων, μπορούμε να εξαγάγουμε μια συνάρτηση κοινωνικών προτιμήσεων που να είναι συνεπή με την ωφελμιστική θεωρία. Δηλαδή, να σχηματισθεί μια συνάρτηση κοινωνικής ευημερίας που να αποτελεί τον μέσο όρο των σχετικών ατομικών συναρτήσεων. Με τον τρόπο αυτό θα δειχθεί και κατά πόσο υπάρχει διασπορά των ατομικών συναρτήσεων ευημερίας από αυτήν την κοινωνική συνάρτηση. Η μόνη βασική υπόθεση αξιολογικής κρίσης, όπως έδειξε ο Jorgenson (1990), στην περίπτωση αυτή, είναι ότι κάθε άτομο θα πρέπει να εκλαμβάνεται συμμετρικά με όλα τα άλλα άτομα που έχουν την ίδια συνάρτηση ατομικής ευημερίας. Εξ αιτίας όμως αυτής της υπόθεσης η κοινωνική συνάρτηση ευημερίας θα έχει μια παρέκκλιση υπέρ μιας περισσότερο ίσης διανομής του εισοδήματος.²⁸ Απώτερος στόχος της προσέγγισης αυτής, όπως τόνισε ο Jorgenson (1990., σ. 1011), είναι να εξαχθεί ένας δείκτης ευημερίας σε όρους καταναλωτικών δαπανών και κόστους ζωής που να αξιολογεί διαχρονικά, διατοπικά και διατομικά (δηλ. ανάλογα με διάφορα δημογραφικά χαρακτηριστικά) τα επιτεύγματα του

οικονομικού συστήματος. Ο Sen (1985) όμως ορθά ισχυρίζεται ότι για μια συγκριτική αποτίμηση της ευημερίας θα πρέπει να ληφθεί υπόψη κυρίως η καταναλωτική δυνατότητα και όχι η καταναλωτική χρησιμότητα των ατόμων. Για την εύρεση τρόπων διαχρονικής και διατοπικής μέτρησης δεικτών καταναλωτών και δεικτών κόστους ζωής, έχει πρόσφατα δοθεί αρκετή ερευνητική προσπάθεια όπως βλέπουμε από τις σελίδες του *Journal of Economic Perspectives* (τομ. 12, No 1, 1988, σελ. 3-78). Επίσης, έχουν γίνει αρκετές μελέτες (βλ. Ayres, Kneese 1969, Hjalte, Lidgren, Stahl 1977) διερεύνησης της μόλυνσης του φυσικού περιβάλλοντος σε όρους εξωτερικών επιβαρύνσεων και οικονομικής ευημερίας και μάλιστα έχουν προταθεί συγκεκριμένες οικονομικές πολιτικές (βλ. Kneese, 1971) και επιβολή φόρου προστασίας περιβάλλοντος υπέρ της ευζωίας των μελλοντικών γενεών (βλ. Harford, 1998).

Εκτός αυτής της κριτικής, είναι γνωστό ότι οι καταναλωτικές προτιμήσεις εξαρτώνται κατά πολύ από τις γνώσεις που διαθέτουν οι καταναλωτές για τα προϊόντα και τις υπηρεσίες και για το βαθμό που ικανοποιούν τις καταναλωτικές τους ανάγκες. Ο Scitovsky (1976, σελ. 58, 57) είχε επαρκώς αιτιολογήσει γιατί η καταναλωτική προτίμηση εξαρτάται από την γνώση που διαθέτουν τα άτομα. Λόγω αυτής της διάρθρωσης των καταναλωτικών προτιμήσεων που καθορίζονται βάσει ατελούς γνώσης, ο Harsanyi (1997), συνιστά να αντικατασταθεί η ανάλυση των πραγματικών προτιμήσεων με αυτή των «πληροφορημένων προτιμήσεων» ώστε να συμπεριληφθεί και το κόστος συλλογής και επεξεργασίας καταναλωτικών πληροφοριών. Αξιολογώντας την ιδέα αυτή ο Ng (1999), προτείνει να υιοθετηθεί ο όρος ευτυχία αντί τον όρο προτιμήσεις ώστε να συμπεριληφθεί και η αλτρουιστική συμπεριφορά των ατόμων. Εκτός αυτών των προτάσεων η ατελής και με κόστος συλλογή, επεξεργασία και διάχυση πληροφοριών έχει αναλυθεί από τον Stiglitz (1994, κεφ. 3, 4,) ως παράγοντας που εμποδίζει την επίτευξη του κατά Pareto αρίστου σημείου στο σύστημα της ανταγωνιστικής ισορροπίας. Ο Stiglitz παρουσιάζει αναλυτικά με πιο τρόπο η εμπειρική καταστρατήγηση και απόρριψη της υπόθεσης της πλήρους γνώσης και των επαρκών πληροφοριών αναπόφευκτα οδηγεί στην εμφάνιση εξωτερικών οικονομιών που δεν επιτρέπουν την επίτευξη του σημείου αυτού. Επίσης, επισημαίνει ότι συνεπεία της ατελούς πληροφόρησης ο ανταγωνιστικός μηχανισμός της αγοράς, δεν επιβεβαιώνει την αποτελεσματική λειτουργία των κινήτρων ώστε να επιτυγχάνονται άριστες αποκεντρωμένες αποφάσεις. Για τους λόγους αυτούς, υποστηρίζει, ότι διορθωτικές κρατικές παρεμβάσεις μπορεί να ωθήσουν την οικονομία προς το σημείο της μέγιστης ευημερίας.

Τα τελευταία χρόνια, από το 1992 και μετέπειτα, τα Ηνωμένα Έθνη δημιούργησαν έναν διεθνή φορέα όπου γίνονται Εκθέσεις για την πρόοδο των ανθρώπων (Human Development Reports) σε όλες τις γωνιές της γης, όχι μόνο σε οικονομικούς αλλά και σε κοινωνικούς και περιβαλλοντικούς όρους.²⁹ Οι εκθέσεις αυτές βασίζονται στην αξιολόγηση πολλών οικονομικών και άλλων δεικτών ποιότητας ζωής και επιχειρείται η σύγκρισή τους σε διάφορες χρονικές περιόδους και για διάφορες χώρες (π.χ. βλ. Yaqub 2000). Αυτή η τάση δείχνει την ουσιαστική αναβάθμιση του κράτους πρόνοιας³⁰ και μας θυμίζει την θέση του J.M.Keynes (1930, σελ. 328-331) που θεώρησε ως ουσιώδη συστατικά στοιχεία της οικονομικής ευημερίας τα εξής: να έχει επιλυθεί το πρόβλημα της ανεργίας, οι άνθρωποι να ασχολούνται με την βελτίωση της προσωπικότητάς τους, να μην αναλίσκονται μόνο στο κυνήγι του κέρδους και να διαβιούν επιδιώκοντας την αρετή, τη σοφία και την καλοσύνη. Επιπλέον, ο Keynes πρότεινε (1939-40, σ. 377) τρεις αρχές που κατ' ελάχιστον θα πρέπει να χαρακτηρίζουν μια δίκαιη και ελεύθερη κοινωνία: (α) να κυριαρχεί η οικονομική ανταμοιβή ανάλογα με την παραγωγική προσπάθεια και τους οικονομικούς κινδύνους που αναλαμβάνουν τα άτομα, (β) να κυριαρχεί η μέγιστη δυνατή ελευθερία επιλογής των ατόμων να διαθέσουν το εισόδημά τους όπου θέλουν, και (γ) να λαμβάνει χώρα μια ελάφρυνση των οικονομικών βαρών των αδύναμων και ανίσχυρων οικονομικά ατόμων.

Συμπεράσματα

Από την ανάλυση που προηγήθηκε πολλά ενδιαφέροντα συμπεράσματα μπορούν να εξαχθούν για την εμπειρική χρησιμότητα της οικονομικής της ευημερίας που επεκτείνεται και σε αυτήν των οικονομικών. Οι διαπιστώσεις εσωτερικών και εξωτερικών οικονομικών διαταραχών του συστήματος της ελεύθερης αγοράς και οι προσπάθειες μέτρησης των επιπτώσεών τους σε όρους γενικής ευημερίας, είναι ένα θέμα που βρίσκεται ακόμη σε ερευνητικό οργασμό. Με την πρόοδο οικονομετρικών και στατιστικών τεχνικών και την αρτιότερη καταγραφή οικονομικών δεδομένων, επιδιώκεται η εξαγωγή συμπερασμάτων για την διακύμανση της διαπροσωπικής σύγκρισης της ευημερίας που θα οδηγήσει σε προσηκτότερες και λιγότερο ηθικά άδικες- βάσει κάποιας γενικά αποδεκτής αρχής- οικονομικές επεμβάσεις και πολιτικές. Όπως έγινε επίσης

φανερό, τα οικονομικά της ευημερίας είναι ο κατ' εξοχή κλάδος των οικονομικών που έχουν κανονιστικό χαρακτήρα αν και στηρίζονται σε αρχές και υποθέσεις της θετικιστικής ανάλυσης. Με τον τρόπο αυτό παρέχουν αρκετές προτάσεις και εργαλεία εφαρμογής οικονομικής πολιτικής που αποσκοπεί στην δυνατή μεγιστοποίηση της γενικής ευημερίας.

Αν και μπορεί να απέχουν τα οικονομικά της ευημερίας από μια αμιγή θετικιστική απόδοση, είναι αναπόφευκτο, εάν οι οικονομολόγοι θέλουν να πείσουν το ευρύ κοινό για την χρησιμότητά τους, να υιοθετήσουν προτάσεις και λύσεις εμπειρικών καταστάσεων. Σε γενικές γραμμές, όμως, μέχρι τώρα, η αδυναμία τους να βρουν ένα τέλειο μέτρο ευημερίας μάλλον τους έχει οδηγήσει σε περισσότερο στον σχολαστικισμό με κόστος την μείωση της ωφέλειάς τους για την κοινωνία. Κατά την άποψή μου, εάν επιδιώκουμε να υιοθετήσουμε ένα έστω ατελές, αλλά χρήσιμο εργαλείο μέτρησης της ευημερίας, θα πρέπει να την καταστήσουμε ευδιάκριτη και αυτό μπορεί να γίνει εάν κατασκευαστεί ένας δείκτης, όπως π.χ. το καλάθι της νοικοκυράς, που να περιλαμβάνει ποσότητες αγαθών για θεμελιώδεις ανάγκες, των οποίων η απώλεια, θα δείχνει μείωση και όχι αύξηση της ευημερίας. Δηλαδή, θα ήταν καλύτερα να κατασκευασθεί ένας δείκτης όχι της μεγιστοποίησης της ευημερίας αλλά της ελαχιστοποίησης της δυστυχίας όπου να συμπεριλαμβάνει μετρήσιμα στοιχεία (υποδείκτες), όπως, θάνατοι από πείνα και κρύο, θάνατοι από απουσία υγειονομικής περίθαλψης, κ.ά.

Σημειώσεις

1. Για τις θεωρητικές αναλύσεις των οικονομικών της ευημερίας από την εποχή του Pareto μέχρι τις ημέρες μας βλ. Καραγιάννης (2006).
2. Ένας από τους περιεκτικότερους και αντιπροσωπευτικότερους είναι του Meade (1979, σ. 15), σύμφωνα με τον οποίο: εξωτερικές οικονομίες είναι αυτές που δημιουργούν καταστάσεις (θετικές ή αρνητικές) σε κάποια άτομα τα οποία όμως δεν έχουν συμμετάσχει στην λήψη αποφάσεων που σχετίζονται με την εμφάνιση ή δημιουργία αυτών των καταστάσεων.
3. Για τις συνέπειες διαφόρων εξωτερικών επιδράσεων στην οικονομική ευημερία, βλ. Ng (1979, κεφ. 7).
4. Σε άλλη του μελέτη ο Samuelson (1955) παρουσίασε τις συνθήκες ισορ-

ροπίας σε κατάσταση άριστου κατά Pareto σημείου γενικής ευημερίας, όταν παράγεται ένα ιδιωτικό και ένα δημόσιο αγαθό.

5. Η εξατομίκευση των κινήτρων και το πρόβλημα της μη εκδήλωσης των πραγματικών προτιμήσεων, ακόμη και στην περίπτωση που δεν υπάρχουν τέλεια δημόσια αγαθά, είναι ένα θέμα που έτυχε της προσοχής των ερευνητών την δεκαετία του 1970. Για συνοπτική παρουσίαση της σχετικής βιβλιογραφίας, βλ. Hammond (1985, σελ. 412-4).

6. Αυτό το άριστο ύψος φόρων έχει συσχετισθεί και με το συλλεκτικό και διοικητικό κόστος τους (βλ. Yitzhaki, 1979). Για μια αναλυτική επισκόπηση των σημαντικότερων ιδεών επί του θέματος της βέλτιστης κατά Pareto φορολογίας, βλ. Stiglitz (1987).

7. Ο Baumol επικαλείται (1952, σελ.76-82, 103-5, 126-7) την άμεση κρατική παρέμβαση στην περίπτωση ύπαρξης μονοπωλιακών και ολιγοπωλιακών κλάδων παραγωγής που δεν οδηγούν στην επίτευξη του μέγιστου ιδεατού προϊόντος, ή που οδηγούν σε σπατάλη πόρων λόγω μη ουσιαστικού διαφορισμού των προϊόντων.

8. Εκτός όμως από αυτές τις αρνητικές συνέπειες του μονοπωλίου υπάρχουν και κάποια έστω και μικρά θετικά αποτελέσματα στην γενική ευημερία από την λειτουργία του σε ορισμένους κλάδους παραγωγής που προέρχονται από την αξιοποίηση των αποδόσεων κλίμακος και την εξεύρεση πόρων για βιομηχανική έρευνα, βλ. Hjalmarsson (1977).

9. Από το άλλο μέρος, όπως έχει υποστηριχθεί από τον Waud (1970), ο προβλεπόμενος πληθωρισμός μπορεί να μειώσει την ανεργία και την απώλεια ευημερίας.

10. Για μια συνοπτική παρουσίαση πιο εξειδικευμένων εφαρμογών της οικονομικής της ευημερίας σε διάφορες εναλλακτικές καταστάσεις, βλ. Robson (1976), Reynolds, Smolensky (1977), ενώ στο βιβλίο των Just, Hueth, Schmitz (1982) αναλύονται οι επιδράσεις και μεταβολές στην ευημερία πολλών περιπτώσεων γενικής αλλά και ειδικής οικονομικής πολιτικής.

11. Την έννοια της δεύτερης άριστης λύσης χρησιμοποίησε πρώτος ο Meade (1955, σ. 14 και κεφ. III) όταν εξέτασε διάφορα προβλήματα που δημιουργεί η άμεση και έμμεση φορολογία στην αποτελεσματική κατανομή των πόρων. Και άλλοι όμως ερευνητές (βλ. Bohm, 1987, σελ.280-1), είχαν διαπιστώσει εμπειρικές περιπτώσεις (π.χ. ειδική δασμολογική πολιτική, μη καθολική εφαρμογή ισότητας οριακού κόστους και τιμών σε όλους τους κλάδους παραγωγής, κ.ά) που καταλήγουν σε δεύτερη άριστη κατάσταση. Ο Mishan (1962) εξετάζει αναλυτικά σε ποιες περιπτώσεις δεν μπορούν οι καταναλωτές και οι επιχειρήσεις να λάβουν άριστες αποφάσεις με αποτέλεσμα η προσέγγιση της δεύτερης άριστης λύσης να μπορεί να υιοθετηθεί επωφελώς.

12. Αυτή η προσέγγιση είχε εφαρμοσθεί από Γάλλους οικονομολόγους όπως οι Allais, Boiteux, Debreu, κ.ά ήδη από τις δεκαετίες 1940 και 1950 (βλ. Dreze 1964, σελ.27-34).

13. Βλ. τις αντίστοιχες αναλύσεις γι' αυτά τα θέματα των Eckstein (1961), Feldstein (1964), Arrow, Lind (1970). Ο Seagraves (1970) επισημαίνει ότι στις εν λόγω αναλύσεις υπολογισμού του κοινωνικού επιτοκίου θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη και ο τρόπος χρηματοδότησης της επένδυσης. Ο Mishan (1971α), αιτιολογεί πλήρως την αναγκαία διασύνδεση της ανάλυσης κόστους-ωφελειών με τα οικονομικά της ευημερίας των οποίων διάφορες εφαρμογές παρουσιάζονται στα βιβλία των Price (1977) και Dasgupta, Pearce (1978).

14. Επειδή η εκτίμηση των διαφόρων κινδύνων επενδυτικών έργων υποδομής διαφέρουν μεταξύ του κοινού και των ειδικών, ο Pollak (1998) πρότείνει και οι δύο εκτιμήσεις να λαμβάνονται υπόψη σε μια ανάλυση κόστους-οφέλους.

15. Για μια λεπτομερή ανάλυση των διαφόρων τεχνικών της ανάλυσης κόστους-οφέλους σε συνδυασμό με την θεωρία του δεύτερου άριστου, βλ. Dreze, Stern (1987).

16. Ο Hicks (1940) είχε εντοπίσει την διαχρονική σύγκριση της ευημερίας κάτω από την υπόθεση ότι οι προτιμήσεις και οι επιθυμίες των καταναλωτών δεν αλλάζουν αλλά μεταβάλλεται μόνο το εισόδημά τους. Αυτή η υπόθεση δεν απέχει πολύ από την πραγματικότητα, αφού όπως έχει δείχθει (βλ. Olshavsky, Granbois 1979) και με εμπειρικές έρευνες, η δύναμη της καταναλωτικής συνήθειας πολλές φορές καταστρατηγεί την διαδικασία της καταναλωτικής επιλογής των ατόμων.

17. Η αναδιανομή του εισοδήματος διαμέσου κρατικών μηχανισμών δεν είναι μια διαδικασία χωρίς κόστος το οποίο ο Browning (1975) έχει μάλιστα υπολογίσει σε σημαντικό ύψος. Προσπάθεια να μετρηθεί η μεταβολή (κυρίως αύξηση) της ευημερίας διαμέσου μεταβίβασης εισοδήματος έχει διεξαχθεί στις ΗΠΑ βλ. π.χ. Orr (1976).

18. Για μια συνοπτική παρουσίαση αυτών των δεικτών, ως βάση μέτρησης της ευημερίας των καταναλωτών, βλ. Morgan, Smith (1969), Smith, Morgan (1970), Deaton, Muellbauer (1980α, κεφ. 7, 8), Diewert (1981), Slesnick (1998, σελ. 2125-8). Οι δείκτες αυτοί έχει επιχειρηθεί (π.χ. βλ. Pollak 1978) να «εκφράζουν» καταναλωτικές προτιμήσεις ακόμη και σε ένα περιβάλλον με τεχνολογικά καινοτομικά προϊόντα που μεταβάλλουν τις προτιμήσεις των ατόμων.

19. Για μια συνοπτική παρουσίαση των σημαντικότερων σχετικών οικονομετρικών προσεγγίσεων εκτίμησης της καμπύλης ζητήσεως, βλ. Deaton, Muellbauer (1980β), Slesnick (1998, σελ. 2115-2124), ενώ για σχετική ανάλυση των διαφόρων υποδειγμάτων συμπεριφοράς του καταναλωτή και την εμπειρική τους υπόσταση και χρησιμότητα, βλ. Blundell (1988).

20. Οι διάφοροι τρόποι εκτίμησης αυτών των στοιχείων παρουσιάζονται συνοπτικά από τον Layard (1972).

21. Η επίδραση των φόρων στα κίνητρα των ατόμων και κυρίως αυτά που σχετίζονται με την παραγωγική προσπάθεια επισημάνθηκε και αναλύθηκε από τον Mirrlees (1971). Βάσει της τεχνικής ανάλυσης του άρθρου αυτού ο Mirrlees αργότερα ανέπτυξε τις επιδράσεις της ασύμμετρης πληροφόρησης στις επιπτώσεις της φορολογίας, μια συμβολή που του απέφερε το Νόμπελ οικονομικών του 1996.

22. Με την οριακή αυτή ανάλυση επιβεβαιώνεται και η θέση πολλών προκλασσικών και κλασικών οικονομολόγων υπέρ της φορολογίας των αγαθών πολυτελείας, βλ. Καραγιάννης (1993).

23. Για μια αναλυτική μαθηματική παρουσίαση των διαφόρων θεμελιωδών συστατικών της θεωρίας της βέλτιστης φορολογίας σε όρους διαφόρων μορφών και τύπων φόρων, βλ. Mirrlees (1986).

24. Οι δασμοί, μολονότι επιβάλλονται όπως οι έμμεσοι φόροι κατανάλωσης, δεν έχουν διαστρεβλωτικές επιδράσεις στην διαμόρφωση των τιμών εντός της χώρας αφού επιβάλλονται σε εισαγόμενα αγαθά. Για μια αναλυτική επισκόπηση των διαφόρων οικονομικών πολιτικών στο διεθνές εμπόριο και των επιπτώσεών τους στην ευημερία, βλ. Kemp (1976, μέρος II), Corden (1986).

25. Ο Sen (1979), αναλύει κριτικά τις προσπάθειες που έχουν γίνει για να χρησιμοποιηθεί το ατομικό πραγματικό εισόδημα ως καθοριστικό συστατικό της μέτρησης της ευημερίας κάτω από διάφορες υποθέσεις για τον τρόπο συσχέτισμού και εξαγωγής των ατομικών και των κοινωνικών επιλογών.

26. Στα πλαίσια αυτά έγιναν προσπάθειες όχι μόνο να διερευνηθεί η διαχρονική μεταβολή της ευημερίας ειδικών ομάδων πληθυσμού, όπως για παράδειγμα έκανε η Moon (1977) για τους πτωχούς και ηλικιωμένους, αλλά ακόμη για να εκτιμηθεί η ανισότητα των διαφόρων ευκαιριών που έχουν τα άτομα ως πηγή των οικονομικών τους ανισοτήτων (βλ. π.χ. Atkinson 1975, κεφ. 5, Ok, Kranish 1998).

27. Οι υποστηρικτές αυτής της θέσης δεν έχουν άδικο αφού σύμφωνα με τις σύγχρονες θεωρίες της νευροβιολογίας (βλ. Zizzo, 2002), δεν μπορεί να υποστηριχθεί η δυνατότητα «κατασκευής» ενός «ηδονόμετρου». Ο λόγος είναι ότι οι εμπειρίες και οι έξωθεν επιδράσεις στο άτομο μεταβάλλουν πολύ συχνά την ένταση και την ποικιλία των προτιμήσεών του. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι τα άτομα δεν συγκρίνουν την δική τους κατάσταση ευημερίας με των άλλων. Όπως έχει επαρκώς υποστηριχθεί (βλ. Gilboa, Schmeidler 2001), τα άτομα αξιολογούν την ευημερία τους βάσει τριών κατ' ελάχιστον παραγόντων: την παρελθούσα εμπειρία τους, την σύγκριση της κατάστασής τους με τα άλλα άτομα, και την λογική τους ως προς την δέουσα κοινωνική συμπεριφορά.

28. Η διεγκυστίνδα μεταξύ περισσότερης διανεμητικής ισότητας (ανισότητας) με μικρότερη (μεγαλύτερη) αποδοτικότητα, είναι ένα πολύ ευρύ θέμα που εξετάζεται σε άλλους κλάδους των οικονομικών που σχετίζονται με την ηθική, την ανάπτυξη, την οικονομική πολιτική, κλπ. Για μια συνοπτική παρουσίαση του προβλήματος αυτού βλ. Κορλίρας (1982), Καραγιάννης (1996).

29. Από το 2000 άρχισε να κυκλοφορεί και το ειδικό γι' αυτά τα θέματα περιοδικό *Journal of Human Development*.

30. Για τα βασικά στοιχεία που χαρακτηρίζουν το κράτος πρόνοιας, βλ. Titmus (1958), Jordan (1976), ενώ για τα σχετικά στοιχεία της ευημερούσας κοινωνίας, βλ. Robson (1976).

Βιβλιογραφία

- Abramovitz, M. «Welfare Quandaries and Productivity Concerns», *American Economic Review*, τομ. 71, No 1, March, 1981, σελ. 1-17.
- Akerlof, G. «The market for lemons: quality uncertainty and the market mechanism», *Quarterly Journal of Economics*, τομ. 84, σελ. 488-500.
- Arrow, K. «Economic Welfare and the Allocation of Resources for Invention», στο *The Rate and Direction of Inventive Activity*, Princeton: Princeton University Press, 1962, σελ. 609-25, αναδημ. στο Nathan Rosenberg (επιμ.) *The Economics of Technological Change*, Harmondsworth, Middlesex: Penguin Modern Economics, 1971, σελ. 164-181.
- Arrow, K. «Uncertainty and the Welfare Economics of Medical Care», *American Economic Review*, τομ. 53, No 5, 1963, σελ. 941-973.
- Arrow, K. «Political and Economic Evaluation of Social Effects and Externalities», στο M. Intriligator (επιμ.) *Frontiers of Quantitative Economics*, Amsterdam: North-Holland Publishing Company, 1971, σελ. 3-25.
- Arrow, K., Lind, R. «Uncertainty and the Evaluation of Public Investment Decisions», *American Economic Review*, τομ. 60, No 2, 1970, σελ. 364-78.
- d'Aspremont, C., Gevers, L. «Equity and the Informational Basis of Collective Choice», *Review of Economic Studies*, τομ. 44., 1977, σελ. 199-209.
- Atkinson, A. «On the Measurement of Inequality», *Journal of Economic Theory*, τομ. 2, 1970.
- Atkinson, A. *The Economics of Inequality*, Oxford: Clarendon Press, 1975.
- Ayres, R., Kneese, A. «Production, Consumption, and Externalities», *American Economic Review*, τομ. LIX, No 3, 1969, σελ. 282-97.

 Εμπειρικές διαστάσεις και εφαρμογές της Οικονομικής της Ευημερίας

- Bailey, M. «The Welfare Cost of Inflationary Finance», *Journal of Political Economy*, τομ. 64, 1956, σελ. 93-110.
- Bator, F. «The Anatomy of Market Failure», *Quarterly Journal of Economics*, σελ. 351-79, 1958, Ελλην. μετφ. Γ. Μπήτρος (επιμ) *Μικροοικονομική Ανάλυση: Κείμενα από τη διεθνή βιβλιογραφία*, τομ. Β, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 1984, σελ. 243-277.
- Baumol, W. *Welfare Economics and the Theory of the State*, 1952, 2η εκδ. London: G. Bell and Sons, Ltd, 1965.
- Baumol, W. «Welfare and the State Revisited», στο Baumol, W. *Welfare Economics and the Theory of the State*, 2η εκδ. London: G. Bell and Sons, Ltd, 1965.
- Baumol, W. «On the Social Rate of Discount», *American Economic Review*, December, 1968.
- Baumol, W. «On Taxation and the Control of Externalities», *American Economic Review*, τομ. 62, No 2, 1972, σελ. 307-322.
- Baumol, W., Bradford, D. «Optimal Departures From Marginal Cost Pricing», *American Economic Review*, τομ. 60, No 2, 1970, σελ. 265-283.
- Bergson, A. «On Monopoly Welfare Loss», *American Economic Review*, τομ. 63, No 5, 1973, σελ. 853-70.
- Bertrand, T. Vanek, J. «The Theory of Tariffs, Taxes, and Subsidies: Some Aspects of the Second Best», *American Economic Review*, τομ. LXI. No 5, 1971, σελ. 925-31.
- Blundell, R. «Consumer Behavior: Theory and Empirical Evidence- A Survey», *Economic Journal*, τομ. 98, 1988, σελ. 16-65.
- Boadway, R. «The Welfare Foundations of Cost-Benefit Analysis», *Economic Journal*, No 84, December, 1974, σελ. 926-39.
- Bohm, P. «Second Best», *The New Palgrave: A Dictionary of Economics*, τομ. 3, London: Macmillan, 1987, σελ. 280-4.
- Boskin, M. Sheshinski, E. «Optimal Redistributive Taxation when Individual Welfare Depends upon Relative Income», *Quarterly Journal of Economics*, τομ. XCII, 1978, σελ. 589-601.
- Bowles, S. «Endogenous Preferences: The Cultural Consequences of Markets and other Economic Institutions», *Journal of Economic Literature*, τομ. XXXVI, 1998, σελ. 75-111.
- Brennan, G., Walsh, C. «Pareto-Desirable Redistribution in Kind: An Impossibility Theorem», *American Economic Review*, τομ. 67, No 5, 1977, σελ. 987-90.
- Browning, E. *Redistribution and the Welfare System*, Washington, D.C.: American Enterprise Institute for Public Policy Research, 1975.

- Buchanan, J., Kafoglis, M. «A Note on Public Goods Supply», *American Economic Review*, τομ. 53, 1963.
- Buchanan, J., Stubblebine, W. «Externalities», *Economica*, 1962.
- Buchanan, J., Wagner, R. «Democracy and Keynesian Constitutions: Political Biases and Economic Consequences», στο *The Consequences of Mr. Keynes*, London: The Institute of Economic Affairs, 1978, σελ. 13-27.
- Burns, M. «A Note on the Concept and Measure of Consumer's Surplus», *American Economic Review*, τομ. 53, 1973, σελ. 335-44.
- Carson, R. «On Monopoly Welfare Losses: Comment», *American Economic Review*, τομ. 65, No 5, 1975, σελ. 1008-14.
- Chakravarty, S. «Cost-benefit analysis», *The New Palgrave: A Dictionary of Economics*, τομ. 1, London: Macmillan, 1987, σελ. 687-90.
- Chakravarty, S. Moyes, P. «Individual welfare, social deprivation and income taxation», *Economic Theory*, τομ. 21, 2003, σελ. 843-869.
- Chenery, H. «The interdependence of investment decisions», στο M. Abramovitz, κ.ά. (επιμ.) *The Allocation of Economic Resources*, Stanford: Stanford University Press, 1959, σελ. 82-120, αναδημ. στο K. Arrow T. Scitovsky (επιμ.) *Readings in Welfare Economics*, London: George Allen and Unwin, Ltd, 1969, σελ. 336-371.
- Chipman, J., Moore, J. «Compensating Variation, Consumer's Surplus, and Welfare», *American Economic Review*, τομ. 70, No 5, 1980, σελ. 933-49.
- Coase, R. «The Problem of Social Cost», *Journal of Law and Economics*, October, 1960, σελ. 1-44, Ελλην. μετφ. Γ. Μπήτρος (επιμ) *Μικροοικονομική Ανάλυση: Κείμενα από τη διεθνή βιβλιογραφία*, Τομ. Β, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 1984, σελ. 279-310.
- Corden, W. «The Normative Theory of International Trade», στο R.W. Jones (επιμ.) *International Trade: Surveys of Theory and Policy*, Amsterdam: North-Holland, 1986, σελ. 63-130.
- Corlett, W., Hague, D. «Complementarity and the Burden of Taxation», *Review of Economic Studies*, 1954.
- Cowling, K., Mueller, D. «The Social Costs of Monopoly Power», *Economic Journal*, τομ. 88, 1978, σελ. 727-48.
- Currie, J., Murphy, J. Schmitz, A. «The Concept of Economic Surplus and its Use in Economic Analysis», *Economic Journal*, December, 1971, σελ. 741-799.
- Daly, J., Giertz, F. «Welfare Economics and Welfare Reform», *American Economic Review*, τομ. 62, No 1, 1972, σελ. 131-8.
- Dasgupta, A., Pearce, D. *Cost-Benefit Analysis: Theory and Practice*, London: Macmillan, 1978.

 Εμπειρικές διαστάσεις και εφαρμογές της Οικονομικής της Ευημερίας

- Dasgupta,P., Stiglitz,J. «Potential Competition, Actual Competition and Economic Welfare», *European Economic Review*, τομ. 32, 1988, σελ. 569-77.
- Davis,O. Whinston,A. «Piecemeal Policy and the Theory of Second Best», *Review of Economic Studies*, τομ. 32, 1965, σελ. 323-31.
- Deaton,A., Muellbauer,J. *Economics and Consumer Behavior*, Cambridge: Cambridge University Press, 1980α.
- Deaton, A., Muellbauer,J. «An Almost Ideal Demand System», *American Economic Review*, τομ. 70, No 3, 1980β, σελ. 312-25.
- Diamond,P. Mirrlees,J. «Optimal Taxation and Public Production I and II», *American Economic Review*, τομ. LXI, No 1, 1971, σελ. 8-27, No 3, σελ. 261-78.
- Diewert,E. «The Economic Theory of Index Numbers: A Survey», στο A. Deaton (επιμ.) *Essays in the Theory and Measurement of Consumer Behavior*, Cambridge: Cambridge University Press, 1981, σελ. 163-208.
- Dixit,A. Norman,V. «Advertising and Welfare», *Bell Journal of Economics*, τομ. 9, 1976, σελ. 1-17.
- Doyle,P. «Economic Aspects of Advertising: A Survey», *Economic Journal*, τομ. LXXVIII, 1963, σελ. 570-600.
- Dorfman,R., Samuelson, P., Solow, R. *Linear Programming and Economic Analysis*, Tokyo: McGraw-Hill, 1958.
- Dolbear,F.T. «On the Theory of Optimum Externality», *American Economic Review*, Τομ. 57, No 1, 1967, σελ.90-103.
- Drakopoulos,S. Karayiannis,A.D. «Towards an Economic approach to Imperfect Meritocracy», *Bulletin of Economic Research*, Τομ. 51, No 2, 1999α, σελ. 151-162.
- Drakopoulos,S., Karayiannis,A.D. «Mainstream Consumer Theory: Delay, Acceptance and History of Economic Thought Texts», *History of Economics Review*, τομ. 30, 1999β, σελ.68-81.
- Drakopoulos,S., Karayiannis,A.D. «The Paradox of Happiness: Evidence from the late pre-Classical and Classical Economic Thought», *Storia del Pensiero Economico*, No1, 2007, σελ. 29-47.
- Dreze,J. «Some Postwar Contributions of French Economists to Theory and Public Policy, with Special Emphasis on Problems of Resource Allocation», *American Economic Review*, τομ. 54, No 4, 1964, σελ. 1-64.
- Drezen,J., Stern,N. «The Theory of Cost-Benefit Analysis», στο A. Auerbach, M. Feldstein (επιμ.) *Handbook on Public Economics*, τομ.2, Amsterdam: North-Holland, 1987, σελ. 909-989.
- Duesenbery, J. *Income, Saving, and the Theory of Consumer Behavior*, Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1949.

- Eaton,C. White,W. «The Distribution of Wealth and the Efficiency of Institutions», *Economic Inquiry*, τομ. 29, 1991, σελ. 336-50.
- Eckstein,O. «A Survey of the Theory of Public Expenditure Criteria», στο J. Buchanan (επιμ.) *Public Finances: Needs, Sources and Utilization*, Princeton: Princeton University Press, 1961.
- Feldman,A. «Welfare Economics», *The New Palgrave: A Dictionary of Economics*, τομ. 4, London: Macmillan, 1987, σελ.889-95.
- Feldstein,M. «The Social Time Preference Discount Rate in Cost Benefit Analysis», *Economic Journal*, τομ. 74, No 2, 1964, σελ.37-54.
- Fleming,J.M. «Price and output policy of state enterprise: a symposium- comment», *Economic Journal*, τομ. 54, 1944, σελ. 321-9, αναδημ. K.Arrow T. Scitovsky (επιμ.) *Readings in Welfare Economics*, London: George Allen and Unwin, Ltd, 1969, σελ. 315-323.
- Fleming,M.J. «On making the best of balance of payments restrictions on imports», *The Economic Journal*, τομ. 61, 1951, σελ.48-91, αναδημ. στο K.Arrow T. Scitovsky (επιμ.) *Readings in Welfare Economics*, London: George Allen and Unwin, Ltd, 1969, σελ.588-607.
- Galbraith,K. *The Affluent Society*, Boston: Houghton Mifflin Company, 1958, 2η εκδ. 1969.
- Gamaletsos,T. «Further Analysis of Cross-Country Comparison of Consumer Expenditure Patterns», *European Economic Review*, τομ. 4, No 1, 1973, σελ. 1-20.
- Gardner,R. «The Arrow-Lind Theorem in a Continuum Economy», *American Economic Review*, τομ. 69, No 3, 1979, σελ. 420-2.
- Gilboa,I., Schmeidler,D. «A cognitive model of individual well-being», *Social Choice and Welfare*, τομ. 18, 2001, σελ. 269-88.
- Goetz,C. Buchanan,J. «External Diseconomies in Competitive Supply», *American Economic Review*, τομ. LXI, No 5, 1971, σελ. 883-90.
- Graaff, de V.J. «On Optimum Tariff Structures», *The Review of Economic Studies*, τομ. 17, 1949, σελ.47-59, αναδημ. στο K.Arrow T. Scitovsky (επιμ.) *Readings in Welfare Economics*, London: George Allen and Unwin, Ltd, 1969, σελ.523-540.
- Graaff, de V.J. *Theoretical Welfare Economics*, Cambridge: Cambridge University Press, 1957.
- Graham,D. «Cost-Benefit Analysis under Uncertainty», *American Economic Review*, τομ. 71, No 4, 1981, σελ. 715-25.
- Green,J., Sheshinski,E. «Direct versus Indirect Remedies for Externalities», *Journal of Political Economy*, τομ. 84, No 4, 1976, σελ. 797-808.

- Greenwald,B., Stiglitz,J. «Externalities in Economies with Imperfect Information», *Quarterly Journal of Economics*, τομ. 101, 1986, σελ. 229-264.
- Hammond,P. «Welfare Economics», στο G. Feiwel (επιμ.) *Issues in Contemporary Microeconomics and Welfare*, London: Macmillan,1985, σελ. 405-434.
- Harberger,A. «Monopoly and Resource Allocation», *American Economic Review*, τομ. 45, No 2, 1954, σελ. 77-87.
- Harberger,A. «Taxation, Resources Allocation, and Welfare», στο *The Role of Direct and Indirect Taxes in the Federal Reserve System*, 1964, Princeton: Princeton University Press, αναδημ. στο A. Harberger *Taxation and Welfare*, Boston: Little, Brown and Company, 1974, σελ.25-62.
- Harberger,A. «Three basic postulates for applied welfare economics: an interpretative essay», *Journal of Economic Literature*, τομ. 9, No 3, 1971, σελ.785-97.
- Harford,J. «The Ultimate Externality», *American Economic Review*, τομ. 88, No 1, 1998, σελ. 260-5.
- Harsanyi,J. «Utility, preferences, and substantive goods», *Social Choice and Welfare*, τομ. 14, 1997, σελ. 129-145.
- Henderson,A. «The Pricing of Public Utility Undertakings», *Manchester School of Economics and Social Studies*, τομ. 15, 1947, σελ.223-50, αναδημ. στο K.Arrow T. Scitovsky (επιμ.) *Readings in Welfare Economics*, London: George Allen and Unwin, Ltd, 1969, σελ.541-560.
- Hicks,J. «The Valuation of Social Income», *Economica*, τομ. VII, No 26, 1940, αναδημ. στο J.Hicks *Wealth and Welfare: Collected Essays on Economic Theory*, Oxford: Basil Blackwell, 1981, σελ.78-99.
- Hicks,J. «The rehabilitation of consumers' surplus», *The Review of Economic Studies*, τομ. 9, 1941, σελ.108-116, αναδημ. στο K.Arrow T. Scitovsky (επιμ.) *Readings in Welfare Economics*, London: George Allen and Unwin, Ltd, 1969, σελ.325-335.
- Hjalmarsson, L. «Monopoly Welfare Gains and the Costs of Decentralization», στο A.P. Jacquemin, H. de Jong (επιμ.) *Welfare Aspects of Industrial Markets*, Leiden: Martinus Nijhoff, 1977, σελ. 217-235.
- Hjalte,K., Lidgren,K. Stahl, I. *Environmental Policy and Welfare Economics*, Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
- Hochman,H. «Individual Preferences and Distributional Adjustments», *American Economic Review*, τομ. LXII, No 2, 1972, σελ. 353-60.
- Jordan,B. *Freedom and welfare State*, London: Routledge & Kegan Paul, 1976.
- Jorgenson,D. «Aggregate Consumer Behavior and the Measurement of Social Welfare», *Econometrica*, τομ. 58, 1990, σελ. 1007-40.

- Jorgenson,D., Lau, L., Stoker,T. «Welfare Comparison under Exact Aggregation», *American Economic Review*, τομ. 70, No 2, 1980, σελ. 268-72.
- Just,R., Hueth,D., Schmitz,A. *Applied Welfare Economics and Public Policy*, Englewood Cliffs: Prentice-Hall, Inc, 1982.
- Καραγιάννης,Α.Δ. «Απόψεις επί της άμεσης και έμμεσης φορολογίας κατά τον 18ο αιώνα», *Μελέτες προς Τιμήν του Καθηγητού Φρίξου Α. Λέτσα*, Πειραιάς: Πανεπιστήμιο Πειραιώς, 1993, σελ.152-174.
- Καραγιάννης,Α.Δ. «Arthur M.Okun “Equality and Efficiency- The Big Tradeoff“: Αξιολόγηση μετά από είκοσι χρόνια», *Αρχεόν Οικονομικής Ιστορίας*, τομ. VII, No 1-2, 1996, σελ. 75-90.
- Καραγιάννης,Α.Δ. *Η Χαμένη Αθωότητα της Οικονομικής Πολιτικής*, Αθήνα: Γ. Μπένου, 2002.
- Καραγιάννης,Α.Δ. «Η εξέλιξη της θεωρίας της Οικονομικής της Ευημερίας», *Τιμητικός Τόμος Ομότιμου Καθηγητή Α. Παναγιωτόπουλου*, εκδ. Πανεπιστήμιο Πειραιώς, 2006, σελ. 521-580.
- Κορλίρας,Π. *Οικονομική Δικαιοσύνη και Αποτελεσματικότητα: Δοκίμιο Πολιτικής Οικονομίας*, Αθήνα: Gutenberg, 1982.
- Kaldor,N. «The Economic Aspects of Advertising», *Review of Economics Studies*, τομ. XVIII, 1949-50, αναδημ. στο N. Kaldor *Essays of Value and Distribution*, London: Duckworth, 1960, σελ. 96-140.
- Karayiannis, A.D. «Imperfect Meritocracy and Inefficiency», *Rivista Internazionale di Scienze Economiche e Commerciali*, τομ. 42, No 4 1995, σελ.241-255
- Karayianis,A.D., Young,A. «Entrepreneurial Activities in a Veblenian type Transition Economy», *The American Economist*, Fall, 2003, Τομ, XLVII, σσ. 40-51.
- Kemp,M. *Three Topics in the Theory of International Trade: Distribution, Welfare and Uncertainty*, Amsterdam: North-Holland, 1976.
- Keynes,J.M. «Economic Possibilities for Our Grandchildren», 1930, αναδημ. στο *Essays in Persuasion*, 1931, *The Collected Writings of John Maynard Keynes*, τομ. IX, London: Macmillan, 1972, σελ.321-332.
- Keynes,J.M. «How to Pay for the War», 1939-40, αναδημ. στο *Essays in Persuasion*, *The Collected Writings of John Maynard Keynes*, τομ. IX, London: Macmillan, 1972, σελ. 367-439.
- Kneese,A. «Environmental Pollution: Economics and Policy», *American Economic Review*, τομ. LXI, No 2, 1971, σελ.153-166.
- Kotowitz,Y., Mathewson,F. «Informative Advertising and Welfare», *American Economic Review*, τομ. 69, No 3, 1979, σελ.284-294.
- Layard,R. «Introduction», στο R. Layard (επιμ.) *Cost-Benefit Analysis*, Harmondsworth: Penguin Books, Ltd, 1972, σελ. 9-71.

 Εμπειρικές διαστάσεις και εφαρμογές της Οικονομικής της Ευημερίας

- Lerner,A. «The Economics and Politics of Consumer Sovereignty», *American Economic Review*, τομ. LXII, No 2, 1972, σελ. 258-66.
- Leibenstein,H. «Bandwagon, Snob, and Veblen Effects in the Theory of Consumers' Demand», *Quarterly Journal of Economics*, τομ. 64, 1950, Ελλην. μετφ. Γ. Μπήτρος (επιμ) *Μικροοικονομική Ανάλυση: Κείμενα από τη διεθνή βιβλιογραφία*, Τομ, Α, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 1984, σελ. 241-269.
- Lipsey,R., Lancaster,K. «The General Theory of Second Best», *Review of Economic Studies*, τομ. 24, No 1, 1956, σελ.11-32.
- Little,I. «Direct versus indirect taxes», *Economic Journal*, τομ. 61, 1951, σελ.577-84, αναδημ. στο K.Arrow T. Scitovsky (επιμ.) *Readings in Welfare Economics*, London: George Allen and Unwin, Ltd, 1969, σελ.608-15.
- Lucas,R. «Inflation and Welfare», *Econometrica*, τομ. 68, No2, 2000, σελ. 247-74.
- McKean,R. «The use of shadow prices», στο S. Chase (επιμ.) *Problems in Public Expenditure Analysis*, The Brookings Institution, 1968, σελ. 33-52.
- McKenzie,G. *Measuring economic welfare: New methods*, Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
- McKenzie,G., Pearce,I. «Welfare Measures- A Synthesis», *American Economic Review*, τομ. 72, 1982, σελ. 669-82.
- Marglin,S. «The Social Rate of Discount and the Optimum Rate of Investment», *Quarterly Journal of Economics*, February, τομ. 77, 1963, σελ. 95-111.
- Maskin,E. «A Theorem on Utilitarianism», *Review of Economic Studies*, τομ. 45, 1978, σελ. 93-96.
- Meade,J. «Price and output policy of state enterprise: a symposium», *Economic Journal*, τομ. 54, 1944, σελ. 321-9, αναδημ. K.Arrow T. Scitovsky (επιμ.) *Readings in Welfare Economics*, London: George Allen and Unwin, Ltd, 1969, σελ. 309-315.
- Meade,J. «External economies and diseconomies in a competitive situation», *Economic Journal*, τομ. 62, 1952, σελ.54-67, αναδημ. στο K.Arrow T. Scitovsky (επιμ.) *Readings in Welfare Economics*, London: George Allen and Unwin, Ltd, 1969, σελ.185-198.
- Meade,J. *Trade and Welfare: Mathematical Supplement*, London: Oxford University Press, 1955.
- Meade,J. *The Theory of Economic Externalities*, The Netherlands: Sijthoff & Nordhoff, 1979.
- Mirrlees, J. «An Exploration in the Theory of Optimum Income Taxation», *Review of Economics Studies*, τομ. 38, 1971, σελ. 175-208.
- Mirrlees,J. «The Theory of Optimal Taxation», στο K. Arrow, M. Intriligator (επιμ)

- Handbook of Mathematical Economics*, τομ. III, Amsterdam: North-Holland, 1986, σελ. 1197-1149.
- Mishan, E.J. «Second Thoughts on Second Best», *Oxford Economic Papers*, 1962, σελ. 205-217.
- Mishan, E.J. «Pareto Optimality and the Law», *Oxford Economic Papers*, 1967, σελ. 255-287.
- Mishan, E.J. *Cost-Benefit Analysis*, London: Allen & Unwin, 1971α.
- Mishan, E.J. «Evaluation of life and limb: a theoretical approach», *Journal of Political Economy*, τομ. 79, No 4, 1971β, σελ. 687-705.
- Morgan, J. Smith, J. «Measures of Economic Well-offness and their correlates», *American Economic Review*, τομ. LIX, No 2, 1969, σελ. 450-62.
- Moon, M. *The Measurement of Economic welfare: Its application to the Aged Poor*, New York: Academic Press, 1977.
- Moore, T.G. «An Economic Analysis of the Concept of Freedom», *Journal of Political Economy*, τομ. 77, No 4, 1969, σελ. 532-44.
- Musgrave, R. «Cost-benefit analysis and the theory of public finance», *Journal of Economic Literature*, τομ. 7, No 3, 1969, σελ. 797-806.
- Nath, S. *A Reappraisal of Welfare Economics*, London: Routledge & Kegan Paul, 1969.
- Ng, Y-K. *Welfare Economics: Introduction and Development of Basic Concepts*, London: Macmillan, 1979.
- Ng, Y-K. «Utility, informed preferences, or happiness: Following Harsanyi's argument to its logical conclusion», *Social Choice and Welfare*, τομ. 16, 1999, σελ. 197-216.
- Nordhaus, W. «The Political Business Cycle», *Review of Economic Studies*, τομ. 42, 1975, σελ. 169-190.
- Ok, E., Kranich, L. «The measurement of opportunity inequality: a cardinal-based approach», *Social Choice and Welfare*, τομ. 15, 1998, σελ. 263-87.
- Olshavsky, R., Granbois, D. «Consumer Decision Making- Facts or Fiction?», *Journal of Consumer Research*, τομ. 6, 1979, σελ. 93-100.
- Olson, M. *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Group*, Harvard University Press, 1965, Ελλην. μετφ. Εκδόσεις Παπαζήσης, 1991.
- Orr, L. «Income Transfers as a Public Good: An Application to AFDC», *American Economic Review*, τομ. 66, No 3, 1976, σελ. 359-71.
- Pearce, D. *Cost-Benefit Analysis*, London: Macmillan, 1971, Ελλην. μετφ. Β.Δαλαμάγκα, Αθήνα: Α.Σάκουλας.
- Plott, C. «Externalities and Corrective Taxes», *Economica*, τομ. 33, 1966, σελ. 84-7.
- Pollak, R. «Interdependence Preferences», *American Economic Review*, τομ. 66, No 3, 1976, σελ. 309-20.

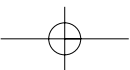
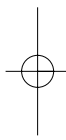
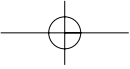
 Εμπειρικές διαστάσεις και εφαρμογές της Οικονομικής της Ευημερίας

- Pollak,R. «Price Dependent Preferences», *American Economic Review*, τομ. 67, No 2, 1977, σελ. 64-75.
- Pollak,R. «Welfare Evaluation and the Cost-of-Living Index in the Household Production Model», *American Economic Review*, τομ. 68, No 3, 1978, σελ. 285-99.
- Pollak,R. «Imagined Risks and Cost-Benefit Analysis», *American Economic Review*, τομ. 88, No 2, 1998, σελ. 376-80.
- Pollak,R. Wales,T. «Welfare Comparisons and Equivalence Scales», *American Economic Review*, τομ. 69, No 2, 1979, σελ. 216-21.
- Prest,A., Turvey,R. «Cost-Benefit Analysis: A Survey», *Economic Journal*, December, τομ. 75, 1965, σελ. 683-735, αναδημ. στο *Surveys of Economic Theory*, τομ. III, London: Macmillan, σελ.155-207.
- Price,C. *Welfare Economics in Theory and Practice*, London: Macmillan, 1977.
- Reiter,S. «Information and Performance in the (New)² Welfare Economics», *American Economic Review*, τομ. 67, No 1, 1977, σελ. 226-34.
- Reynolds,M., Smolensky,E. «Welfare Economics: Or, When is a Change an Improvement», στο S. Weintraub (επιμ.) *Modern Economic Thought*, Oxford: Basil Blackwell, 1977, σελ. 447-466.
- Roberts,K. «Possibility Theorems with Interpersonally Comparable Welfare Levels», *Review of Economic Studies*, τομ. 47, 1980, σελ. 409-20
- Robson,W. *Welfare State ans Welfare Society: Illusion and Reality*, London: George Allen & Unwin, Ltd, 1976.
- Samuelson,P. «Evaluation of real national income», *The Oxford Economic Papers*, τομ. 2, 1950, σελ.1-29, αναδημ. στο K.Arrow T. Scitovsky (επιμ.) *Readings in Welfare Economics*, London: George Allen and Unwin, Ltd, 1969, σελ.402-433.
- Samuelson,P. «The pure theory of public expenditure», *The Review of Economics and Statistics*, τομ. 36, 1954, σελ. 387-9, αναδημ. K.Arrow T. Scitovsky (επιμ.) *Readings in Welfare Economics*, London: George Allen and Unwin, Ltd, 1969, σελ. 179-182.
- Samuelson,P. «Diagrammatic Exposition of a Theory of Public Expenditure», *Review of Economics and Statistics*, τομ. 37, No 4, 1955, σελ. 350-6, Ελλην. μετφ. Γ. Μπήτρος (επιμ) *Μικροοικονομική Ανάλυση: Κείμενα από τη διεθνή βιβλιογραφία*, Τομ, Β, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 1984, σελ. 311-24.
- Sandmo,A. «Optimal Taxation in the presence of externalities», *Economica*, τομ. 77, 1975, σελ. 96-8.
- Schmalensee,R. «Consumer's Surplus and Producer's Goods», *American Economic Review*, τομ. LXI, No 4, 1971, σελ.682-7.

- Scitovsky, T. «A Reconsideration of the Theory of Tariffs», 1942, αναδημ. στο T. Scitovsky *Papers on Welfare and Growth*, London: George Allen & Unwin Ltd, 1964, σελ. 139-166.
- Scitovsky, T. «Two concepts of external economies», *Journal of Political Economy*, τομ. 17, 1954, σελ. 143-51, αναδημ. στο K. Arrow T. Scitovsky (επιμ.) *Readings in Welfare Economics*, London: George Allen and Unwin, Ltd, 1969, σελ. 242-252.
- Scitovsky, T. «A Critique of Present and Proposed Standards», 1960, αναδημ. στο T. Scitovsky *Papers on Welfare and Growth*, London: George Allen & Unwin Ltd, 1964, σελ. 232-240.
- Scitovsky, T. «On the Principle of Consumers' Sovereignty», 1962, αναδημ. στο T. Scitovsky *Papers on Welfare and Growth*, London: George Allen & Unwin Ltd, 1964, σελ. 241- 9.
- Scitovsky, T. «What's Wrong with the Arts Is What's Wrong with Society», *American Economic Review*, τομ. 62, No 2, 1972, σελ. 62-69.
- Scitovsky, T. *The Joyless Economy: An Inquiry into Human Satisfaction and Consumer Dissatisfaction*, Oxford: Oxford University Press, 1976.
- Seagraves, J. «More on the Social Rate of Discount», *Quarterly Journal of Economics*, vol. LXXXIV, No 3, 1970, σελ. 430-450.
- Sen, A. *On Economic Inequality*, Oxford: Oxford University Press, 1973.
- Sen, A. «The Welfare Basis of Real Income Comparisons: A Survey», *Journal of Economic Literature*, τομ. XVII, 1979, σελ. 1-45.
- Sen, A. *Commodities and Capabilities*, Amsterdam: North-Holland, 1985.
- Sheshinski, E. «Positive Second-Best Theory: A Brief Survey of the Theory of Ramsey Pricing», στο K. Arrow, M. Intriligator (επιμ.) *Handbook of Mathematical Economics*, τομ. III, Amsterdam: North-Holland, 1986, σελ. 1251-80.
- Silberberg, E. «Duality and the Many Consumer's Surpluses», *American Economic Review*, τομ. 62, 1972, σελ. 942-52.
- Smith, J. Morgan, J. «Variability of Economic Well-being and its Determinants», *American Economic Review*, τομ. LX, No 2, 1970, σελ. 286-95.
- Slesnick, D. «Empirical Approaches to the Measurement of Welfare», *Journal of Economic Literature*, τομ. 36, 1998, σελ. 2108-65.
- Stigler, G., Becker, G. «De Gustibus Non Est Disputandum», *American Economic Review*, τομ. 67, No 2, 1977, σελ. 76-90.
- Stiglitz, J. «Pareto Efficient and Optimal Taxation and the New New Welfare Economics», στο A. Auerbach, M. Feldstein (επιμ.) *Handbook on Public Economics*, τομ. 2, Amsterdam: North-Holland, 1987, σελ. 991-1042.
- Stiglitz, J. «The Invisible Hand and Modern Welfare Economics», *National Bureau of Economic Research*, Working Paper No 3641, March, 1991.

 Εμπειρικές διαστάσεις και εφαρμογές της Οικονομικής της Ευημερίας

- Stiglitz, J. *Whither Socialism?*, Cambridge, Mass: Massachusetts Institute of Technology, 1994, Ελλην. Μετφ. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική, 1998.
- Taylor, L., Weiserbs, D. «Advertising and the Aggregate Consumption Function», *American Economic Review*, τομ. 62, No 4, 1972, σελ. 642-655.
- Tinbergen, T. «A Positive and Normative Theory of Income Distribution», *Review of Income and Wealth*, τομ. 16, No 3, 1970.
- Titmus, R. *Essays on the Welfare State*, London: George Allen & Unwin, Ltd, 1958.
- Thurow, L. «Cash Versus In-Kind Transfers», *American Economic Review*, Τομ. 64, No 2, 1974, σελ. 190-5.
- Turvey, R. «Present Value versus Internal Rate of Return: An Essay in the Theory of the Third Best», *Economic Journal*, τομ. LXXIII, March, 1963α.
- Turvey, R. «On Divergence between Social Cost and Private Cost», *Economica*, August, 1963β, σελ.309-313.
- Varian, H. «A Solution to the Problem of Externalities When Agents Are Well-Informed», *American Economic Review*, τομ. 84, No 5, 1994, σελ.1278-93.
- Waud, R. «Inflation, Unemployment, and Economic Welfare», *American Economic Review*, τομ. LX, No 4, 1970, σελ. 631-41.
- Weisbrod, B. «Income redistribution effects and benefit-cost analysis», S. Chase (επιμ.) *Problems in Public Expenditure Analysis*, The Brookings Institution, 1968, σελ. 177-209.
- Willig, R. «Consumers' surplus without apology», *American Economic Review*, τομ. 64, No 4, 1976, σελ. 589-97.
- Winch, D. «Consumer's Surplus and the Compensation Principle», *American Economic Review*, τομ. 55, 1965, σελ. 395-423.
- Worcester, D. «Pecuniary and Technological Externality, Factor Rents, and Social Costs», *American Economic Review*, τομ. LIX, No 5, 1969, σελ.873-885, αναδημ. στο R. Neel (επιμ.) *Readings in Price Theory*, Cincinnati, Ohio: South-Western Publishing, Co, 1973, σελ.502-518.
- Yaqub, S. «Intertemporal Welfare Dynamics», *Human Development Reports*, October, 2000.
- Yitzhaki, S. «A Note on Optimal Taxation an Administrative Costs», *American Economic Review*, τομ. 69. No 3, 1979, σελ.475-80.
- Zizzo, D.J. «Neurobiological measurements of cardinal utility» Hedonimeters or learning algorithms», *Social Choice and Welfare*, τομ. 19, 2002, σελ. 477-488.

Διαδικασίες εξαγωγής υπεραξίας και η σχέση τους με τη διάρκεια, την ένταση και την παραγωγικότητα της εργασίας

Μαυρουδέας Σταύρος* – Ιωαννίδης Αλέξης**

Περίληψη

Η διάκριση απόλυτης και σχετικής υπεραξίας προτάθηκε από τον Marx για να μελετηθούν οι τρόποι αύξησης της εξαγωγής υπεραξίας στο καπιταλιστικό σύστημα. Η απόλυτη υπεραξία εστιάζει στην αύξηση του χρόνου εργασίας ενώ η σχετική υπεραξία στην μείωση της αξίας της εργασιακής δύναμης. Η διάκριση αυτή έχει γίνει σήμερα αντικείμενο συζήτησης όσον αφορά το ποιες οικονομικές διαδικασίες εμπλέκονται στην κάθε περίπτωση. Η εργασία αυτή κάνει (α) επισκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας, (β) υποστηρίζει ότι σύμφωνα με την Μαρξική αντίληψη η εντατικοποίηση της εργασίας εμπίπτει στην περίπτωση της σχετικής υπεραξίας και (γ) ότι η ένταση της εντατικοποίησης της εργασίας στην σχετική υπεραξία συνάδει με την πραγματική λειτουργία της καπιταλιστικής οικονομίας.

* Ο Σταύρος Μαυρουδέας είναι αναπληρωτής καθηγητής στο Τμήμα Οικονομικών Επιστημών στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.

** Ο Αλέξης Ιωαννίδης είναι λέκτορας στο Τμήμα Κοινωνικής Διοίκησης στο Πανεπιστήμιο Θράκης.

Εισαγωγή

Η θεωρία της υπεραξίας αποτελεί ένα από τα θεμέλια της Μαρξιστικής οικονομικής ανάλυσης. Σύμφωνα με τον Marx η εξαγωγή υπεραξίας αποτελεί το βασικό κίνητρο της καπιταλιστικής οικονομίας και την κύρια προϋπόθεση για τη συσσώρευση και την αναπαραγωγή του κεφαλαίου. Αυτό γιατί ο καπιταλισμός είναι ένα σύστημα που βασίζεται στην εκμετάλλευση της εργασίας μέσω της υπεξαίρεσης απλήρωτης εργασίας. Η τελευταία αποτελεί την υπεραξία και συνιστά την πηγή του καπιταλιστικού κέρδους. Δηλαδή, στο καπιταλιστικό σύστημα ο χρόνος εργασίας διαιρείται σε ένα τμήμα που πληρώνεται (πληρωμένος χρόνος εργασίας) και ένα τμήμα που δεν πληρώνεται (απλήρωτος χρόνος εργασίας). Το πρώτο αντιστοιχεί στην αξία της εργασιακής δύναμης (και εν τέλει στον μισθό) και το δεύτερο αντιστοιχεί στην υπεραξία (και εν τέλει στο κέρδος).

Μελετώντας τους τρόπους αύξησης της εξαγωγής υπεραξίας ο Marx διέκρινε δύο βασικές μεθόδους: την εξαγωγή απόλυτης και την εξαγωγή σχετικής υπεραξίας. Οι δύο αυτές μέθοδοι συγκεφαλαιώνουν διακριτές οικονομικές διαδικασίες που λειτουργούν με διαφορετικό τρόπο. Βεβαίως, στην πράξη μπορεί να συνδυασθούν και πράγματι συνδυάζονται. Αυτό όμως δεν αναιρεί την αναλυτική σκοπιμότητα της διάκρισής τους. Η εξαγωγή απόλυτης υπεραξίας εστιάζει στην αύξηση του συνολικού χρόνου εργασίας με τέτοιο τρόπο ώστε να αυξάνει η αναλογία απλήρωτου προς πληρωμένο χρόνο εργασίας. Αντιθέτως, η εξαγωγή σχετικής υπεραξίας εστιάζει στη μείωση του πληρωμένου χρόνου εργασίας και επομένως στην με αυτό τον τρόπο αύξηση της αναλογίας απλήρωτου προς πληρωμένο χρόνο εργασίας. Η διάκριση αυτή έχει γίνει σήμερα αντικείμενο συζήτησης όσον αφορά το ποιες οικονομικές διαδικασίες εμπλέκονται στην κάθε περίπτωση. Πιο συγκεκριμένα, είναι αυτονόητο ότι η επιμήκυνση του χρόνου εργασίας εμπίπτει στην πρώτη περίπτωση ενώ η άνοδος της παραγωγικότητας της εργασίας στο τμήμα που παράγει τα εμπορεύματα που αγοράζουν οι εργάτες με τον μισθό τους εμπίπτει στη δεύτερη. Υπάρχει όμως σημαντική διχογνωμία μέσα στους κόλπους της Μαρξιστικής Πολιτικής Οικονομίας σχετικά με το εάν η εντατικοποίηση της εργασίας εντάσσεται στην πρώτη ή στη δεύτερη περίπτωση.

Η εργασία αυτή αρχικά επισκοπεί τη σχετική βιβλιογραφία, παρουσιάζοντας τους αρχικούς ορισμούς του Marx όσο και τις απόψεις που υποστηρίζουν την ένταξη της εντατικοποίησης της εργασίας στην απόλυτη υπεραξία. Στη συνέχεια υποστηρίζει ότι σύμφωνα με την Μαρξική αντίλη-

ψη, η εντατικοποίηση της εργασίας εμπίπτει στην περίπτωση της σχετικής υπεραξίας. Υποστηρίζει επίσης ότι η ένταξη της εντατικοποίησης της εργασίας στη σχετική υπεραξία συνάδει με την πραγματική λειτουργία της καπιταλιστικής οικονομίας και είναι αναλυτικά ανώτερη από την εναλλακτική θεώρηση.

Στο επόμενο τμήμα της εργασίας αναλύεται η θεωρία της υπεραξίας και παρουσιάζεται γενικά η διάκριση απόλυτης και σχετικής υπεραξίας. Στο τμήμα III αναλύονται οι προσδιοριστικοί παράγοντες που επηρεάζουν την εξαγωγή υπεραξίας, δηλαδή η διάρκεια, η ένταση της εργασίας και η αλλαγή των τεχνικών συνθηκών υπό τις οποίες επιτελείται η εργασία. Το τμήμα IV εστιάζει αποκλειστικά στην ένταση της εργασίας και στη σημερινή συζήτηση για το εάν θα πρέπει να εντάσσεται στη διαδικασία της εξαγωγής απόλυτης ή σχετικής υπεραξίας. Επιχειρηματολογείται για ποιους λόγους θα πρέπει η εντατικοποίηση της εργασίας να ενταχθεί στη διαδικασία εξαγωγής σχετικής υπεραξίας. Στο τμήμα V παρουσιάζεται ένα επιπλέον υποστηρικτικό επιχειρήμα στην προηγούμενη θέση. Συγκεκριμένα υποστηρίζεται ότι υπάρχει μία αντίστροφη σχέση μεταξύ διάρκειας και έντασης της εργασίας και συνεπώς οι διαδικασίες που ενισχύουν την πρώτη οδηγούν σε μείωση της δεύτερης και αντίστροφα. Συνεπώς πρόκειται για δύο κατά βάση αντίθετες διαδικασίες που γι' αυτό θα πρέπει να εννοιοποιούνται ξεχωριστά. Τέλος, το τελευταίο τμήμα συγκεφαλαιώνει τα συμπεράσματα της εργασίας.

II. Η θεωρία της υπεραξίας και οι ορισμοί της απόλυτης και της σχετικής υπεραξίας στον Marx

Η οικονομική ανάλυση του Marx, και της Μαρξιστικής Πολιτικής Οικονομίας εν γένει, εστιάζει στο ζήτημα της ύπαρξης εκμεταλλευτικών σχέσεων στο σύστημα της καπιταλιστικής οικονομίας. Συγκεκριμένα, αποδεικνύεται ότι το *πλεόνασμα* το οποίο παράγουν οι παραγωγοί με την εργασία τους δεν το νέμονται οι ίδιοι αλλά υπεξαιρείται από μία άλλη τάξη, αυτή των ιδιοκτητών των μέσων παραγωγής. Δηλαδή το πλεόνασμα παράγεται από τους εργάτες αλλά ιδιοποιείται από τους καπιταλιστές, την κυρίαρχη τάξη του καπιταλιστικού συστήματος. Η ιδιοποίηση του πλεονάσματος το οποίο παράγει η εκάστοτε τάξη παραγωγών από την εκάστοτε κυρίαρχη (και εκμεταλλευτική) τάξη είναι χαρακτηριστικό κάθε κοι-

νωνικο-οικονομικού συστήματος το οποίο είναι διαιρεμένο σε τάξεις και όπου κυρίαρχη τάξη εκμεταλλεύεται την παράγουσα τάξη. Η ιδιαιτερότητα του καπιταλιστικού συστήματος έναντι των άλλων εκμεταλλευτικών κοινωνικο-οικονομικών συστημάτων είναι ότι η υπεξαίρεση του πλεονάσματος γίνεται χωρίς την χρήση βίας αλλά μέσω του έμμεσου οικονομικού καταναγκασμού. Στον καπιταλισμό οι εργάτες εργάζονται και παράγουν το κοινωνικό προϊόν (που αντιστοιχεί στο άθροισμα μισθών και κερδών) αμειβόμενοι μόνο με ένα τμήμα του (με την μορφή των μισθών) – και συνεπώς εκχωρώντας το τμήμα του που αντιστοιχεί στα κέρδη - όχι γιατί εξαναγκάζονται υπό την απειλή βίας αλλά γιατί – καθώς δεν μπορούν να αγοράσουν και να κατέχουν τα μέσα παραγωγής – για να παράγουν και συνεπώς να επιβιώσουν είναι εμμέσως (οικονομικά) εξαναγκασμένοι να εργασθούν για λογαριασμό των κατόχων των μέσων παραγωγής έναντι αμοιβής. Έτσι το σύνολο του κοινωνικού προϊόντος ανήκει στους τελευταίους από το οποίο επιστρέφουν μόνο ένα τμήμα του με την μορφή των μισθών. Η εξάρτηση αυτή των παραγωγών από τους κατόχους των μέσων παραγωγής γίνεται μέσω της αγοράς εργασίας (ή ακριβέστερα εργασιακής δύναμης). Γι' αυτό το λόγο ο Marx διαφοροποίησε τον όρο του πλεονάσματος στο σύστημα της καπιταλιστικής οικονομίας, ονομάζοντας το *υπεραξία*.

Η *θεωρία της υπεραξίας* αποτελεί έναν από τους ακρογωνιαίους λίθους της Μαρξιστικής οικονομικής ανάλυσης. Η εξαγωγή υπεραξίας αποτελεί τον σκοπό και το βασικό κίνητρο λειτουργίας της καπιταλιστικής οικονομίας και συνδέεται άμεσα με την συσσώρευση και την αναπαραγωγή του κεφαλαίου.

Ακολούθως ο Marx μελέτησε τους τρόπους αύξησης της υπεραξίας. Συγκεκριμένα, όρισε δύο βασικούς τρόπους αύξησης της υπεραξίας: την *απόλυτη* και την *σχετική* υπεραξία.

Την υπεραξία που προέρχεται από την αύξηση της εργάσιμης ημέρας, ονομάζω απόλυτη υπεραξία. Από την άλλη πλευρά, την υπεραξία που προέρχεται από την μείωση του αναγκαίου χρόνου εργασίας και από την αντίστοιχη μεταβολή της διάρκειας των δύο τμημάτων που αποτελούν την εργάσιμη ημέρα, ονομάζω σχετική υπεραξία.

(Marx (1978), τομ. Ι, σ.330)

Με βάση τους Μαρξικούς ορισμούς, η εξαγωγή απόλυτης υπεραξίας λαμβάνει χώρα όταν *αυξάνει ο χρόνος εργασίας* και ταυτόχρονα η αξία της εργασιακής δύναμης μένει σταθερή ή αυξάνεται λιγότερο. Εξαγωγή

σχετικής υπεραξίας λαμβάνει χώρα όταν *μειώνεται η αξία της εργασιακής δύναμης*. Και στις δύο περιπτώσεις αυξάνει η υπεξαιρούμενη υπεραξία. Μαθηματικά αυτό μπορεί να δειχθεί ως ακολούθως.

Έστω ότι

T: ο συνολικός εργάσιμος ημερήσιος χρόνος

S: η υπεραξία (απλήρωτος εργάσιμος χρόνος)

V: η αξία της εργασιακής δύναμης (πληρωμένος εργάσιμος χρόνος)

Με βάση την Μαρξιστική θεωρία ισχύει:

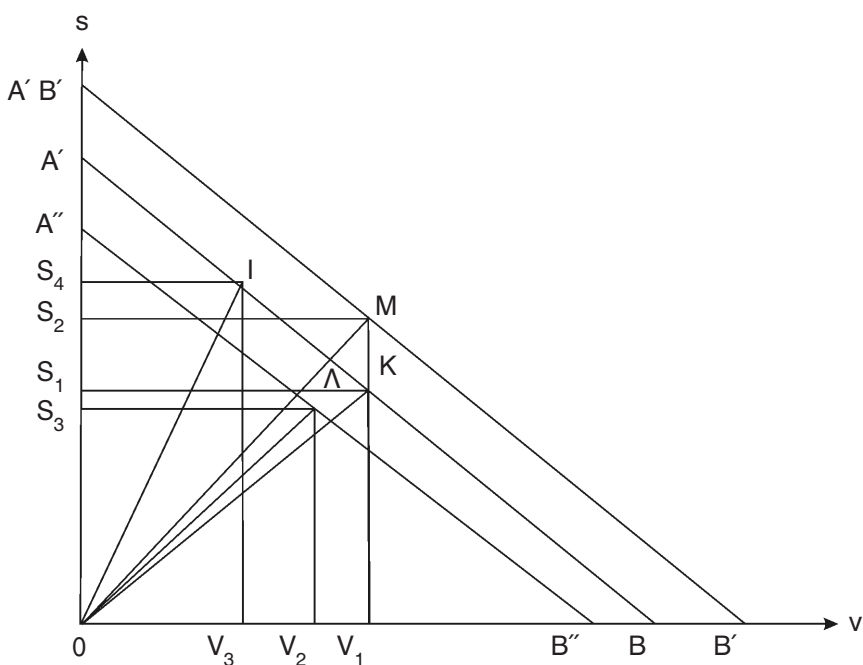
$$T = V + S \quad (1)$$

δηλαδή η συνολικά ξοδεμένη εργασία δημιουργεί το σύνολο του κοινωνικού προϊόντος και συνεπώς καλύπτει τόσο την δική της αναπαραγωγή (αξία της εργασιακής δύναμης) όσο και το πλεόνασμα (την υπεραξία).

Από την (1) προκύπτει:

$$S = T - V \quad (2)$$

δηλαδή η υπεραξία ισούται με την διαφορά του συνολικού εργάσιμου χρόνου μείον τον πληρωμένο εργάσιμο χρόνο (την αξία της εργασιακής δύναμης). Συνεπώς η υπεραξία μπορεί να αυξηθεί είτε με αύξηση του πρώτου είτε με μείωση του δεύτερου. Φυσικά μπορεί να υπάρξουν και συνδυασμοί τους. Διαγραμματικά αυτό δείχνεται κατωτέρω.

Διάγραμμα 1

Η ευθεία AB προκύπτει από την (1). Με βάση ένα μέγεθος του V προκύπτει ένα αντίστοιχο μέγεθος του S και με βάση την κλίση της αντίστοιχης ευθείας από την αρχή των αξόνων (OK) προκύπτει το αντίστοιχο ποσοστό υπεραξίας:

$$s' = \frac{s}{v} \quad (3)$$

Έστω αρχικό σημείο εκκίνησης το K (για V_1 και απ' όπου προκύπτουν τα αντίστοιχα S_1 και s_1). Ας δούμε τρεις εναλλακτικές περιπτώσεις μεταβολών:

- (α) εάν αυξηθεί η διάρκεια της εργάσιμης ημέρας (από T που εκφράζεται με την AB σε T' που εκφράζεται με την $A'B'$), ενώ η αξία της εργασιακής δύναμης παραμένει σταθερή τότε το νέο σημείο ισορροπίας είναι το M , όπου υπάρχει η ίδια V (V_1) αλλά μεγαλύτερα

- $S (S_2 > S_1)$ και $s' (s_2' > s_1')$. Η περίπτωση αυτή αποτελεί εξαγωγή απόλυτης υπεραξίας.
- (β) εάν μειωθεί η V ενώ η διάρκεια της εργάσιμης ημέρας παραμένει σταθερή (T και επομένως AB), τότε η νέα ισορροπία είναι στο σημείο I , όπου έχουμε μικρότερη $V (V_3 < V_1)$ αλλά μεγαλύτερα $S (S_4 > S_1)$ και s' . Η περίπτωση αυτή αποτελεί εξαγωγή σχετικής υπεραξίας.
- (γ) εάν μειωθεί τόσο η διάρκεια της εργάσιμης ημέρας από T σε T'' (όπου $T'' < T$) – που εκφράζεται από την νέα ευθεία $A''B''$ – και ταυτόχρονα μειωθεί η αξία της εργασιακής δύναμης από V_1 σε $V_2 (V_2 < V_1)$ τότε θα προκύψει ένα νέο σημείο ισορροπίας Λ πάνω στην $A''B''$. Υποθέτουμε ότι ο ρυθμός μείωσης της V είναι μεγαλύτερος από τον ρυθμό μείωσης του $T (\Delta T - \Delta V > 0)$. Επομένως στο σημείο Λ έχουμε μικρότερη V και μεγαλύτερο s' . Η μάζα της υπεραξίας (S) μπορεί να είναι μεγαλύτερη ή μικρότερη από το αρχικό μέγεθος της αναλόγως με τα αριθμητικά δεδομένα μας. Η περίπτωση αυτή αποτελεί συνδυασμό αρνητικής μεταβολής της απόλυτης υπεραξίας και μεγαλύτερης θετικής μεταβολής της σχετικής υπεραξίας. Ο συνδυασμός τους οδηγεί σε αύξηση του ποσοστού υπεραξίας.

III. Παράγοντες που καθορίζουν την εξαγωγή απόλυτης και σχετικής υπεραξίας

Η παραγωγή και η υπεξαίρεση υπεραξίας συνδέεται άμεσα με όλους τους παράγοντες που καθορίζουν το ξόδεμα της εργασιακής ικανότητας στην διαδικασία παραγωγής καθώς και με την αμοιβή της στην διαδικασία διανομής εισοδήματος. Πιο συγκεκριμένα, στη διαδικασία παραγωγής η εξαγωγή υπεραξίας συνδέεται με (1) την *διάρκεια*, (2) την *ένταση της εργασίας* και (3) με τις *τεχνικές συνθήκες της παραγωγικής διαδικασίας (και την αλλαγή τους)*. Στην διαδικασία διανομής του εισοδήματος η εξαγωγή υπεραξίας συνδέεται (4) με την *συσχέτιση μεταξύ της αξίας της εργασιακής δύναμης και της τιμής της* (δηλαδή του μισθού). Η τελευταία εξαρτάται, σύμφωνα με την Μαρξική θεωρία του μισθού, από το πώς παράγονται στη διαδικασία της παραγωγής τα εμπορεύματα που αγοράζει και καταναλώνει ο εργάτης (μισθιακά εμπορεύματα). Όμως, όπως κάθε τιμή έτσι και ο μισθός κυμαίνεται – ανάλογα με τα ιδιαίτερα δεδομένα της διαδικασίας διανομής του εισοδήματος – γύρω από την προσδιορίζουσα

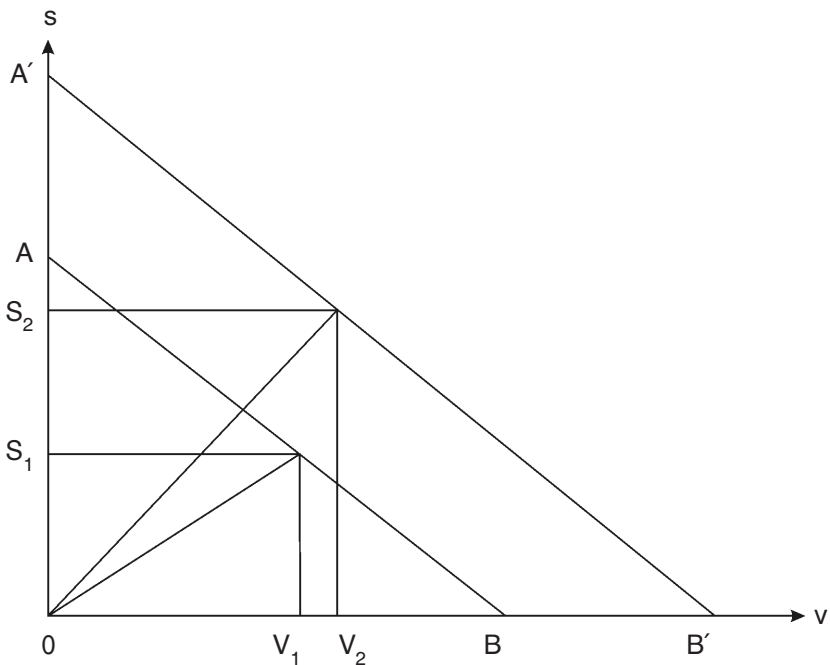
αξία του (την αξία της εργασιακής δύναμης). Δηλαδή τα δεδομένα της (καθοριστικής κατά την Μαρξιστική προσέγγιση) σφαίρας της παραγωγής (αξίες) καθορίζουν τα δεδομένα της σφαίρας της διανομής του εισοδήματος (εισοδηματικά μερίδια) αλλά ακολούθως τα τελευταία έχουν ορισμένους βαθμούς ελευθερίας όσον αφορά το ακριβές μέγεθος του και συνεπώς κυμαίνονται γύρω από τις προσδιορίζουσες αξίες τους¹.

Ακολούθως θα δούμε πως αυτοί οι 3+1 παράγοντες εμπλέκονται στην εξαγωγή απόλυτης και σχετικής υπεραξίας.

(α) Απόλυτη υπεραξία

Η περίπτωση της εξαγωγής απόλυτης υπεραξίας είναι σχετικά απλή. Σύμφωνα με τον Μαρξικό ορισμό παραγωγή και υπεξαίρεση απόλυτης υπεραξίας λαμβάνει χώρα όταν αυξηθεί η διάρκεια του εργάσιμου χρόνου και ταυτόχρονα κρατηθεί σταθερή η διάρκεια του πληρωμένου εργάσιμου χρόνου (δηλαδή αυτού που αντιστοιχεί στην αξία της εργασιακής δύναμης). Εναλλακτικά, μπορεί να αυξηθεί και η διάρκεια του πληρωμένου εργάσιμου χρόνου αλλά το ποσοστό αύξησης του να υπολείπεται αυτού του απλήρωτου εργάσιμου χρόνου. Αυτή η περίπτωση είναι πιο ρεαλιστική καθώς μία αύξηση του συνολικού εργάσιμου χρόνου είναι λογικό ότι συνεπιφέρει μία μεγαλύτερη φθορά της εργασιακής ικανότητας του εργάτη και συνεπώς οδηγεί σε μία μεγαλύτερη απ' ό,τι προηγουμένως αξία της εργασιακής δύναμης. Εφόσον ο μισθός εκφράζει ακριβώς την αξία της εργασιακής δύναμης τότε είναι λογικό ότι θα αυξηθεί μερικά και το τμήμα του πληρωμένου χρόνου εργασίας. Ο Marx εγνωσμένα - για λόγους απλοποίησης αλλά χωρίς να παραβιάζει την ουσία των συσχετίσεων αυτών - έκανε αφαίρεση της εναλλακτικής περίπτωσης και υπέθεσε ότι η αξία της εργασιακής δύναμης παραμένει σταθερή.

Η προαναφερθείσα εναλλακτική περίπτωση φαίνεται στο Διάγραμμα 2. Έστω αρχικό σημείο το Κ επάνω στην ευθεία ΑΒ (για συνολική διάρκεια εργάσιμου χρόνου Τ) όπου η αξία της εργασιακής δύναμης είναι V_1 και η υπεραξία S_1 , ενώ το ποσοστό υπεραξίας (s') δίνεται από την κλίση της ΟΚ. Έστω ότι λαμβάνει χώρα αύξηση του συνολικού εργάσιμου χρόνου σε Τ' (που εκφράζεται στην Α'Β') και ταυτόχρονα αυξάνει η αξία της εργασιακής δύναμης σε V_2 δίνοντας έτσι ένα νέο σημείο Μ επάνω στην ευθεία ΑΒ. Στο σημείο αυτό αντιστοιχεί μεγαλύτερη υπεραξία (S_2) από την αρχική ενώ και το ποσοστό υπεραξίας έχει αυξηθεί καθώς η κλίση της ΟΜ είναι μεγαλύτερη αυτής της ΟΚ.

Διάγραμμα 2

(β) Σχετική υπεραξία

Σύμφωνα με τον Μαρξικό ορισμό η παραγωγή και η υπεξαίρεση σχετικής υπεραξίας προκύπτει όταν αυξηθεί η αναλογία μεταξύ απλήρωτου και πληρωμένου χρόνου εργασίας χωρίς να αυξηθεί η συνολική διάρκεια του εργάσιμου χρόνου.

Είναι προφανές ότι ο πιο βασικός τρόπος αλλαγής της συσχέτισης μεταξύ πληρωμένου και απλήρωτου χρόνου εργασίας – υπό τον περιορισμό της σταθερής συνολικής διάρκειας του εργάσιμου χρόνου – συνδέεται με την μείωση της αξίας της εργασιακής δύναμης.

Κατά τον Marx (1978, τομ.Ι, σ.183) «...η αξία της εργατικής δύναμης είναι η αξία των μέσων συντήρησης που είναι αναγκαία για την συντήρηση του κατόχου της». Συνεπώς, η αξία της εργατικής δύναμης αντιπροσωπεύει τον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο εργασίας για την παραγωγή του καλαθιού εμπορευμάτων που χρειάζεται να καταναλώσουν οι εργάτες, υπό τις επικρατούσες παραγωγικές και κοινωνικές συνθήκες, για να ανα-

πληρώσουν την κούραση τους από την εργασία. Η αξία της εργασιακής δύναμης συναποτελείται από δύο μέρη: α) ένα *φυσικό τμήμα*, που καλύπτει τις «φυσικές ανάγκες» (τροφή, ένδυση, καύσιμα, στέγαση κλπ.) και, β) ένα *ιστορικό και κοινωνικό τμήμα*, που αντανακλά τον συσχετισμό δύναμης μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας. Ο μισθός είναι η χρηματική τιμή της αξίας της εργασιακής δύναμης και όπως όλες οι τιμές διακυμαίνεται γύρω από την προσδιορίζουσα αξία του.

Η Μαρξική προσέγγιση διαφέρει σοβαρά από αυτή του Ricardo αλλά διαφέρει, ακόμη περισσότερο, από μία σειρά νεο-μαρξίζουσες προσεγγίσεις που θεωρούν την αξία της εργασιακής δύναμης ένα καθαρά «πολιτικό» μέγεθος. Όσον αφορά τον Ricardo, αυτός θεωρούσε ότι ο μισθός (που τον ταύτιζε εσφαλμένα με την αξία της εργασίας) είναι αγκυρωμένος στο φυσικό επίπεδο επιβίωσης. Οποιοσδήποτε εργατικές μισθολογικές διεκδικήσεις δεν έχουν νόημα γιατί λειτουργεί ο Μαλθουσιανός νόμος του πληθυσμού και οι υπερβάλλοντες μισθοί αργά ή γρήγορα θα μειωθούν στον μισθό ισορροπίας (που είναι αυτός που καλύπτει μόνο το φυσικό τμήμα). Αντιθέτως, ο Marx υποστηρίζει ότι οι εργατικές μισθολογικές διεκδικήσεις μπορούν να επηρεάσουν το κοινωνικό τμήμα της αξίας της εργατικής δύναμης και συνεπώς κάθε άλλο παρά άσκοπες είναι. Τόσο η Μαρξική προσέγγιση όσο και η Ρικαρδιανή συνδέουν την αξία της εργασιακής δύναμης με την διαδικασία παραγωγής καθώς, και στις δύο προσεγγίσεις, η αξία της εργασιακής δύναμης εξαρτάται από την διαδικασία παραγωγής ενός καλαθιού εμπορευμάτων που εκφράζονται στο *πρότυπο (τη νόρμα) των εργατικών καταναλωτικών συνηθειών*. Το πρότυπο αυτό κατά μεν τον Ricardo καθορίζεται αποκλειστικά και μόνο από φυσικές και τεχνικές συνθήκες ενώ κατά τον Marx καθορίζεται επιπλέον και από κοινωνικές συνθήκες. Και στις δύο περιπτώσεις ο καθορισμός του μισθού της εργασίας (της τιμής της αξίας της εργασιακής δύναμης) στην διαδικασία διανομής εισοδήματος διαμεσολαβείται αναγκαστικά από τις συνθήκες παραγωγής του καλαθιού των εμπορευμάτων που αγοράζονται από αυτόν.

Αντιθέτως, μία σειρά νέο-μαρξίζουσες προσεγγίσεις θεωρούν την αξία ως ένα καθαρά «πολιτικό» μέγεθος που εξαρτάται αποκλειστικά και μόνον από κοινωνικές συνθήκες και συγκεκριμένα από τον συσχετισμό δύναμης μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας. Στην περίπτωση αυτή ο καθορισμός της αξίας της εργασιακής δύναμης γίνεται κατευθείαν στη διαδικασία διανομής εισοδήματος και δεν διαμεσολαβείται από την διαδικασία παραγωγής μισθιακών εμπορευμάτων.

Ο Μαρξικός δρόμος για τον προσδιορισμό της αξίας της εργασιακής δύναμης είναι, κατά την γνώμη μας, πολύ προσφορότερος αναλυτικά και

εμπειρικά απ' αυτόν του Ricardo ή των νέο-μαρξιστών προσεγγίσεων και αυτόν θα ακολουθήσουμε στην συνέχεια της εργασίας αυτής².

Η μείωση της αξίας της εργασιακής δύναμης μπορεί να γίνει με δύο τρόπους.

Ο πρώτος τρόπος λαμβάνει χώρα στη διαδικασία κυκλοφορίας και είναι να πέσει ο μισθός κάτω από το επίπεδο της αξίας της εργασιακής δύναμης. Δηλαδή ο εργάτης να αμείβεται λιγότερο απ' όσο απαιτείται για την κοινωνική αναπαραγωγή του. Αυτό είναι διατηρήσιμο μακροπρόθεσμα, όσο η μείωση επηρεάζει το κοινωνικό τμήμα της αξίας της εργασιακής δύναμης. Στην περίπτωση αυτή μπορεί να προκληθεί κοινωνική αναταραχή αλλά δεν θίγονται οι φυσικές βάσεις για την αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης. Εάν επεκταθεί και στο φυσικό τμήμα τότε οι συνέπειες μακροχρόνια μπορεί να είναι καταστροφικές για το ίδιο το καπιταλιστικό σύστημα καθώς οι φθορές του εργάτη από την εργασιακή προσπάθεια δεν θα αναπληρώνονται πλήρως, με αποτέλεσμα να μειώνεται η παραγωγικότητα του και να κινδυνεύει ενδεχομένως και αυτή η επιβίωση του. Το τελευταίο, εκτός απ' ότι εντείνει τον κίνδυνο κοινωνικής αναταραχής, διακινδυνεύει την ίδια την αναπαραγωγή του εργατικού δυναμικού και συνεπώς –εάν μάλιστα δεν υπάρχει ένας υπερβολικά ευμεγέθης εφεδρικός στρατός εργασίας– θέτει σε κίνδυνο το ίδιο το καπιταλιστικό σύστημα.

Ο δεύτερος τρόπος μείωσης της αξίας της εργασιακής δύναμης λαμβάνει χώρα στη διαδικασία παραγωγής και είναι να μειωθεί ο χρόνος εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή των μισθιακών εμπορευμάτων. Αυτό συνεπάγεται ότι ο εργάτης ακόμη και με μικρότερο μισθό μπορεί πάλι να αγοράσει το καλάθι εμπορευμάτων που απαιτείται για την αναπαραγωγή του. Για να μπορεί να συμβεί αυτό πρέπει να λάβει χώρα *αλλαγή των τεχνικών συνθηκών* στους κλάδους εκείνους που παράγουν τα μισθιακά εμπορεύματα. Στα Μαρξιστικά διτομεακά υποδείγματα οι κλάδοι αυτοί συγκεφαλαιώνονται στον *Τομέα II* (δηλαδή στον τομέα που παράγει μέσα κατανάλωσης) – σε αντιδιαστολή με τον Τομέα I (τον τομέα που παράγει μέσα παραγωγής). Συνεπώς, στην περίπτωση αυτή απαιτείται αλλαγή των τεχνικών συνθηκών παραγωγής που να αυξάνει την παραγωγικότητα της εργασίας ειδικά στον Τομέα II. Σημειωτέον ότι η αλλαγή των τεχνικών συνθηκών παραγωγής –που οδηγεί σε αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας– μπορεί να προκύψει είτε μέσω *τεχνικής αλλαγής* (δηλαδή εισαγωγής νέων τεχνολογιών στην παραγωγική διαδικασία) είτε μέσω *τεχνικής αναδιάρθρωσης* (δηλαδή λειτουργικής αναδιάρθρωσης της ήδη υπάρχουσας τεχνολογίας στην παραγωγική διαδικασία). Η αλλαγή των τεχνικών συνθηκών παραγωγής (είτε μέσω τεχνι-

κής αλλαγής είτε μέσω τεχνικής αναδιάρθρωσης) οδηγεί, σύμφωνα με την Μαρξιστική θεωρία, σε *αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας*. Αυτή η περίπτωση εξαγωγής σχετικής υπεραξίας είναι και η πιο ανώδυνη γιατί ενώ αυξάνει η εκμετάλλευση του εργάτη ο τελευταίος διατηρεί το επίπεδο διαβίωσης του. Γι' αυτό γίνεται και δυσκολότερα αντιληπτή –και μάλιστα όχι άμεσα αλλά σε ένα βάθος χρόνου– απ' ότι η προηγούμενη περίπτωση (δηλαδή η μείωση του μισθού κάτω από την αξία της εργασιακής δύναμης).

Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημανθεί ότι η *βελτίωση της πείρας του συλλογικού εργάτη* (δηλαδή το να μάθει στην πράξη να κάνει καλύτερα τη δουλειά) είναι επίσης ένας σημαντικός παράγοντας που αυξάνει την παραγωγικότητα της εργασίας και μπορεί συνεπώς να μειώσει τον χρόνο εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή των μισθιακών εμπορευμάτων. Η διαδικασία αυτή μπορεί να λάβει χώρα αυτοτελώς (δηλαδή άσχετα από την αλλαγή των τεχνικών συνθηκών). Όμως μπορούμε να υποθέσουμε ότι μετά από την πάροδο ενός χρονικού διαστήματος – που στα αρχικά του βήματα αναγκαστικά περιλαμβάνει πειραματισμούς δοκιμής και σφάλματος – έχει επιτευχθεί η μέγιστη δυνατή βελτίωση της πείρας του συλλογικού εργάτη υπό τις παρούσες τεχνικές συνθήκες παραγωγής. Συνεπώς, μπορούμε να κάνουμε αφαίρεση, για λόγους απλοποίησης, της διαδικασίας αυτής.

Συνοψίζοντας, ο δεύτερος και πιο βασικός τρόπος μείωσης της αξίας της εργασιακής δύναμης βασίζεται στην αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας στον Τομέα II.

IV. Η ένταση της εργασίας και η εξαγωγή απόλυτης και σχετικής υπεραξίας

Όπως προαναφέρθηκε, η ένταση της εργασίας είναι ένας από τους βασικούς παράγοντες που επηρεάζουν την εξαγωγή υπεραξίας. Ο Μαρξ εντάσσει τη διαδικασία της εντατικοποίησης της εργασίας στην έννοια της σχετικής υπεραξίας. Συγκεκριμένα σημειώνει ότι συντελείται μία αλλαγή στο χαρακτήρα της σχετικής υπεραξίας με την εντατικοποίηση (Μαρξ (1978), τομ. I, σ. 425). Ενώ γενικά η μέθοδος παραγωγής σχετικής υπεραξίας συνίσταται στο ανέβασμα της παραγωγικής δύναμης της εργασίας, η μείωση του χρόνου εργασίας οδηγεί στην παραγωγή σχετικής

υπεραξίας μέσω και της εντατικοποίησης της εργασίας. Επομένως η εξαγωγή σχετικής υπεραξίας δεν προκύπτει μόνον από την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας αλλά επίσης με την συμπύκνωση της εργασίας (που προκαλεί η εντατικοποίηση) και η οποία οδηγεί στη μείωση του αναγκαίου χρόνου εργασίας (δηλαδή του πληρωμένου χρόνου εργασίας) με ένα διαφορετικό τρόπο. Στο σημείο αυτό, ο Marx (1978, τομ.Ι, σ. 425-426 και σ. 540) κάνει μία σημαντική διάκριση όσον αφορά την αξία του ανά μονάδα προϊόντος στη μία και στην άλλη περίπτωση. Συγκεκριμένα, υποστηρίζει ότι με την εντατικοποίηση της εργασίας παράγονται περισσότερα προϊόντα στη διάρκεια του συνολικού εργάσιμου χρόνου, όμως η αξία του ανά μονάδα προϊόντος παραμένει σταθερή. Η αιτιολόγηση που δίνει είναι ότι με την εντατικοποίηση αυξάνει η συνολική παροχή εργασίας – καθώς μειώνονται οι νεκροί χρόνοι κατά την διάρκεια του συνολικού εργάσιμου χρόνου – αλλά δεν μειώνεται η εργασία που ξοδεύεται για να παραχθεί μία μονάδα προϊόντος. Αντιθέτως, στην περίπτωση της αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας (μέσω της χρήσης μηχανών ή/και της βελτίωσης της πείρας του εργάτη) τότε μειώνεται η εργασία που ξοδεύεται για να παραχθεί μία μονάδα προϊόντος. Σε κάθε περίπτωση όμως αυξάνει η αναλογία απλήρωτης προς πληρωμένη εργασία χωρίς να αυξάνει ο συνολικός εργάσιμος χρόνος.

Υπάρχει ένας άλλος ισχυρός λόγος που εξηγεί γιατί ο Marx εντάσσει την εντατικοποίηση της εργασίας στην περίπτωση της εξαγωγής σχετικής υπεραξίας. Αυτός είναι ότι συνδέει ουσιαστικά την αλλαγή των τεχνικών συνθηκών παραγωγής με την αύξηση της εντατικοποίησης της εργασίας.³ Η συσχέτιση αυτή είναι ιδιαίτερα ισχυρή όταν μελετά την περίπτωση του εκμηχανισμού της καπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής⁴.

Σήμερα υπάρχει σημαντική διχογνωμία μέσα στους κόλπους της Μαρξιστικής Πολιτικής Οικονομίας σχετικά με το εάν η εντατικοποίηση της εργασίας εμπίπτει στην περίπτωση της απόλυτης ή της σχετικής υπεραξίας. Όπως προαναφέρθηκε, παραδοσιακά θεωρείται ότι εμπίπτει στην περίπτωση της σχετικής υπεραξίας καθώς δεν επηρεάζει την διάρκεια του συνολικού εργάσιμου χρόνου. Υπάρχουν όμως και απόψεις (π.χ. Moseley (2004)) που αντιθέτως την εντάσσουν, χωρίς αιτιολόγηση, στην περίπτωση της απόλυτης υπεραξίας. Το ίδιο υποστηρίζει πιο διεξοδικά και ο Sekine (1997).

Ο Sekine (1997, vol. 1: 142) απορρίπτει τους Μαρξικούς ορισμούς της απόλυτης και της σχετικής υπεραξίας ως παραπλανητικούς:

Ο ορισμός του Marx ήταν ότι «η υπεραξία που προκύπτει από την επιμήκυνση της εργάσιμης ημέρας» είναι απόλυτη, και ότι «η υπεραξία που απορρέει από την περικοπή του αναγκαίου χρόνου εργασίας» (Capital I, σ.299) είναι σχετική. Αυτό, όμως, δίνει την εσφαλμένη εντύπωση ότι υπάρχουν κάποια αρχικά t_0 και v_0 σε σχέση με τα οποία η παραγωγή υπεραξίας δεν είναι ούτε απόλυτη ούτε σχετική, και μόνον όταν μία από αυτές τις μεταβλητές αλλάζει, ενώ η άλλη παραμένει σταθερή, μπορεί κανείς να προσδιορίσει εάν η «αλλαγή» στην παραγωγή υπεραξίας είναι απόλυτη ή σχετική. Για να αποφευχθεί αυτή η σύγχυση υιοθετώ εδώ έναν ορισμό διαφορετικό απ' αυτόν του Marx.

Έτσι ο Sekine υποστηρίζει ότι μία αύξηση της υπεραξίας θα πρέπει να ονομάζεται απόλυτη όταν συμβαίνει μέσω (α) της επιμήκυνσης της εργάσιμης ημέρας ή/και (β) της εντατικοποίησης της εργασίας. Αντιθέτως, μία αύξηση της υπεραξίας θα πρέπει να ονομάζεται σχετική μόνο όταν οφείλεται σε μία τεχνική αλλαγή που αυξάνει την παραγωγικότητα της εργασίας. Για να υποστηρίξει την θέση του εκφράζει το ποσοστό υπεραξίας ως συνάρτηση της διάρκειας και της έντασης της εργασίας. Υποθέτει ότι η εργασία που πραγματικά ξοδεύεται κατά την διάρκεια μίας ωρολογιακής ώρας εργασίας είναι συνάρτηση της έντασης της εργασίας. Επομένως, τη συνολική εργασία που ξοδεύεται κατά την διάρκεια της εργάσιμης ημέρας την ονομάζει «αποτελεσματικές ώρες εργασίας» ('effective labour hours' (Sekine (1997), σ.143)). Αυτές οι αποτελεσματικές ώρες εργασίας (t) είναι συνάρτηση της διάρκειας και της έντασης της εργασίας:

$$t = bT \quad (4)$$

όπου b : ο βαθμός έντασης

Ομοίως, η αξία της εργασιακής δύναμης εκφράζεται επίσης ως είναι συνάρτηση της διάρκειας και της έντασης της εργασίας:

$$v = bV \quad (5)$$

Το ποσοστό υπεραξίας της σχέσης (3) μπορεί να εκφρασθεί ως:

$$s' = \frac{S}{V} = \frac{T-V}{V} \quad (6)$$

Εάν εισάγουμε την ένταση της εργασίας, με βάση τις σχέσεις (4) και (5), η εξίσωση (6) μετασχηματίζεται σε:

$$s' = S/V = (T-V)/V = (t/b - v/b)/(v/b) = \frac{t-v}{b} = \frac{t-v}{v} \quad (7)$$

Ουσιαστικά η εξίσωση (7) δεν διαφέρει από την (6), εφόσον τα t και v αποτελούν απλά πολλαπλάσια των T και V . Για να αντιμετωπίσει το πρόβλημα του ότι το ποσοστό υπεραξίας παραμένει το ίδιο ο Sekine κάνει, εκ των υστέρων, μία «λαθροχειρία»: κρατά την αξία της εργασιακής δύναμης την εκφρασμένη σε αποτελεσματικές ώρες εργασίας ίση με το μέγεθος της όταν εκφρασθεί σε απλές ώρες εργασίας. Δηλαδή δεν πολλαπλασιάζει το V επί το b και έτσι κρατά αυθαίρετα το $v = V$ (σε αντίθεση με την σχέση (5) που ο ίδιος έχει διατυπώσει). Μόνο έτσι το ποσοστό υπεραξίας εκφρασμένο σε ώρες αποτελεσματικής εργασίας είναι μεγαλύτερο από το ποσοστό υπεραξίας εκφρασμένο σε ωρολογιακές ώρες εργασίας.

Με τον τρόπο αυτό ισχυρίζεται ότι αποδεικνύει πως αυξάνει το ποσοστό υπεραξίας από την εντατικοποίηση της εργασίας και ότι αυτό συνάδει με την εξαγωγή απόλυτης υπεραξίας.

Η επιχειρηματολογία του Sekine έχει σοβαρότατα προβλήματα. Πρώτον, τόσο η απόλυτη όσο και η σχετική υπεραξία είναι τρόποι αύξησης της υπεραξίας. Συνεπώς, σε αναλυτικό επίπεδο, ξεκινά κανείς πράγματι από κάποια αρχικά μεγέθη της αξίας της εργασιακής δύναμης και του συνολικού εργάσιμου χρόνου και βλέπει μετά εάν η αύξηση της υπεραξίας γίνεται με τον πρώτο ή τον δεύτερο τρόπο. Αυτό το αρνείται παραδόξως ο Sekine στο προαναφερθέν χωρίο.

Δεύτερον, στην πράξη μπορεί να υπάρξουν συνδυασμοί απόλυτης και σχετικής υπεραξίας. Κατά συνέπεια μπορεί να μεταβληθεί τόσο η αξία της εργασιακής δύναμης όσο και ο συνολικός εργάσιμος χρόνος. Σε αναλυτικό επίπεδο μπορεί κανείς να δει τέτοιους συνδυασμούς, όπως στην τρίτη περίπτωση του Διαγράμματος 1. Και αυτό όμως παραδόξως το αρνείται ο Sekine.

Τρίτον, η απόδειξη την οποία προτείνει δεν αποτελεί απόδειξη γιατί εάν μετασχηματισθεί σε αποτελεσματικές ώρες και η αξία της εργασια-

κής δύναμης τότε το ποσοστό υπεραξίας παραμένει το ίδιο. Εάν δεν μετασηματισθεί, τότε έχουμε μία «σχετική» μείωση του πληρωμένου χρόνου εργασίας έναντι του απλήρωτου χρόνου εργασίας πράγμα το οποίο, κατά τον Μαρξικό ορισμό, εμπίπτει καθαρά στην περίπτωση της εξαγωγής σχετικής υπεραξίας.

Το τελευταίο σημείο έχει ιδιαίτερη σημασία. Είναι συνηθισμένο – και ο Marx επίσης το έκανε – να μελετούμε διάφορες περιπτώσεις υποθέτοντας ότι η αξία της εργασιακής δύναμης παραμένει σταθερή. Παραδείγματος χάριν, στον κλασικό Μαρξικό ορισμό της απόλυτης υπεραξίας υποθέτουμε ότι η αξία της εργασιακής δύναμης παραμένει σταθερή ενώ ο συνολικός εργάσιμος χρόνος αυξάνει. Επίσης, στην περίπτωση της αύξησης της έντασης της εργασίας μπορεί να υποθεθεί – και ο Sekine το κάνει – ότι η αξία της εργασιακής δύναμης παραμένει σταθερή. Στην πραγματικότητα, εάν θεωρήσουμε ότι η αξία της εργασιακής δύναμης πρέπει να καλύπτει την φθορά του εργάτη από την εργασιακή προσπάθεια, τότε τόσο στην μία περίπτωση όσο και στην άλλη πρέπει να αυξηθεί και η αξία της εργασιακής δύναμης γιατί και όταν επεκτείνεται ο χρόνος εργασίας και όταν αυξάνεται η ένταση της εργασίας αυξάνονται οι φθορές του εργάτη. Και στις δύο περιπτώσεις – ακόμη και με αύξηση της αξίας της εργασιακής δύναμης – αυξάνει η εξαγόμενη υπεραξία γιατί αυξάνει ο απλήρωτος χρόνος εργασίας. Εάν μάλιστα ο ρυθμός αύξησης του απλήρωτου χρόνου εργασίας είναι μεγαλύτερος από τον ρυθμό αύξησης του πληρωμένου χρόνου εργασίας τότε θα αυξηθεί και το ποσοστό υπεραξίας καθώς θα αυξηθεί ο λόγος του απλήρωτου προς τον πληρωμένο χρόνο εργασίας⁵.

Όμως η προσέγγιση του Sekine δεν είναι προβληματική μόνο σε όρους θεωρητικού φορμαλισμού αλλά είναι εσφαλμένη και για σοβαρούς εμπειρικούς λόγους.

Πρώτον, υπάρχει ένας πρακτικός λόγος που η εντατικοποίηση της εργασίας βοηθά να συνυπολογίζεται με την βελτίωση της παραγωγικότητας της εργασίας. Αυτός είναι ότι οι διαθέσιμοι δείκτες της παραγωγικότητας της εργασίας (που φυσικά δεν βασίζονται στην Μαρξιστική Πολιτική Οικονομία) δεν μπορούν να διακρίνουν μεταξύ των δύο αυτών διαδικασιών και πρακτικά εκφράζουν αθροιστικά τις επιπτώσεις τους.

Δεύτερον, υπάρχει όμως και ένας ουσιαστικός εμπειρικός λόγος που η εντατικοποίηση της εργασίας είναι χρήσιμο να μελετάται στα πλαίσια της ίδιας διαδικασίας εξαγωγής υπεραξίας με την βελτίωση της παραγωγικότητας της εργασίας. Η τεχνική αλλαγή και η τεχνική αναδιάρθρωση συμβαδίζουν συνήθως με την μείωση των «πόρων» της εργασίας. Οι τε-

λευταίοι αποτελούν νεκρούς χρόνους για το κεφάλαιο που η μείωση τους αυξάνει την κερδοφορία. Γι' αυτό πρακτικά η αλλαγή των τεχνικών συνθηκών συμβαδίζει συνήθως με την εντατικοποίηση της εργασίας. Βέβαια είναι γνωστό ότι είναι εξαιρετικά δύσκολο να μετρηθεί η ένταση της εργασίας και μάλιστα όταν αλλάζει η οργάνωση της διαδικασίας παραγωγής. Αυτό γιατί πρέπει να συγκριθούν αρκετά ανόμοιες εργασιακές διαδικασίες⁶. Όμως η επιλογή για την αλλαγή των τεχνικών συνθηκών παραγωγής ανήκει στο καπιταλιστή, ο οποίος κάνει εκτίμηση των δυνητικών αποτελεσμάτων της ιδιαίτερα όσον αφορά την κερδοφορία του και συνεπώς την εξαγωγή υπεραξίας. Γι' αυτό άλλωστε έχει μία καλύτερη και εκ των προτέρων γνώση των επιπτώσεων από την αλλαγή αυτή απ' ότι οι εργάτες. Οι τελευταίοι συνήθως κατανοούν τις επιπτώσεις της εκ των υστέρων και σε ένα βάθος χρόνου (δηλαδή με σημαντική χρονική υστέρηση). Μπορεί συνεπώς να υποθεθεί βάσιμα ότι ο καπιταλιστής όταν αλλάζει τις τεχνικές συνθήκες παραγωγής μειώνει και τους νεκρούς χρόνους της εργασίας (δηλαδή αυξάνει την ένταση της). Επειδή μάλιστα οι εργάτες θα κατανοήσουν την εντατικοποίηση με χρονική υστέρηση θα ήταν παράλογο – μέσα στα πλαίσια κάποιων περιορισμών φυσικά – να μην επιδιώξει ταυτόχρονα με την αλλαγή των τεχνικών συνθηκών παραγωγής και την εντατικοποίηση της εργασίας. Η εξήγηση αυτή συνάδει με την σύνδεση από τον Marx της εντατικοποίησης της εργασίας με τον εκμηχανισμό της καπιταλιστικής διαδικασίας εργασίας.

V. Η αντίστροφη σχέση έντασης και διάρκειας της εργασίας και η σχετική και η απόλυτη υπεραξία

Στο τμήμα αυτό θα παρουσιασθεί ένας ακόμη, σημαντικός κατά την γνώμη μας, αναλυτικός λόγος που ενισχύει τη θέση της παραμονής της εντατικοποίησης στη διαδικασία εξαγωγής σχετικής υπεραξίας.

Όπως έχει αναλυθεί στο Ιωαννίδης (2007), ο Marx υποστηρίζει αλλά και εμπειρικά ισχύει ότι υπάρχει μία *αντίστροφη σχέση μεταξύ της έντασης και της διάρκειας της εργασίας*. Δηλαδή, υπό δεδομένες τεχνικές συνθήκες παραγωγής, υπάρχει μία αντίστροφη σχέση μεταξύ της μέγιστης δυνατής έντασης της εργασίας και του χρόνου εργασίας κατά τον οποίο μπορεί να διατηρηθεί αυτή η ένταση. Κάθε αύξηση του χρόνου εργασίας οδηγεί αναπόφευκτα σε μείωση της μέγιστης διατηρήσιμης έντα-

σης της εργασίας. Αντίστροφα, κάθε μείωση του χρόνου εργασίας οδηγεί σε αύξηση της μέγιστης διατηρήσιμης έντασης της εργασίας. Το αποτέλεσμα αυτό δεν οφείλεται σε αιτίες όπως η θέληση των εργατών να εργαστούν (κίνητρα, αποτελεσματικός μισθός), ή ο φόβος της απόλυσης αν δεν εργαστούν. Οφείλεται αποκλειστικά στην περιορισμένη δυνατότητα του ανθρώπινου οργανισμού να δαπανά ενέργεια και στο γεγονός ότι ο χρόνος και η ένταση της εργασίας είναι οι δύο διαστάσεις της κατανάλωσης της ανθρώπινης ενέργειας.

Ο Μαρξ περιέγραψε αναλυτικά την αντίστροφη αυτή σχέση μεταξύ χρόνου εργασίας και έντασης της εργασίας, υποστηρίζοντας ότι δεν είναι μόνο θεωρητική αλλά παρατηρείται και στην πράξη κατά τη διάρκεια της διαδικασίας της εργασίας. Αναφέρει εκτενώς εκθέσεις επιθεωρητών των εργοστασίων που περιγράφουν την αύξηση της έντασης της εργασίας που ήρθε σαν αποτέλεσμα της μείωσης του χρόνου εργασίας και της χρήσης των μηχανών στα εργοστάσια. (Μαρξ(1978), τομ. Ι, σ.426-427) Οι μηχανές αποτελούν αποφασιστικό εργαλείο για την ουσιαστική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο, υποτάσσοντας τις ατομικές εργατικές δυνάμεις στο ενιαίο «κινήτο» του εργοστασίου.

Γι' αυτό ο Μαρξ θεωρεί «εν μέρει απαραίτητη» (Μαρξ (1978), τομ. Ι, σ.427) την τελειοποίηση της κατασκευής μηχανών, για να ασκείται μεγαλύτερη πίεση στον εργάτη. Όμως είναι η μείωση του χρόνου εργασίας που δημιουργεί τη δυνατότητα για μία πιο εντατική εργάσιμη ημέρα, αφού η συντόμευση της εργάσιμης ημέρας είναι «όρος για τη συμπύκνωση της εργασίας, δηλαδή την ικανότητα του εργάτη να ρευστοποιεί περισσότερη δύναμη μέσα σε ένα δοσμένο χρονικό διάστημα» (Μαρξ (1978), τομ. Ι, σ. 427).

Στις μέρες μας, η αντίστροφη σχέση μεταξύ της μέγιστης διατηρήσιμης έντασης της εργασίας και του χρόνου εργασίας έχει ποσοτικά προσδιοριστεί και τεκμηριωθεί πειραματικά.⁷

Σαν αποτέλεσμα του συνδυασμού της ουσιαστικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο και του νόμου της αντίστροφης σχέσης μεταξύ του χρόνου εργασίας και της μέγιστης διατηρήσιμης έντασης της εργασίας, προκύπτει ότι στην καπιταλιστική διαδικασία παραγωγής η μείωση του χρόνου εργασίας συνδυάζεται με αύξηση της έντασης της εργασίας. Μάλιστα ο συνδυασμός μειωμένου χρόνου εργασίας με αυξημένη ένταση της εργασίας (κρατώντας σταθερή την τεχνολογία της παραγωγής) μπορεί να οδηγήσει πολλές φορές σε αύξηση και όχι σε μείωση του παραγόμενου προϊόντος. Αυτή είναι μία περίπτωση που ο Μαρξ αναφέρει σαν πραγματοποιηθείσα κατά τη μείωση του χρόνου εργασίας στις βιο-

μηχανίες της Αγγλίας από τις 12 στις 11 ώρες την ημέρα. (Μαρξ (1978), τομ. Ι, σ. 427).

Τα παραπάνω ισχυροποιούν την άποψη ότι, τουλάχιστον σε εκείνα τα είδη εργασιών όπου η ένταση είναι δυνατό να ελεγχθεί από την εργοδοσία, τα μεγέθη του χρόνου και της έντασης της εργασίας μεταβάλλονται προς την αντίθετη κατεύθυνση. Μία αύξηση του χρόνου εργασίας οδηγεί σε μείωση της έντασης της εργασίας και το αντίστροφο.⁸

Εάν η μεταβολή τόσο του χρόνου όσο και της έντασης της εργασίας ενταχθούν στη διαδικασία απόσπασης απόλυτης υπεραξίας, τότε είναι αδύνατο να διαχωριστούν εννοιολογικά οι δύο διαφορετικές και αλληλοαναιρούμενες επιπτώσεις που μόλις περιγράφηκαν. Η έννοια της απόλυτης υπεραξίας θα ενσωμάτωνε δύο αντικρουόμενα φαινόμενα (χρόνος εργασίας και ένταση της εργασίας) κάνοντας αδύνατη την ξεχωριστή περιγραφή που απαιτείται για το καθένα. Η αύξηση του χρόνου εργασίας σε αυτήν την περίπτωση θα μπορούσε να οδηγήσει τόσο σε αύξηση όσο και σε μείωση της απόλυτης υπεραξίας.

Αντίθετα, η εννοιολογική ενσωμάτωση της εντατικοποίησης της εργασίας στη σχετική υπεραξία και της μεταβολής του χρόνου εργασίας στην απόλυτη, επιτρέπει τον διαχωρισμό και τη διακριτή μελέτη της επίπτωσης της μεταβολής του χρόνου εργασίας στην υπεραξία. Σε αυτήν την περίπτωση η απόλυτη υπεραξία περιγράφει την επίπτωση από τη μεταβολή του χρόνου εργασίας, ενώ η σχετική υπεραξία περιγράφει την επίπτωση από τη συνεπακόλουθη μεταβολή της έντασης της εργασίας. Μία αύξηση του χρόνου εργασίας (υπό αυτούς τους ορισμούς) οδηγεί σε αύξηση της απόλυτης υπεραξίας και ταυτόχρονα σε μείωση της σχετικής. Η συνολική επίπτωση στην υπεραξία θα εξαρτάται από το ποιο από τα δύο φαινόμενα (σχετική και απόλυτη υπεραξία) είναι πιο ισχυρό.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι στην περίπτωση ταυτόχρονης και αλληλένδετης μεταβολής του χρόνου και της έντασης της εργασίας, η αναλυτική δυνατότητα των εννοιών εξασφαλίζεται πληρέστερα όταν η εντατικοποίηση της εργασίας ενταχθεί στη διαδικασία απόσπασης σχετικής και όχι απόλυτης υπεραξίας. Αυτός είναι ένας επιπλέον λόγος για την υποστήριξη της κλασικής κατηγοριοποίησης που έκανε ο Μαρξ στο συγκεκριμένο ερώτημα.

VI. Συμπεράσματα

Η συζήτηση σχετικά με την βασιμότητα των Μαρξικών ορισμών περί της απόλυτης και σχετικής υπεραξίας είναι σαφώς χρήσιμη καθώς συμβάλλει στο να διερευνηθεί περαιτέρω - και μάλιστα υπό το φως νεώτερων δεδομένων - η βασική σχέση του καπιταλιστικού συστήματος: η σχέση εκμετάλλευσης της μισθωτής εργασίας.

Από την ανάλυση που προηγήθηκε προκύπτει ότι οι Μαρξικοί ορισμοί παραμένουν βάσιμοι καθώς συγκεφαλαιώνουν ορθά τους δύο βασικούς δρόμους για την εξαγωγή υπεραξίας. Ιδιαίτερα προκύπτει ότι υπάρχουν βάσιμοι λόγοι η εντατικοποίηση της εργασίας να μείνει ενταγμένη στη διαδικασία της εξαγωγής σχετικής υπεραξίας, όπως υποστηρίζει ο Marx και παραδοσιακά η Μαρξιστική θεωρία αποδέχεται. Αντιθέτως, όλα τα αντίθετα επιχειρήματα –όπως τα διατυπώνει ο Sekine– είναι αβάσιμα.

Πιο συγκεκριμένα, είναι αδύνατος και χωρίς νόημα ο «εν ηρεμία» διαχωρισμός της υπεραξίας σε σχετική και απόλυτη. Μόνο η αύξηση (γενικότερα η μεταβολή) της υπεραξίας μπορεί να χαρακτηριστεί με έναν από τους δύο τρόπους. Επίσης, ορθά ο Marx συνδέει την αλλαγή των τεχνικών συνθηκών της παραγωγής με τη διαδικασία εντατικοποίησης της εργασίας, γιατί τα δύο αυτά φαινόμενα παρατηρήθηκε ότι έχουν έντονη ιστορική συσχέτιση. Αυτός είναι ένας ακόμη λόγος για τη θεώρηση της εντατικοποίησης σαν διαδικασίας σχετικής υπεραξίας.

Τέλος, η ύπαρξη αντίστροφης σχέσης μεταξύ του χρόνου εργασίας και της έντασης της εργασίας συνδέει τη διαδικασία μείωσης του χρόνου εργασίας με αυτήν της αύξησης της έντασης της εργασίας. Εάν και οι δύο αυτές διαδικασίες ενταχθούν στο μηχανισμό της απόλυτης υπεραξίας, όπως προτείνει ο Sekine, τότε η απόλυτη υπεραξία θα ενσωματώνει δύο φαινόμενα που κινούνται προς την αντίθετη κατεύθυνση και το ένα αναιρεί, εν μέρει ή εξ' ολοκλήρου το άλλο. Αντίθετα η ένταξη της εντατικοποίησης της εργασίας στη σχετική υπεραξία επιτρέπει την διακριτή μελέτη των δύο φαινομένων, επομένως είναι εννοιολογικά και αναλυτικά ανώτερη.

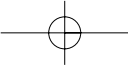
Για όλους τους προαναφερθέντες λόγους οι Μαρξικοί ορισμοί διατηρούν πάντα την ερμηνευτική «αξία χρήσης» τους.

Σημειώσεις

1. Το ζήτημα του πώς συνδέονται οι σφαίρες της παραγωγής της κυκλοφορίας και της διανομής, και οι σχετικές αντιπαραθέσεις, αναλύονται διεξοδικά από τους Fine & Harris (1986).
2. Μία πιο αναλυτική παρουσίαση του ζητήματος αυτού δίνεται στο Mavroudeas (2003).
3. Βλέπε Marx (1978, τομ. I, σελ. 424-433).
4. Υπό αυτό το πρίσμα άλλωστε στην μαρξιστική «Συζήτηση για την Διαδικασία Εργασίας» (Labour Process Debate) του 1970, κατά πλειοψηφία τουλάχιστον, η εντατικοποίηση της εργασίας εντάχθηκε στην περίπτωση της εξαγωγής σχετικής υπεραξίας.
5. Πρόκειται για παραλλαγές της τρίτης περίπτωσης που παρουσιάσθηκε στο Διάγραμμα 1.
6. Υπάρχει βέβαια και ο δρόμος των εργομετρικών μελετών που μετρούν την ένταση της εργασίας με κάποιο δείκτη του ανθρώπινου οργανισμού (καρδιακοί παλμοί, κατανάλωση οξυγόνου κλπ.) που δεν αναφέρονται άμεσα στον συγκεκριμένο τύπο της εργασιακής προσπάθειας αλλά μετρούν τα αποτελέσματα της στον ανθρώπινο οργανισμό (βλέπε Rodgers et al (1986) και Hsin & Mao (2002)).
7. Βλέπε Rodgers et al (1986) και Hsin & Mao (2002).
8. Η επίπτωση στο προϊόν εξαρτάται από τον βαθμό μεταβολής των δύο μεγεθών και επομένως δε μπορεί να είναι γνωστή χωρίς την ποσοτική περιγραφή της επίπτωσης του ενός μεγέθους στο άλλο.

Βιβλιογραφία

- Fine B. & Harris L. (1986), *Ξαναδιαβάζοντας το «Κεφάλαιο»*, Αθήνα: Gutenberg
- Ιωαννίδης Α. (2007), «Η Αλληλεπίδραση μεταξύ του Χρόνου και της Έντασης της Εργασίας», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, Τόμος ΙΓ', Τεύχος 49
- Hsin, C.W. & Mao, J.W. (2002), 'Relationship Between Maximum Acceptable Work Time and Physical Workload', *Ergonomics vol.45, no.4*
- Marx K. (1978), *Το Κεφάλαιο*, τομ.Ι, ΙΙ, ΙΙΙ, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή
- Mavroudeas S. (2003), 'Commodities, workers and institutions: Analytical and

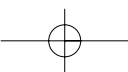
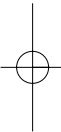
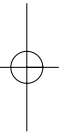
Μαυρουδέας Σταύρος – Ιωαννίδης Αλέξης

empirical problems in Regulation's Consumption Theory', *Review of Radical Political Economics* vol.35 no.4

Moseley F. (2004), 'The macro-monetary interpretation of Marx's Transformation Problem and a sympathetic critique of the 'New Interpretation'', paper presented at the IV Marx International Conference, Actuel Marx, Paris http://www.mtholyoke.edu/fmoseley/Working_Papers_PDF/macro-monetary.pdf

Rodgers, S., Kenworth, D. & Eggleton, E. (1986), *Ergonomic Design for People at Work*, vol. 2, New York: Van Nostrand Reinhold.

Sekine T. (1997), *An outline of the Dialectic of Capital*, New York: St.Martin's Press

Ταυτότητες φύλου και αντισυμβατική συμπεριφορά στην εφηβική ηλικία

Βεκρή Μαρία – Βρυωνίδης Μάριος***

Περίληψη

Το άρθρο διερευνά πτυχές της αντισυμβατικής κουλτούρας των εφήβων μαθητών/τριών σε σχέση με τον παράγοντα φύλο. Η βασική προβληματική αφορά στους τρόπους με τους οποίους οι μαθητές/τριες δομούν την έμφυλη ταυτότητά τους και πώς αυτή συμβάλει στην παραγωγή αντισυμβατικής συμπεριφοράς, ζήτημα που σχετίζεται άμεσα με την ακαδημαϊκή και επαγγελματική τους πορεία.

Λέξεις-Κλειδιά: Φύλο, Εφηβικές Κουλτούρες, Σχέσεις Μαθητών/τριών-Σχολείου, Λανθάνον Αναλυτικό Πρόγραμμα, αντισυμβατική συμπεριφορά.

Εισαγωγή

Η κοινωνιοβιολογική άποψη, που απέδιδε τη συμπεριφορά των ατόμων στην εγγενή βιολογική κατασκευή τους ως ανδρών και γυναικών αντικαταστάθηκε από τον κοινωνικό δομισμό, σύμφωνα με τον οποίο το φύλο καθορίζεται κοινωνικά. Οι ταυτότητες δεν προϋπάρχουν της κοινω-

* Η Μαρία Βεκρή είναι Σύμβουλος Επαγγελματικού Προσανατολισμού στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση.

** Ο Μάριος Βρυωνίδης είναι Επίκουρος Καθηγητής Κοινωνιολογίας στο Ευρωπαϊκό Πανεπιστήμιο Κύπρου.

νίας, αλλά αποτελούν τους τρόπους με τους οποίους οι κοινωνίες ερμηνεύουν τα σώματα (Connell, 2006). Αυτή η δεύτερη προσέγγιση, που βασίζεται στη θεωρία του Parsons (Singly, 1996), περί ανδρικών/«λειτουργικών» και γυναικείων/«εκφραστικών» ρόλων, βλέπει τις ταυτότητες ως εσωτερίκευση των έμφυλων ρόλων, σε ανταπόκριση με τις πολιτιστικές προσδοκίες για τους άνδρες και τις γυναίκες.

Η φεμινιστική θεωρία έπαιξε σημαντικό ρόλο στο να καταδειχθεί ότι η ουσιοκρατική και ντετερμινιστική φύση των θεωριών για την κοινωνικοποίηση στους έμφυλους ρόλους είναι ανεπαρκής να συλλάβει την πολυπλοκότητα, την αντιφατικότητα και ενδεχομενικότητα των ταυτοτήτων φύλου (Connell, 1993). Η σύγχρονη θεωρία για τις έμφυλες ταυτότητες διαφέρει σημαντικά από τις παλαιότερες για τους έμφυλους ρόλους και, ακόμα περισσότερο, από τις αντιλήψεις για τη «φυσική» ταυτότητα φύλου. Ο Connell (1993) θεωρεί ότι η ταυτότητα αποτελεί διάσταση και προϊόν των θεσμών και ότι οι εκάστοτε διαφυλικές σχέσεις είναι αποτέλεσμα πολιτικού αγώνα για την εξασφάλιση πόρων, στα πλαίσια των εξουσιαστικών αλληλεπιδράσεων που παράγουν ανισότητες. Η έννοια των «πόρων» προσιδιάζει στη θεωρία του Bourdieu περί των διαφορετικών τύπων κεφαλαίου που διεκδικούν με τη δράση τους τα άτομα (Nygones, 2007). Αυτή συνδέεται με τις θεωρίες της κοινωνικής αναπαραγωγής και της κοινωνικής ταξικής διαστρωμάτωσης, των εξουσιαστικών σχέσεων ανάμεσα στις τάξεις αλλά και των διαφυλικών σχέσεων όπου συγκεκριμένες έννοιες «ανδρισμού» και «θηλυκότητας» διατηρούν και δαιωνίζουν τον καταμερισμό εργασίας με βάση το φύλο στη μισθωτή εργασία και την οικογενειακή ζωή.

Στον καπιταλισμό, οι πατριαρχικές σχέσεις στηρίζουν την ταξική κυριαρχία (Arnot, 2006). Οι ταξικές σχέσεις, το πρωταρχικό στοιχείο της καπιταλιστικής κοινωνικής οργάνωσης, υπαγορεύουν τη δομή και τη μορφή των σχέσεων φύλου. Οι ταξικές σχέσεις και οι σχέσεις φύλου είναι τόσο στενά συνυφασμένες που θεωρητικά είναι δύσκολο να διαχωριστούν (Mitchell, 1996). Ο καπιταλισμός επωφελείται από τις πατριαρχικές σχέσεις, που χαρακτηρίζονται από το διαχωρισμό της οικογένειας από την παραγωγή και την εξάρτηση των γυναικών από τους άνδρες (MacKinnon, 1982), όπως και από τη νόρμα που θέλει τους άνδρες να εργάζονται εκτός σπιτιού και να είναι υπεύθυνοι για να εξασφαλίσουν εισόδημα για την οικογένεια τους. Το μοντέλο του «άνδρα - κουβαλητή» και της «γυναίκας - νοικοκυράς» (Le Feuvre & Andriocci, 2003) σήμανε και για τους δύο, διαφορετικού μεν τύπου εξαρτήσεις και οφέλη, για το σύστημα, όμως, την εξασφάλιση αφενός μεν αναπαραγωγής επαρκούς εργατικού

δυναμικού, ταξικά γαλουχημένου στο πλαίσιο της μονογαμικής οικογένειας και αφετέρου επαρκώς φροντισμένου, σωματικά και συναισθηματικά, λόγω του ρόλου που ανέλαβαν –δωρεάν– οι γυναίκες (Beechey, 1979). Επιπλέον, το κεφάλαιο αποκομίζει συγκεκριμένα πλεονεκτήματα από την απασχόληση των γυναικών σε συγκεκριμένους –χαμηλής αμοιβής και κύρους– τομείς.

Η εκπαίδευση κατασκευάζει, διαμορφώνει και μεταδίδει συγκεκριμένους ορισμούς του φύλου και των σχέσεων των φύλων σε κάθε νέα γενιά και η διαπαιδαγώγηση μέσα στο πλαίσιο της εκπαίδευσης συμβάλλει στην αναπαραγωγή του καταμερισμού εργασίας με βάση το φύλο, διαδικασία απαραίτητη στην κοινωνική αναπαραγωγή. Η ιεράρχηση της γνώσης και τα ιεραρχημένα με όρους ανώτερου-κατώτερου κοινωνικά φύλα αντανακλούν την προσπάθεια της κυρίαρχης τάξης να κερδίσει, μέσω της εκπαίδευσης, τόσο τη συναίνεση της εργατικής τάξης στην κυριαρχία του κεφαλαίου όσο και τη συναίνεση των γυναικών για ένα καταμερισμό εργασίας, με βάση το φύλο, στον οποίο κυρίαρχοι είναι οι άνδρες (Arnot, 2006).

Στο ερώτημα σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο το σύστημα εξασφάλισε τη σύμφωνη γνώμη των ανδρών και –κυρίως– των γυναικών σ' αυτό το σχεδιασμό που συνεπάγεται ειδικά για τις γυναίκες άνιση και άδικη αντιμετώπιση αλλά και για τους δυο –άνδρες και γυναίκες της εργατικής τάξης– ανισότιμη και υποτελή θέση στο σύστημα των ταξικά προσδιορισμένων κοινωνικών σχέσεων, οι απαντήσεις των θεωρητικών δείχνουν την εκπαίδευση. Η εκπαίδευση, τυπική και άτυπη, δομεί τις ταυτότητες τους έτσι ώστε να πιστέψουν ότι αυτός είναι ο προορισμός τους, ότι έτσι καταξιώνονται και αποκτά νόημα η ζωή τους (Arnot, 2006). Ο ρόλος της εκπαίδευσης στη νομιμοποίηση και ενδυνάμωση αυτών των αντιλήψεων υπήρξε καταλυτικός (Δεληγιάννη-Κουϊμτζή & Σακκά, 2004).

Οι τρόποι που επιτυγχάνεται ο έμφυλος διαχωρισμός στις μέρες μας είναι λιγότερο εμφανείς και αφορούν σε άδηλους μηχανισμούς (Becky, 2007). Τέτοιοι είναι η επιλογή της γνώσης που μεταβιβάζεται και το περιεχόμενο των αναλυτικών προγραμμάτων (Κανταρτζή, 1992), η οργανωτική δομή του σχολείου (Μαραγκουδάκη, 1997. Μαραγκουδάκη, 2001), ο καταμερισμός καθηκόντων ανάμεσα στους άνδρες και τις γυναίκες εκπαιδευτικούς (Λαμπροπούλου & Γεωργουλέα, 1989. Φουσέκα, 1994), η στάση μαθητών/τριών απέναντι στα μαθήματα (Ρεντετζή, 2006), η αλληλεπίδραση εκπαιδευτικών και μαθητών/τριων που είναι διαφορετική για κάθε φύλο (Κανταρτζή, 1992. Κανταρτζή, 1996. Σαββίδου, 1996), οι απαιτήσεις για ανάλογη με το φύλο συμπεριφορά (Αλτάνη, 1994. Becky, 2007),

οι διαφορετικές προσδοκίες ανάλογα με τα αποδιδόμενα διαφορετικά χαρακτηριστικά σε κάθε φύλο (Wolpe, 1978 στο ΚΕΘΙ, 2003. Δεληγιάννη-Κουϊμτζή κ.ά., 2000).

Χωρίς αναφορές στις κοινωνικές συγκρούσεις, οι θεωρίες της κοινωνικής αναπαραγωγής θεωρήθηκαν ντετερμινιστικές και απλουστευτικές για ένα τόσο σύνθετο κοινωνικό πλαίσιο, όπως αυτό της εκπαίδευσης. Σε απάντηση, δημιουργούνται οι θεωρίες της αντίστασης που δεν αντιμετωπίζουν τα άτομα ως παθητικούς δέκτες και θύματα του κοινωνικού συστήματος, αλλά ως ενεργά υποκείμενα, οπότε λαμβάνονται υπόψη οι αντιστάσεις τους και οι τρόποι με τους οποίους διαχειρίζονται τις ταυτότητες, τις εμπειρίες και τις πιέσεις που δέχονται (Arnot, 2006).

Τη μετάβαση από τις θεωρίες της αναπαραγωγής στις θεωρίες της αντίστασης σηματοδοτεί ο Willis (1977), ο πρώτος που, μελετώντας τις ανισότητες στην εκπαίδευση, αναφέρεται στην σχολική αποτυχία ως «αντίσταση». Κατ' αυτόν, η σχολική αποτυχία των παιδιών της εργατικής τάξης δεν οφείλεται μόνο στις προκαταλήψεις του εκπαιδευτικού συστήματος, αλλά και στην άρνηση των παιδιών αυτών να υποταχθούν στην κουλτούρα, που πρεσβεύει το σχολείο. Η «αντίσταση» των παιδιών χαρακτηρίζεται από διάφορες συμπεριφορές, που εναντιώνονται στο σχολείο, από την «κοπάνα» και την παραβατικότητα μέχρι την έλλειψη ενδιαφέροντος και την εγκατάλειψη του σχολείου. Η έλλειψη προσπάθειας έχει, επίσης, ερμηνευτεί ως άρνηση προσαρμογής στις απαιτήσεις του σχολείου (Willis, 1977). Τα παρατηρούμενα στις έρευνες (Lyng, 2000. Epstein, 1997. Francis, 1999. Martino, 1999. Kenway, 1995) αισθήματα αποξένωσης από το σχολείο, η έλλειψη συμπάθειας προς τους εκπαιδευτικούς κ.ά. θεωρούνται φαινόμενα που εκφράζουν αντίθεση στο σχολείο, την κουλτούρα του και τις αξίες που προάγει. Μορφές (εμφανούς) αντισυμβατικής συμπεριφοράς αποτελούν, για παράδειγμα, το κάπνισμα, η ενόχληση στην τάξη, οι προσβολές σε εκπαιδευτικό/ούς, οι τσακωμοί, η αδυναμία μάθησης, οι συγκρούσεις, ο ανταγωνισμός, και παρατηρούνται στα παιδιά που δεν έχουν την κριτική ικανότητα να διατηρήσουν την αντίθεση τους προς το σχολείο σε συμβολικό επίπεδο (Smith, 2007).

Ταυτότητες φύλου

Τα παιδιά δομούν τις μαθητικές τους ταυτότητες μέσω του φύλου, της κοινωνικής τάξης και της εθνικότητας. Οι μαθητικές ταυτότητες, όπως και οι έμφυλες, οι κοινωνικές και εθνικές, αποτελούν θέσεις που αναλαμβάνουν τα παιδιά μέσα στην κοινωνία. Η σύγκρουση δημιουργείται στο σχολείο, καθώς οι έμφυλες και οι μαθητικές ταυτότητες συναγωνίζονται στις αλληλεπιδράσεις των παιδιών (Niemi, 2005). Το σχολείο δεν φαίνεται να προβληματίζεται εμφανώς για τις έμφυλες ταυτότητες των παιδιών, ενώ ενεργά συμμετέχει στη δόμηση τους, ακόμα και όταν εργάζεται για τις μαθητικές ταυτότητες. Εξάλλου, η απόκτηση της γνώσης δεν συμβαίνει έξω από την περιοχή της ανάπτυξης της έμφυλης ταυτότητας. Τα έμφυλα καθεστάτα αποτελούν μια θεμελιώδη οργανωτική αρχή μέσα στα σχολεία, που διέπει την ατομική και συλλογική δόμηση των μαθητικών υποκειμενικών θέσεων (Πολίτης, 2006).

Έτσι οι έμφυλες ταυτότητες φυσικοποιούνται ως μαθητικές ταυτότητες. Όταν όμως οι έμφυλες ταυτότητες αποκρύπτονται από τις μαθητικές, γίνονται ακόμα πιο ισχυρές: το φύλο γίνεται φυσικό και κατοικεί στην μαθητική ταυτότητα, αποκρύπτοντας τους τρόπους με τους οποίους αλληλεπιδρά με το σχολείο (Niemi, 2005). Τα ατυχή αποτελέσματα του σχολείου σε μια κοινωνία που ακόμα πιστεύει στη μυθολογική αξία της αξιοκρατίας, αποδίδονται από τους ερευνητές στο ότι η ταυτόχρονη ύπαρξη ισχυρών έμφυλων ταυτοτήτων και μαθητικών ταυτοτήτων είναι αδύνατη (Jackson, 2003).

Το σχολείο αποτελεί χώρο διαφοροποίησης των ανδρικών ταυτοτήτων: κάποια αγόρια υιοθετούν το σχέδιο της διαταξικής κινητικότητας με το οποίο δομούν την ανδρική τους ταυτότητα, ορθολογικά και με υπευθυνότητα οργανωμένη (Connell, 1989). Αυτό ανταμείβεται στα πλαίσια της λειτουργίας πιστοποίησης του εκπαιδευτικού συστήματος. Η έμφυλη διχοτόμηση που καλλιεργείται στο σχολείο καταλήγει να επιτρέπει στα αγόρια δυο τρόπους ανδρισμού: του καλού μαθητή και αυτή του «υπεράνδρα» (macho) που βρίσκεται σε αντίθεση με τις αξίες και τη δομή του σχολείου. Αυτή η ανδρική ταυτότητα ανταγωνίζεται και συνήθως υποτάσσει την ανδρική ταυτότητα που εγκρίνει και προωθεί το σχολείο, την ορθολογική και υπεύθυνη αρρενωπότητα, που αποτελεί το δεύτερο τρόπο επιτέλεσης του ανδρισμού. (L yng, 2000)

Ο ανδρισμός οργανώνεται – στη μακροκλίμακα – γύρω από την κοινωνική εξουσία. Η κοινωνική εξουσία με όρους πρόσβασης στην ανώτατη

εκπαίδευση, την είσοδο σε επαγγέλματα, την κατοχή δεξιοτήτων επικοινωνίας, παρέχεται από το σχολείο στα αγόρια που είναι ακαδημαϊκά επιτυχημένα. Οι αποτυχημένοι, όμως, είναι πιθανόν να αντιδράσουν αναζητώντας άλλες μορφές εξουσίας, ακόμα και άλλους ορισμούς ανδρισμού, όπως για παράδειγμα επιτυχίες στον αθλητισμό, στους τσακωμούς και στα κορίτσια. Ο αγώνας για Ηγεμονία τότε θα στραφεί σε εναλλακτικές μορφές ανδρισμού και όχι στην «εκθηλωσμένη», όπως την εννοούν, μορφή ταυτότητας των αγοριών που ακολουθούν ακαδημαϊκή πορεία. Η διανομοποίηση των ανδρισμών, πάντως, δεν αποτελεί ζήτημα επιλογών, αλλά συνιστά συλλογική πορεία και λαμβάνει χώρα σε επίπεδο θεσμού και παρέας συνομηλίκων. Έτσι, κάποιοι ανδρισμοί διαμορφώνονται μέσα από την εναντίωση προς την εξουσιαστική δομή του σχολείου, άλλοι με την ήπια προσαρμογή στα ακαδημαϊκά μονοπάτια και άλλοι με βασανιστική διαπραγμάτευση των δυνατοτήτων τους (Connell, 2006). Όλες οι παραπάνω συμπεριφορές αφορούν σε στρατηγικές που υιοθετούν οι νέοι/ες προκειμένου να υπερασπιστούν τον εαυτό τους κατά τη διαδικασία απόκτησης ταυτοτήτων φύλου (Skelton, 1996).

Η «μαγκιά» είναι βασική έννοια στις μελέτες για την αναποτελεσματικότητα των αγοριών και θεωρείται ότι αποτελεί το εμπόδιο στην πρόοδο των αγοριών στο σχολείο (Francis, 1999). Σύμφωνα με τη ρητορική των ανδρικών Ταυτοτήτων το να είναι κάποιος «μάγκας» σημαίνει να επιδεικνύει χαρακτηριστικά που αφορούν στην Ηγεμονική ταυτότητα, που αποτελεί τη μονάδα μέτρησης του «πραγματικού άνδρα» (Martino, 1997). Πιο συγκεκριμένα, η μαγκιά θεωρείται ότι αποτελεί μηχανισμό αυτοπροστασίας των αγοριών και από τις συνέπειες της έλλειψης ικανότητας και από το ενδεχόμενο να τους αποδοθούν γυναικείες ιδιότητες (Lyng, 2000. Jackson, 2003).

Οι έρευνες καταλήγουν ότι πολλά αγόρια θεωρούν σημαντικό να ορίσουν την αρρενωπότητα ως σκληρότητα, εξουσία και κυριαρχία και να αποστασιοποιηθούν όσο πιο πολύ μπορούν από ό,τι συνιστά για την αντίληψη τους θηλυκότητα (Kenway, 1995). Αυτή η απόρριψη περιλαμβάνει συχνά απόρριψη της ακαδημαϊκής πορείας, διότι θεωρείται θηλυκή. Τα αγόρια που απορρίπτουν το σχολείο αποτελούν σήμερα την πλέον μελετημένη ομάδα στο σχολείο διότι οι χαμηλές τους επιδόσεις έχουν προκαλέσει «ηθικό πανικό» και η αντισχολική κουλτούρα τους θεωρήθηκε αυτοπροστατευτικός μηχανισμός (Epstein, 1997. Renold, 2001. Kenway & Fitzclarence, 1997. Smith, 2007). Το ενδιαφέρον για τα κορίτσια και τις άλλες υποομάδες των αγοριών υπήρξε μικρό, ακριβώς γιατί η απόρριψη του σχολείου συναρθρώθηκε με την ανδρική ταυτότητα.

Ταυτότητες φύλου και αντισυμβατική συμπεριφορά στην εφηβική ηλικία

Σχετικά πρόσφατες έρευνες (Lyng, 2000), ωστόσο, υποδεικνύουν ότι η απόρριψη του σχολείου και η συνενοχή στον αποκλεισμό δεν αποτελεί εγγενές χαρακτηριστικό των αγοριών. Στα κορίτσια η αντίθεση εκφράζεται με δυο τρόπους που αντλούν από την παράδοση: ή με υπερβολική επίδειξη σωματικής ωριμότητας και υπερ-ενδιαφέρον στις «σχέσεις» ή με κατά προτεραιότητα εστίαση του ενδιαφέροντος στο γάμο, την ανατροφή των παιδιών και τα οικιακά καθήκοντα έναντι του σχολείου. Αυτή η προσκόλληση στην παράδοση μπορεί να θεωρηθεί αντίσταση, αφού προσφέρει στα κορίτσια αυτά εναλλακτικές ταυτότητες, με τις οποίες αντιτίθενται στα ιδανικά της θηλυκότητας της μεσαίας τάξης που ενισχύει το σχολείο, όπως για παράδειγμα αυτά της παθητικότητας ή της εργατικότητας. Με τραγικά ειρωνικό τρόπο, αυτή η αντίθεση παγιδεύει τα κορίτσια σε πρώιμο γάμο και μητρότητα που σημαίνει αυτο-αναπαραγωγή τους (Arnot, 2006).

Τα κορίτσια αντιστέκονται υιοθετώντας ως στρατηγική παραδοσιακές θηλυκότητες, για να αντιμετωπίσουν την έλλειψη σχολικής επιτυχίας και τις ελάχιστες ευκαιρίες οικονομικής αυτονομίας, ειδικά σε μια κουλτούρα συνομηλίκων που εκτιμά τη σεξουαλικότητα περισσότερο από τις ικανότητες τους. Για τα κορίτσια της εργατικής τάξης, το σχολείο θα καταστήσει εύλογη την ταύτιση τους με την οικογενειακή ζωή, το γάμο και τη μητρότητα, σε αντίφαση με τους εμφανώς τουλάχιστον προωθούμενους εκπαιδευτικούς στόχους περί προσωπικής εκπαιδευτικής και επαγγελματικής ανάπτυξης. Κι εκείνα, αντλώντας από τα διαθέσιμα κοινωνικά και ταξικά ρεπερτόρια, θα οργανώσουν την αντίσταση τους στο σχολείο με υπερβολική εξύμνηση οικογενειακής ζωής και υπερτονισμού των «γυναικείων» ενδιαφερόντων (Foster, 1996).

Το πιο πάνω θεωρητικό πλαίσιο καθόρισε και το πεδίο της εμπειρικής έρευνας σκοπός της οποίας ήταν να διερευνήσει τη σχέση ανάμεσα στις ταυτότητες φύλου και την αντισυμβατική συμπεριφορά των μαθητών/τριών. Συγκεκριμένα, το ερευνητικό ζητούμενο ήταν να ερευνηθούν οι τρόποι με τους οποίους οι χαρακτηριζόμενοι ως αντισυμβατικοί έφηβοι δομούν τις ταυτότητες φύλου τους και τη συνάφεια ανάμεσα στους τρόπους αυτούς και την αντισχολική αντίληψη και συμπεριφορά τους, προκειμένου να κωδικοποιηθούν κάποιες από τις αιτίες για τις οποίες, συνειδητά ή μη, οι μαθητές και οι μαθήτριες επιλέγουν να εκφράσουν αντίθεση στο σχολείο και στις αξίες του.

Μεθοδολογία της Έρευνας

Σκοπός της έρευνας, ήταν να κατανοηθούν οι υποκειμενικές εμπειρίες των μαθητών/τριών και για το λόγο αυτό η διερεύνηση έγινε με ποιοτική έρευνα, η οποία θεωρείται ενδεδειγμένη για μια προσέγγιση που αφορά σε προσωπικά βιώματα και εμπειρίες (Ιγγλέση, 2001). Με την ποιοτική έρευνα επιχειρείται η κατανόηση των κοινωνικών φαινομένων μέσα από την εμπειρία των υποκειμένων (Κηarik, 2002) και παρέχεται η δυνατότητα κοινωνικής έκφρασης σε κατηγορίες πληθυσμού που είναι σιωπηλές, γιατί δεν έχουν τη δύναμη να εκφράσουν δημόσια τα προβλήματα και τις εμπειρίες τους.

Συμμετέχοντες/ουσες στην έρευνα

Το σχολείο, όπου διεξήχθη η έρευνα, είναι ένα Γενικό Λύκειο που βρίσκεται σε μάλλον υποβαθμισμένη περιοχή των Αθηνών και φιλοξενεί τριακόσια παιδιά, εργατικών κατά το πλείστον οικογενειών. Λειτουργεί σε πλήρες πρωινό ωράριο και απασχολεί 40 καθηγητές και καθηγήτριες όλων των ειδικοτήτων. Η δειγματοληψία υπήρξε σκόπιμη («fitness for purpose» στο Thorne, 2000) με κριτήρια την αντισυμβατική τους συμπεριφορά, σύμφωνα με αυτοαναφορές τους. Στην έρευνα συμμετείχαν 15 παιδιά, 9 αγόρια και 6 κορίτσια από την Α' τάξη του Γενικού Λυκείου πλην ενός που παρακολουθούσε την Γ' Λυκείου. Όλα τα άλλα παιδιά, πέραν της αντιπάθειας/ αντισχολικής στάσης που εξέφρασαν για το σχολείο, συμπεριλήφθηκαν για τον πρόσθετο λόγο ότι σχεδίαζαν, ολοκληρώνοντας την Α' Λυκείου, να αποχωρίσουν από το Γενικό Λύκειο για το Επαγγελματικό Λύκειο ή κάποια Επαγγελματική Σχολή, γεγονός που για τα δεδομένα του Ελληνικού εξεταστικού συστήματος σημαίνει λιγότερες έως καθόλου προοπτικές εισαγωγής στην Τριτοβάθμια βαθμίδα της εκπαίδευσης.

Συλλογή Δεδομένων

Η τεχνική που χρησιμοποιήθηκε για τη συλλογή του υλικού ήταν αυτή της συνέντευξης και ειδικότερα της ημι-δομημένης με ανοικτές ερωτήσεις. Τα πλεονεκτήματα της συνέντευξης σε σύγκριση με άλλες μεθόδους

δους είναι ότι η πρόσωπο- με –πρόσωπο επαφή επιτρέπει τη συλλογή δεδομένων λεπτομερών και σε βάθος. Η έμφαση δίνεται κυρίως στις απόψεις των ερωτώμενων παρά στον έλεγχο των ιδεών/υποθέσεων του ερευνητή/τριας (Pandit, 1996).

Το δελτίο συνέντευξης οργανώθηκε στη βάση των ερευνητικών ερωτημάτων που εξετάζαμε και οι ανοικτές ερωτήσεις επέτρεψαν στους/στις συμμετέχοντες/ουσες να απαντούν ελεύθερα κατά την κρίση τους, χωρίς περιορισμούς στον τρόπο έκφρασης και διατύπωσης του λόγου τους (Cohen & Manion, 1994). Κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων της έρευνας ελήφθησαν υπόψη οι κανόνες που διέπουν την οργάνωση της συνέντευξης σε ό,τι αφορά στο Χρόνο, τον Τόπο, την (ασφαλή) Ατμόσφαιρα καθώς και ζητήματα πρακτικά (έγκρισης της μαγνητοφώνησης, για παράδειγμα). Οι συνεντεύξεις διήρκεσαν περίπου μια ώρα η κάθε μια και διεξήχθησαν στο χώρο του σχολείου, μετά το πέρας των μαθημάτων, στο Χώρο του Γραφείου Σ.Ε.Π.

Προκειμένου για την αντιμετώπιση των δεοντολογικών ζητημάτων ζητήθηκε η μετ' επιγνώσεως συναίνεση των συμμετεχόντων/ουσών, αφού δόθηκαν στα παιδιά οι απαραίτητες εξηγήσεις και κυρίως η δυνατότητα να αρνηθούν τη συμμετοχή τους, γεγονός που εξασφάλιζε η προηγούμενη σχέση εμπιστοσύνης με την ερευνήτρια-Σύμβουλο. Για λόγους προστασίας των συμμετεχόντων/-ουσών έγινε χρήση ψευδωνύμων κατά την ανάλυση του υλικού. Γενικώς σε σχέση με την αναλογία ωφέλειας-κόστους, τα παιδιά θεωρούμε ότι ωφελήθηκαν από τη συμμετοχή τους γιατί η έκφραση των απόψεων, συναισθημάτων τους κλπ. σε περιβάλλον πλήρους αποδοχής τους τα ενδυνάμωσε ψυχολογικά, άποψη την οποία εξέφρασαν και τα ίδια.

Η ανάλυση και επεξεργασία του υλικού έγινε με βάση τις αρχές και τις μεθόδους της Θεμελιωμένης Θεωρίας (Glaser και Strauss, 1967). Η θεωρία αναπτύχθηκε από τους κοινωνιολόγους Glaser και Strauss και ονομάστηκε «θεμελιωμένη» (grounded theory) γιατί είναι η εξ επαγωγής προερχόμενη θεωρία που θεμελιώνεται σε συστηματικώς αναλυόμενα δεδομένα. Ο στόχος της θεμελιωμένης θεωρίας είναι να κατασκευάσει θεωρίες προκειμένου να γίνουν αντιληπτά τα κοινωνικά φαινόμενα (Glaser και Strauss, 1967).

Με τη βοήθεια ερμηνευτικών διαδικασιών, προκύπτει νέα θεωρία, κριτήρια για την οποία αποτελούν: η αντιστοιχία των στοιχείων με την καθημερινή πραγματικότητα που ερευνάται, η σαφήνεια, η δυνατότητα γενίκευσης και ελέγχου των στοιχείων που συνιστούν το υπό εξέταση φαινόμενο (Strauss & Gorbis, 1998).

Στη συνέχεια παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της ανάλυσης των απομαγνητοφωνημένων κειμένων των συνεντεύξεων τα οποία έχουν οργανωθεί σε διακριτές θεματικές ενότητες.

Ταυτότητες Φύλου

Ανδρικές Ταυτότητες Φύλου

Τα αγόρια ταυτίζουν τον άνδρα με το ρόλο του, αυτόν που του αποδίδεται από την κοινωνία, η σωστή συμπεριφορά στα πλαίσια του οποίου περιποιεί «τιμή» και «όνομα» και είναι αυτά που χαρακτηρίζουν τον «αληθινό άνδρα»:

«Όταν κάνει τέλεια το ρόλο για τον οποίο έχει καθοριστεί» (Παντελής).

Η ευθυγράμμιση με το ρόλο αυτό εξασφαλίζει σεβασμό και κύρος, δηλαδή αξία

«Φέρσου σαν άνδρας' {είναι} από παλιά η ανδρική τιμή που λέμε» (Αναστάσης).

Η εξασφάλιση της αξίας συνεπάγεται και αντιμετώπιση όσων την θίγουν

«να σέβεσαι τους γύρω σου άμα δεν σε πειράξουν. Άμα σε πειράξουν όχι να τους βλάψεις αλλά να μη χάνεις την αξία σου» (Δημήτρης).

Η επικέντρωση στο ρόλο, το κατάλληλο στυλ που διαθέτει ο «αληθινός άνδρας», συνηγορεί υπέρ της επιτελεσματικότητας του ανδρισμού, μιας αντίληψης δηλαδή του ανδρισμού ως ταυτότητας που δομείται ενεργά (Butler, 2008) και την οποία ενδύονται τα αγόρια, προκειμένου να ανταποκριθούν σε κοινωνικές επιταγές και προσδοκίες. Οι ταυτότητες φύλου δομούνται μέσω των επιτελέσεων που αντλούν πόρους από τα διαθέσιμα «ρεπερτόρια δράσης», όπως ονομάζει ο Swain (2004) τις διαφορετικές σημασίες και πρακτικές, που καταλήγουν σε μια σειρά επιλο-

Ταυτότητες φύλου και αντισυμβατική συμπεριφορά στην εφηβική ηλικία

γών και ευκαιριών. Μέσα από αυτές τις επιλογές τα αγόρια δομούν τις έμφυλες υποκειμενικότητες τους. Οι επιλογές τους, ωστόσο, δεν είναι ελεύθερες και γιατί τελούν υπό τους περιορισμούς που επιτάσσει η υποκειμενικοποίηση τους στα πλαίσια ενός συγκεκριμένου ορισμού περί φύλου και γιατί εκλαμβάνοντας το φύλο ως δεδομένο και φυσικό δεν αντιλαμβάνονται τις εξουσιαστικές σχέσεις που το δομούν. Με τη διαπίστωση αυτή συναντιόμαστε τόσο με την προσέγγιση του Connell (1989) ότι είναι εσφαλμένη η αντίληψη περί ελεύθερης επιλογής της έμφυλης ταυτότητας από την ποικιλία των προσφερομένων, όσο και με τη θεωρία του Bourdieu περί του habitus, το οποίο προσδιορίζει τα πλαίσια εντός των οποίων θα δράσουν τα άτομα.

Το διϊστικό σύστημα σκέψης διέπει τους τρόπους με τους οποίους τα αγόρια δομούν τις ταυτότητες τους. Τα αγόρια αντιλαμβάνονται την ταυτότητα τους ουσιοκρατικά διαφορετική από αυτή των κοριτσιών.

«Είμαστε πιο ντόμπροι οι άνδρες, πιο ειλικρινείς, έχουμε τα παντελόνια» (Αναστάσης).

Η έκφραση «έχουμε τα παντελόνια» σηματοδοτεί την αντίθεση από τις γυναίκες και τη θηλυκότητα και ως τέτοια συναρτάται με την «τιμή» των ανδρών, οι οποίοι θεωρούνται ότι διακρίνονται έναντι των γυναικών για την ντομπροσύνη/ ειλικρίνεια τους. Η σημασία του ανδρισμού, που αποδίδεται συμβολικά με «τα παντελόνια» έγκειται στην αντίθεση του με ό,τι ουσιοκρατικά αποδίδεται στη θηλυκότητα. Στο δίπολο αυτό ο πρώτος όρος «ο ανδρισμός» συνιστά ανωτερότητα έναντι του άλλου, της «θηλυκότητας», ενώ αυτή η ανώτερη ταυτότητα εξασφαλίζεται με τον αποκλεισμό της άλλης. Τα «παντελόνια», ως ανδρική υπόθεση, αφενός σημαίνουν κάτι περισσότερο («πιο») και αφετέρου αποκλείουν από αυτό το περισσότερο όσους δεν φέρουν «παντελόνια». Με βάση αυτό το δίπολο, τα αγόρια δομούν ανελαστικά όρια που διαχωρίζουν την κατάλληλη από τη μη ανδρική συμπεριφορά. Ο ανδρισμός ορίζεται από αυτό που αποκλείει: τη θηλυκότητα.

Η ιδεολογικοποίηση της κατάταξης των ατόμων σε δυο έμφυλες κατηγορίες, αντίθετες μεταξύ τους και αλληλοαποκλειόμενες, συμβάλλει στην διαιώνιση της αντίληψης ότι οι διαφορές είναι φυσικές και αμετάκλητες και αποτελεί νομιμοποιητική ερμηνεία για τις εξουσιαστικές σχέσεις που προκαλεί η διαφορά. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Niemi (2005), όταν το φύλο φυσικοποιείται η εξουσία που ενυπάρχει σε αυτό παραμένει κρυφή.

Μαθαίνοντας την ιεραρχία του φύλου, τα αγόρια μαθαίνουν τους κυρίαρχους τρόπους που ορίζουν και περιορίζουν το τι σημαίνει να είσαι άνδρας. Αυτές οι αντιλήψεις θα υπαγορεύσουν το ανδρικό έθος και θα καθορίσουν τη συμπεριφορά τους, εφόσον ο ανδρισμός τους πρέπει να επαναβεβαιώνεται και να επιδεικνύεται με ενέργειες, όπως υπαγορεύονται από τους πολιτισμικούς κανόνες, που ισχύουν στο συγκεκριμένο ιστορικό χώρο- χρόνο. Αυτή τους η άποψη για τον άνδρα, τη γυναίκα και το «κανονικό» θα τους υπαγορεύσει τον τρόπο που βλέπουν τον εαυτό τους και σχετίζονται με τους άλλους (Martino, 1999b).

Επιτελώντας το ρόλο τους, σύμφωνα με τους κυρίαρχους κανόνες σωστής συμπεριφοράς που αφορούν στους άνδρες, κερδίζουν Σεβασμό, ο οποίος μεταφράζεται σε κάποια μορφή εξουσία, αφού όταν ο άνδρας επιτελεί το ρόλο του «είναι αξιοσέβαστος στην κοινωνία» (Παντελής). Η εξουσία ως προσαρμογή στους ισχύοντες κοινωνικούς κανόνες, που καθορίζουν το σωστό, επιστρέφει με τη μορφή σεβασμού και κύρους στους άνδρες που, επομένως, υποτάσσονται για να εξουσιάσουν.

Σύμφωνα με την Keddie (2006), οι υποκειμενικότητες αποτελούν ένα πολιτιστικό προϊόν, στο οποίο είναι εγγεγραμμένη η εξουσία που το παρήγαγε. Όπως δεν υπάρχει φύλο χωρίς καταπίεση (Πολίτης, 2006), χωρίς αυτή να γίνεται απαραίτητα αντιληπτή, έτσι δεν υπάρχει και θέση εκτός των εξουσιαστικών σχέσεων (Foucault, 1991). Ο ρόλος της εξουσίας στη συλλογική παραγωγή των διαδικασιών, με τις οποίες τα άτομα υποκειμενικοποιούνται και υποκειμενικοποιούν μέσω των εξουσιαστικών σχέσεων (Butler, 2008) που υπάρχουν στις κοινωνικές αλληλεπιδράσεις, αναδύεται μέσα από το λόγο των παιδιών που συναρθρώνει τον «αληθινό άνδρα» με τη σωστή (για τους άνδρες) συμπεριφορά.

Ο σεβασμός, μοτίβο επαναλαμβανόμενο στις συνεντεύξεις των αγοριών, έχει διττή κατεύθυνση: ως οφειλή προσαρμογής από τους Άνδρες στους περί ανδρισμού κανόνες

«(ο αληθινός άνδρας) σέβεται την ιδιότητα που του έχει αποδοθεί» (Γιώργος).

« Μάγκας θα πει να ακολουθεί το ρόλο του όσο καλύτερα μπορεί» (Δημήτρης).

αλλά και από την κοινωνία προς τους έτσι υποτασσόμενους στους κανόνες Άνδρες:

«Μάγκας είναι αυτός που εμπνέει σεβασμό» (Σταύρος).

 Ταυτότητες φύλου και αντισυμβατική συμπεριφορά στην εφηβική ηλικία

Κατά ένα τραγικά ειρωνικό τρόπο, οι υποτιθέμενοι ανεξάρτητοι και επαναστατημένοι απέναντι στα πρότυπα της συμμόρφωσης μάγκες έχουν προκύψει από την υποταγή τους στα κυρίαρχα ρεπερτόρια ανδρισμού, προς τα οποία συμμορφώνονται με ευλάβεια.

Γυναικείες Ταυτότητες Φύλου

Η εικόνα με την οποία επιθυμούν να ταυτιστούν τα κορίτσια είναι αυτή της όμορφης γυναίκας, επειδή αυτήν προτιμούν τα αγόρια.

«Η 'πραγματική' γυναίκα είναι ξανθιά, τα έχει όλα, όλο το πακέτο» (Αγγελική).

«Τα μαλλιά χαρακτηρίζουν τη γυναίκα...Τα τέλεια μαλλιά αλλιώς δεν είναι πολύ ωραία...να έχει κάτι άλλο ωραίο: ωραίο σώμα, ωραία μάτια, να έχει κάτι ωραίο πάνω της για να αρέσει στα αγόρια» (Ηλιάννα).

Ο λόγος που προκρίνεται η ομορφιά είναι γιατί με αυτό το κριτήριο τις επιλέγουν τα αγόρια, ενώ οι άνδρες θεωρούνται απαραίτητοι και γι' αυτήν ακόμα τη φυσική επιβίωση των γυναικών

«Γιατί άμα δεν αρέσει στα αγόρια, μετά θα νοιώθει μόνη της. Θα μείνει γεροντοκόρη, θα πάθει κατάθλιψη, μετά θα πεθάνει και τέλος. Είναι απαραίτητα τα αγόρια...» (Αγγελική).

Η θηλυκότητα γίνεται αντιληπτή ως επιτέλεση και ως ρόλος που υποδύονται, όπως μαρτυρούν τα ρήματα «παίζω» και «κάνω {σαν να}» που χρησιμοποιούν τα κορίτσια

«Τα πιο δημοφιλή κορίτσια αυτές που το 'παίζουν' όμορφες» (Εύα).

«Κάνει λίγο τη ψωνάρα, έτσι όπως μιλάει, θέλει να ξεχωρίζει από τις άλλες, κάνει πράγματα δικά της, ντύνεται παράξενα για να ξεχωρίσει» (Αγγελική).

Τα κορίτσια φαίνεται να δομούν τις υποκειμενικότητες στους μέσα από πρακτικές υπόκρισης και υποκρισίας. Ενδύονται το φύλο.

Όσο για την άποψη ότι

«Δημοφιλή είναι τα κορίτσια που δεν πτοούνται» (Αγγελική)

το ενδιαφέρον της έγκειται στην συναισθηματική αποστασιοποίηση, που είναι πιθανόν να εκφράζει, ως εάν η έλλειψη συναισθηματικότητας να χαρακτηρίζει ηγεμονικές ταυτότητες κοριτσιών, εναλλακτικές προς το παραδοσιακό πρότυπο της συναισθηματικής γυναίκας

*«Η πραγματική γυναίκα πρέπει να μοιάζει με την Πάρις Χίλτον» (Μελίνα).
«Δημοφιλείς αυτές που ντύνονται με μάρκες, που φαίνονται πλούσιες»
(Αγγελική)*

Ο ρόλος των ΜΜΕ στην εμπέδωση και διαιώνιση των σεξιστικών προτύπων είναι γνωστός (Curran & Gurevitch, 2004) και επιβεβαιώνει την πεποίθηση του Connell (1996) ότι το σχολείο δεν αποτελεί το μόνο θεσμό ενδυνάμωσης των έμφυλων διαφορών. Η Walkerdine (1989) υποστηρίζει ότι η «pop» κουλτούρα αναπαράγει τις φαντασιώσεις των κοριτσιών, ειδικά της εργατικής τάξης. Ο καταναλωτισμός επίσης που προωθούν αποτελεί έναν από τους παράγοντες που συμβάλλει στη διαμόρφωση των αναπαραστάσεων για το θηλυκό υποκείμενο και επιτάσσει πειθαρχημένη συμμόρφωση. Όλες αυτές οι πειθαρχήσεις κατασκευάζουν ένα θηλυκό σώμα από ένα γυναικείο (Bartky, 1988).

Η θηλυκότητα είναι μια υποχρέωση που οφείλουν να τηρούν, γι' αυτό και οι «παχιές», «όσες έχουν γυαλιά ή σιδεράκια» και γενικώς δεν πληρούν τα κριτήρια ομορφιάς, λοιδορούνται. Οι πειθαρχικές πρακτικές που παράγουν τη θηλυκότητα, όπως τις κατηγοριοποιεί η Bartky (1988) στοχεύουν σε ένα σώμα ορισμένου μεγέθους και μορφής, με συγκεκριμένο ρεπερτόριο στάσεων και κινήσεων και με διακοσμητική χρήση της μεταμφίεσης. Η θηλυκότητα αποτελεί θέαμα. Οι γυναίκες βιώνουν το σώμα τους ως διακοσμητικό αντικείμενο προς θέαση. Φύλο σημαίνει βίαιη επιβολή προτύπων, προσδοκιών και καθορισμών. Η μη συμμόρφωση έχει υψηλό τίμημα, ενώ η ενσωμάτωση των πατριαρχικών κριτηρίων προσφέρει την αίσθηση ότι, αν μη τι άλλο, το να διαθέτεις ένα επιθυμητό σεξουαλικό σώμα σου εξασφαλίζει μια θέση, που σε προστατεύει από τον περίγελο.

Η θηλυκότητα δεν νοείται χωρίς το ανδρικό βλέμμα. Όπως υποστηρίζει η Mulvey (2004), η βασική συνδήλωση της θηλυκότητας είναι η διαθεσιμότητά της στο ανδρικό βλέμμα. Οι γυναίκες ενσωματώνουν αυτό το βλέμμα, μέσω του οποίου αυτοεπιτηρούνται και αυτοαξιολογούνται ως επαρκώς θηλυκές γυναίκες. Αυτές είναι οι βίαιες επιταγές της θηλυκότητας. Εφόσον η ομορφιά είναι το κατεξοχήν προσόν, με το οποίο εξασφαλίζεται η ανδρική προτίμηση, θεωρείται «το μεγαλύτερο γυναικείο όπλο»

 Ταυτότητες φύλου και αντισυμβατική συμπεριφορά στην εφηβική ηλικία

(Νόρα). Το «όπλο» εκφράζει, ως μεταφορά, τον πολεμικό χαρακτήρα της διεκδίκησης, με έπαθλο την εξασφάλιση της ανδρικής έγκρισης. Τα κορίτσια διαθέτουν τρόπους αποπλάνησης για να ελέγχουν τους άνδρες. «*Θηλυκότητα; Δηλαδή, πώς να κρατήσει τον άντρα κοντά της;*» (Ηλιάννα). Έτσι τα κορίτσια περιορίζουν την έκφραση της ταυτότητας τους σε μια επίδειξη προκλητικής θηλυκότητας σε μια κουλτούρα συνομηλικών που αποτιμά τη σεξουαλικότητα περισσότερο από τις άλλες ικανότητες τους. Τα κορίτσια υιοθετούν παραδοσιακές θηλυκότητες ως στρατηγική για να αντιμετωπίσουν την έλλειψη σχολικής επιτυχίας και τις διαγραφόμενες ελάχιστες ευκαιρίες οικονομικής αυτονομίας (Davies, 1995)

«Επειδή από μικρή δεν με ενδιέφερε το σχολείο, πιο πολύ προσέχω τον εαυτό μου» (Μαριάννα).

Τα αγόρια επιβεβαιώνουν στις συνεντεύξεις τους τα κορίτσια, αναφερόμενα όλα στην ομορφιά ως το πρωταρχικό κριτήριο για τις γυναίκες: «*Στα κορίτσια μετράει η ομορφιά*» (Αναστάσης). Αυτή η μονοδιάστατη προσέγγιση απέναντι στα κορίτσια δικαιολογείται «*διότι τώρα δεν κάνουμε σοβαρές σχέσεις*» (Γιάννης), ενώ όταν πρόκειται για τη μελλοντική σύντροφο, συνδυάζεται με «*καλωσύνη*» προς τον άνδρα και «*πίστη*»: «*όμορφη νάναι, καλή με μένα, πιστή...*» (Σέργιος).

Ο λόγος για τον οποίο η εμφάνιση κρίνεται απαραίτητη ερμηνεύεται:

«Κοιτάμε πρώτα απ' όλα αν είναι ωραία να την κυκλοφορήσουμε για να δειχτούμε στον άλλο. Κοίτα εγώ έχω την 'έτσι', κυκλοφορώ την όμορφη» (Παντελής).

Η γυναικεία ομορφιά γίνεται το μέσον για να επιβεβαιώσει ένας άνδρας στον εαυτό του και στους άλλους ότι είναι άνδρας και να γίνει αποδεκτός από τους συνομηλικούς. Υπάρχει συσχέτιση ανάμεσα στην αντικειμενικοποίηση των γυναικών και τη συγκρότηση τη ανδρική ταυτότητας (Skelton, 2002). Κι ενώ η υποτίμηση της γυναίκας σε επίπεδο διακοσμνητικού στοιχείου, δεν φαίνεται να είναι συνειδητοποιημένη, ενίοτε φαίνεται να χρήζει επιβεβαίωσης μέχρι και η ανθρώπινη υπόσταση της:

«Τα κορίτσια δεν τα βλέπω μειονεκτικά. Όλοι άνθρωποι είμαστε...» (Δημήτρης).

Όσο για την εξυπνάδα δεν θεωρείται καθόλου απαραίτητη για τη γυναίκα διότι «*τα αγόρια δεν θέλουν να ξέρει πράγματα και να μιλάει*» (Σέργιος). Στο βαθμό, επομένως, που τα προσόντα θεωρούνται αξιοποιήσιμα για τις σχέσεις τους, φαίνεται ότι η ομορφιά σε συνδυασμό με την «ευφυΐα» να μην επιδεικνύουν και να μην επενδύουν στην εξυπνάδα τους, αποτελούν τον απαραίτητο εξοπλισμό («όπλα») για τα κορίτσια προκειμένου να κερδίσουν τα αγόρια και αυτό το γνωρίζουν καλά οι ίδιες. Μια αντίστοιχη, πάντως, ιεράρχηση για τα αγόρια, όταν δηλαδή η ομορφιά, η δημοτικότητα και η μόδα (:εμφάνιση) αξιολογούνται από τα κορίτσια «*πάνω απ' όλα*» (Σταύρος), θεωρείται ότι αποτελεί ένδειξη ανωριμότητας: «*αυτά τα κορίτσια δεν είναι γυναίκες*» (Σταύρος). Γενικώς η ενασχόληση των κοριτσιών με την ομορφιά θεωρείται ανούσια δραστηριότητα και γι' αυτό εξασφαλίζει μεν θαυμασμό και προσοχή αλλά σπανίως κύρος και κοινωνική δύναμη (Bartky, 1988). Τα ασαφή κριτήρια εξυπηρετούν το συμφέρον της εξουσίας και την καθυπόταξη των γυναικών μέσα από την προσπάθεια τους να ανταποκριθούν στα ποικίλα και αντιφατικά πρότυπα.

Η προκλητικότητα, για παράδειγμα, αποτελεί επιθυμητό χαρακτηριστικό για τα κορίτσια: «*Τα πιο δημοφιλή κορίτσια είναι τα πιο προκλητικά. Όσο πιο προκλητικά ρούχα φοράει τόσο πιο πολύ την προσέχουνε*» (Γιάννης). Συγκρούεται, όμως, αφενός με το περί σοβαρής εμφάνισης και ηθικής πρότυπο που προωθεί το σχολείο και αφετέρου αναδεικνύει μian ακόμα αντιφατικότητα στους λόγους των αγοριών, εφόσον η προκλητικότητα δεν συνάδει με την αρετή την οποία αξιολογούν θετικά στα κορίτσια: «*Εμένα με ενδιαφέρει ο τρόπος της. Θέλω να είναι σοβαρή*» (Αναστάσης).

Τα κορίτσια, στο βαθμό που προσαρμόζονται στα αντιφατικά κριτήρια που υπαγορεύουν οι προτιμήσεις των αγοριών, καλούνται να δομήσουν μια ταυτότητα σε επισφαλή βάση, προκειμένου να τύχουν αποδοχής και έγκρισης

«Για να κάνει εντύπωση ένα κορίτσι πρέπει να βγάλει έξω κάποια πράγματα. Να δείξει αυτά που έχει...τη γοητεία της. Το 'χω κάνει κι εγώ όταν ήμουνα πιο μικρή, αλλά τώρα το θεωρώ αηδία. Συμμαζεύτεκα» (Ηλιάννα).

Τα κορίτσια χτίζουν την αξία τους προσέχοντας «*να μην τους βγει το όνομα*» (Δημήτρης). Το «κακό όνομα» δημιουργείται όταν «*έχει φτιάξει πολλές σχέσεις με τα αγόρια*» (Αναστάσης), αλλά και όταν «*τα φτιάξει με λάθος παιδί και αυτός αρχίσει να λέει ότι κάνει το ένα και το άλλο με την κοπέλα. Όταν την εκθέτει χωρίς λόγο*» (Δημήτρης). Ο λόγος τους είναι

Ταυτότητες φύλου και αντισυμβατική συμπεριφορά στην εφηβική ηλικία

γνωστός και σχετίζεται με τη ματαιοδοξία των αγοριών: «Απλώς για να δείχτεί αυτός ότι είναι κάποιος» (Δημήτρης). Έτσι το αγόρι υπερηφανεύεται «για όσο πιο πολλές έχει πάει στη ζωή του, για όσο πιο πολλά κορίτσια έχει» (Δημήτρης), αφού έτσι θεωρείται ότι «έχει εμπειρίες» (Δημήτρης), γι' αυτό εξάλλου «βγαίνουν και λένε ότι το έχουν κάνει, ενώ δεν το έχουν» (Δημήτρης). Τα διάφορα «βίντεο μέσα στις τουαλέτες» (Δημήτρης) προφανώς χρησιμοποιούνται ως τεκμήρια προς άρσιν αμφιβολιών των συνομηλίκων στην έγκριση των οποίων αποβλέπουν.

Από την άλλη πλευρά, «ένα κορίτσι άμα πάει με πολλά αγόρια θεωρείται το 'άλλο' – δεν μπορώ να το πω» (Δημήτρης). Η τιμή των κοριτσιών περιφρουρείται από τους γονείς, που δεν τις αφήνουν να βγαίνουν πράγμα που θεωρείται καλό αλλά και επίφοβο:

«Όταν δεν την αφήνουν οι γονείς τους το θεωρώ καλό. Όμως οι κοπέλες που δεν τις αφήνουν οι γονείς τους είναι και οι χειρότερες. Όταν βγουν θα βρουν ευκαιρία να κάνουν πράγματα που δεν τους αφήνουν οι γονείς τους μόνο και μόνο βρήκαν την ευκαιρία» (Αναστάσης).

Η γυναικεία τιμή, με όρους ελέγχου της σεξουαλικότητας, είναι αναλόγως άλλοτε υψηλή, αφού καθορίζει την αξία της – και της οικογένειάς της – («το όνομα») και άλλοτε χαμηλή, αφού διακινείται ακόμα και ως ψευδής φήμη. Τελεί υπό τον (εξωτερικό) έλεγχο (απαγορευτικοί γονείς, αγόρια) και τη διακριτική ευχέρεια («λάθος παιδί») των άλλων. Και οι δυο ομάδες ελέγχου, παρότι με συγκρουόμενα συμφέροντα, χρησιμοποιώντας τη σεξουαλικότητα των κοριτσιών, εξασφαλίζουν «όνομα» και για το λόγο αυτό οι μεν γονείς περιφρουρούν την τιμή των κοριτσιών, τα δε αγόρια τη διασύρουν, προκειμένου να εμφανίσουν τις απαραίτητες για την επιβεβαίωση του ανδρισμού τους εμπειρίες. Η σεξουαλικότητα αποτελεί προνομιακό για την εξουσία χώρο και η σεξουαλικότητα των γυναικών συνιστούσε από εμφανίσεως, ειδικά της αστικής ηθικής με ιδεώδες την οικογένεια, αντικείμενο ελέγχου και επιτήρησης (Foucault, 1991). Όσο για την αντικειμενικοποίηση των γυναικών από τους άνδρες, όπως εκφράζεται στις διηγήσεις των αγοριών για τη βιντεοσκόπηση των σεξουαλικών επαφών με τα κορίτσια, αφορά στη γενικότερη αλλοτρίωση του ατόμου λόγω απέκδυσης της συναισθηματικής διάστασης από τον έρωτα. Η αποξένωση των ανδρών από τα συναισθήματα τους ως αντάλλαγμα για το κύρος που εξασφαλίζουν από τους συνομηλίκους είναι αντίστοιχη ως τίμημα στον εξευτελισμό που υφίστανται τα κορίτσια λόγω της υποταγής στις επιταγές τους.

Το ότι το άτομο αποτελεί το προϊόν της εξουσίας, όπως ισχυρίζεται ο Foucault (1991) αποκαλύπτεται ειδικά όταν οι γυναίκες επικρίνονται και από τις ίδιες τις γυναίκες

«Η γυναίκα και σε μπουκάλι να τη βάλεις, άμα θέλει. Ο άντρας μπορεί να πει 'δεν αντέχω άλλο, χωρίζουμε', ενώ η γυναίκα θα το κάνει από πίσω του. Γιατί της γυναίκας κάτι της λείπει πάντα... αυτό είναι που χαλάει τις γυναίκες...» (Ηλιάννα).

Το γεγονός της εσωτερίκευσης των κυρίαρχων λόγων επιβεβαιώνει την περί αυτοαστυνόμευσης προσέγγιση του Foucault (1991), σύμφωνα με την οποία η εξουσία δεν χρησιμοποιεί πια το νόμο για να επιβληθεί, αλλά διαχέεται στο κοινωνικό σώμα

Μαθητικές και Έμφυλες Ταυτότητες: Οι Δυο Ιεραρχίες

Σε κάθε πλαίσιο υπάρχουν ιεραρχίες ανδρισμού και θηλυκότητας ανάλογα με το ηγεμονικό πρότυπο και τους διαθέσιμους πόρους (Swain, 2004). Στους λόγους των παιδιών οι έννοιες «Μάγκας» και «Φυτό» νοηματοδοτήθηκαν μεν ως αντίθετες και ασύμβατες μεταξύ τους, υπέδειξαν όμως την ύπαρξη δυο ιεραρχιών, καθεμιάς με δικά της αξιολογικά κριτήρια σε αντιδιαστολή με αυτά της άλλης.

Έτσι, έναντι της σεξουαλικής δραστηριότητας τους που διαφημίζουν οι «μάγκες», στα «φυτά» αποδίδεται άγνοια επί των σεξουαλικών θεμάτων

«Με ένα φίλο μου που είναι μαθητής του 20, ακόμα και μ' αυτόν θα συζητήσω για κοπέλες. Άλλοι δεν θα το κάνανε. Πιστεύουν ότι αυτοί δεν ξέρουν από κορίτσια» (Κώστας).

Την «άγνοια» αποδίδει προφανώς και η επιλογή του ουδέτερου γένους του προσδιορισμού «φυτού» σε όσους είναι καλοί μαθητές. Υποτιμώντας τα «φυτά» στον ερωτικό τομέα οι «μάγκες» αυτοδιαφημίζονται. Το φαινόμενο είναι σύνηθες στις έρευνες (Willis, 1977. Mac and Ghail, 2000), όπου όλοι οι μαθητές που δεν κατάφεραν να εξασφαλίσουν κύρος μέσω των επιδόσεων στο σχολείο κατέφευγαν στις ερωτικές επιδό-

 Ταυτότητες φύλου και αντισυμβατική συμπεριφορά στην εφηβική ηλικία

σεις ως εναλλακτική λύση. Τα «φυτά» αντιμετωπίζουν ρατσισμό: «*υπάρχει κοροϊδία, υπάρχει ρατσισμός εναντίον τους*» (Κώστας), ακόμα και από καθηγητές: «*Μόνο οι καθηγητές...και πάλι, μερικοί καθηγητές ...κοροϊδεύουν κι αυτοί τους καλούς μαθητές...*» (Κώστας). Ορισμένα αγόρια αισθάνονται την ανάγκη να αποκρύπτουν το γεγονός ότι διαβάζουν «*...σπίτι να γράφει και να διαβάζει και στο σχολείο να κάνει χαβαλέ*» (Αναστάσης) γεγονός που οι Epstein (1997) και Martino (1999) θεωρούν ότι αποτελεί χαρακτηριστικό της ανδρικής ταυτότητας, γιατί η προσπάθεια και η σκληρή δουλειά θα υπονοούσε, όπως παρατηρεί και η Mac an Ghail (2000) έλλειψη «φυσικής» ευφυΐας.

Η διάκριση ανάμεσα στους «μάγκες» και τα «φυτά» μοιάζει αγεφύρωτη και πάντως ενώ αναφέρεται η σπάνια περίπτωση ένας μάγκα να είναι και καλός μαθητής

«Ε, δεν είναι συχνό. Μερικά καλά παιδιά, δηλαδή όχι φυτά, μπορεί να είναι και καλοί μαθητές» (Γιάννης).

Το αντίθετο, ο καλός δηλαδή μαθητής να είναι και μάγκα, δεν φαίνεται να συμβαίνει, πράγμα που πιστοποιεί ότι όσοι είναι ικανοποιημένοι από την κατάταξη τους στην σχολική ιεράρχηση δεν έχουν ανάγκη να επενδύσουν στην ταυτότητα του μάγκα, παρά τον πόλεμο που υφίστανται. Ο συνδυασμός βέβαια θεωρήθηκε ότι θα ήταν ιδανικός «*και μάγκα και καλός μαθητής. Μαγκιά είναι αυτό να τα χεις όλα, να τα συνδυάζεις όλα*» (Σταύρος), που σημαίνει ότι και οι δυο ιεραρχίες διαθέτουν επίζητες θέσεις, αλλά ο διαχωρισμός μεταξύ τους είναι τόσο γερά θεμελιωμένος στις συνειδήσεις των παιδιών ώστε ακόμα κι αν

«μερικά παιδιά κοροϊδεύουν αυτούς που το παίζουν Μάγκες, αλλά όχι πως θα βάλουνε τους καλούς πιο ψηλά» (Αγγελος).

Ακόμα και όταν εκφράζεται προτίμηση για τους καλούς μαθητές

«Τα παιδιά που μελετάνε, αυτοί είναι οι πιο έξυπνοι από όλους. Κι αυτοί που λέμε «φυτά» αυτοί είναι οι πιο ...μάγκες» (Δημήτρης).

αυτή εκφράζει το ασύμπτωτο των δυο ιεραρχήσεων, γιατί εδώ η μαγκιά χρησιμοποιείται με τη μεταφορική της σημασία αλλά και υπό αυτή την έννοια καταφάσκει τη Μαγκιά ως ένα είδος «συμβολικού κεφαλαίου», σύμφωνα με τον όρο του Bourdieu (Λελεδάκης, 2009). Η Μαγκιά συνδέ-

θηκε και με το ...αντίθετό της, την εκθήλυνση, γεγονός που πιστοποιεί την συνάρθρωσή της με την (ανδρική) ταυτότητα φύλου

« 'Πουσιτιά' είναι όταν ο άλλος, ο 'μάγκας', έρχεται να σου φάει την κοπέλα... αυτό που δεν μπορώ να συγχωρήσω με τίποτα... Άμα του αρέσει η κοπέλα μου θα έρθει να παίξει μπουινιές μαζί μου...» (Κώστας).

οπότε, στο παιχνίδι του ανταγωνισμού και της διεκδίκησης ανάμεσα στους άνδρες, ο επίφοβος αντίπαλος /αντίζηλος υποβαθμίζεται λεκτικά και αμφισβητείται αυτό τούτο που η Μαγκιά επιζητεί να κατακυρώσει : τον ανδρισμό. Τα «φυτά», παρότι βάλλονται, δεν παύουν να διατηρούν επίζηλη θέση και πάντως, κατέχουν κυριαρχική θέση, νομιμοποιημένη από την εξουσία του σχολείου

«όταν ένας καλός μαθητής μειώνει τους άλλους, αυτό μας ενοχλεί: όταν μας γράφει...» (Αναστάσης).

Όπως το διατυπώνει ο Connell (2006), η ηγεμονική ταυτότητα που κατοχυρώνει τα πτυχία στο εκπαιδευτικό και εξασφαλίζει επομένως θέσεις κύρους στον επαγγελματικό και κοινωνικό χώρο δεν έχει ανάγκη από το θόρυβο των μηχανών, στον οποίο καταφεύγουν όσοι στερούνται αυτής της ευνοϊκής μεταχείρισης.

Οι Σχέσεις κοριτσιών-αγοριών ...και οι Συνομήλικοι

Τα αγόρια περιγράφουν τις σχέσεις τους με τα κορίτσια αναφερόμενοι στους συνομηλικούς τους ως τον τρίτο πόλο της σχέσης. Έτσι, τα κορίτσια τους χρησιμεύουν ως έπαθλο προκειμένου να επιδειχθούν στους φίλους τους

«Κοιτάμε πρώτα αν είναι ωραία να την κυκλοφορήσουμε για να δείχτούμε στον άλλο. Κοίτα εγώ έχω την έτσι, κυκλοφορώ την όμορφη...» (Αναστάσης).

Εκθέτουν τις κοπέλες προκειμένου να τύχουν της αποδοχής των φίλων

 Ταυτότητες φύλου και αντισυμβατική συμπεριφορά στην εφηβική ηλικία

«Την εκθέτει χωρίς λόγο. Γιατί; Για να δείχτεί αυτός ότι είναι κάποιος... Άμα έχουνε σχέση για μια βδομάδα και βγαίνουν και λένε ότι το έχουν κάνει ενώ δεν το έχουν κάνει. Εδώ βγαίνουν και βίντεο- μέσα στις τουαλέτες. Διάφορα γίνονται...» (Σέργιος).

Όπως όλες οι παραστασιακές επιτελέσεις έτσι και οι σεξουαλικές απαιτούν κοινό. Τα αγόρια εντάσσουν τις ερωτικές δραστηριότητες τους στο ρεπερτόριο των ατομικών τους κατορθωμάτων (Πολίτης, 2006).

«Κάποιοι, ναι, τους παραδέχονται: 'μπράβό,τι έκανες!' κι έτσι ενθαρρύνονται... 'Μπράβο' τους λένε που η κοπέλα ήταν πολύ όμορφη και την ρίξαν» (Παντελής).

Μιλούν για τις ερωτικές τους σχέσεις με όρους «ριξίματος» των κοριτσιών, γεγονός που εκλαμβάνεται ως εξυπνάδα εκ μέρους τους. Οι ερωτικές επιτυχίες, όπως επισημαίνει και ο Connell (1996) αποτελούν πηγή κύρους έναντι των συνομηλίκων. Ειδικά τα αγόρια που δεν είναι ανταγωνιστικά στις σχολικές επιδόσεις προσπαθούν να αντισταθμίσουν στα σπορ και στις ετεροσεξουαλικές σχέσεις (Francis, 1999).

Τα κορίτσια γνωρίζουν το ρόλο των συνομηλίκων στις σχέσεις τους με τα αγόρια που τον περιγράφουν με όρους ανταγωνισμού

«ό,τι είναι σε βάρος των κοριτσιών τους δίνει πόντους στην παρέα των αγοριών» (Μελίνα).

που μπορεί να μετατραπεί σε επιθετικότητα προς τα κορίτσια αφού

«μπορεί να τη χτυπήσει από την πίεση που δέχεται από τους φίλους του...άμα θέλει να δείχτεί σ' εκείνους. Όχι πως θα του πουν 'χτύπησέ την' αλλά μπορεί να τον κοροϊδέψουν για κείνη κι εκείνος για να μην νοιώσουν άσχημα οι φίλοι του ή για να μην τον κοροϊδέψουν, να φέρεται άσχημα στην κοπέλα του, χωρίς να έχει συμβεί τίποτα ανάμεσα τους» (Μαριάννα).

Οι σχέσεις κυριαρχίας- υποταγής συμπεριλαμβάνουν χρήση φυσικής βίας (Renold, 2001). Η επίδειξη υπερβολικού ανδρισμού είτε μέσα από σεξουαλικές επιδόσεις είτε μέσα από σκληρή επιθετική συμπεριφορά αποβλέπει στην εξασφάλιση κύρους από την ενθαρρυντική προς αυτές

στις συμπεριφορές παρέα των συνομηλίκων (Keddie, 2000). Λόγω της δικής τους αγωνίας για επιβεβαίωση τα αγόρια δυσφημούν τα κορίτσια. Η μεταχείριση των κοριτσιών από τα αγόρια είναι εκμεταλλευτική, όπως τονίζει ο Connell στη δική του έρευνα (Connell, 1989). Οι ιεραρχικές ταυτότητες φύλου υπαγορεύουν την ανάδειξη ενός ανδρισμού που καθυποτάσσει τις άλλες ταυτότητες, γυναικείες και εναλλακτικές ανδρικές (O'Donnell & Sharp, 2000). Η ανδρική βία αποτελεί κατά τον Bourdieu (2007) παραδειγματική μορφή συμβολικής βίας, με τη έννοια ότι αποτελεί τον καταναγκασμό που συμβαίνει με τη συναίνεση του θύματος, όχι απαραίτητα ενσυνείδητα, ενώ δεν αποκλείει τη σωματική βία: «*Η βία; ναι, υπάρχει το ενδεχόμενο*» (Μαριάννα).

Η δημοφιλία των αγοριών τόσο στα αγόρια όσο και στα κορίτσια κρίνεται ανάλογα με τον αριθμό των ερωτικών τους κατακτήσεων που κρίνονται θετικά, γιατί προσφέρουν εμπειρίες στα αγόρια, σε αντίθεση με τα κορίτσια των οποίων, αντιθέτως, οι πολλές σχέσεις μειώνουν την αξία. Οι σχέσεις αυτές κατασκευάζουν κυρίαρχους και υποτελείς ανάμεσα στα Φύλα, όπως και ανάμεσα στο ίδιο φύλο. Το σχολείο κατασκευάζει υποκείμενα που συναινούν στην κυρίαρχη εκδοχή των σχέσεων ανάμεσα στα φύλα, γεγονός που συμβάλλει στην αναπαραγωγή των σχέσεων εξουσίας.

Συμπεράσματα

Ταυτότητες φύλου

Η στάση των παιδιών απέναντι στην κατηγορία Φύλο είναι η παραδοσιακά ουσιοκρατική και από αυτή την άποψη η κατάταξη σε μια από τις αλληλοαποκλειόμενες κατηγορίες συμβάλλει στη διαιώνιση της αντίληψης ότι οι διαφορές ανάμεσα στους άνδρες και τις γυναίκες είναι φυσικές και επομένως αμετάλλακτες. Οι λόγοι των παιδιών δομούν δυο ξεχωριστούς συμπληρωματικούς κόσμους, τον ανδρικό και το γυναικείο, με διακριτά καθήκοντα και προσδοκίες παρότι σε παράλληλους δρόμους.

Οι άνδρες δομούν την ταυτότητα τους σε συνάρτηση με την (υλική) συνεισφορά τους στην οικογένεια, γεγονός που τους εξασφαλίζει σεβασμό και κύρος στον κοινωνικό περίγυρο. Από αυτό το ρόλο αποκτούν, έναντι της γυναίκας και των παιδιών που συντηρούν την εξουσία να πρω-

τοστατούν στις αποφάσεις, ακόμα και αυτές που αφορούν στις γυναίκες, όπως το ζήτημα της εργασίας τους. Τα κορίτσια, από την άλλη πλευρά, κατασκευάζουν μια εκδοχή του ανδρισμού, σύμφωνα με την οποία ο άνδρας θεωρείται απαραίτητος στη ζωή των γυναικών σε σημείο που χωρίς αυτόν δεν επιβιώνουν. Αυτό δικαιολογεί και τον πρωταγωνιστικό ρόλο που του παραχωρείται στο ζευγάρι και την οικογένεια («είναι η κεφαλή») και την υποτελή θέση που κατέχουν οι γυναίκες στο πεδίο αυτό, που, όπως σε κάθε πεδίο σύμφωνα με τη θεωρία του Bourdieu (2007), όσοι/ες μετέχουν εξυπηρετούν βασικά τους συμφέροντα, γεγονός που παράγει μια αντικειμενική συνεννοχή.

Οι τρόποι με τους οποίους τα παιδιά, αγόρια και κορίτσια, αποδίδουν στους λόγους τους το εννοιολογικό περιεχόμενο της γυναικείας ταυτότητας μαρτυρούν ότι πρόκειται για ζήτημα εξουσίας. Το γεγονός ότι όλα τα χαρακτηριστικά των γυναικών τα οποία αξιολογούνται από τα κορίτσια ως σημαντικά, με βασικότερο αυτό της ομορφιάς, αφορούν σε χαρακτηριστικά που εκτιμώνται από τα αγόρια, καθιστά σαφές ότι τα αγόρια ορίζουν τα κριτήρια κι επομένως έχουν την δυνατότητα ελέγχου και αξιολόγησης. Οι γυναίκες φαίνεται να δομούν την ταυτότητά τους με βάση τα επιθυμητά από τα αγόρια προσόντα (ομορφιά, λιγότερη εξυπνάδα), εφόσον αυτά κολακεύουν τη ματαιοδοξία των αγοριών ή αποσκοπούν στη φροντίδα τους.

Το ζήτημα της «τιμής» των κοριτσιών θέτει ενδιαφέροντα θέματα για τη θέση των γυναικών στην κοινότητα που μελετάμε, πέραν των διπλών κριτηρίων που ισχύουν σε σχέση με τις σεξουαλικές σχέσεις των αγοριών, που αντιθέτως με τα κορίτσια συμβάλλουν στην θετική τους εικόνα. Η κυριαρχία των ανδρών έγκειται στο γεγονός ότι είναι αυτοί στη διακριτική ευχέρεια των οποίων έγκειται ο ηθικός εξευτελισμός των γυναικών, σύμφωνα με τα δικά τους κριτήρια. Η αστική ηθική, που έθεσε τα κριτήρια για την καταπίεση των σεξουαλικών ενστίκτων και τη μονογαμία μετά τον εξορθολογισμό της εργασίας (Gramsci, 2005), ανέδειξε ως ιδεώδες για τις Γυναίκες το αντιφατικό μοντέλο της «κουνέλας» και της «κούκλας» για την ευχαρίστηση των ανδρών, όπως το όρισε η Arnot (2006). Έτσι οι μεν γονείς έχουν αναλάβει τον έλεγχο της γυναικείας σεξουαλικότητας, οι άνδρες την αξιολόγηση των κοριτσιών με βάση μονομερή κριτήρια αγνότητας, τα δε κορίτσια τη διαπραγμάτευση ανάμεσα σε αντιφατικά και αντικρουόμενα συμφέροντα, κανένα από τα οποία δεν είναι τα δικά τους, εφόσον δεν τα ορίζουν οι ίδιοι.

Η «έξη» των κοριτσιών, για να μιλήσουμε με τον όρο του Bourdieu (Λελεδάκης, 2009) οφείλεται στην έμφυλη καταπίεση των γυναικών στην κοι-

ωνία μας. Τα κορίτσια νοιώθουν πως είναι έτσι φτιαγμένες ως γυναίκες (Reay, 1995) και δεν μπορούν ούτε να κάνουν ούτε να σκεφτούν τίποτα διαφορετικό. Πρόκειται για την κατά Bourdieu «συμβολική βία» που ως άορατος τρόπος καθορίζει τα πράγματα χωρίς να γίνεται αντιληπτή η εξουσία /κυριαρχία. Η συμβολική βία λειτουργεί όταν οι υποκειμενικές δομές (το «Habitus») και οι αντικειμενικές (σχολικό και κοινωνικό περιβάλλον) συμφωνούν μεταξύ τους (Reay, 1995) και αυτή είναι η περίπτωση των κοριτσιών στην έρευνα.

Η εξουσία δομεί τις αναπαραστάσεις των παιδιών για τις ταυτότητες και ο ανταγωνισμός χαρακτηρίζει τις μεταξύ τους σχέσεις (Renold, 2001). Μέσα από την αγωνία για το φύλο τους τα αγόρια υποτάσσουν και δυσφημούν τα κορίτσια και τη θηλυκότητα. (Keddie, 2000) Η έννοια των ιεραρχικών ταυτοτήτων φύλου ή οι λόγοι περί ηγεμονικής ταυτότητας νομιμοποιούν ορισμένους τρόπους του ανδρισμού μέσω της υποταγής. Τα κορίτσια νοηματοδοτούν το περιεχόμενο της έννοιας «αληθινός άνδρας» αναφορικά με τις γυναίκες, τις οποίες ως «σωστές» ο άνδρας οφείλει να υποστηρίζει οικονομικά, να φροντίζει, να προστατεύει. Οι γυναίκες όταν περιγράφουν τους άνδρες σκέφτονται με όρους σχέσης. Τα αγόρια νοηματοδοτούν την έννοια αναφορικά με τους συνομηλικούς («ξεκάθαρες εξηγήσεις», «χιούμορ») και το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον («σεβασμός», «κύρος» κλπ) και είναι σε σχέση με αυτό το πλαίσιο που τους απασχολούν και οι σχέσεις τους με τα κορίτσια («επίδειξη») και με τις γυναίκες τους («σωστή οικογένεια», «υπευθυνότητα») αργότερα. Τόσο ο ανδρισμός όσο και η θηλυκότητα ετεροκαθορίζονται και για τούτο οι μεν άνδρες χρειάζονται διαπιστευτήρια ανδρισμού από τους συνομηλικούς, οι δε γυναίκες έχουν ανάγκη το επιδοκμαστικό ανδρικό βλέμμα για να υπάρξουν.

Υπάρχουν κάποια στοιχεία αλλαγής στις έμφυλες σχέσεις, αλλά κατά κύριο λόγο οι έφηβοι συνεχίζουν να αναπαράγουν παραδοσιακές ταυτότητες, όπως φάνηκε από τις θέσεις που παίρνουν απέναντι στις απαιτήσεις συμφιλίωσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής καθώς σχεδιάζουν το μέλλον τους, με την ανδρική ταυτότητα πιο ισχυρά ριζωμένη στα αγόρια – ίσως λόγω των υποτιθέμενων πλεονεκτημάτων της έναντι των περιορισμών της γυναικείας ταυτότητας. Οι επιλογές των παιδιών, αγοριών και κοριτσιών, καθορίζονται από την ταυτότητα του φύλου τους. Η αντισχολική τους κουλτούρα, αποφασιστικής σημασίας για την περαιτέρω πορεία και τις επιλογές τους (Weis, 2003), είναι προϊόν των ορισμών που αποδίδουν στο φύλο τους.

Η διαφοροποίηση των μαθητών ανάλογα με τις επιδόσεις τους και η καταδίκη που επιβάλλει η επιλεκτική λειτουργία του σχολείου που παρα-

μένει ενεργή και κατά τη διάρκεια της φοίτησης – και όχι μόνο μετά το σχολείο– αποτελεί το βασικό αίτιο της αντισχολικής στάσης. Οι έμπρακτες συμπεριφορές και προσδοκίες εκ μέρους των καθηγητών διατηρούν το διαχωρισμό στεγανό και αδιαπέραστο. Ο φαύλος κύκλος ολοκληρώνεται και με τις πρακτικές αντιμετώπισης των συμπεριφορών, που αποκόπτουν κι άλλο τους μαθητές και τους διαχωρίζουν σε εκλεκτούς και παρίες. Η ματαιώση που βιώνουν και η ανάγκη τους να εξασφαλίσουν τον, πολύτιμο για την ψυχική τους ισορροπία, σεβασμό τους ωθεί στις συμπεριφορές, που τους καταδικάζουν στην οδυνηρή γι' αυτούς θέση του «κακού μαθητή». Η εμπειρία των παιδιών από το σχολείο έδειξε τη σχέση ορισμένων παιδιών με την εκπαίδευση στην πιο αποξενωτική της μορφή. Το αδιέξοδο εμφανίζεται αξεπέραστο.

Από την άλλη πλευρά, το σχολείο αξιοποιεί απλώς το υπάρχον μορφωτικό κεφάλαιο σύμφωνα με τον Bourdieu αποξενώνοντας τους «αδύναμους» μαθητές, ενώ θεσμοθετεί την «επιτυχία». Οι έτσι αποκλεισμένοι από τα προνόμια, που το σχολείο υπόσχεται στους ευνοημένους μαθητές, στρέφονται εκεί όπου μπορούν να εξασφαλίσουν το σεβασμό που αποζητούν: στους συνομηλικούς με τη δική τους κλίμακα αξιών. Η Μαγκιά αποτελεί «κεφάλαιο» και πόρο σ' αυτή την κλίμακα.

Ενώ η σεξουαλικότητα είναι πανταχού παρούσα στο σχολείο, όπως έχουν δείξει οι έρευνες (Connell, 1989), και ανέδειξε και η δική μας έρευνα, η επίσημη ρητορική του σχολείου φαίνεται να αρνείται αφενός μεν τις έμφυλες διαφορές, αφετέρου την ευθύνη για τη διαιώνιση τους (Φρόση, 2005). Η διαφοροποίηση κατά φύλο επιτελείται μέσα στην τάξη μέσα από τις εφαρμοζόμενες μεθόδους διδασκαλίας, αξιολόγησης, πειθαρχίας, καταμερισμού εργασιών κλπ, ενώ ενδυναμώνεται μέσα από τη στάση και τη συμπεριφορά των εκπαιδευτικών. Ως δομή της κυρίαρχης κουλτούρας, τα σχολεία αποτελούν το πλαίσιο που διαμορφώνονται οι έμφυλες υποκειμενικότητες και ενδυναμώνονται λόγω της νομιμοποιητικής λειτουργίας του σχολείου, που δεν περιορίζεται στην επιλεγμένη γνώση που μεταβιβάζει. Η έννοια του φύλου στο σχολικό περιβάλλον παραμένει ωστόσο ιδιαίτερα περιοριστική (Clarricoates, 1978).

Για τα αγόρια, η βασική ανάγκη που προέκυψε από την ανάλυση όσων θεωρούν βασικά για τον ανδρισμό τους, όπως είδαμε, είναι ο σεβασμός και αυτή η ανάγκη όχι μόνο δεν ικανοποιείται στο σχολείο, αλλά αγνοείται εντελώς στα πλαίσια του διαχωρισμού σε ιεραρχίες των μαθητών και της αποσιώπησης του φύλου. Συνέπεια αυτού είναι να αναζητούν αποκατάσταση του τρωθέντος κύρους τους από όπου μπορούν να την εξασφαλίσουν– τους συνομηλικούς, εν προκειμένω. Ταυτόχρονα, ο θυμός για την

αντιμετώπιση που έχουν από το σχολείο δημιουργεί αντιδράσεις και αποστασιοποίηση τέτοια ώστε να μιλάμε για αντισχολική κουλτούρα

Αντισυμβατική συμπεριφορά

Το σχολείο εμπλέκεται σε αντιφάσεις που οφείλονται στο ότι οι ορισμοί της ανδρικής και της μαθητικής ταυτότητας που καλλιεργεί είναι αντίθετοι και ασύμβατοι μεταξύ τους. Από τη μια πλευρά, επικροτεί εμπράκτως τον ανδρισμό και από την άλλη καταδικάζει τη μαγκιά. Από την έρευνα προκύπτει ότι οι δυο έννοιες είναι αλληλένδετες μεταξύ τους, όπως τις νοηματοδοτούν τα παιδιά, ενώ και οι δυο εννοιολογήσεις είναι ασύμβατες με την έννοια του «καλού μαθητή» που, επίσης και ταυτόχρονα με τις άλλες ταυτότητες, προωθεί το σχολείο. Η συμπεριφορά του «σωστού άνδρα» δεν συνάδει με τη συμπεριφορά του «καλού μαθητή». Στη συγκρότηση της ταυτότητας του «μαθητή» αντιτίθεται η συγκρότηση του ηγεμονικού ανδρισμού (Πολίτης, 2006). Το σχολείο από τη μια ενδυναμώνει την ταυτότητα του ανυποχώρητου και ανεξάρτητου κυριαρχικού ανδρισμού (Martino, 1997) και από την άλλη απαιτεί συμμόρφωση και πειθαρχία. Η διευθέτηση θα γίνει ανάλογα με τι θεωρούν πιο σημαντικό οι μαθητές/τριες. Τα αγόρια ενδιαφερόμενα να εξασφαλίσουν το σεβασμό των άλλων, βασική ανάγκη τους όπως ανέδειξε η ανάλυση της έμφυλης ταυτότητάς τους, μετέρχονται ποικίλων μέσων, τα βασικότερα από τα οποία είναι η έκθεση των κοριτσιών, η «πλάκα», οι τσακωμοί, η ενόχληση στην τάξη.

Από την άλλη πλευρά, οι καθηγητές/τριες εξατομικεύουν και παθολογικοποιούν την «ανάρμοστη» συμπεριφορά του μάγκα και το πειθαρχικό σύστημα του σχολείου επιλαμβάνεται των αντισχολικών συμπεριφορών, ενώ οι ίδιοι/ες οι εκπαιδευτικοί με τις πρακτικές τους διαιωνίζουν τους διίστικούς ορισμούς για τα Φύλα σύμφωνα με τους οποίους «άνδρας» είναι αυτό ακριβώς που με την τιμωρία καταδικάζουν. Η ανάρμοστη για τον «Μαθητή» συμπεριφορά είναι αρμόζουσα για τον «Άνδρα», όπως νοηματοδοτείται στο σχολείο. Τα πρότυπα εξουσίας που συνδέονται με ζητήματα σχολικής πειθαρχίας έχουν επιδράσεις στον ανδρισμό και τη θηλυκότητα (Πολίτης, 2006). Αυτό που συναντούν τα παιδιά στο σχολείο είναι μια δομή εξουσίας. Η εξουσιαστική δομή του σχολείου γίνεται ο ανταγωνιστής έναντι του οποίου δοκιμάζεται ο ανδρισμός τους (Connell, 1989). Ο Connell μιλώντας για τους μηχανισμούς παραγωγής ανδρικών ταυτοτήτων θεωρεί ότι οι σχέσεις καθηγητών/τριών και μαθητών, στις οποίες

Ταυτότητες φύλου και αντισυμβατική συμπεριφορά στην εφηβική ηλικία

αναφέρθηκαν λεπτομερώς τα παιδιά της Έρευνας, αποτελούν εμφυλοποιητικούς μηχανισμούς.

Είναι χαρακτηριστικό ότι στις ερωτήσεις για την αντισυμβατικότητα στην τάξη, κορίτσια και αγόρια αναφέρθηκαν στις συμπεριφορές των αγοριών μόνο, αφήνοντας να δημιουργηθεί η εντύπωση ότι τα κορίτσια είναι ήσυχα και μάλιστα δόθηκε και η εξήγηση ότι αυτό οφείλεται σε βιολογικούς λόγους, που αντιστοιχεί αφενός στην παραδοσιακή εικόνα των κοριτσιών, ως παθητικών και αφετέρου υποκρύπτει την αντίληψη ότι η ζωνρότητα των αγοριών αποτελεί φυσική προδιάθεση του φύλου τους. Η αντίδραση των κοριτσιών προς το σχολείο δομείται στη βάση της επίδειξης μιας «υπερβολικής θηλυκότητας», όπως την χαρακτηρίζει ο Connell (1996), και ως έντονου ενδιαφέροντος για το γάμο και την οικογένεια. Η αντίθεση των κοριτσιών με τα προτεινόμενα από το σχολείο πρότυπα της ακαδημαϊκής επιμέλειας εκφράζεται με τρόπους που συνάδουν με το γυναικείο στερεότυπο και δεν καταγράφονται πιθανώς ως αντισυμβατική συμπεριφορά, γιατί αφενός είναι παθητική αντίδραση και αφετέρου γιατί θεωρείται συμβατή με την αναμενόμενη από κορίτσια στάση. Τα κορίτσια στη διαπραγμάτευσή τους με το σχολείο δεν έδειξαν να εκφράζουν φανερή αντίδραση αλλά μια υπόκωφη δυσαρέσκεια και απογοήτευση που τις ωθεί στην πεπατημένη όσων ορίζει το φύλο τους, έτσι όπως το αντιλαμβάνονται.

Εν κατακλείδι, η ανάλυση των αποτελεσμάτων μάς επιτρέπει να συμπεράνουμε συνάφεια του φύλου με την αντι-σχολική κουλτούρα και να ισχυριστούμε αιτιακές αποδόσεις για την ακαδημαϊκή αποτυχία των παιδιών αυτών, οπότε γίνεται αντιληπτός ο σημαντικός αντίκτυπος που έχει το φύλο στις αποφάσεις για τη ζωή τους. Η Αντισχολική τους κουλτούρα, που μεταφράζεται σε χαμηλή βαθμολογία, εντάσεις με τους/τις εκπαιδευτικούς, παρέες που δεν ενθαρρύνουν τη μελέτη, οδηγούν τα συγκεκριμένα παιδιά σε άλλες μη ακαδημαϊκές κατευθύνσεις. Προκειμένου για την εργατική τάξη η αναπαραγωγή, έμφυλη και ταξική, είναι εξασφαλισμένη. Η Arnot (2006) το ονομάζει «μετάλλαξη του πεπρωμένου σε επιλογή». Το σχολείο έχει συμβάλει σ' αυτό.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

- Bartky, S.L. (1988) «Foucault, femininity, and the modernization of patriarchal power» In I. Diamond and L. Quinby (Eds.) *Feminism and Foucault: Reflections on resistance*, pp. 61-86. Boston: Northeastern University Press.
- Becky, F. (2007) «Teaching manfully? Exploring gendered subjectivities and power via analysis of men teachers' gender performance», *Gender and Education*, 20, 2, 109-122.
- Beechey, V. (1979) On Patriarchy, *Feminist Review*, 3, 66-82.
- Butler, J. (2008) *Gender Trouble. Feminism and the Subversion of Identity*. London: Routledge.
- Clarricoates, K.(1978) Dinosaurs in the classroom: a re-examination of some aspects of the hidden curriculum in the primary schools, *Women's studies, International Quarterly*, 1, 353-364.
- Connell, R.W. (1989) «Cool Guys, Swots and Wimps: the interplay of masculinity and education», *Oxford Review of Education*, 15:3, 291-203.
- Connell, R.W. (1993) The big picture: Masculinities in recent world history *Theory and Society* 22, 597-623.
- Connell, R.W. (1996) Teaching the Boys: New Research on Masculinity, and Gender Strategies for Schools *Teachers College Record*, 98, 206-35.
- Davies, B.(1995) Reproduction and Resistance in Canadian High schools, *The British Journal of Sociology*, 46, 4.
- Epstein, D. (1997) Boyz' own stories: Masculinities and sexualities in schools, *Gender and Education*, 9, 1, 105-15.
- Foster, V. (1996) Space Invaders: desire and threat in the schooling of girls, *Discourse: Studies in the Cultural Politics of Education*, 17, 1, 43-63.
- Francis, B. (1999) Lads, Lasses and (New) Labour:14-16-year-old students' responses to the «laddish behaviour and boys» underachievement' debate *British Journal of Sociology of Education*, 20, 3.
- Glaser, B. and Strauss, A. (1967) *The Discovery of Grounded Theory* NY: Aldine Publishing.
- Jackson, C. (2003) Motives for «Laddishness» at School: fear of failure and fear of the «feminine», *British Educational Research Journal*, 29, 4, 583-598.
- Keddie, A. (2000) Emerging Masculinities: Ways of exploring dominant dis-

 Ταυτότητες φύλου και αντισυμβατική συμπεριφορά στην εφηβική ηλικία

- courses within early primary peer groups, *Critical Pedagogy Networker: A Publication on Critical Social Issues in Education*, 13, 3, 1-8.
- Keddie, A. (2006) Fighting, anger, frustration and tears: Matthew's story of hegemonic masculinity, *Oxford Review of Education*, 32, 4, 521-534.
- Kenway, J. (1995) Masculinities in Schools: under siege, on the defensive and under reconstruction? *Discourse: studies in the cultural politics of education*, 16, 1, 59-79.
- Kenway, J. & Fitzclarence, L. (1997) Masculinity, violence and schooling: Challenging 'poisonous pedagogies', *Gender and Education*, 9, 1, 117-33
- Knapik, M. (2002) *Ethics in Qualitative Research: Searching for Practice Guidelines*, Symposium Paper, Linking Research to Educational Practice II, July 5-11, 2002.
- Lyng, S. T. (2000) Is There More to «Antischoolishness» than Masculinity? On Multiple Student Styles, Gender, and Educational Self-Exclusion in Secondary School *Men and Masculinities*, 10, 10.
- Le Feuvre, N. and Andriocci, M. (2003), *Employment Opportunities for Women in Europe*. Comparative Report of the EU, HPSE-CT2001-00082.
- MacKinnon, C. (1982) Feminism, Marxism, method and the state. An agenda for theory, *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, Special Issue: Feminist Theory, 3, 515-544.
- Martino, W. (1997) *Boys in Schools: Addressing the Politics of Masculinities*, Paper Presented as part of the Symposium, Addressing Boys' Education: Framing Debates, Implementing Strategies and Formulating Policies, at the AARE Annual Conference, Brisbane, 30 Nov.- 4 Dec., 1997.
- Martino, W. (1999) Disruptive Moments in the Education of Boys: debating populist discourses on boys, schooling and masculinities, *Discourse: Studies in the Cultural Politics of Education*, 20, 2, 289-294.
- Martino, W. (1999b) «Cool Boys», «Party Animals», «Squids» and «Poofters»: interrogating the dynamics and politics of adolescent masculinities in school, *British Journal of Sociology of Education*, 20, 2, 239-263.
- Mitchell, J. (1996) The Longest Revolution, *New Left Review*, 40, 11-37.
- Niemi, N. (2005) The emperor has no clothes: examining the impossible relationship between gendered and academic identities in middle school students, *Gender and Education*, 17, 5, 483-497.
- O'Donnell, M. and Sharpe, S. (2000) *Uncertain Masculinities: Youth, Ethnicity, and Class in Contemporary Britain*. London: Routledge.
- Pandit, R.N (1996) The Creation of Theory: A Recent Application of the Grounded Theory Method *The Qualitative Report*, 2, 4, διαθέσιμο στο: <http://www.nova.edu/ssss/QR/QR2-4/pandit.html> (στις 15-04-09).

- Reay, D.(1995) 'They Employ Cleaners to Do that': habitus in the primary classroom, *British Journal of Sociology of Education*, 16, 3, 353-371.
- Renold, E.(2001) Learning the 'hard' way: Boys, hegemonic masculinity and the negotiation of learner identities in the primary school, *British Journal of Sociology of Education*, 22, 3, 369-85.
- Skelton, C. (2002) Constructing dominant masculinity and negotiating the «male gaze», *International Journal of Inclusive Education*, 6, 1, 17-31.
- Skelton, C.(1996) Learning to be «tough»: the fostering of maleness in on a primary school. *Gender and Education*, 8, 2, 185-197.
- Smith, J.(2007) «You've got to 'ave balls to play this game, sir!» Boys, peers and fears: the negative influence of school based «cultural accomplices» in constructing hegemonic masculinities. *Gender and Education*, 19, 2, 179-198.
- Strauss, A. and Corbin, J. (1998) *Basics of Qualitative Research Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory*. London: Sage Publications.
- Swain, J. (2004) The resources and Strategies that 10-11-year-old boys use to construct masculinities in the school setting, *British Educational Research Journal*, 30, 1, 167-185.
- Thorne, S. (2000) Data Analysis in Qualitative Research, *Evidence-Based Nursing*, 3, 68-70.
- Vryonides, M. (2007) Struggling between tradition and modernity: gender and educational choice-making in contemporary Cyprus, *Gender and Education*, 19, 1, 9-107.
- Walkerdine, V. (1989) Femininity as Performance, *Oxford Review of Education*, 15, 3, 2, 67-279.
- Weis, L. (2003) Gender, Masculinity and the New Economy, *The Australian Educational Researcher*, 30, 3.
- Willis, P. (1977) *Learning to Labour: Why working class kids get working class jobs*. Farnborough: Saxon House.

Ελληνική (και Μεταφρασμένη στα Ελληνικά)

- Αλτάνη, Κ. (1994) Αμφισβήτηση της «εξουσίας» και της ικανότητας του δασκάλου μέσα στην τάξη: υπάρχει διαφορά ανάμεσα στους μαθητές και τις μαθήτριες; Στο Β. Δεληγιάννη και Σ. Ζιώγου (επιμ.), *Εκπαίδευση και φύλο: Ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.

 Ταυτότητες φύλου και αντισυμβατική συμπεριφορά στην εφηβική ηλικία

- Arnot, M. (2006) *Διαδικασίες Αναπαραγωγής του Φύλου. Εκπαιδευτική θεωρία και φεμινιστικές πολιτικές*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Bourdieu, P. (2007) *Η ανδρική κυριαρχία*, Αθήνα: Πατάκη.
- Cohen, L. and Manion, L. (1994) *Μεθοδολογία Εκπαιδευτικής Έρευνας*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Connell, R.W. (2006) *Το κοινωνικό φύλο*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Curran, J. and Gurrevitch, M. (2004) *ΜΜΕ και Κοινωνία*. Αθήνα: Πατάκη.
- Δεληγιάννη-Κουίμτζή, Β., Σακκά, Δ. & Ψάλτη, Α. με τις Φρόση, Λ., Αρκουμάνη, Σ., Στογιαννίδου, Α. και Συγκολλίτου, Ε. (2000) *Ταυτότητες φύλου και επιλογές ζωής: Τελική Έκθεση*. Θεσσαλονίκη: Τμήμα Ψυχολογίας, Α.Π.Θ. και Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας, Υπουργείο Παιδείας.
- Δεληγιάννη Κουίμτζή, Β. και Σακκά, Δ. (2004) «Ταυτότητες φύλου και προσδοκίες για τις σχέσεις των φύλων στο οικογενειακό πλαίσιο», στο Μ.Καϊλά Μ., Β. Guy Β. και Ε. Θεοδωροπούλου (επιμ.), *Ελληνοτουρκικές προσεγγίσεις: αποκαλύπτοντας τον κοινωνικο-οικονομικό ρόλο της γυναίκας*. Αθήνα: Ατραπός.
- Gramsci, A. (2005) *Γράμματα από τη φυλακή*, Αθήνα: Ηριδανός.
- Ιγγλέση, Χ. (2001) *Ο αναστοχασμός στη φεμινιστική έρευνα Σκιαγράφηση μιας αμφίθυμης σχέσης*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Κανταρτζή, Ε. (1992) Το παραπρόγραμμα και τα στερεότυπα που επιβάλλει στους ρόλους των δύο φύλων, *Νεοελληνική Παιδεία*, 24, 107-114.
- Κανταρτζή, Ε. (1996) Αγόρια και κορίτσια στο σχολείο: Οι στάσεις και οι αντιλήψεις των εκπαιδευτικών για το ρόλο των δύο φύλων, *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 88, 39-48.
- ΚΕΘΙ (2003) *Φύλο και Εκπαιδευτική πραγματικότητα στην Ελλάδα: Προωθώντας Παρεμβάσεις για την Ισότητα των Φύλων στο Ελληνικό Εκπαιδευτικό Σύστημα*. Αθήνα: ΚΕΘΙ.
- Λαμπροπούλου, Β. και Γεωργουλέα, Μ. (1989) Οι ρόλοι των φύλων μέσα από την εκπαίδευση, *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 46, 58-69.
- Λελεδάκης, Κ. (2009) *Η Θεωρία του Μπουρντιέ για την Κοινωνία και τη Νεωτερικότητα*. Πάτρα: ΕΑΠ.
- Μαραγκουδάκη Ε. (1997) *Η σύνθεση του διδακτικού προσωπικού της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης ως προς τον παράγοντα φύλο την τελευταία εικοσαετία στην Ελλάδα: Μια ερμηνευτική προσέγγιση*, Υλικό για το σεμινάριο επιμόρφωσης για την ευαισθητοποίηση των εκπαιδευτικών σε θέματα ισότητας των φύλων στην εκπαίδευση. Ιωάννινα: ΚΕΘΙ.
- Μαραγκουδάκη, Ε. (2001) Η σύνθεση του διδακτικού προσωπικού και ο καταμερισμός εργασίας με βάση τον παράγοντα φύλο στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση κατά το χρονικό διάστημα 1994-1997 στο: Δωδώνη: Επι-

στημονική Επετηρίδα του Τμήματος ΦιλοΝόρας, Παιδαγωγικής, Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

- Mulvey, L. (2004) *Οπτικές και άλλες απολαύσεις*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Πολίτης, Φ. (2006) *Οι «Ανδρικές Ταυτότητες» στο σχολείο. Ετεροσεξουαλικότητα, ομοφυλοφοβία και μισογυνισμός*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Ρεντετζή, Μ. (2006) *Φύλο και Φυσικές Επιστήμες. Έμφυλα Στερεότυπα και Εκπαιδευτικές Στρατηγικές Υπονόμησης τους*. Ευαισθητοποίηση Εκπαιδευτικών και Παρεμβατικά μαθήματα για την Προώθηση της Ισότητας των φύλων, Αθήνα: ΕΜΠ.
- Σαββίδου, Τ. (1996) *Οι αντιλήψεις των εκπαιδευτικών αναφορικά με τη διαφοροποίηση των δύο φύλων, Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 86, 35-46.
- Singly de, F. (1996) *Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας*. Αθήνα: Σαββάλας.
- Foucault, M. (1991) *Η Μικροφυσική της Εξουσίας*. Αθήνα: Ύψιλον.
- Φουσέκα, Μ. (1994) *Η γυναίκα εκπαιδευτικός και η θέση της στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση, Εκπαιδευτική Κοινότητα*, 25, 16-17.
- Φρόση, Λ. (2005) *Η κοινωνική κατασκευή της ανδρικής ταυτότητας: απόψεις εκπαιδευτικών για τα αγόρια (και τα κορίτσια) στο σχολείο στο Β. Δηληγιάννη-Κουϊμτζή και Λ. Σακκά, Λ. (επιμ.) Μεγαλώνοντας ως αγόρι: Διερεύνηση της ανάπτυξης της ανδρικής ταυτότητας στην εφηβική ηλικία*. Αθήνα: Gutenberg.

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
Τόμος ΙΕ, τεύχος 58 Άνοιξη 2010

Ηγεσία και ευρωπαϊκή ολοκλήρωση: Αναζήτηση εναλλακτικών μορφών δημιουργικής ηγεσίας

Μαρία Γ. Λιοζίδου*

Περίληψη

Το παρόν άρθρο πραγματεύεται το θέμα της Ευρωπαϊκής ηγεσίας στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Πιο συγκεκριμένα, κατατίθεται πρόταση αναφορικά με ένα εναλλακτικό μοντέλο πολιτικής ηγεσίας: της δημιουργικής πολιτικής ηγεσίας. Εστιάζοντας σ' ένα αντιπροσωπευτικό και ενδεικτικό του κλίματος δείγμα των σοβαρότερων προκλήσεων που ταλανίζουν το ευρωπαϊκό γίγνεσθαι στο κατώφλι του 21ου αιώνα μέσα από μια διαδικασία τριών βημάτων, η ανάλυση αποφαίνεται επαγωγικά σχετικά με τα ποιοτικά χαρακτηριστικά (ποιότητες) που κρίνονται αναγκαία για μια ευρωπαϊκή ηγεσία με αξιώσεις.

Εισαγωγή

Η σταδιακή υλοποίηση του εγχειρήματος της Ευρωπαϊκής Ένωσης (στο εξής ΕΕ) ήρθε να δώσει νέες προοπτικές στο φαινόμενο της ευρωπαϊκής πολιτικής ηγεσίας. Η μοναδικότητα της διαδικασίας της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, ο ιδιαίτερα πολύπλοκος χαρακτήρας της¹, αλλά και οι δαιδαλώδεις διαδικασίες της διακυβέρνησης της ΕΕ συντέιναν στο να

* Η Μαρία Λιοζίδου είναι Διδάκτωρ πολιτικής επιστήμης.

Μαρία Γ. Λιοζίδου

θεωρηθεί η έννοια της ευρωπαϊκής πολιτικής ηγεσίας πολύπλοκη και ιδιαίτερα δύσκολη ως προς την έρευνα και την ανάλυσή της. Παράλληλα, ενέτειναν τον προβληματισμό και τις συζητήσεις γύρω από το είδος, την αποτελεσματικότητα και τη σημασία της.

Η σημασία του ρόλου της ευρωπαϊκής ηγεσίας αυξάνει διαρκώς, καθώς οι έντονες προκλήσεις με τις οποίες έρχεται αντιμέτωπη σε ενδοευρωπαϊκό επίπεδο, ως απόρροια της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, καθώς και στο ευρύτερο διεθνές πεδίο, ιδιαίτερα μετά την παγκόσμια οικονομική κρίση των τελευταίων ετών, κλονίζουν και θέτουν υπό αμφισβήτηση θεμελιώδεις πτυχές του Ευρωπαϊκού Οικοδομήματος –όπως η Ευρωζώνη– υπονομεύοντας παράλληλα το μέλλον της ΕΕ.

Παρόλα αυτά, η ευρωπαϊκή ηγεσία συνεχίζει δυστυχώς να βρίσκεται αντιμέτωπη με μια αντιφατική πραγματικότητα όπως αυτή που έχει καταγραφεί εδώ και περίπου μια δεκαετία: «Αφενός, οι ευρωπαίοι πολίτες απαιτούν από αυτούς να επιλύσουν τα μείζονα προβλήματα που ταλανίζουν την κοινωνία μας, αφετέρου όμως εμπιστεύονται ολοένα λιγότερο τα όργανα και τις πολιτικές ή απλώς δεν ενδιαφέρονται γι' αυτά²... δεν πιστεύουν πλέον ότι ένα δυσνόητο και πολύπλοκο σύστημα είναι ικανό να εφαρμόσει τις πολιτικές που επιθυμούν... εκτιμούν ότι η Ένωση είναι μεν μακριά, από αυτούς, αλλά ότι ταυτόχρονα επεμβαίνει υπερβολικά στη ζωή τους... προσδοκούν από την Ένωση να διαδραματίσει ηγετικό ρόλο στην εκμετάλλευση των ευκαιριών της παγκοσμιοποίησης όσον αφορά την οικονομική και ανθρώπινη ανάπτυξη και ν' αντιμετωπίσει τις περιβαλλοντικές προκλήσεις, την ανεργία, τις ανησυχίες σχετικά με την ασφάλεια των τροφίμων, το έγκλημα και τις περιφερειακές συγκρούσεις. Περιμένουν από την Ένωση να δρα το ίδιο δυναμικά όπως οι εθνικές κυβερνήσεις»³.

Η αντιφατική αντιμετώπιση της ΕΕ από τους ευρωπαίους πολίτες εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο της προβληματικής σχέσης που υφίσταται ανάμεσα στην ευρωπαϊκή ηγεσία και στο υπόλοιπο ευρωπαϊκό κοινωνικό σύνολο και αναδεικνύει περαιτέρω τη σημασία του ζητήματος της άμβλυνσης της απόστασης ανάμεσα στις ευρωπαϊκές πολιτικές ελίτ που προωθούν τη διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και στην ευρύτερη ευρωπαϊκή κοινωνία αναφορικά με τη συμμετοχή της τελευταίας στη διακυβέρνηση της ΕΕ.

Στο γενικότερο θεωρητικό πλαίσιο της πολιτικής ανάλυσης, η σημασία ελαχιστοποίησης της απόστασης ανάμεσα στις ελίτ και στις λαϊκές κοινωνικές μάζες συνδέθηκε με ευρύτερες αξιώσεις για δημοκρατική διακυβέρνηση.⁴

Στο ειδικότερο πεδίο ανάλυσης της ΕΕ, είναι γεγονός ότι οι λεγόμενοι «θεμελιωτές της Ευρώπης» είχαν συσχετίσει από την αρχή τη μακρόχρονη επιβίωση του Ευρωπαϊκού Εγχειρήματος με το ζήτημα της δημοκρατικής νομιμοποίησής του.⁵

Συνεπώς, λαμβάνοντας υπόψη το εύρος της διεθνούς και ενδοευρωπαϊκής κρίσης με την οποία βρίσκεται αντιμέτωπη η ευρωπαϊκή ηγεσία, την εγγενή ιδιαιτερότητα της φύσης της, καθώς επίσης και την αντιφατική στάση της ευρύτερης ευρωπαϊκής κοινωνικής βάσης αναφορικά με το ζήτημα της ευρωπαϊκής ηγεσίας, γεννιέται ένα ερώτημα σχετικά με τη βιωσιμότητα του Ευρωπαϊκού Οικοδομήματος το οποίο χρήζει άμεσης απάντησης: –Τι συμβαίνει στην περίπτωση όπου στο πλαίσιο ενός οργανωμένου πολιτικο-οικονομικού περιβάλλοντος το οποίο εξελίσσεται προς την κατεύθυνση της υπερεθνικής ολοκλήρωσης φέροντας το βάρος και τις συνακόλουθες δυσχέρειες του ανταγωνισμού, όπως αυτό της ΕΕ, οι ηγετικές ομάδες των άμεσα ή έμμεσα νομιμοποιημένων αντιπροσώπων χωρών-μελών, που λειτουργούν τόσο στο εθνικό όσο και στο υπερεθνικό επίπεδο, εκφράζουν ένα είδος ηγεσίας το οποίο απέχει απ' αυτό που επιζητά ή αξιώνει το σύνολο της κοινωνικής βάσης της ΕΕ; Με άλλα λόγια, ποιες είναι οι προοπτικές και ποιες οι εναλλακτικές θεωρητικές προτάσεις για την επίτευξη εκείνου του ηγετικού μοντέλου το οποίο θα προσεγγίζει στον μεγαλύτερο δυνατό βαθμό τα αιτήματα και τις ανάγκες μιας εξελισσόμενης –ευρωπαϊκής– κοινωνίας και τις επιταγές για ισχυρή διεθνή παρουσία;⁶

Καταρχάς, κρίνεται σκόπιμο να διευκρινισθεί ότι ελλείπει ενός ενιαίου και κοινά αποδεκτού φιλοσοφικού πλαισίου για τη θεωρία των κοινωνικών επιστημών,⁷ οποιαδήποτε προσπάθεια να δοθεί μια όσο το δυνατόν έγκυρη και ικανοποιητική επιστημονική απάντηση στο παραπάνω ερώτημα οφείλει να σεβαστεί και να υπακούσει μάλλον, στο κριτικό ορθολογικό συμπέρασμα του Karl Popper το οποίο καθοδηγεί μέχρι σήμερα τις περισσότερες σχετικές αναζητήσεις και τονίζει ότι καμιά θεωρία δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί παρά μόνον να καταρριφθεί.⁸

Το άρθρο που ακολουθεί φιλοδοξεί να δώσει τη δική του απάντηση στο εν λόγω ερώτημα μέσα από την πρόταση για ένα *εναλλακτικό θεωρητικό μοντέλο πολιτικής ηγεσίας*. Συγκεκριμένα, χρησιμοποιώντας την επαγωγική μεθοδολογία της επιστημονικής έρευνας, παρουσιάζεται αναλυτικά η εναλλακτική θεωρητική κατασκευή της *δημιουργικής πολιτικής ηγεσίας* μέσα από μία *βήμα προς βήμα* συλλογιστική διαδικασία στο πλαίσιο της οποίας επιχειρείται ο εντοπισμός των ποιοτήτων/ειδοποιών χαρακτηριστικών της –ευρωπαϊκής– ηγεσίας οι οποίες προβάλλουν ως

αναγκαίες και ικανές να δώσουν ικανοποιητικές απαντήσεις στα προβλήματα και στις προκλήσεις που συνεπάγεται η κρίση στην οποία έχει περιέλθει η διαδικασία ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Αυτό επιτυγχάνεται μέσα από τη συστηματική και γενικευμένη κατηγοριοποίηση των σημαντικότερων αναγκαίων κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών επιταγών με τις οποίες βρίσκεται σήμερα αντιμέτωπη η ευρωπαϊκή ηγεσία σε επίπεδο ΕΕ, όπως αυτές προκύπτουν από το ιδιάζον περιβάλλον της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, καθώς και από το ευρύτερο διεθνές γίγνεσθαι.

2. Μια σύντομη ανάλυση της επαγωγικής συλλογιστικής γύρω από την αναγκαιότητα ενός εναλλακτικού μοντέλου δημιουργικής ηγεσίας

(Α) Βήμα πρώτο:

Στο πλαίσιο της ανάλυσης του ζητήματος της προβληματικής εξέλιξης της διαδικασίας της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης εντοπίζονται σημαντικότερες και ζωτικές για το παρόν και το μέλλον της Ευρώπης ανάγκες στις οποίες, η ηγεσία της ΕΕ, καλείται να απαντήσει αποτελεσματικά. Οι ανάγκες αυτές θα μπορούσαν να γενικευθούν και να κατηγοριοποιηθούν συνοπτικά κάτωθι:

Ι. Στην ανάγκη για περισσότερη κοινωνική αξία της ηγεσίας:

Θα μπορούσε κανείς να καταγράψει δεκάδες γεγονότα της ευρωπαϊκής πραγματικότητας και να καταθέσει δεκάδες επιχειρήματα που να τονίζουν και να υπογραμμίζουν την αναγκαιότητα γύρω από το στοιχείο της κοινωνικής αξίας της ηγεσίας σε ότι αφορά την διακυβέρνηση της ΕΕ. Παρόλα αυτά –και για την οικονομία της ανάλυσης– αναφέρονται ορισμένα μόνον από αυτά που προβάλουν ως σημαντικότερα και επιβεβαιώνονται διαχρονικά τόσο από τις ευρωπαϊκές εξελίξεις όσο και από επίσημες έρευνες πανευρωπαϊκής εμβέλειας:

(α) Στα συμπεράσματα της Έκθεσης της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για την Ευρωπαϊκή Διακυβέρνηση⁹ –στην οποία ενσωματώνονται οι απόψεις των ευρωπαίων πολιτών όπως προέκυψαν μέσα από δημόσια διαβούλευση¹⁰– εκφράστηκε, αρχικά, η βούληση για συμπλήρωση των βασικών αρχών χρηστής διακυβέρνησης με αυτές της δημοκρατικής νομιμότητας και της επικουρικότητας, ενώ ως βασικά αιτήματα για τη βελτίωση της ευρωπαϊκής διακυβέρνησης πρόβαλαν αυτά που αφορούσαν στην ανάγκη: (1) Για βελτίωση της συμμετοχής «της βάσης» στη χάραξη και την εφαρμογή της πολιτικής της ΕΕ. Σε ότι αφορά το αίτημα για περισσότερη συμμετοχή της βάσης, στο κείμενο της Έκθεσης, μεταξύ άλλων, τονίζεται ότι: «δημόσιες αντιδράσεις επιβεβαιώνουν την ανάγκη ν' αναθεωρηθεί ο ρόλος της Επιτροπής των Περιφερειών και της Οικονομικής και Κοινωνικής Επιτροπής. Αυτό θα επιτευχθεί με τη συμμετοχή τους, ήδη από τα πρώτα στάδια, στις διαβουλεύσεις της Επιτροπής, με την καλύτερη εκπροσώπηση των αρχών της περιφερειακής και τοπικής αυτοδιοίκησης και της καλύτερης κοινωνίας των πολιτών, και με έναν ευρύτερο προορατικό διάλογο με τους δήμους και τις κοινότητες των εκάστοτε ειδικών διαβουλεύσεων». (2) Για διεύρυνση της επιλογής των μέσων ανταπόκρισης σε νέες προκλήσεις όσον αφορά στη διακυβέρνηση. (3) Για πιο εστιασμένα ευρωπαϊκά θεσμικά όργανα με σαφέστερες αρμοδιότητες. (4) Για ενίσχυση της δημοκρατικής νομιμότητας και μείωση του δημοκρατικού ελλείμματος στη διαδικασία της Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης.¹¹

(β) Σύμφωνα με τα συμπεράσματα της Ευρωπαϊκής Επιτροπής σχετικά με τις *Αρχές της Χρηστής Διακυβέρνησης*¹² για την ΕΕ όπως αυτές καταγράφονται στη Λευκή Βίβλο για την Ευρωπαϊκή Διακυβέρνηση αναφέρεται ότι: «Πέντε αρχές υποστηρίζουν τη χρηστή διακυβέρνηση και τις αλλαγές που προτείνονται στο παρόν έγγραφο: διαφάνεια, συμμετοχή, λογοδοσία, αποτελεσματικότητα και συνοχή. Κάθε αρχή είναι σημαντική για την καθιέρωση περισσότερο δημοκρατικής διακυβέρνησης. Υποστηρίζουν τη δημοκρατία κα το κράτος δικαίου στα κράτη μέλη, αλλά εφαρμόζονται σε όλα τα επίπεδα κυβέρνησης –παγκόσμιο, ευρωπαϊκό, εθνικό, περιφερειακό και τοπικό. Έχουν ιδιαίτερη σημασία για την Ένωση, προκειμένου αυτή να είναι σε θέση ν' ανταποκριθεί στις προκλήσεις».¹³

(γ) Τα απογοητευτικά αποτελέσματα και η γενικευμένη δυσαρέσκεια του μέσου ευρωπαίου πολίτη σχετικά με την συμμετοχή του σε ζωτικά θέματα όπως π.χ. η διαμόρφωση ενός οιωνεί ευρωπαϊκού συνταγματικού δικαίου. Παρά το γεγονός ότι η συνταγματική πραγματικότητα, όπως απο-

Μαρία Γ. Λιοζίδου

δείχτηκε και μετά τη Συνθήκη της Λισαβόνας, αποτελεί προς το παρόν άπιαστο όνειρο, εντούτοις αξίζει να υπογραμμιστεί ότι για όσο διάστημα έμοιαζε με σχεδόν εφικτή πραγματικότητα ελάχιστες ήταν οι χώρες που τόλμησαν να προσφύγουν στην επικύρωση της λεγόμενης και Συνταγματικής Συνθήκης με δημοψήφισμα.¹⁴ Η χώρα μας, άλλωστε, αποτελεί ένα από τα παραδείγματα εκείνων των χωρών μελών της ΕΕ που προτίμησαν να επικυρώσουν την Συνταγματική Συνθήκη από το Εθνικό τους Κοινοβούλιο.

(δ) Τα κρίσιμα προβλήματα που ταλανίζουν το ενδοευρωπαϊκό κοινωνικο-οικονομικό περιβάλλον όπως η ανεργία, η δημοσιονομική, νομισματική και περιφερειακή πολιτική, καθώς επίσης και η πολιτική κοινωνικής ασφάλισης και συνταξιοδότησης, υπό το πρίσμα των συνεπειών της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης η οποία κλόνισε –σε διαφορετικό βαθμό βέβαια– τις επιμέρους ευρωπαϊκές οικονομίες και κατά συνέπεια τα δημοσιονομικά μεγέθη της ΕΕ οδηγώντας την ευρωπαϊκή ηγεσία στη χάραξη και εφαρμογή ιδιαίτερα σκληρών δημοσιονομικών πολιτικών για την επίτευξη των στόχων του Συμφώνου Σταθερότητας.

(ε) Τον κρίσιμο ρόλο που καλείται να διαδραματίσει η ηγεσία της ΕΕ στο πλαίσιο των προβλημάτων που ταλανίζουν το διεθνές γίνεσθαι. Πρόκειται πρωτίστως για ζητήματα που αφορούν στην καταπολέμηση της διεθνούς τρομοκρατίας, την προώθηση της διεθνούς ειρήνης και σταθερότητας,¹⁵ καθώς και στα κρίσιμα ζητήματα γύρω από τη διάσωση του παγκόσμιου οικοσυστήματος ενόψει των ραγδαίων κλιματικών αλλαγών¹⁶.

Λαμβάνοντας υπόψη τα ενδεικτικά αυτά στοιχεία της ευρωπαϊκής πραγματικότητας, όπως παρουσιάζεται τα τελευταία χρόνια, εύλογα καταλήγει κανείς στο συμπέρασμα ότι η ευρωπαϊκή κοινωνία επιζητά απεγνωσμένα να εισακουσθούν και να ικανοποιηθούν τα αιτήματά της που αφορούν στην ουσιαστικότερη συμμετοχή της στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής διακυβέρνησης και λήψης αποφάσεων της ΕΕ, καθώς επίσης και στην βελτίωση του βιοτικού της επιπέδου μέσα από την ικανοποίηση των ζωτικών καθημερινών της αναγκών που προκύπτουν στο άμεσο τοπικό, εθνικό, ευρωπαϊκό και στο ευρύτερο διεθνές περιβάλλον. Επιζητά, δηλαδή, μια *ευρωπαϊκή ηγεσία η οποία κατά τη χάραξη της ευρωπαϊκής πολιτικής θα αναφέρεται διαρκώς, πρώτα και πάνω από όλα στο ευρωπαϊκό κοινωνικό σύνολο και στις ανάγκες του με στόχο την ικανοποιητικότερη και αποτελεσματικότερη αντιμετώπισή τους*. Με άλλα λόγια, το ευρωπαϊκό

ϊκό κοινωνικό σύνολο επιζητά μια ηγεσία οι δράσεις της οποίας θα χαρακτηρίζονται από υψηλή κοινωνική αξία. Άλλωστε, η διαπίστωση αυτή επισφραγίστηκε εδώ και καιρό –αυτό μάλιστα ενισχύει και επιβεβαιώνει τον ισχυρισμό γύρω από την αναγκαιότητα του στοιχείου της κοινωνικής αξίας της ευρωπαϊκής ηγεσίας– από τον ίδιο το θεσμικό ιστό της ΕΕ δια στόματος της επί σειράς ετών Ευρωπαϊκής Επιτρόπου Μαργκό Βάλστρομ, η οποία με αυτοκριτική διάθεση τόνισε ότι: «Είναι βέβαιο όμως ότι αν δεν πεισθούν οι Ευρωπαίοι πολίτες πως «η ΕΕ είναι από αυτούς γι' αυτούς», όχι μόνο υπάρχει κίνδυνος «ακινήσις», αλλά πιθανόν και «οπισθοδρόμησης» του ευρωπαϊκού σχεδίου...[δηλαδή]...Οι πολίτες πρέπει να αισθανθούν ότι η Ευρώπη προσφέρει προστιθέμενη αξία και ότι έχουν την ικανότητα να επηρεάζουν τον τρόπο με τον οποίο λαμβάνονται οι αποφάσεις...[για τον λόγο αυτό] ...η προσοχή μας πρέπει να στραφεί αλλού –για να ανταποκριθούμε καλύτερα στις απαιτήσεις των πολιτών. Η Επιτροπή πρέπει να δείξει τόλμη και να αναλάβει πρωτοβουλία, ώστε να επιτευχθεί νέα πλέον πολιτική συναίνεση στην Ευρώπη. Δεν είναι πλέον θέμα παρακολούθησης, είναι και θέμα ηγεσίας»¹⁷.

Επίσης, όπως επισημάνθηκε στο *Σχέδιο Δ για τη Δημοκρατία, τον διάλογο και τη συζήτηση*, οφείλουν να ενταθούν οι προσπάθειες της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για προώθηση ενεργειών οι οποίες σχετίζονται με την αντιμετώπιση της μειωμένης κοινωνικής αξίας της ευρωπαϊκής ηγεσίας που «...δεν έχει κατορθώσει εδώ και καιρό να υλοποιήσει»¹⁸.

II. Στην ανάγκη για περισσότερη καινοτομία:

Λαμβάνοντας υπόψη μια σειρά δεδομένων που χαρακτηρίζουν την ευρωπαϊκή πραγματικότητα διαπιστώνεται ότι το στοιχείο της καινοτομίας προβάλλει φύσει αναγκαίο, ώστε η ευρωπαϊκή ηγεσία να μπορέσει να κινηθεί αποτελεσματικά και ικανοποιητικότερα στην κατεύθυνση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Ενδεικτικά στοιχεία που επιβεβαιώνουν τον ισχυρισμό αυτό αναφέρονται: (α) Στην εγγενή πρωτοτυπία του Ευρωπαϊκού Εγχειρήματος¹⁹, (β) στην ιδιαίτερη και καινοτόμο φύση –δηλαδή, στα ειδοποιά χαρακτηριστικά– της ηγεσίας της ΕΕ²⁰, (γ) στην πρωτοτυπία και την πολυπλοκότητα των διαδικασιών της ευρωπαϊκής διακυβέρνησης²¹, (δ) στην επιτακτική ανάγκη αντιμετώπισης μιας σειράς πρωτόγνωρων προκλήσεων που αφορούν σε ένα νέο ευρωπαϊκό μωσαϊκό, ύστερα μάλιστα και από την τελευταία διεύρυνση της ΕΕ²², (ε) στο ζητούμενο ενός ενεργού και πρωταγωνιστικού ρόλου για την ΕΕ στο πλαίσιο ενός διαρκώς μεταβαλλόμενου διεθνούς περιβάλλοντος το οποίο γεννά την ανάγκη για

Μαρία Γ. Λιοζίδου

διαρκώς πρωτοποριακούς και καινοτόμους τρόπους αντιμετώπισης των νέων ζητημάτων που ανακύπτουν²³, (στ) στο ζήτημα της «πολιτικής ενοποίησης» της ΕΕ το οποίο επιζητά μάλλον πιο καινοτόμες δράσεις, ώστε να ξεφύγει από την ατυχή μοίρα των αποτυχημένων προσπαθειών του παρελθόντος²⁴, (ζ) στην αναγκαιότητα ν' αντιμετωπισθεί το ζήτημα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης μέσα από μία νέα οπτική, όπως αυτή που υπαγορεύει το πλαίσιο ανάλυσης του «διεθνούς προβλήματος»²⁵ και (η) στην αναγκαιότητα για μια «αποφασιστική ηγεσία»²⁶ η οποία οφείλει, αφού λάβει υπόψη της την συσσωρευμένη εμπειρία του παρελθόντος,²⁷ να μην εγκαταλείψει αλλά να κατευθύνει τη δράση της προς το συνταγματικό εκείνο εγχείρημα το οποίο θα αποτελεί προϊόν και έκφραση της μοναδικής και πρωτότυπης φύσης της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.

Συνεπώς, οι νέες προκλήσεις ενός διευρυμένου ενδοευρωπαϊκού περιβάλλοντος και οι προοπτικές για περαιτέρω γεωγραφική διεύρυνση²⁸, καθώς και το διαρκώς εξελισσόμενο διεθνές γεωπολιτικό περιβάλλον καθιστούν αναγκαία την ύπαρξη μιας ευρωπαϊκής ηγεσίας η οποία θα είναι ικανή, *ώστε να χρησιμοποιεί πρωτοποριακά την εμπειρία και τη γνώση του παρελθόντος ή να εφευρίσκει καινοτόμους τρόπους και μέσα για την επίλυση των προβλημάτων και των κρίσεων με τις οποίες έρχεται αντιμέτωπη.* Με άλλα λόγια, καθίσταται αναγκαία μια ευρωπαϊκή ηγεσία η οποία θα χαράσσει νέους-καινοτόμους-πρωτοποριακούς δρόμους και θα δίνει ικανοποιητικές απαντήσεις στα αιτήματα της συλλογικής προόδου και ευημερίας.

III. Στην ανάγκη για ένα αναθεωρημένο όραμα το οποίο θα έχει πρωτίστως κοινωνικό προσανατολισμό:

Η διττή αναγκαιότητα αναφορικά με την προώθηση τόσο του στοιχείου της *καινοτομίας* όσο και της *κοινωνικής αξίας της ηγεσίας* στη δράση της ευρωπαϊκής ηγεσίας γεννά μία τρίτη εξίσου σημαντική ανάγκη: την αναθεώρηση του στρατηγικού οραματισμού της ο οποίος πλέον οφείλει να αναφέρεται στις δύο αυτές αναγκαίες ποιότητες της ευρωπαϊκής ηγεσίας. Άλλωστε, από την άποψη της ακαδημαϊκής ανάλυσης και έρευνας το στοιχείο του οράματος ή της έμπνευσης σχεδίων που εκφράζουν υψηλά ιδανικά με κοινωνικό προσανατολισμό αποτελεί θεμελιώδες χαρακτηριστικό του φαινομένου της ηγεσίας.²⁹

Η αναγκαιότητα της έμπνευσης υψηλών οραμάτων σε περιόδους κρίσεων της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης υπογραμμίστηκε προφητικά ίσως, τόσο από τους λεγόμενους «θεμελιωτές της Ευρωπαϊκής Ιδέας» όσο και

από τους πιστούς συνεχιστές της. Ο Γάλλος διπλωμάτης και κύριος θεμελιωτής της «Ευρωπαϊκής Ιδέας», Jean Monnet, από τους πρώτους θεωρητικούς της Ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, πίστευε στη διττή φύση της Ευρωπαϊκής Ηγεσίας: στην ηγεσία τόσο των οραματιστών (men of vision) όσο και των θεσμών (institutions). Για τον Monnet η δράση των οραματιστών ηγετών απαιτούνταν σε κρίσιμες καμπές της διαδικασίας ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και υποβοηθούνταν από παλαιότερους και για το λόγο αυτό σοφότερους θεσμούς.³⁰ Για τον J.Delors η ύπαρξη οράματος για την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση κρίνεται απαραίτητη. Όπως τόνιζε ο ίδιος σε ομιλία του απευθυνόμενος στο σύνολο της ευρωπαϊκής ηγεσίας, η διαμόρφωση του Ευρωπαϊκού Οικοδομήματος χρειάζεται «την έκφραση ενός συλλογικού οράματος της Ευρώπης που θέλετε να χτίσετε».³¹ Απαραίτητη επίσης, κρινόταν από τον Delors και η ύπαρξη ανθρώπων με όραμα που «βλέπουν μακριά» (far-sighted) και που μπορούν να γεννούν μεγαλόπνοες ιδέες (people who think-big), όπως οι «θεμελιωτές της Ευρώπης», διότι «η Ιστορία ενδιαφέρεται μόνο γι' αυτούς».

Στο σημείο αυτό η ανάλυση οφείλει να προχωρήσει ένα βήμα ακόμα, διότι βρίσκεται αντιμέτωπη με ένα ακόμη επίμονο ερώτημα: –Ποιο θα μπορούσε να είναι εκείνο το είδος της ηγεσίας το οποίο προσδιορίζεται μέσα από τις συγκεκριμένες έννοιες της κοινωνικής αξίας, της καινοτομίας και του οράματος;

(B) Βήμα δεύτερο:

Ύστερα από σχετική έρευνα στο πλαίσιο της προσπάθειας να δοθεί μια όσο το δυνατόν έγκυρη και ικανοποιητική απάντηση στο κρίσιμο ερώτημα που τέθηκε πιο πάνω, διαπιστώθηκε ότι η έννοια που δύναται να προσδιοριστεί –μεταξύ άλλων αλλά κυρίως– μέσα από τις ποιότητες της καινοτομίας, της κοινωνικής αξίας και του οράματος αφορά σ' αυτήν της *δημιουργικότητας*. Ενδεικτικά, αλλά και για την οικονομία της ανάλυσης παρατίθενται ορισμένοι μόνον από τους εγκυρότερους και πιο διαδεδομένους εννοιολογικούς προσδιορισμούς του όρου δημιουργικότητα:

(α) Οι A.Housman και C.Rothenberg δηλώνουν ότι: «...έχουμε συμπεράνει ότι οι δημιουργικές πράξεις και τα δημιουργικά προϊόντα έχουν τα χαρακτηριστικά της καινοτομίας και της αξίας. Η καινοτομία ή νεωτερισμός, η εμφάνιση ευδιάκριτων χαρακτηριστικών ή οι εμπειρίες, αποτελούν ενδογενή στοιχεία της θεωρητικής σύλληψης της δημιουργικότητας».³²

(β) Για τον Gottlieb Guntern: «...η ανθρώπινη δημιουργικότητα μπορεί να οριστεί ως η ικανότητα γένεσης νέων μορφών οι οποίες θα πρέπει να πληρούν τέσσερα κριτήρια: την μοναδικότητα, τη λειτουργική επάρκεια, την αισθητική τελειότητα, και την αξία για την κοινωνία».³³

(γ) Σύμφωνα με την ηλεκτρονική εγκυκλοπαίδεια Wikipedia the free Encyclopedia: «Ως δημιουργικότητα μπορεί να οριστεί το πνευματικό φαινόμενο, οι πνευματικές ικανότητες ή/και τα εργαλεία τα οποία δύνανται να γεννήσουν (και κατ' επέκταση να αναπτύξουν) καινοτομία, έμπνευση ή ενόραση».³⁴ Ενώ παράλληλα συμπληρώνει ότι: «Στο πλαίσιο της ακαδημαϊκής βιβλιογραφίας το φαινόμενο της δημιουργικότητας υφίσταται όταν παράγεται ένα νέο προϊόν (π.χ. ένα καλλιτεχνικό προϊόν ή μια επιστημονική υπόθεση) το οποίο είναι τόσο καινοτόμο, όσο και χρήσιμο».³⁵

Συνοψίζοντας όσα προηγήθηκαν, εύλογα προκύπτει το συμπέρασμα ότι μέσα από μια γενικευμένη κατηγοριοποίηση των βασικών αιτημάτων και επιταγών που προκύπτουν τόσο στο ευρωπαϊκό όσο και στο διεθνές επίπεδο στο πλαίσιο των προκλήσεων με τις οποίες έρχεται αντιμέτωπη η ηγεσία της ΕΕ σήμερα προβάλλει έντονα η ανάγκη, ώστε η τελευταία να καταστεί περισσότερο *δημιουργική*.

Παρόλα αυτά, η ανάλυση οφείλει να προχωρήσει ένα βήμα ακόμη.

(Γ) Βήμα τρίτο:

Στο πλαίσιο μιας ουσιαστικά –και όχι τύποις– δημοκρατικής διακυβέρνησης της ΕΕ αποτελεί αναγκαία συνθήκη ότι το περιεχόμενο των εννοιών των τριών ιδιοτήτων της ευρωπαϊκής ηγεσίας στις οποίες έγινε αναφορά πιο πάνω (όραμα, καινοτομία, κοινωνική αξία) είναι στη νομιμοποιημένη διάθεση της ευρύτερης κοινωνικής επιδοκιμασίας και αποδοκιμασίας. Δηλαδή, η ταυτόχρονη συνύπαρξη των στοιχείων της κοινωνικής αξίας, του κοινωνικά προσανατολισμένου οράματος και της καινοτομίας ως αναγκαίων ποιοτήτων μιας ηγεσίας ικανής να αντιμετωπίσει τις προκλήσεις που πηγάζουν από την ευρωπαϊκή κοινωνική βάση και το διεθνές περιβάλλον προσδίδει, σχεδόν νομοτελειακά, ακόμα μία ιδιότητα στην ηγεσία της ΕΕ: τη *δημοκρατικά νομιμοποιημένη πολιτική ισχύ-εξουσία*.

Εκτός από την εννοιολογική συνάφεια ανάμεσα στον όρο ηγεσία και των λεγόμενων «όρων επιρροής»³⁶, η αναγκαιότητα για «συμμετοχή της βάσης»³⁷ στη διακυβέρνηση της ΕΕ, καθώς επίσης και στη διαμόρφωση

των συνθηκών για μια πιθανή συνταγματική πραγματικότητα για την Ευρώπη, ως απόρροια της *πολιτικής διαδικασίας*³⁸, φανερώνουν με περισσή αμεσότητα τον δημοκρατικά νομιμοποιημένο πολιτικό χαρακτήρα που οφείλει να έχει μια ευρωπαϊκή ηγεσία με αξιώσεις. Αυτό σημαίνει ότι μια γραφειοκρατική και διαχειριστική ηγεσία που παραμένει στάσιμη στη διαχείριση ζητημάτων που στη συντριπτική τους πλειοψηφία εμπίπτουν στη σφαίρα της αποκαλούμενης «χαμηλής πολιτικής» (αυτής που αφορά σε π.χ. οικονομικής φύσεως ζητήματα) δεν αποτελεί το απώτερο ζητούμενο. Ούτε επίσης, μια ηγεσία που επιδεικνύει απροθυμία για τολμηρότερες δράσεις σε ζητήματα «υψηλής πολιτικής» (π.χ. εξωτερική πολιτική και άμυνα) και πολιτικής ενοποίησης θα μπορούσε να αποδειχτεί επαρκής και αποτελεσματική σε ένα περιβάλλον βαθιάς κοινωνικής και πολιτικής κρίσης.

Η αναγκαιότητα ενίσχυσης του πολιτικού χαρακτήρα της ηγεσίας της ΕΕ επιβεβαιώνεται περαιτέρω μέσα από τον κεντρικό ρόλο που διαδραματίζουν εξορισμού οι έννοιες της πολιτικής εξουσίας και της δημοκρατικής νομιμοποίησης, αφενός αναφορικά με το ευρύτερο πλαίσιο κοινωνικής οργάνωσης και αφετέρου αναφορικά με τη δυνατότητα της ηγεσίας για ισχυρή παρουσία και παραγωγή σκοπομένων αποτελεσμάτων.

Επιβεβαιώνοντας τον προηγούμενο ισχυρισμό παρατίθενται παρακάτω, ενδεικτικά, ορισμένοι από τους εγκυρότερους, επικρατέστερους και πιο διαδεδομένους εννοιολογικούς προσδιορισμούς σύμφωνα με τους οποίους, ως πολιτική εξουσία νοείται: (α) «...κάθε μορφή θεσμοποιημένης εξουσίας μέσα στην κοινωνία, που αναφέρεται στην «κυριαρχία» για την πραγματοποίηση, υπεράσπιση και προστασία των σκοπών της πολιτικής, την ενίσχυση των μέσων και των μεθόδων για την μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα της εξουσίας».³⁹ (β) «Το σύνολο της επιρροής και των πιέσεων που χρησιμοποιούνται για τον καθορισμό και την εφαρμογή των επίσημων κρατικών πολιτικών σε μια κοινωνία. Η πολιτική εξουσία μπορεί να ασκηθεί από τους κυβερνητικούς θεσμούς ή από κυβερνητικά αντιφωνούσες ομάδες και οργανισμούς. Η πολιτική εξουσία δύναται άλλοτε ν' ασκηθεί άμεσα στο πλαίσιο διενέξεων και συγκρούσεων και άλλοτε να διατηρηθεί ως ικανότητα για πιθανή μελλοντική χρήση».⁴⁰ (γ) «...Το είδος της εξουσίας στην κατοχή ενός ατόμου ή μιας ομάδας ατόμων σε μια κοινωνία. Υπάρχουν πολλοί τρόποι για την κατοχή αυτής της εξουσίας. Επισήμως, η πολιτική εξουσία ασκείται από τους πολιτικούς ηγέτες ενός κράτους, όπως ο πρόεδρος, ο πρωθυπουργός ή ο μονάρχης ως αντιπρόσωποι ή κάτοχοι της κυριαρχίας. Παρόλα αυτά, η κατοχή της πολιτικής εξουσίας δεν περιορίζεται μόνον στους επικεφαλής των κρατών και το μέτρο στο οποίο ένα άτομο ή μια ομάδα ατόμων κατέχει μια τέτοια δύ-

ναμη είναι σχετικός του βαθμού κοινωνικής επιρροής που ασκούν επίσημα ή ανεπίσημα. Σε πολλές περιπτώσεις η επιρροή αυτή δεν περιορίζεται στο πλαίσιο ενός και μόνον κράτους και έτσι αναφερόμαστε στη διεθνή εξουσία». ⁴¹

Επίσης, μια εξουσία δύναται να χαρακτηριστεί ως πολιτική: «...όχι μόνον όταν ασκείται πάνω στη συνολική κοινωνία αλλά και όταν είναι *αποτελεσματική* και *κατάληξη* συγκρούσεων και τριβών που αφορούν ολόκληρη την κοινωνία...». ⁴² Αυτό δε που διαφοροποιεί την πολιτική εξουσία από την εξουσία είναι: «η γενικότητά της, ο συνολικός της χαρακτήρας. Ιδιότητα που προσδιορίζεται τόσο από το χώρο άσκησης της εξουσίας αυτής, όσο και από την ειδικότερη μορφή της. Το χαρακτήρα δηλ. των αποφάσεων που παίρνει». ⁴³

Συνοψίζοντας τα συμπεράσματα στα οποία κατέληξε η ανάλυση, διαπιστώθηκε επαγωγικά ότι η ανησυχητική εικόνα της βαθιάς κρίσης που παρουσιάζει τα τελευταία χρόνια η διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης αναδεικνύει τα χαρακτηριστικά της *καινοτομίας*, της *κοινωνικής αξίας*, του *οράματος*, και της *νομιμοποιημένης πολιτικής εξουσίας* ως αναγκαίες ποιότητες της ευρωπαϊκής ηγεσίας σε επίπεδο ΕΕ. Παράλληλα, καταδεικνύει ότι ο συνδυασμός και η ταυτόχρονη συνύπαρξη των ποιοτήτων αυτών τις καθιστά ικανές να προτείνουν ένα εναλλακτικό μοντέλο πολιτικής ηγεσίας με αναφορά στη *δημιουργικότητα*.

2. Συνοπτική περιγραφή του θεωρητικού πλαισίου του εναλλακτικού μοντέλου της δημιουργικής πολιτικής ηγεσίας

Θεωρώντας ότι η πολιτική ηγεσία αποτελεί κορυφαίο κοινωνικό φαινόμενο, σημαντικής έκφρασης ισχύος, δημιουργικού χαρακτήρα, με βαθύ και ζωτικό κοινωνικό έρεισμα που συνδέει την εγχώρια με τη διεθνή πολιτική ⁴⁴ και με τις επιφυλάξεις των νοηματικών περιορισμών που εμπειρεύονται σ' έναν εννοιολογικό προσδιορισμό, επιχειρήθηκε να ορισθεί η έννοια της *δημιουργικής πολιτικής ηγεσίας*. Ορίστηκε λοιπόν, ως δημιουργική πολιτική ηγεσία αυτή, οι δράσεις της οποίας χαρακτηρίζονται από την κατοχή νομιμοποιημένης πολιτικής εξουσίας-ισχύος, από υψηλή κοινωνική αξία –ή αλλιώς υψηλή κοινωνική αναφορά– και από καινοτομία,

ενώ παράλληλα οι δράσεις της διαπνέονται από όραμα με υψηλό κοινωνικό προσανατολισμό. Πιο συγκεκριμένα, τα στοιχεία εκείνα τα οποία δύνανται να αποτελέσουν ικανές και αναγκαίες συνθήκες για τον χαρακτηρισμό μιας πολιτικής ηγεσίας ως δημιουργικής είναι: (α) το όραμα, (β) η καινοτομία, (γ) η κοινωνική αξία της ηγεσίας και (δ) η νομιμοποιημένη πολιτική εξουσία-ισχύς.

Μέσα από την ευρύτερη οπτική θεώρησή του, ο όρος δημιουργική πολιτική ηγεσία αφορά σ' εκείνη την πολιτική ηγεσία που οφείλει να αντιλαμβάνεται και να ανταποκρίνεται θετικά και δημιουργικά στις κυρίαρχες προκλήσεις που πηγάζουν τόσο από το σύνολο της κοινωνικής βάσης όσο και από τη θέση της στο διεθνές σύστημα, ενώ παράλληλα προβαίνει σε δημιουργικές τομές για την εμβάθυνση, σταθερότητα και αποτελεσματικότητα των στόχων της οι οποίοι οφείλουν να έχουν, πρωτίστως, κοινωνικό προσανατολισμό.

Τονίζεται ότι η εννοιολογική κατασκευή του εναλλακτικού μοντέλου της δημιουργικής πολιτικής ηγεσίας δύναται να έχει εφαρμογή τόσο στις ατομικές όσο και στις ομαδικές προσεγγίσεις της ηγεσίας. Δηλαδή, οι έννοιες αυτές που αποτελούν παράλληλα και προϋποθέσεις για την ύπαρξη δημιουργικής ηγεσίας στην πολιτική, δύνανται να χρησιμοποιηθούν μεθοδολογικά, είτε στο πλαίσιο των ατομικών προσεγγίσεων γύρω από την μελέτη του κυρίαρχου ηγέτη, ως ατομικής μονάδας είτε στο πλαίσιο της ομαδικής προσέγγισης της πολιτικής ηγεσίας για τη μελέτη των βιοκοινωνικών χαρακτηριστικών του πολιτικού προσωπικού (π.χ. κυβερνητικών ελίτ).⁴⁵

Ακολουθεί μια σύντομη περιγραφή του θεωρητικού-εννοιολογικού πλαισίου των επιμέρους ποιοτικών χαρακτηριστικών που συνθέτουν την εννοιολογική κατασκευή της δημιουργικής πολιτικής ηγεσίας, συμπληρωματική και διευκρινιστική των όσων προηγήθηκαν στην ανάλυση.

(I) ΟΡΑΜΑ:

Η ηγεσία που διαπνέεται από όραμα και ιδανικά είθισται να πλησιάζει περισσότερο από κάθε άλλο είδος στο πρότυπο του ιδανικού ηγέτη. Άλλωστε, η έμπνευση κοινών ιδανικών και στόχων αποτελεί βασική λειτουργία του οράματος ενός ηγέτη, ενώ η επίτευξή τους καταδεικνύει την πεμπουσία της δράσης του⁴⁶.

Σχετικά πρόσφατες τυπολογικές αναλύσεις κατατάσσουν τον οραματιστή ηγέτη ως ξεχωριστό είδος ηγεσίας⁴⁷. Σύμφωνα, επίσης, με το ιστο-

ρικό πλαίσιο ανάλυσης αποδεικνύεται, ότι η ύπαρξη οράματος γίνεται αισθητή στις πιο γνωστές τυπολογικές κατηγοριοποιήσεις της ηγεσίας. Τόσο οι «χαρισματικοί ηγέτες»⁴⁸, όπως ο Μ.Αλέξανδρος, καθώς και οι «αντι-ηγέτες»⁴⁹ όπως ο Μαχάτμα Γκάντι, αλλά και οι «επαναστατικοί ηγέτες»⁵⁰ όπως ο Β.Ι.Λένιν είχαν ως ακρογωνιαίο λίθο της ιστορικής τους δράσης την πραγμάτωση του οράματός τους: ο Μ. Αλέξανδρος την «ομόνοια» των λαών⁵¹, ο Μαχάτμα Γκάντι «την επανάσταση της μη-βίας», και ο Λένιν «την κομμουνιστική επανάσταση» και την «αταξική κοινωνία».

Σε ό,τι αφορά το όραμα του «επαναστατικού ηγέτη», ο καθηγητής Ηλ.Θερμός συντάσσεται με την πεποίθηση του Μ.Weber, σύμφωνα με τον οποίο θα πρέπει: «...να προσφέρει στις μάζες την συνειδητοποίηση της κατάστασης που επικρατεί στον κόσμο στις πραγματικές του διαστάσεις»⁵².

Για τον «χαρισματικό ηγέτη» το όραμα οφείλει να έχει μία δυναμική όχι μόνον από την άποψη της πραγμάτωσής του, αλλά και από την άποψη της εξέλιξής του παράλληλα με την ηγετική προσωπικότητα στην πορεία της μέσα στην ιστορία. Χαρακτηριστικά είναι τα παραδείγματα που αναφέρονται στην Ελληνική πολιτική πραγματικότητα από τον καθηγητή Κλ.Κουτσούκη σχετικά με την εξελικτική πορεία του ηγετικού προφίλ του Ελ.Βενιζέλου και του Κ.Καραμανλή και την παράλληλη εξέλιξη των οραμάτων που εξέφραζαν κάθε φορά για την Ελληνική κοινωνία.⁵³ Επίσης, λαμβάνοντας υπόψη τη σημασία της σχέσης ηγέτη-οπαδών και ηγέτη-κοινωνίας, υπογραμμίζεται ότι κάθε ηγέτης οφείλει: «...να έχει τη συναίνεση για τη πραγμάτωση του οράματός του, που είναι "εν", "unum..."»⁵⁴. Με άλλα λόγια, κάθε ηγέτης οφείλει να εξασφαλίζει τη δημοκρατική νομιμοποίηση του οράματός του το οποίο με τη σειρά του οφείλει να είναι ενιαίο και συμμετοχικό στο μέτρο του δυνατού.

Επίσης, αναλύοντας τη σχέση ανάμεσα στον ήρωα και τον ηγέτη, ο Σίντνεϋ Χουκ καθιστά, μεταξύ άλλων, την έμπνευση του κοινωνικού οράματος ως απαραίτητου στοιχείου για το «δημοκρατικό ήρωα»⁵⁵.

Συνεπώς, η ανάγκη ύπαρξης οράματος συμβαδίζει, μάλλον, με την ανάπτυξη και την προοπτική μιας ηγεσίας με κοινωνικές αξιώσεις. Ωστόσο, το περιεχόμενο αυτού του οράματος βρίσκεται στα χέρια των ηγετών οι οποίοι θα πρέπει κάθε φορά ν' αφουγκράζονται τα σημεία των καιρών και να απαντούν στις προκλήσεις τους. Η αναζήτηση των σημείων αναφοράς που οφείλει να έχει ένας ηγέτης κατά την έμπνευση και συγκρότηση του οράματός του είναι ένα μεγάλο ζήτημα με τεράστιες δυνατότητες διερεύνησης. Παρόλα αυτά όμως, η πλατωνική κοσμοθεωρητική οπτική έχει δώσει ήδη, τη δική της διαχρονική απάντηση σχετικά με τα σημεία αναφοράς του οράματος της πολιτικής ηγεσίας. Συγκεκριμένα,

πρόκειται για τη συνείδηση μιας ανώτερης αποστολής, η οποία συνοψίζεται στη διαφώτιση, εκπαίδευση και διάσωση των «δεσμωντών της σπηλιάς» που αντιλαμβάνονται μόνον τις σκιές των πραγμάτων και όχι τα ίδια τα πράγματα, όπως υπάρχουν στον κόσμο των ιδεών, από τους ικανούς εκείνους πολιτικούς ηγέτες που γνώρισαν το φως του κόσμου της γνώσης και «...την ιδέα του Αγαθού που σαν γίνει ορατή, πρέπει να τη συλλογιστεί κανείς ως την αιτία κάθε σωστού και ωραίου πράγματος όσον αφορά όλα τα όντα...»⁵⁶.

Το θεωρητικό μοντέλο της *δημιουργικής πολιτικής ηγεσίας* φιλοδοξεί να αξιώσει εκείνο το όραμα το οποίο θα προσανατολίζεται, κατά κύριο λόγο, στις βασικές αξίες της πλατωνικής θεώρησης σχετικά με την αποστολή της πολιτικής ηγεσίας στον κόσμο. Διευκρινίζεται επίσης, ότι οι συγκεκριμένες αξίες δεν θεωρούνται αυστηρά αποκλειστικές και απαγορευτικές οποιασδήποτε άλλης η οποία δύναται να εξασφαλίσει ευρεία κοινωνική αποδοχή και ταυτόχρονη νοηματική συγγένεια ή εννοιολογική γεινίαση ή κοινή σκοπιμότητα με τις αντίστοιχες του πλατωνικού οραματισμού. Με τον τρόπο αυτό οι πλατωνικές αξίες που αφορούν στο όραμα του ικανού πολιτικού προάγονται και αναδεικνύονται περαιτέρω.

(II) ΚΑΙΝΟΤΟΜΙΑ:

Ο όρος δημιουργικότητα έχει συνδεθεί με χαρακτηριστικά όπως η φαντασία, η θεία έμπνευση, η ενόραση, η διαίσθηση, η ευφυΐα, η αξία, αλλά περισσότερο απ' όλα έχει συνδεθεί με το στοιχείο της καινοτομίας-νεωτερικότητας.⁵⁷ Για μια μεγάλη, ίσως τη μεγαλύτερη, μερίδα των σύγχρονων κυρίως, φιλοσόφων και αναλυτών ο όρος καινοτομία ή νεωτερισμός (*innovation or novelty*) αποτελεί την ειδοποιό συνθήκη, για τον χαρακτηρισμό μιας πράξης, μιας διαδικασίας ή ενός ατόμου ως δημιουργικού.

Για την οικονομία του άρθρου παρατίθενται ενδεικτικά ορισμένες από τις πιο διαδεδομένες απόψεις που επιβεβαιώνουν τον παραπάνω ισχυρισμό αναφορικά με τον συσχετισμό ανάμεσα στις έννοιες της καινοτομίας και της δημιουργικότητας και συμπληρώνουν όσα προηγήθηκαν στο β' βήμα της ανάλυσης του παρόντος άρθρου.

Στην καστοριαδική φιλοσοφική σκέψη η έννοια της *δημιουργίας* –ως άμεσα συσχετιζόμενης με την δημιουργικότητα– αποτελεί «...έγερση της ετερότητας, οντολογική γέννηση, *ειδοποιός* ενός είναι και ποιήτρια ουσίας *είδους* άλλου τρόπου και άλλου τύπου είναι και είναι-όντος»⁵⁸ και όχι «...μια λογική-οντολογία του ταυτού, της επανάληψης, του αχρονικού πά-

ντοτε (αεί)...γέννηση από το ταυτό του ταυτού ως διαφορετικού αντιτύπου του ίδιου τύπου...»⁵⁹. Δηλαδή, κατά τον Κ.Καστοριάδη η έννοια της δημιουργίας «...δεν είναι παραγωγή, κατασκευή, μεταποίηση, διεκπεραίωση του προδιαγεγραμμένου, του δυνατού ή του απλώς απρόβλεπτου, είναι ανάδυση απόλυτης οντολογικής πρωτοτυπίας»⁶⁰.

Για τον D.M.Johnson η δημιουργική πράξη δύναται να έχει πολλές διαστάσεις στις οποίες περιλαμβάνονται η πνευματική υπεροχή και πρωτοπορία του δημιουργικού ατόμου, αλλά και η ευαισθησία του απέναντι στο πρόβλημα, καθώς επίσης και η πρωτοπορία, η αυθεντικότητα, η καινοτομία, η χρησιμότητα και η καταλληλότητα του δημιουργικού προϊόντος.⁶¹

Σύμφωνα με τον A.Koestler η συχνά συνακόλουθη παρουσία της εμπνεύσεως και της διαισθητικής ενόρασης αποτελούν μέρος της δημιουργικής σκέψης και δράσης.⁶² Η T.M.Amabile υποστηρίζει ότι για την δημιουργικότητα στους τομείς των τεχνών και της λογοτεχνίας αρκεί μόνον το χαρακτηριστικό της πρωτοτυπίας, σε αντίθεση με άλλους τομείς όπου απαιτείται και η καταλληλότητα.⁶³ Επίσης, οι Mackinnon και Guilford, θεωρούν την καινοτομία ως απαραίτητο στοιχείο στη δημιουργική διαδικασία.⁶⁴

Επίσης, σύμφωνα με την ηλεκτρονική εγκυκλοπαίδεια *Wikipedia the free Encyclopedia*: «Ως δημιουργικότητα μπορεί να οριστεί το πνευματικό φαινόμενο, οι πνευματικές ικανότητες ή/και τα εργαλεία τα οποία δύναται να γεννήσουν (και κατ' επέκταση να αναπτύξουν) καινοτομία, έμπνευση ή ενόραση»⁶⁵. Ενώ παράλληλα συμπληρώνει ότι: «Στο πλαίσιο της ακαδημαϊκής βιβλιογραφίας το φαινόμενο της δημιουργικότητας υφίσταται όταν παράγεται ένα νέο προϊόν (π.χ. ένα καλλιτεχνικό προϊόν ή μια επιστημονική υπόθεση) το οποίο είναι τόσο καινοτόμο, όσο και χρήσιμο»⁶⁶.

Στον ιδιαίτερο χώρο της επιστημονικής έρευνας, η δημιουργικότητα ορίζεται και ως: «η ικανότητα να επιλύσουμε προβλήματα τα οποία αξίζουν επίλυσης. Είναι η ικανότητα να δημιουργούμε γνώση. Η δημιουργικότητα είναι προσδιοριστική των αντικειμένων που εξετάζει: είναι η μεταγνώση (meta-knowledge) του πώς να επιλύσουμε μία συγκεκριμένη τάξη προβλημάτων»⁶⁷. Καθώς, επίσης και ως: «η παραγωγή πληροφοριών οι οποίες δεν υπήρχαν από πριν. Όλες οι νέες μονάδες πληροφοριών βασίζονται σε ήδη υπάρχουσες και είναι νέες επειδή αναδομούν τις ήδη υπάρχουσες και/ή εισάγουν νέα πληροφοριακά δεδομένα σ' αυτές»⁶⁸.

Σε ό,τι αφορά τη θεώρηση του όρου καινοτομία στο πλαίσιο του εναλλακτικού μοντέλου της δημιουργικής πολιτικής ηγεσίας υπογραμμίζεται ότι γειτνιάζει με την άποψη των A.Housman και C.Rothenberg σύμφωνα με την οποία: «Ένα προϊόν αποτελεί δημιουργία όσο δηλώνει συγκεκρι-

μένες πρωτόγνωρες ποιότητες οι οποίες εμπεριέχονται σε μία νέα συγκεκριμένη αξία»⁶⁹. Συνεπώς, σε ό,τι αφορά το συσχετισμό της εννοιολογικής κατασκευής της δημιουργικής πολιτικής ηγεσίας με τον όρο καινοτομία ένας πολιτικός ηγέτης είναι δημιουργικός εφόσον είτε ο ίδιος είτε οι δράσεις του σχετίζονται με συγκεκριμένες πρωτόγνωρες –και άρα καινοτόμες– ποιότητες που αφορούν στην ευημερία του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου και ενσαρκώνονται σε μία συγκεκριμένη αξία ή εγχείρημα.

(III) ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΞΙΑ ΤΗΣ ΗΓΕΣΙΑΣ:

Με έναν γενικό και ολιστικό προσδιορισμό, ως *κοινωνική αξία της ηγεσίας* εννοείται ο αντίκτυπος, η επίδραση και η σημασία που έχει το φαινόμενο της ηγεσίας στο κοινωνικό σύνολο όπως αυτό προκύπτει μέσα από την άρρηκτη και διαλεκτική σχέση αλληλεξάρτησης που υφίσταται ανάμεσα στις μεταβλητές ηγεσίας-κοινωνίας. Πιο συγκεκριμένα όμως, το στοιχείο της κοινωνικής αξίας της ηγεσίας υποδηλώνει το αν και κατά πόσο η πολιτική ηγεσία κατά τη δράση της έχει ως ουσιαστικό σημείο αναφοράς το κοινωνικό σύνολο στο οποίο απευθύνεται. Με άλλα λόγια, πρόκειται για την αναφορά της ηγεσίας στο κοινωνικό σύνολο.

Επισημαίνεται ωστόσο, η ύπαρξη δυσκολιών κατά τον προσδιορισμό και την εκτίμηση της επίδρασης του φαινομένου της ηγεσίας στο κοινωνικό σύνολο, εφόσον αυτή αποτελεί μεταβλητή εξαρτώμενη από τα εκάστοτε ιστορικά, κοινωνικά και πολιτικά πλαίσια στα οποία εμφανίζεται και μελετάται. Το γεγονός αυτό, αν και λειτουργεί ως ένα βαθμό ανασταλτικά, εντούτοις δύναται να καμφθεί εφόσον όμως, προηγούνται οι απαραίτητες μεθοδολογικές και λοιπές απαιτούμενες διευκρινίσεις για την εξασφάλιση της εγκυρότητας του συγκεκριμένου εγχειρήματος.

Οι κυριότεροι λόγοι που συμπληρώνουν τα συμπεράσματα της συλλογιστικής διαδικασίας των τριών βημάτων που προηγήθηκε σχετικά με την αξίωση του στοιχείου της κοινωνικής αξίας της ηγεσίας ως προαπαιτούμενου στο θεωρητικό πλαίσιο της εννοιολογικής κατασκευής της δημιουργικής πολιτικής ηγεσίας αφορούν:

α) Στο γεγονός ότι η συγκεκριμένη ποιότητα της ηγεσίας εμπίπτει στο γενικότερο θεωρητικό πλαίσιο ανάλυσης της φύσης του φαινομένου της ηγεσίας και ειδικότερα στο ζήτημα του συσχετισμού ηγεσίας-οπαδού, εφόσον η ηγεσία ως καθολικό και παγκόσμιο φαινόμενο είναι εννοιολογικά εξαρτώμενο από την ύπαρξη και λειτουργία ενός κοινωνικού συνόλου. Ο Gary Youlk, αναφέρει επτά ορισμούς της ηγεσίας στους οποίους υπερ-

τονίζεται ο συσχετισμός της ηγεσίας με την ύπαρξη μιας ομάδας, των οπαδών και γενικότερα της ύπαρξης ενός κοινωνικού συνόλου.⁷⁰ Για τον D.Rustow: «Είναι σαφές ότι κανείς δεν μπορεί να γίνει ηγέτης όντας σε απομόνωση. Δεν φτάνει να ρωτήσει κανείς: Ποιος είναι ο ηγέτης; Μια πιο ουσιαστική ερώτηση αποτελεί το τετράπτυχο: Ποιος οδηγεί ποιον, από πού και προς τα πού; Ο χαρακτήρας του ηγέτη, το παιγνίδι των ιστορικών συνθηκών και η επιτυχία ή αποτυχία ενός κινήματος να φτάσει τους σκοπούς του είναι εξίσου σπουδαία μέρη της ολικής διαδικασίας»⁷¹. Όπως αναφέρεται από παρόμοιες αναλύσεις: «η αναγνώριση του ρόλου του ηγέτη από το κοινό είναι ίσως το πρώτο από τα τρία βασικά χαρακτηριστικά που μορφοποιούν την ύπαρξή του»⁷², ενώ παράλληλα υπογραμμίζεται ότι: «ο “κοινωνικός” ρόλος του ηγέτη για να είναι αποτελεσματικός και να εκτελεί το σκοπό του, πρέπει να αναγνωρίζεται συνεχώς και να υποστηρίζεται από τον κόσμο. Μια σχέση συναισθηματικής αλληλεπίδρασης μεταξύ του λαού και του ηγέτη προϋποθέτει τη συνεχή επιθυμία των μαζών να αναγνωρίζουν τις ικανότητές του και να υποστηρίζουν το ρόλο του, έτσι που να επιτύχει να κατευθύνει τις δυνάμεις της κρίσης και να εγκαθιδρύσει μια καινούργια κοινωνική δομή»⁷³.

β) Στην παραδεδωγμένη σημασία του στο πλαίσιο της πολιτικής ανάλυσης και της ανάλυσης του φαινομένου της πολιτικής ηγεσίας. Έγκριτοι πολιτικοί αναλυτές και ερευνητές θεωρούν το στοιχείο της κοινωνικής αξίας της ηγεσίας, άλλοτε ως τον ακρογωνιαίο λίθο και ως το βασικότερο αίτιο στην ανάλυση της πολιτικής ηγεσίας και άλλοτε ως την κυριότερη προϋπόθεση για την πλήρη ανάπτυξη της ηγεσίας. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι για τον J.Blondel ο ακρογωνιαίος λίθος στην ανάλυση της πολιτικής ηγεσίας είναι: «...η επίδραση που οι ηγέτες έχουν (ή δύνανται να έχουν) στην κοινωνία τους»⁷⁴. Ενώ ο Ken Endo, θεωρεί ότι: «Εάν είναι να μας ενδιαφέρει η πολιτική ηγεσία είναι μόνο στο βαθμό στον οποίο οι ηγέτες θα μπορούσαν ν' αλλάξουν το ρου της ιστορίας...»⁷⁵. Σύμφωνα, επίσης, με τον Howard Gardner, βασική προϋπόθεση για την πλήρη ανάπτυξη της ηγεσίας αποτελεί η αναγκαιότητα συνεργασίας ανάμεσα σε ηγέτες και οπαδούς: «...για να οικοδομήσουν κάποιο είδος θεσμού ή οργάνωσης που θα ενσαρκώνει τις κοινές τους αξίες»⁷⁶.

γ) Στη διαπίστωση της διαχρονικής του παρουσίας στα πλαίσια των κυριότερων πολιτικών θεωριών που είναι άμεσα ή έμμεσα συνυφασμένες με το κοινωνικό φαινόμενο της πολιτικής ηγεσίας. Παρακολουθώντας τη διαχρονική εξελικτική πορεία της πολιτικής θεωρίας από τα πρώτα στάδια της ανθρώπινης κοινωνικής οργάνωσης μέχρι την κλασική αρχαιότητα, τον μεσαίωνα, τον διαφωτισμό, την βιομηχανική επανάσταση και έως

τις μέρες μας· μέσα από την πλατωνική «Πολιτεία», τον μακιαβελικό «Ηγεμόνα», τις αρχές τις εθνικής κυριαρχίας του J.Bodin, το «Λεβιάθαν» του Th.Hobbes, τον ωφελιμισμό του Bentham, την διαλεκτική του Hegel, τον ιστορικό υλισμό του Marx, την Οκτωβριανή επανάσταση του Β.Ι.Lenin· τους ελιτιστές, μαρξιστές και τους πλουραλιστές αναλυτές της ηγεσίας, καθώς και το πιο σύγχρονο θεωρητικό πλαίσιο συζήτησης γύρω από την παγκοσμιοποίηση, το φαινόμενο της ηγεσίας συσχετίστηκε, μεταξύ άλλων, με το ζητούμενο της επιδίωξης κοινωνικών ιδανικών, ατομικών και συνταγματικών δικαιωμάτων, κοινωνικών ελευθεριών, της ισονομίας, της δίκαιης κατανομής εισοδήματος, της εξάλειψης των ταξικών διαφορών, της εξουσιαστικής καταπίεσης και της κοινωνικής ευημερίας.⁷⁷ Δηλαδή, με την επιδίωξη στοιχείων που παραπέμπουν άμεσα σ' αυτό που μεταφράζεται ως κοινωνική αξία της ηγεσίας.

(IV) ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΞΟΥΣΙΑ-ΙΣΧΥΣ:

Η πολιτική εξουσία αποτελεί έννοια θεμελιώδους σημασίας για την ερμηνεία, την κατανόηση και τη χάραξη της πολιτικής, καθώς και έκφραση της πολιτικής ηγεσίας. Τόσο στις προκρατικές όσο και στις κρατικές κοινωνικές δομές, η πολιτική εξουσία –σ' όλες τις κοινωνικές εκδηλώσεις της– αποτέλεσε αντικείμενο της πολιτικής επιστήμης: «...γιατί είναι μέρος της εξουσίας, υπό την έννοια της ιστορικής της εξέλιξης και προοπτικής μέσα στην ανθρώπινη κοινωνία»⁷⁸.

Στην αρχαία ελληνική κλασική σκέψη και συγκεκριμένα στον Αριστοτέλη συναντά κανείς τη στενή σύνδεση ανάμεσα στην έννοια της πολιτικής κοινωνίας και στις έννοιες της –πολιτικής– εξουσίας, της κυβέρνησης, της κυριαρχίας και γενικότερα της εξουσιαστικής επιβολής.⁷⁹ Κατά τον μεσαίωνα ο N.Machiavelli στο έργο του, *Ο Ηγεμών*, εστίασε εξαιρετικά το ενδιαφέρον του στα ζητήματα εξουσίας. Επίσης, ο Th.Hobbes ανακήρυξε την εξουσία: «...ως ουσιώδη στην ανθρώπινη επιδίωξη για την αποφυγή του πόνου και την απόκτηση ευχαρίστησης»⁸⁰, ενώ ο K.Marx θεωρούσε την ιστορία της πολιτικής ως την έκφραση της κυρίαρχης κοινωνικής τάξης.

Στο σύγχρονο πλαίσιο της ανάλυσής της, η *πολιτική εξουσία* ορίζεται ως η: «...κάθε μορφή θεσμοποιημένης εξουσίας μέσα στην κοινωνία, που αναφέρεται στην «κυριαρχία» για την πραγματοποίηση, υπεράσπιση και προστασία των σκοπών της πολιτικής, την ενίσχυση των μέσων και των μεθόδων για την μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα της εξουσίας».⁸¹

Ο ορισμός που δίδεται από τον M.Weber για την πολιτική και για τον πολιτικό καταδεικνύει μια σχέση εννοιολογικής αλληλεξάρτησης ανάμεσα σε πολιτική και εξουσία: «...“πολιτική” για μας σημαίνει αγώνα για να μετάσχουμε στην εξουσία ή για να επηρεάσουμε τη διανομή της εξουσίας είτε μεταξύ κρατών είτε μεταξύ ομάδων μέσα σ’ ένα κράτος... όποιος κάνει πολιτική, επιδιώκει τη δύναμη – είτε τη δύναμη ως μέσον στην υπηρεσία άλλων σκοπών, ιδανικών ή εγωιστικών, είτε “τη δύναμη για τη δύναμη”, δηλαδή για ν’ απολαμβάνει το αίσθημα του γοήτρου, που δίνει η δύναμη»⁸². Παράλληλα, ο ίδιος υποστήριζε ότι κριτήριο για τον χαρακτηρισμό μιας κοινωνίας ως πολιτικής αποτελεί το: «...αν και κατά πόσο η εφαρμογή της τάξεως που έχει επιβάλλει εξασφαλίζεται κατά τρόπο νόμιμο μέσα σ’ ένα δεδομένο εδαφικό χώρο με την άσκηση και την απειλή της φυσικής βίας από το μέρος του κυβερνώντος προσωπικού»⁸³.

Στο σημείο αυτό διευκρινίζεται ότι στο πλαίσιο της εννοιολογικής κατασκευής της δημιουργικής πολιτικής ηγεσίας, αν και λαμβάνονται σοβαρά υπόψη οι προβληματισμοί που προκύπτουν γύρω από την ηθική υπόσταση του φαινομένου της ηγεσίας, εντούτοις, αποφεύγονται οι ακραίες τοποθετήσεις που άλλοτε «δαιμονοποιούν» την εξουσία και άλλοτε την αντιμετωπίζουν ως «αξιακά ουδέτερη» (value neutral) έννοια. Συνεπώς, για την αντιμετώπιση του διλήμματος που προκύπτει γύρω από το ζήτημα της εξουσίας «του καλού ή του κακού», αλλά και για την θεωρητική θωράκιση της εννοιολογικής κατασκευής της δημιουργικής πολιτικής ηγεσίας απέναντι στις ποικίλες μορφές κατάχρησης της πολιτικής εξουσίας προτάσσεται ως προαπαιτούμενο το στοιχείο της δημοκρατικής νομιμοποίησής της.

Οι θεωρητικές προσεγγίσεις που υπερθεματίζουν και ενισχύουν την πεποίθηση ότι η νομιμοποίηση της εξουσίας αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση, ώστε η εξουσία να είναι αποτελεσματική απαντώνται καθόλη, σχεδόν, την εξελικτική πορεία της πολιτικής φιλοσοφίας. Σύμφωνα με την πολιτική σκέψη του Κικέρωνα τονίζεται ότι, μπορεί η εξουσία να ασκείται από την κυβέρνηση, κατοικεί όμως στον λαό, ενώ ο J.J.Rousseau θεωρεί ότι: «...ο δυνατότερος δεν είναι ποτέ αρκετά δυνατός για να είναι αφέντης, εκτός εάν μεταμορφώσει την δύναμη σε δικαίωμα και την υπακοή σε καθήκον»⁸⁴. Στη σύγχρονη πολιτική σκέψη, μέσα από την έρευνα του ζητήματος της νομιμοποίησης της εξουσίας, επιδιώκεται η ανάλυση και η ερμηνεία των διαφορετικών μορφών διακυβέρνησης, καθώς και οι λόγοι για τους οποίους διατηρούνται σταθερά ή καταρρέουν τα πολιτικά συστήματα.⁸⁵ Σύμφωνα με τους John French και Bertram Raven: «η νομιμοποιημένη δύναμη, η οποία βασίζεται στην αντίληψη των οπαδών ότι ο

ηγέτης έχει το νόμιμο δικαίωμα ή την εξουσία ν' ασκεί επιρροή επάνω τους...», αποτελεί μια από τις πέντε βάσεις της εξουσίας.⁸⁶ Η σημασία της νομιμοποίησης της πολιτικής εξουσίας θεωρείται σχεδόν δεδομένη διότι όπως επισημαίνεται: «...το είδος της εξουσίας η άσκηση της οποίας εξαρτάται από την νομιμοποίησή της φαίνεται ν' αποτελεί το πλέον κυρίαρχο στοιχείο. Η ευρέως νομιμοποιημένη εξουσία που αποκαλείται και "ολοκληρωμένη εξουσία" (integrative power), φαίνεται ότι αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση, ώστε η εξουσία να είναι αποτελεσματική»⁸⁷.

Στο πλαίσιο της δημιουργικής πολιτικής ηγεσίας, η πολιτική εξουσία υπακούει στην αρχή της δημοκρατικής νομιμοποίησης ή αλλιώς στην αρχή της «εξουσίας των πολλών» και αποβλέπει ταυτόχρονα στην προώθηση του «κοινού συμφέροντος» με την αριστοτελική έννοια του όρου⁸⁸. Συνεπώς, αυτό σημαίνει ότι οποιαδήποτε μορφή εξουσίας καταστρατηγεί την αρχή της δημοκρατικής νομιμοποίησης και εμπίπτει σε αυταρχικά και ολοκληρωτικά καθεστώτα τα οποία εκμηδενίζουν τη συλλογική δημοκρατική βούληση, τα ατομικά δικαιώματα και το κράτος δικαίου δε θα μπορούσε να απευθύνεται στο είδος της δημιουργικής πολιτικής ηγεσίας.

Συνοψίζοντας, τονίζεται ότι η έννοια της πολιτικής εξουσίας-ισχύος είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με το φαινόμενο της ηγεσίας, παραμένει ένα από τα κυριότερα και θεμελιώδη ζητήματα μελέτης της πολιτικής επιστήμης και καταλαμβάνει κεντρική θέση στη λειτουργία και εξέλιξη της κοινωνίας, ενώ παράλληλα δίνει τη δυνατότητα στην ηγεσία που την κατέχει και την ασκεί, να καθορίζει τους στόχους και τα μέσα για την επίτευξή τους. Δηλαδή, τη δυνατότητα να χαράσσει πολιτική, αλλά και να την εφαρμόζει στο πλαίσιο της κοινωνικής οργάνωσης. Η δημοκρατική νομιμοποίηση της εξουσίας, η ανάδειξη και η προώθησή της αποτελούν σημαντικά πολιτικά ζητούμενα στη σύγχρονη πολιτειακή οργάνωση, αλλά και απαραίτητο χαρακτηριστικό στοιχείο στο μοντέλο της *δημιουργικής πολιτικής ηγεσίας*.

3. Επίλογος

Ολοκληρώνοντας το συλλογισμό που αναπτύχθηκε στο παρόν άρθρο υπογραμμίζεται ότι στη διάρκεια της ιστορικής πορείας του Ευρωπαϊκού Εγχειρήματος αναδείχθηκαν κατά καιρούς ηγετικές φυσιογνωμίες –όπως π.χ. οι J.Monnet, R.Schuman, Ch.DeGaulle, C.Adenauer, Fr.Mitterrand,

V.Brand, H.Schmitt, καθώς και A.Spinelli, W.Hallstein και J.Delors– που σύνδεσαν τα ονόματά τους με συγκεκριμένες δράσεις και οράματα καθοριστικά για το μέλλον της Ευρώπης, λειτουργώντας αποφασιστικά και δημιουργικά στην αντιμετώπιση των κρίσεων που έπληξαν τη διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.

Παρόλα αυτά, εστιάζοντας στην εικόνα που παρουσιάζει η σημερινή ηγεσία της ΕΕ στο κατώφλι του 21ου αιώνα και ιδιαίτερα μέσα στη δίνη μιας παγκόσμιας οικονομικής κρίσης καταλήγει κανείς σε μια σειρά μάλλον δυσάρεστων συμπερασμάτων. Τα συμπεράσματα αυτά προκύπτουν εύλογα μέσα από την ανάλυση ορισμένων μόνον –αλλά ενδεικτικών του κλίματος– από τις σημαντικότερες προκλήσεις με τις οποίες έρχεται αντιμέτωπη η ευρωπαϊκή ηγεσία, τη στάση της σε ότι αφορά την αντιμετώπισή τους, αλλά ιδιαίτερα τη διαχρονική αδυναμία της να γεφυρώσει το χάσμα που υφίσταται μεταξύ αυτής και του ευρύτερου ευρωπαϊκού κοινωνικού συνόλου σε ζητήματα διακυβέρνησης της ΕΕ και συμμετοχής στη χάραξη της πορείας της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Συνεπώς, μάλλον τείνει να συμφωνήσει κανείς με την άποψη του πρώην προέδρου της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, J.Delors, ότι: «Δεν υπάρχει πια για την Ευρώπη εκείνη η πίστη που διακατείχε μεγάλους πολιτικούς ηγέτες και τους επέτρεπε να κινούν βουνά»⁸⁹.

Η διαπίστωση γύρω από το έλλειμμα της ευρωπαϊκής ηγεσίας οδηγεί μοιραία σε ερωτήματα σχετικά με την αναγκαιότητα ενός εναλλακτικού μοντέλου ηγεσίας το οποίο θα προσεγγίζει με αξιώσεις τα αιτήματα και τις ανάγκες μιας εξελισσόμενης –ευρωπαϊκής– κοινωνίας του 21ου αιώνα, ενώ παράλληλα θ' ανταποκρίνεται με επάρκεια στις επιταγές για μια ισχυρή διεθνή παρουσία. Όπως προέκυψε από την ανάλυση που προηγήθηκε, μια καινοτόμος πρόταση αναφορικά με αυτό το εναλλακτικό μοντέλο ηγεσίας αποτελεί το αντίστοιχο της *δημιουργικής πολιτικής ηγεσίας*.

Ολοκληρώνοντας, οφείλει να διευκρινισθεί από την γράφουσα ότι η πρόταση γύρω από το εναλλακτικό θεωρητικό μοντέλο της δημιουργικής πολιτικής ηγεσίας στην ΕΕ, που παρουσιάστηκε στο παρόν άρθρο, είναι απαλλαγμένη από την αυταπάτη ότι αυτό καθαυτό το εναλλακτικό μοντέλο ηγεσίας δύναται ν' αποτελέσει «πανάκεια» στα αδιέξοδα και στις προκλήσεις που αντιμετωπίζει σήμερα η ευρωπαϊκή ηγεσία. Αυτό, άλλωστε, δεν το έχει καταφέρει κανένα από τα γνωστά μοντέλα ηγεσίας μέχρι σήμερα διότι το φαινόμενο της ηγεσίας μέσα από τον άμεσο, άρρηκτο και διαλεκτικό συσχετισμό τον κοινωνικό σχηματισμό⁹⁰, εμπλέκεται σε μια διαδικασία διαρκούς αλληλεξάρτησης με την εξέλιξη των κοινωνικών δομών. Το εναλλακτικό μοντέλο της δημιουργικής ηγεσίας αναφέρεται κυ-

ρίως, στις δεδομένες κοινωνικές δομές των τελευταίων ετών ενός «υπό κατασκευήν» Ευρωπαϊκού Οικοδομήματος, καθώς και στα αιτήματα που αυτές επιτάσσουν, ενώ η διάρκεια και η εγκυρότητά του αναμένεται να δοκιμαστούν στο χρόνο.

Τέλος, υπογραμμίζεται ότι η σκοπιμότητα γύρω από την πρόταση της εννοιολογικής κατασκευής της δημιουργικής πολιτικής ηγεσίας ενισχύεται περαιτέρω από το επιχείρημα της υιοθέτησης του θεωρητικού πλαισίου της *δημιουργικότητας* ως εναλλακτικής πρότασης στα προβλήματα που σχετίζονται με την ανθρώπινη πρόοδο και εξέλιξη. Άλλωστε, όπως τονίζεται χαρακτηριστικά: «...Η έρευνα γύρω από τη δημιουργικότητα βρίσκεται στη πρώτη γραμμή των σύγχρονων ορθολογικών ζητημάτων [contemporary rational inquiry], διότι δύναται να ρίξει φως σε σημαντικά πεδία, στις ιδιαίτερες περιοχές της συμπεριφορικής επιστήμης και της φιλοσοφίας και ακόμη βαθύτερα διότι αφορά ένα θέμα που είναι συνδεδεμένο με την ανθρώπινη επιβίωση: την κατανόηση και την βελτίωση του ανθρώπου και του κόσμου σε μία εποχή, όπου τα συμβατικά μέσα κατανόησης και βελτίωσης φαντάζουν ξεπερασμένα και αναποτελεσματικά»⁹¹.

Βιβλιογραφία

Ελληνική

- Αντωνακόπουλος, Α., *Εισαγωγή στην πολιτική επιστήμη*, Αθήνα-Κομοτηνή, Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1984.
- Αριστοτέλης, *Άπαντα, Πολιτικά* (βιβλία Γ', Δ', Ε'), Κάκτος(επιμ. εκδ.), Αθήνα, 1993.
- Βανταράκης, Ε., «Μια φιλοσοφία για τη Δημιουργία», στο εκδ. Όμιλος Φίλων του Κορνήλιου Καστοριάδη & Έψιλον/Βιβλία, *Ψυχή, Λόγος, Πόλις. Αφιέρωμα στον Κορνήλιο Καστοριάδη*, Έψιλον/Βιβλία, Αθήνα, 2002.
- Βέμπερ, Μ., *Η Πολιτική ως Επάγγελμα*, β'εκδ., (εισαγωγή και μετάφραση Μιχαήλ Γ. Κυπραίου), Αθήνα, Παπαζήσης, 1987.
- Διαμαντόπουλος, Θ., *Η Έννοια της Εξουσίας στη Σύγχρονη Πολιτική Επιστήμη: Απόπειρα ενός Λειτουργικού Ορισμού*, Αθήνα-Κομοτηνή, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1985.

Μαρία Γ. Λιοζίδου

- Ήφαιστος, Π., Κοσμοθεωρητική Ετερότητα και Αξιώσεις εθνικής κυριαρχίας. Ευρωπαϊκή άμυνα, ασφάλεια και πολιτική ενοποίηση, Αθήνα, Ποιότητα, 2001.
- Θερμός, Ηλ., *Ο ηγέτης. Μελέτη στο φαινόμενο της ηγεσίας*, Αθήνα, 1977.
- Κασιούρας, Δ.Γ., επιμ., *Σύντομο Κοινωνικοπολιτικό Λεξικό*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1995.
- Καστοριάδης, Κ., *Η φανταστική θέσμιση της κοινωνίας*, μτφρ. Σ.Χαλικιάς, Γ.Σπαντιδάκη, Κ.Σπαντιδάκη, εκδ. Ράππα, Αθήνα, 1981.
- Κουσκουβέλης, Ηλ.Ι., *Λήψη Αποφάσεων, Κρίση και Διαπραγμάτευση Θεωρία και Πράξη*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1997.
- Κουτσούκης, Κλ., *Η πολιτική ηγεσία. Θεωρία, συγκριτική έρευνα του πολιτικού προσωπικού και ανάλυση των πολιτικών ηγετών*, Αθήνα, Εκδ. Ε. Αναστασίου, 1990.
- Κουτσούκης, Κλ., Πολιτική Ηγεσία – Ηγέτες: Ταυτότητα – Προσωπικότητα – Συμπεριφορά. Εισαγωγή στη θεωρία, τις μεθοδολογικές προσεγγίσεις και την εμπειρική έρευνα, β' αναθεωρημένη έκδοση, Αθήνα, Εκδόσεις Ε.Α. Αναστασίου, 2001.
- Λιοζίδου, Μ., Ηγεσία και Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση: Αναζήτηση Εναλλακτικών Μορφών Δημιουργικής Ηγεσίας, διδακτορική διατριβή που υποβλήθηκε στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2006.
- Μαρκής, Δ., *Η κατασκευή της Ευρώπης, παραδοξολογίες της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης*, Αθήνα, Κριτική, 2000.
- Παναγόπουλος, Επ., *Οι Ελληνικές ρίζες του Αμερικανικού Συντάγματος*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1996.
- Πλάτων, *Πολιτεία*, μετ. Ν.Μ.Σκουτερόπουλος, Αθήνα, ΠΟΛΙΣ, 2002.
- Ρεζέ Μοσταφά/Φίλιπς Ρέι, *Επαναστάτες. Από τον Κρόμγουελ ως τον Ροβεσπιέρο και από τον Λένιν στον Τσε Γκεβάρα*, πρόλογος-επιμέλεια ελληνικής έκδοσης: Κλ. Κουτσούκης, (μετ. Αιμιλία Παπαδημητρίου), Αθήνα, Φιλίστωρ, 1999.
- Τομαρά-Σιδέρη, Μ., *Η Ελληνική Τοπική Αυτοδιοίκηση: Κοινότητα βίου, κράτος, πολιτική*, Παπαζήσης, 1999.
- Φρομ, Έριχ, *Αναλυτική Κοινωνιοψυχολογία*, Αθήνα, Επίκουρος, 1975.

Ξενόγλωσση

- Bottomore, T.B., *Ελίτ και Κοινωνία*, μετ. Θ. Μπανούση, Αθήνα, ΕΚΔΟΣΕΙΣ 70, 1982.

- Gardner, H., *Ηγετικές Προσωπικότητες. Μια Ανατομία της Ηγεσίας*, Αθήνα, Singular Publications, 1996.
- Ackerman, B., *The Future of Liberal Revolution*, New Haven, Yale University Press, 1992.
- Barker, E., *The Politics of Aristotle*, New York, Oxford University Press, 1962.
- Blondel, J., *Political Leadership: Towards a General Analysis*, London, Sage, 1987.
- Bogdador, V., *Constitutions in Democratic Politics*, Aldershot, Gower, 1988).
- Bogdador, V., «The European Union, the Political Class and the People», στο Hayward, J. επιμ. εκδ., *Elitism, Populism and European Politics*, Oxford, Clarendon Press, 1996.
- Dahl, R.A., *Who Governs?*, New Haven, Connecticut, 1961.
- Eisenstadt, S., *Max Weber: Charisma and institution building*, Chicago, 1968.
- Endo, K., *The Presidency of the European Commission under Jacques Delors. The Politics of Shared Leadership*, Basingstoke, Macmillan Press Ltd., 1999.
- Evans, P./Jacobson H./Putnam R., (επιμ. εκδ.), *Double-Edge Diplomacy: International Bargaining and Domestic Politics*, Berkeley, University of California Press, 1993.
- French J.R.P./ Raven, B., *The Bases of Social Power*, Darwin Cartwright, 1959.
- Guntern, G., *The Challenge of Creative Leadership*, London, Shepherd-Walwyn Ltd., 1997.
- Hayward, J., *Elitism, Populism and European Politics*, Oxford, Clarendon Press, 1996.
- Hook, S., *The Hero in History*, 4η έκδ., Boston, Beacon Press, 1962.
- Johnson, D.M., *Systematic introduction to the psychology of thinking*, Harper & Row, 1972.
- Koestler, A., *The act of creation*, 1964.
- Krieger, J., *The Oxford Companion to politics of the world*, Oxford University Press, 1993.
- Monnet, J., *Memoirs*, Paris, Fayard, 1976.
- Morgan, R., «The European Community: The Constitution of a Would-be Polity», στο V.Bogdador, *Constitutions in Democratic Politics*, Aldershot, Gower, 1988.
- Rothenberg A./Hausman, C. R., *The Creativity Question*, Durham, Duke University Press, 1976.
- Rousseau, Jean Jacques, *The Social Contract and Discourses*, London, J.M.Dent, 1993.
- Searing, D.D., «Models and Images of Man and Society in Leadership Theory»,

Μαρία Γ. Λιοζίδου

- στο Page, G.D., επιμ. εκδ., *Political Leadership. Readings from an Emerging Field*, New York, The Free Press, 1972.
- Slater, M., «Political Elites, Popular Indifference and Community Building», στο Nelsen, B.F./Stubbs, A.C-G., *The European Union: Readings on the Theory and Practice of European Integration*, 2η εκδ., Basingstoke, Macmillan Press Ltd., 1998
- Wallace, W./Smith, J., «Democracy or Technocracy? European Integration and the Problem of Popular Consent», στο Hayward, J., *Elitism, Populism and European Politics*, Oxford, Clarendon Press, 1996.
- Weber, M., *Economy and Society*, Berkeley, University of California Press, 1978.
- Weber, M., *The Theory of Social and Economic Organization*, μετ. A.M.Henderson και Talcott Parsons, New York, Oxford University Press, 1947.
- Weiler, J.H., «After Maastricht: Community Legitimacy in Post-1992 Europe», στο Adams, W.J., επιμ.εκδ., *Singular Europe: Economy and Polity of the European Community after 1992*, University of Michigan Press, 1993.
- Weiler, J.H./Haltern, U.R./Mayer, F.C. «European Democracy and Its Critique», στο Hayward, J., επιμ.εκδ., *The Crisis of Representation in Europe*, Frank Cass, 1995.
- Youlk, G., *Leadership in Organizations*, New Jersey, Englewood Cliffs, Prentice Hall Inc., 1981.

Έγγραφα της ΕΕ

- Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, *Ευρωπαϊκή Διακυβέρνηση – Μια Λευκή Βίβλος*, COM(2001) 428 (τελικό), (2001/C287/01), Επίσημη Εφημερίδα των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, 12.10.2001.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή, *Ατζέντα 2000: 1. Για μια ισχυρότερη και διευρυμένη Ευρώπη*, Τόμος Ι, COM (97) 2000, Αρ. Καταλόγου: CB-CO-97-379-GR-C, Λουξεμβούργο, Υπηρεσία Επίσημων Εκδόσεων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή, *Έκθεση της Επιτροπής για την Ευρωπαϊκή Διακυβέρνηση*, Λουξεμβούργο, Υπηρεσία Επίσημων Εκδόσεων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, 2003.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή, *Η συμβολή της Επιτροπής κατά την περίοδο προβληματισμού και πέραν αυτής: Σχέδιο Δ για δημοκρατία, διάλογο και δημόσια συζήτηση και Λευκή Βίβλος για μια ευρωπαϊκή πολιτική επικοινωνίας*, Ανακοίνωση της Επιτροπής προς το Συμβούλιο, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, την Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή και την

- Επιτροπή των Περιφερειών, C 229, 22.9.2006, σ. 67- 71.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή, «Περιφερειακή Πολιτική, Ενημερωτική Επιστολή αριθμ. 68», *INFOREGIONEWS*, (Οκτώβριος), 1999.
- Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, *Συμπεράσματα της Προεδρίας, Λάκεν, 14-15/12/2001*, doc.SN 300/1/01, REV1.
- Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, *Τα Συμπεράσματα του Συμβουλίου της ΕΕ της 21/22 Ιουνίου 2007*, 11177/1/07, REV 1, CONCL 2, Brussels, 20/7/2007, σ. 15).
- Συνθήκη της Νίκαιας, Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, C 80, 10/3/2001.
- Συνθήκη της Λισσαβόνας για την Τροποποίηση της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση και της Συνθήκης Περί Ιδρύσεως της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, C 306, 17.12.2007.
- European Commission, *Mid-term Review of the Sixth Community Environment Action Program*, Commission Staff Working Document, SEC (2007) 546/2, Brussels, σ. 18-21.
- European Commission, Speech by President Delors - At the Inaugural Meeting of the Committee of the Regions - Brussels, 9 March 1994. Reference: Speech/94/21, Date: 9/3/1994.
- Eurostat Press Office, Eurostat-Indicators, News Release 149/2007, 31/10/2007, δημοσιευμένο κείμενο στη διαδικτυακή σελίδα της Eurostat <http://ec.europa.eu/eurostat>, Σεπτέμβριος 2007.

Αρθρογραφία

- Γιαννόπουλος, Π., «Περί Ηγεσίας», περ., *ΔΙΑΒΑΖΩ*, τ.276, 1/12/1991, σ. 61-67.
- Ευσταθιάδη, Στ., «“Το μπαϊράκι” που ξεσήκωσε τον Πρόντι», *ΤΟ ΒΗΜΑ*, 23/02/2003, σ. Α10.
- Εφημερίδα, *The New York Times*, 20.03.04, σ. 2.
- Εφημερίδα, *Καθημερινή*, Wallstrom, M., «Η Ευρώπη προσφέρει προστιθέμενη αξία», 16/10/2004, σ.20.
- Θερμός, Ηλ., «Θεωρία και Τυπολογίες της Χαρισματικής Ηγεσίας», περιοδικό *ΔΙΑΒΑΖΩ*, τεύχος 276, (Δεκέμβριος, 1991), σ. 55-63.
- Θερμός, Ηλ., «Τα προλεγόμενα της ΟΜΟΝΟΙΑΣ του Μ.Αλεξάνδρου», (ανάτυπο), *Επιθεώρησης Κοινωνικών Ερευνών*, τ.(21-22), (Ιούλιος-Δεκέμβριος), (γ΄-δ΄ τριμήνου), 1974.
- Κιοσσέ, Χ., «Ευρώπη: μια ιδέα υπό κατασκευήν», *Καθημερινή*, 24-9-2000, σ. Β 4-5.
- Κουτσούκης, Κλ., «Η παθολογία των ηγετών. Η μεταμόρφωση του ηγέτη και η

Μαρία Γ. Λιοζίδου

- αναμόρφωση της κοινωνίας – Μια πρώτη τυπολογική προσέγγιση», περ. *ΔΙΑΒΑΖΩ*, τ.276, (Δεκέμβριος), 1991, σ. 90-94.
- Μικρογιαννάκης, Εμμ., «Ηγεσία», περ. *ΔΙΑΒΑΖΩ*, τ. 276, 11/12/1991, σ. 46-53.
- Παπαδάκης, Ε., «Έλλειμμα πρωτοπορίας στην Ευρώπη», εφημ., *Καθημερινή*, 19-10-2003, σ. 13.
- Τσουκαλάς, Κ., «Έχει παγκόσμιο ρόλο η Ευρώπη;», *ΤΟ ΒΗΜΑ*, 13.3.03, σ. Α43-44.
- Χατζηστεφάνου, Α., στο ένθετο περιοδικό «Κ», *Καθημερινή*, 10.08.2003, σ. 3.
- Amabile, T.M., «How to kill creativity», *Harvard Business Review*, vol.76(5), σ. 45-79.
- Drake, H., «Political leadership and the European Integration: The Case of Jacques Delors», *West European Politics*, vol. 18, (January), 1995, σ. 140-160.
- Gonzalez, F., «European Union and Globalization», *Foreign Policy*, (Summer '99), σ. 26-43.
- Guilford, J.P., «Creativity: Retrospect and Prospect», *Journal of Creative Behaviour*, vol. 4, 1970, σ. 149-168.
- Hoffman, S., «The sum of it's parts», *Foreign Policy*, (Summer '99), σ. 28-41.
- Keren, M., «Moses as a Visionary Realist», *International Political Science Review*, vol. 9 (1), 1988, σ. 71-84.
- Klein, J., «Ποιος διοικεί τελικά τον κόσμο;», άρθρο της εφημ. *The Guardian* δημοσιευμένο στην εφημ., *Καθημερινή*, 30.6.02, σ. 26.
- Lamy, P., «Europe and the Future of Economic Governance», *Journal of Common Market Studies*, vol. 42(1), (March), 2004, σ. 5-21.
- Longo, M., «European Integration: Between Micro-Regionalism and Globalism», *Journal of Common Market Studies*, vol. 41(3), (June), 2003, σ. 475-494.
- Mackinnon, D.W., «The Nature and Nurture of Creative Talent», *American Psychologist*, vol. 17, 1962, σ. 484-495.
- Mjoset, L., «Understanding of Theory in the Social Sciences», ARENA, WP 99/3, 1999.
- Norman, P., «EU must earn people's trust», στην ηλεκτρονική ιστοσελίδα της εφημερίδας *Financial Times*: www.news.ft.com/cms, διαθέσιμο την 30-5-2005.
- O' Brien, D., «The EU constitution: The silver linings of defeat», *International Herald Tribune*, 31-5-2005.
- Rustow, D.A., «Introduction to the Issue Philosophers and Kings: Studies in Leadership», *Journal of the American Academy of Arts and Science*, (Summer Issue), 1968, σ. 683-684.
- Tavares, Cynthia/ Thomas, Geoffrey, «Crime and Criminal Justice», *Statistics in Focus*, vol.15/2007, Official Publication of the European Communities.

Ηλεκτρονικές διευθύνσεις

http://en.wikipedia.org/wiki/Political_power.

<http://www.canvasopedia.org/content/canvasopedia/dictionary.htm>.

<http://www.wikipedia.org/wiki/Creativity>.

www.tcs.ac/FAQ/FAQShortGlossary.html.

www.equivalence.com/labor/lab_vf_glo_shtml.

<http://ec.europa.eu/eurostat>.

<http://www.news.ft.com/>.

Σημειώσεις

1. Σύμφωνα με τις ιδρυτικές συνθήκες της ΕΕ, την διαχρονική πρακτική της διαδικασίας λήψης αποφάσεων στους κόλπους της, αλλά και τη σχετική βιβλιογραφία αναφορικά με την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση (βλ. ενδεικτικά: Drake, H., «Political Leadership and European Integration: The case of Jacques Delors», *West European Policy*, v.18, (Jan.), 1995, σ. 140) προκύπτει ότι η ευρωπαϊκή πολιτική ηγεσία φαίνεται να έχει πρωτίστως δομική φύση συνδεδεμένη τόσο με εθνικές μορφές (π.χ. Σ. Ντεγκόλ, Κ. Άντεναουερ κ.α.), όσο και με υπερεθνικές μορφές (π.χ. Αλτιέρο Σπινέλλι, Ζαν Μονέ, Ζακ Ντελór κ.α.). Αυτή η διττή φυσιογνωμία του φαινομένου της ευρωπαϊκής ηγεσίας, η οποία κινείται ανάμεσα στο εθνικό και το υπερεθνικό στοιχείο, αντανακλάται κυρίως στην λειτουργία των θεσμικών οργάνων διακυβέρνησής της. Θεσμοί όπως το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο και το Συμβούλιο των Υπουργών της ΕΕ δηλώνουν τον διακυβερνητικό-εθνικό χαρακτήρα της ευρωπαϊκής θεσμικής ηγεσίας και αποτελούν πεδίο έκφρασης των νομιμοποιημένων εκπροσώπων των εθνικών κρατών μελών. Αντίστοιχα, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, το Ευρωκοινοβούλιο και το Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων αποτελούν τους κύριους εκφραστές της ευρωπαϊκής υπερεθνικής ηγεσίας, καθένας από τους οποίους απολαμβάνει διαφορετικό βαθμό δημοκρατικής νομιμοποίησης.

2. Ευρωπαϊκή Επιτροπή, *Ευρωπαϊκή Διακυβέρνηση – Μια Λευκή Βίβλος*, COM(2001) 428 (τελικό), Επίσημη Εφημερίδα των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, (2001/C287/01), 12.10.2001, σ.7.

3. Στο ίδιο.

4. Όπως τονίζει χαρακτηριστικά ο T.B.Bottomore: «...η διατήρηση και ειδικότερα η ανάπτυξη και βελτίωση, ενός δημοκρατικού συστήματος διακυβέρ-

νησης δεν εξαρτάται πρωταρχικά από την ενθάρρυνση του ανταγωνισμού ανάμεσα σε μικρές ομάδες ελίτ, που οι δραστηριότητές τους υπόκεινται στην παρατήρηση ή τον έλεγχο των πολιτών, αλλά από τη δημιουργία και καθιέρωση συνθηκών όπου η μεγάλη πλειοψηφία των πολιτών, αν όχι όλοι οι πολίτες, μπορεί να παίρνει μέρος στη λήψη εκείνων των σημαντικών κοινωνικών αποφάσεων που επηρεάζουν σημαντικά τις ζωές τους –για την εργασία, την τοπική αυτοδιοίκηση και το έθνος– και όπου ελαττώνεται στο μικρότερο δυνατό βαθμό η διάκριση ανάμεσα στις ελίτ και τις μάζες». Bottomore, T.B., *Ελίτ και Κοινωνία*, μετ. Θ. Μπανούση, Αθήνα, ΕΚΔΟΣΕΙΣ 70, 1982, σ. 160.

5. Όπως υποστηρίζεται: «οι θεμελιωτές της Ευρωπαϊκής Κοινότητας ήταν αρκετά προνοητικοί, ώστε να προβλέψουν πως η μακροχρόνια επιβίωσή της, σε δημοκρατικό καθεστώς, εξαρτάται από τη νομιμοποίησή της από το γενικό σύνολο του (ευρωπαϊκού) λαού» (βλ. Slater, M., «Political Elites, Popular Indifference and Community Building», στο Nelsen, B.F./Stubbs, A.C – G., *The European Union: Readings on the Theory and Practice of European Integration*, 2η εκδ., Basingstoke, Macmillan Press Ltd., 1998, σ. 157).

6. Υπογραμμίζεται ότι το ερώτημα αυτό δύναται ν' αφορά τόσο στο ιδιαίτερο και υπό ολοκλήρωση ευρωπαϊκό περιβάλλον όσο και σε κάθε άλλο εθνικό ή υπερεθνικό κρισιακό κοινωνικό περιβάλλον.

7. Για σχετικές αναλύσεις γύρω από το ζήτημα της θεωρίας στις κοινωνικές επιστήμες βλ. Mjoset, L., «Understanding of Theory in the Social Sciences», ARENA, WP 99/3, 1999.

8. Στο ίδιο, όπ. παρ. σ. 4.

9. Βλ. *Έκθεση της Επιτροπής για την Ευρωπαϊκή Διακυβέρνηση*, Υπηρεσία Επίσημων Εκδόσεων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Λουξεμβούργο, 2003, σ. 8-10, 33.

10. Σε γενικές γραμμές η συμμετοχή των ευρωπαίων πολιτών στη δημόσια διαβούλευση ήταν πολύ περιορισμένης εκτάσεως, γεγονός που τόνισε περαιτέρω το έλλειμμα της λαϊκής συμμετοχής στην ευρωπαϊκή διακυβέρνηση.

11. *Έκθεση της Επιτροπής για την Ευρωπαϊκή Διακυβέρνηση*, όπ.παρ.

12. *Ευρωπαϊκή Διακυβέρνηση – Μια Λευκή Βίβλος*, όπ.παρ., σ. 7.

13. Στο ίδιο.

14. Βέβαια, η γενικευμένη δυσaráσκεια και η απογοήτευση των ευρωπαίων πολιτών που οδήγησε στην καταψήφιση της Συνθήκης για τη θέσπιση Συντάγματος για την Ευρώπη σε χώρες, όπως η Γαλλία και η Ολλανδία, που ανήκουν παραδοσιακά στον «φιλοευρωπαϊκό» άξονα αποθάρρυνε ακόμα περισσότερο τη λύση του δημοψηφίσματος και σε άλλες χώρες μέλη οι οποίες στην πλειοψηφία τους προτίμησαν να επικυρώσουν τη συνθήκη στα εθνικά κοινοβούλια. Άλλωστε, μετά από τη ηχηρή άρνηση των Γάλλων και των Ολλανδών

το εγχείρημα για τη θέσπιση ενός, οιασδήποτε, ευρωπαϊκού συντάγματος είχε ήδη περάσει στα «αζήτητα», οδηγώντας τελικά στη θέσπιση της όχι και τόσο φιλόδοξης Συνθήκης της Λισαβόνας.

15. Σχετικά με τις απόψεις που αξιώνουν έναν ενεργό ρόλο στο πλαίσιο των διεθνών εξελίξεων γύρω από θέματα διεθνούς τρομοκρατίας και παγκόσμιας ειρήνης βλ. ενδεικτικά: Lamy, P., «Europe and the Future of Economic Governance», *Journal of Common Market Studies*, v. 42(1), March, 2004, σ.6, επίσης, Klein, J., «Ποιος διοικεί τελικά τον κόσμο;», *The Guardian*, στην *Καθημερινή*, 30.6.02, σ.26 και Τσουκαλάς, Κ., «Έχει παγκόσμιο ρόλο η Ευρώπη;», *ΤΟ ΒΗΜΑ*, 13.4.03, σ. Α43-44.

16. Σε ότι αφορά το μέγεθος και τη σημασία των κλιματικών αλλαγών στο οικοσύστημα αλλά και την ελλιπή ανάληψη δράσης σ' ευρωπαϊκό και παγκόσμιο επίπεδο βλ. ενδεικτικά European Commission, *Mid-term Review of the Sixth Community Environment Action Program*, Commission Staff Working Document, SEC (2007) 546/2, Brussels, σ. 18-21.

17. Wallström, M., «Η Ευρώπη προσφέρει προστιθέμενη αξία», *Καθημερινή*, 16/10/2005, σ. 20.

18. Ανακοίνωση της Επιτροπής προς το Συμβούλιο, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, την Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή και την Επιτροπή των Περιφερειών, *Η συμβολή της Επιτροπής κατά την περίοδο προβληματισμού και πέραν αυτής: Σχέδιο Δ για δημοκρατία, διάλογο και δημόσια συζήτηση και Λευκή Βίβλος: για μια ευρωπαϊκή πολιτική επικοινωνίας*, C 229, 22.9.2006, σ. 67- 71.

19. Οι όροι «Ευρώπη» και «Ευρωπαίος», όπως διαμορφώθηκαν στο πέρασμα των αιώνων, αν και χαρακτηρίζονται ως αρκετά δυσπροσδιόριστοι, γενικοί έως ασαφείς και προβληματικοί, εντούτοις αξιώνουν διαχρονικά το στοιχείο της καινοτομίας. Όπως επισημαίνει η Ε.Αρβελέρ: «η οποιαδήποτε απάντηση στο ερώτημα τι είναι Ευρωπαίος δεν μπορεί ποτέ να καλύψει την πολυμορφία, το πολυδιάστατο και την ποικιλία των ανθρώπων που, είτε θεωρούν τον εαυτό τους Ευρωπαίο, είτε θεωρούνται από τους άλλους Ευρωπαίοι...». Υποστηρίζει δηλαδή, ότι «...αν δεχθεί κανείς την πολυμορφία της Ευρώπης – Ευρώπη σλαβική, Ευρώπη ορθόδοξη, προτεσταντική, καθολική, Βόρεια και Νότια Ευρώπη, Ευρώπη της ελιάς και Ευρώπη του αμπελώνα για παράδειγμα – καταλήγει μοιραία να δεχθεί ότι η έννοια Ευρώπη είναι μια ιδέα υπό κατασκευή» (βλ. απόσπασμα από συνέντευξη που παραχώρησε η Ελένη Αρβελέρ στην Χαρά Κιοσσέ με τίτλο: «Ευρώπη: μια ιδέα υπό κατασκευή», *ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*, 24/9/2000, σ. Β 4-5.

20. Βλ. παραπάνω σημείωση 1.

21. Για περισσότερη ανάλυση γύρω από την ανάλυση της διαδικασίας λή-

Μαρία Γ. Λιοζίδου

ψης αποφάσεων της ΕΕ βλ. στο Μαρία Λιοζίδου, *Ηγεσία και Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση: Αναζήτηση Εναλλακτικών Μορφών Δημιουργικής Ηγεσίας*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2006, σ. 266-271. Για περαιτέρω ανάλυση γύρω από το ζήτημα της διαδικασίας λήψης αποφάσεων βλ. Κουσκουβέλης, Ηλ.Ι., *Λήψη Αποφάσεων, Κρίση και Διαπραγμάτευση Θεωρία και Πράξη*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1997.

22. Πρόκειται αφενός για τον προβληματισμό της Ευρωπαϊκής ηγεσίας γύρω από τη διαμόρφωση του πολιτικού βίου και του ευρωπαϊκού πολιτικού χώρου της ΕΕ μετά τη διεύρυνση, όπως αυτός διατυπώθηκε στην Κοινή Δήλωση του Λάκεν (βλ. σχετικό έγγραφο του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου: doc.SN 300/1/01 REV 1, σ.1) και αφετέρου για τη γενικότερη ετερογένεια που επήλθε στη σύνθεση της ΕΕ μετά την τελευταία μαζική είσοδο των νέων χωρών μελών η οποία αν και ήταν αναμενόμενη, εντούτοις οδήγησε μοιραία σε σκέψεις σχετικά με τις νέες ευρωπαϊκές ισορροπίες.

23. Το ζητούμενο αυτό αναφέρεται κυρίως στις αξιώσεις της ευρωπαϊκής κοινής γνώμης για πιο δυναμικό και πρωταγωνιστικό ρόλο της ΕΕ σε ζητήματα διεθνών κρίσεων όπως αυτό εκφράστηκε στη διαμαρτυρία για το γεγονός της παθητικής στάσης «ουραγού των ΗΠΑ» που τήρησε η ΕΕ κατά τη διάρκεια του πολέμου στην πρώην Γιουγκοσλαβία και στο Ιράκ, αλλά και από την στάση που τήρησε στα πλαίσια των πολεμικών επεμβάσεων σε Αφγανιστάν και Ιράκ, όπου παρουσιάστηκε εμφανώς διαιρεμένη, θεσμικά αδύναμη και εξαρτημένη από την ισχυρή παρουσία του Βορειοατλαντικού Συμφώνου η ισχύς του οποίου έναντι της ΚΕΠΠΑ κατοχυρώνεται από την ίδια τη Συνθήκη της Νίκαιας σύμφωνα με την οποία η ΚΕΠΠΑ: «...δεν θίγει την ιδιαιτερότητα της πολιτικής ασφάλειας και άμυνας ορισμένων κρατών μελών και σέβεται τις υποχρεώσεις που απορρέουν για ορισμένα κράτη μέλη τα οποία θεωρούν ότι η κοινή τους άμυνα υλοποιείται στα πλαίσια της Οργάνωσης της Συνθήκης του Βόρειου Ατλαντικού (Ν.Α.Τ.Ο.), δυνάμει της Συνθήκης του Βόρειου Ατλαντικού και συμβιβάζεται με την κοινή πολιτική ασφάλειας και άμυνας που διαμορφώνεται μέσα στο πλαίσιο αυτό (βλ. *Συνθήκη Νίκαιας*, αρ. 17, παρ. 1. doc. 2001/C 80/ 01, σ. 7).

24. Πρόκειται για μια σειρά προσπαθειών από το λεγόμενο ως «Σχέδιο Pleven» (1952), μέχρι το «Σχέδιο Ευρωπαϊκής Πράξης», των Hans Diedrich Genscher και E.Colombo και το «Σχέδιο Spinelli», τα οποία όμως δεν μπόρεσαν να οδηγήσουν στο ζητούμενο της πολιτικής ενοποίησης της ΕΕ.

25. Όπως, υπογραμμίζει σχετικά ο Π.Ήφαιστος, για να μπορέσει κανείς να αποφύγει την απλούστευση της φύσης της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης οφείλει να εντάξει το θεσμικό και πολιτικό της κεκτημένο στον ευρύτερο προβληματισμό της θεωρίας των διεθνών σχέσεων για τη φύση του διεθνούς συστή-

ματος, το «διεθνές πρόβλημα», τα αίτια του πολέμου, τις προϋποθέσεις σταθερότητας και συνεργασίας, τα αίτια της κοινωνικής οντολογίας και τις λογικές που αναπτύσσει η διεθνής ετερότητα» (βλ. Ήφαιστος, Π., *Κοσμοθεωρητική Ετερότητα και Αξιώσεις εθνικής κυριαρχίας. Ευρωπαϊκή άμυνα, ασφάλεια και πολιτική ενοποίηση*, Αθήνα, Ποιότητα, 2001, σ. 290-305).

26. Σύμφωνα με τον B.Ackerman: «χωρίς αποφασιστική ηγεσία, η συνταγματική στιγμή περνάει στη ματαιότητα» (βλ. Ackerman, B., *The Future of Liberal Revolution*, New Haven/London, Yale University Press, 1992, σ. 3).

27. Ενδεικτικά αναφέρεται το παράδειγμα του Συντάγματος της Φιλαδέλφειας, στους κόλπους του οποίου συμβιβάστηκαν αντίθετες τάσεις πολιτικής σκέψης σε θέματα εθνικών ολοκληρώσεων (φεντεραλιστικές και αντιφεντεραλιστικές), καθώς και αντικρουόμενα συμφέροντα. Όπως υπογραμμίζει ο Ε.Παναγόπουλος: «Για τους συντηρητικούς, έγινε ένα οχυρό άμυνας εναντίον της αστάθειας και των ταραχών. Για τους φιλελεύθερους, χρησιμοποιήθηκε ως μέσο για να εξασφαλίσουν τα κατοχυρωμένα δικαιώματά τους μέσα στο Σύνταγμα, έτσι ώστε να αποτραπούν απόπειρες παραβίασης αυτών των δικαιωμάτων. Γενικά, τόσο οι Φεντεραλιστές, όσο και οι Αντιφεντεραλιστές, οι οπαδοί του Τζέφερσον, και οι οπαδοί του Χάμιλτον, όλοι συμφωνούσαν ότι αυτό το αξιοθαύμαστο επινόημα θα έπαιζε έναν αποφασιστικό ρόλο για την περιφρούρηση της δημοκρατικής διακυβέρνησης», (βλ. Παναγόπουλος, Ε., *Οι Ελληνικές ρίζες του Αμερικανικού Συντάγματος*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1996, σ.310).

28. Πρόκειται για το ζήτημα της διεύρυνσης της ΕΕ με χώρες που πρόκειται να εντείνουν περαιτέρω την εσωτερική ετερογένειά της, όπως π.χ. η ενδεχόμενη είσοδος της Τουρκίας στην ΕΕ ως πλήρες μέλος.

29. Βλ. ενδεικτικά: M.Keren, «Moses as a Visionary Realist», *International Political Science Review*, vol.9(1), 1988, σ.71-84, Ηλ. Θερμός, «Θεωρία και τυπολογίες της χαρισματικής ηγεσίας», περ. *ΔΙΑΒΑΖΩ*, τεύχος 276, (11/12/1991), σ. 62, και Κουτσούκης, Κλ., «Η παθολογία των ηγετών. Η μεταμόρφωση του ηγέτη και η αναμόρφωση της κοινωνίας – Μια πρώτη τυπολογική προσέγγιση», περ. *ΔΙΑΒΑΖΩ*, τ.276, (11/12/1991), σ. 90-94.

30. Monnet, J., *Memoirs*, Paris, Fayard, 1976.

31. *Speech by President Delors - At the Inaugural Meeting of the Committee of the Regions*, Brussels, Speech/94/21, 9/3/1994, www.europa.eu.int/

32. Rothenberg, A./Hausman, C.R., *The Creativity Question*, Durham, Duke University Press, 1976, σ. 6.

33. Guntern, G., *The Challenge of Creative Leadership*, London, Shepherd-Walwyn Ltd., 1997, σ. 11.

34. Στο ίδιο.

35. Βλ., <http://www.wikipedia.org/wiki/Creativity>.

36. Ο R.Dahl, ονομάζει το σύνολο των όρων εξουσία, επιρροή, εξουσιαστική επιβολή, πειθώ, έλεγχο, ισχύς, εξαναγκασμό, καταπίεση και όλων των συναφών και συχνά αλληλοσυγγεόμενων όρων ως «όρους επιρροής», (βλ., Dahl, R.A., *Who Governs?*, New Haven, Connecticut, 1961).

37. *Έκθεση της Επιτροπής για την Ευρωπαϊκή Διακυβέρνηση...*, όπ.παρ., σ. 8.

38. Δηλαδή, ως απόρροια της διαδικασίας καθορισμού των στόχων και των καθηκόντων των ευρωπαϊκών κοινωνικών τάξεων, αλλά και των μέσων και μεθόδων που θέτουν για την προάσπισή τους (βλ. Κασιούρας, Δ.Γ., επιμ., *Σύντομο Κοινωνικοπολιτικό Λεξικό*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1995, σ 217).

39. Αντωνακόπουλος, Α., *Εισαγωγή στην πολιτική επιστήμη*, Αθήνα-Κομοτηνή, Αντ.Ν.Σάκκουλα, 1984, σ. 10.

40. Βλ., <http://www.canvasopedia.org/content/canvasopedia/dictionary.htm>, (3/6/2006).

41. Βλ., http://en.wikipedia.org/wiki/Political_power, (3/6/2006).

42. Διαμαντόπουλος, Θ., *Η Έννοια της Εξουσίας στη Σύγχρονη Πολιτική Επιστήμη: Απόπειρα ενός Λειτουργικού Ορισμού*, Αθήνα-Κομοτηνή, Εκδόσεις Αντ.Ν.Σάκκουλα, 1985, σ. 18.

43. Στο ίδιο, σ. 17.

44. Εφόσον: «οι ηγέτες αποτελούν τους κεντρικούς δρώντες στο «παιγνίδι δύο επιπέδων» (two-level game) που συνδέει την «εγχώρια πολιτική» με την διεθνή διαπραγμάτευση» (βλ. Evans, P./Jacobson, H./ Putnam, R., (επιμ. εκδ.), *Double-Edge Diplomacy: International Bargaining and Domestic Politics*, Berkeley, University of California Press, 1993).

45. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τις προσεγγίσεις και τους μεθοδολογικούς προβληματισμούς της ηγεσίας βλ. Κλ.Κουτσούκης, *Η πολιτική ηγεσία-Ηγέτες: Ταυτότητα-Προσωπικότητα-Συμπεριφορά. Εισαγωγή στη θεωρία, τις μεθοδολογικές προσεγγίσεις και την εμπειρική έρευνα*, β' αναθ/νη έκδ., Αθήνα, Εκδ. Ε.Α. Αναστασίου, 2001, σ. 76-79, Searing, D.D., «Models and Images of Man and Society in Leadership Theory», στο *Political Leadership. Readings from an Emerging Field*, Page, G.D. eds., N.York, The Free Press, 1972, σ. 19-44.

46. Γιαννόπουλος, Π., «Περί Ηγεσίας», περ., *ΔΙΑΒΑΖΩ*, όπ.παρ., σ. 61-67, Μικρογιαννάκης, Εμμ., «Ηγεσία», περ. *ΔΙΑΒΑΖΩ*, όπ.παρ, σ. 46-53.

47. Keren, M., όπ.παρ.

48. Σχετικά με την «χαρισματική ηγεσία» βλ. ενδεικτικά: Eisenstadt, S., *Max Weber: Charisma and institution building*, Chicago, 1968 και Φρομ, Ε., *Αναλυτική Κοινωνιοψυχολογία*, Αθήνα, Επίκουρος, 1975.

49. Σύμφωνα με έναν σύντομο ορισμό ως «αντι-ελίτ» εννοείται η ελίτ εκείνη που «...σε περιπτώσεις συστημικών κρίσεων ενδέχεται ... να υιοθετήσει μα-

ζί με άλλα αντισυσημικά στοιχεία ακραίες θέσεις σε σχέση με την ύπαρξη και τους χειρισμούς εκ μέρους της κυβερνητικής ελίτ...», (βλ. Κουτσούκης, Κλ., *Η πολιτική ηγεσία. Θεωρία, συγκριτική έρευνα του πολιτικού προσωπικού και ανάλυση των πολιτικών ηγετών*, Αθήνα, Εκδόσεις Ε. Αναστασίου, 1990, σ. 51).

50. Σχετικά με την «επαναστατική ηγεσία» βλ. πρόσφατη ενδεικτική βιβλ.: Ρεζέ Μοσταφά/Φίλιπς Κέι, *Επαναστάτες. Από τον Κρόμγουελ ως τον Ροβεσπιέρο και από τον Λένιν στον Τσε Γκεβάρα*, εισαγωγή και επιμέλεια έκδοσης Κλ. Κουτσούκης, μτφρ. Α. Παπαδημητρίου, Αθήνα, Φιλίστωρ, 1999.

51. Βλ. Θερμός, Ηλ., *Ο ηγέτης. Μελέτη στο φαινόμενο της ηγεσίας*, Αθήνα, 1977. Επίσης, του ίδιου «Τα προλεγόμενα της ΟΜΟΝΟΙΑΣ του Μ.Αλεξάνδρου», (ανάτυπο) περ. *Επιθεώρησης Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 21-22, Ιούλιος-Δεκέμβριος, (γ' δ' τριμήνου), 1974.

52. Θερμός, Ηλ., «Θεωρία και τυπολογίες της χαρισματικής ηγεσίας», όπ.παρ., σ. 62.

53. Κουτσούκης, Κλ., «Η παθολογία των ηγετών...», όπ.παρ., σ. 90-94.

54. Στο ίδιο, σ. 92 και του ίδιου *Η πολιτική ηγεσία-Ηγέτες...*, όπ.παρ., σ. 401-410.

55. Hook, S., *The Hero in History*, Boston, Beacon Press, 1962, 4th ed.

56. Βλ. Πλάτων, *Πολιτεία*, (κεφ. Ζ', 514α-516β), μετ. Ν.Μ.Σκουτερόπουλος, Αθήνα, εκδ. ΠΟΛΙΣ, 2002, σ. 502-573.

57. Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. σχετικά στο Μαρία Λιοζίδου, όπ.παρ., σ. 62-64.

58. Καστοριάδης, Κ., *Η φανταστική θέσμιση της κοινωνίας*, μτφρ. Σ.Χαλικιάς, Γ.Σπαντιδάκη, Κ.Σπαντιδάκη, εκδ. Ράππα, Αθήνα, 1981, σ.266.

59. Στο ίδιο.

60. Βανταράκης, Ε., «Μια φιλοσοφία για τη Δημιουργία», στο εκδ. Όμιλος Φίλων του Κορνήλιου Καστοριάδη & Έψιλον/Βιβλία, *Ψυχή, Λόγος, Πόλις. Αφιέρωμα στον Κορνήλιο Καστοριάδη*, Έψιλον/Βιβλία, Αθήνα, 2002, σ.77.

61. Johnson, D.M., *Systematic introduction to the psychology of thinking*, Harper & Row, 1972.

62. Koestler, A., *The act of creation*, 1964.

63. Amabile, T.M., «How to kill creativity», *Harvard Business Review*, vol.76(5), 1998.

64. Mackinnon, D.W., «The Nature and Nurture of Creative Talent», *American Psychologist*, vol.17, 1962, σ. 484-495, Guilford, J.P., «Creativity: Retrospect and Prospect», *Journal of Creative Behaviour*, vol. 4, 1970, σ. 149-168.

65. Βλ. <http://www.wikipedia.org/wiki/Creativity> (3/7/2006).

66. Στο ίδιο.

67. Βλ. www.tcs.ac/FAQ/FAQShortGlossary.html (3/7/2006).

Μαρία Γ. Λιοζίδου

68. Βλ. www.equivalence.com/labor/lab_vf_glo_e.shtml (3/7/2006).
69. Rothenberg, A./ Housman, C.R., όπ. παρ., σ. 19.
70. Youlk, G., *Leadership in Organizations*, (New Jersey: Englewood Cliffs, Prentice Hall Inc., 1981.
71. Rustow, D.A.. «Introduction to the Issue Philosophers and Kings: Studies in Leadership», *Journal of the American Academy of Arts and Science*, (Summer Issue), 1968, σ. 683-684.
72. Θερμός, Ηλ., *Ο ηγέτης. Μελέτη στο φαινόμενο της ηγεσίας*, όπ.παρ., σ. 74.
73. Στο ίδιο, σ. 73.
74. Blondel, J., *Political leadership: Towards a General Analysis*, London, Sage, 1987, σ. 4.
75. Endo, K., *The Presidency of the European Commission under Jacques Delors. The Politics of Shared Leadership*, Basingstoke, Macmillan Press Ltd., 1999, σ.15.
76. Gardner, Η. *Ηγετικές Προσωπικότητες. Μια Ανατομία της Ηγεσίας*, Αθήνα, Singular Publications, 1996, σ. 47.
77. Για περισσότερη σχετική τεκμηρίωση βλ. στο Μαρία Λιοζίδου, όπ.παρ., σ. 74-102.
78. Αντωνακόπουλος, Α., όπ. παρ., σ. 28.
79. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη η πόλη είναι η πιο κυρίαρχη και περιεκτική κοινωνία η οποία αντίστοιχα ορίζεται ως η «οργάνωση μιας πόλεως, κάτω από το πρίσμα των λειτουργιών που είναι κυρίαρχη από κάθε άποψη» (βλ. Barker, E., *The Politics of Aristotle*, New York, Oxford University Press, 1962, σ. 1, 110.
80. Krieger, J., *The Oxford Companion to politics of the world*, Oxford University Press, 1993, σ. 238-239.
81. Στο ίδιο, σ. 10.
82. Βέμπερ, Μ., *Η Πολιτική ως Επάγγελμα*, μτφρ. Μιχαήλ Γ. Κυπραίου, Αθήνα, Παπαζήσης, 1987, β'εκδ., σ. 97.
83. Weber, Μ., *The Theory of Social and Economic Organization*, μτφρ. Henderson, A.M. και Parsons, T., New York, Oxford University Press, 1947, σ. 145-154.
84. Rousseau, J.J., *The Social Contract and Discourses*, London, Dent, 1963, σ. 6.
85. Weber, Μ., *Economy and Society*, Berkeley, University of California Press, 1978, σ. 212-215.
86. French, J. R.P./Raven, B., *The Bases of Social Power*, Darwin Cartwright, 1959.

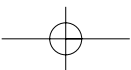
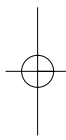
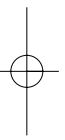
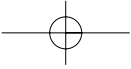
87. Krieger, J., *The Oxford Companion to politics of the world*, όπ.παρ., σ. 739.

88. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη η ειδοποιός διαφορά μεταξύ αυτών που αποκαλούσε «σωστά» και αυτών που αποκαλούσε «παρεκτρεπόμενα» πολιτεύματα ήταν η επιδίωξη του «κοινού συμφέροντος» από την μεριά των πρώτων έναντι των δεύτερων που επιδιώκουν το «ίδιο συμφέρον». (βλ. Αριστοτέλης, *Άπαντα, Πολιτικά*, (βιβλία Γ, Δ, Ε), τόμος 2ος, εκδ. Κάκτος, στ. 1279α, 30-33, 1279b, 5-10, σ. 43-45).

89. Απόσπασμα από ελαφρά συντομευμένη απόδοση συνέντευξης του J.Delors που δημοσιεύθηκε στο *Nouvel Observateur* στις 1/10/03 όπως αυτή επαναδημοσιεύθηκε στην εφημ. *Καθημερινή*, σε άρθρο με τίτλο «Έλλειμμα Πρωτοπορίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση», την 19/10/03, σ. 13.

90. Με τον όρο «κοινωνικό σχηματισμό» εννοείται κυρίως η «...μορφοποίηση της ανθρώπινης κοινωνίας σε κάθε ιστορική στιγμή» (βλ. Τομαρά-Σιδέρη, Μ., *Η Ελληνική Τοπική Αυτοδιοίκηση: Κοινότητα βίου, κράτος, πολιτική*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1999, σ.37).

91. Rothenberg, A./Housman, C.R., όπ. παρ., σ. 5.

Αξιολόγηση της Λειτουργίας των Απογευματινών Ιατρείων στο Πανεπιστημιακό Γενικό Νοσοκομείο Λάρισας

Μαίρη Γείτονα – Λορένα Ανδρούτσου** – Λίνα Μπούκη*** –
Κων/νος Κόκκινος*****

Περίληψη

Η λειτουργία των απογευματινών ιατρείων αποτελεί ένα σχετικά νέο θεσμό ο οποίος λειτούργησε το 2001 για πρώτη φορά στη χώρα. Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η αξιολόγηση της λειτουργίας των απογευματινών ιατρείων (Α.Ι) του Πανεπιστημιακού Γενικού Νοσοκομείου Λάρισας (Π.Γ.Ν.Λάρισας). Η μεθοδολογία της έρευνας επικεντρώνεται στην περιγραφική και συγκριτική ανάλυση των στοιχείων από το 2002, έτος έναρξης της λειτουργίας των Α.Ι., μέχρι το 2006. Οι δείκτες αξιολόγησης αναφέρονται στη νοσηλευτική και οικονομική δραστηριότητα κατά τομέα, τμήμα και επαγγελματική κατηγορία. Ο ρυθμός μεταβολής της νοσηλευτικής κίνησης από το 2002 μέχρι 2006 σε όλους τους τομείς εμφανίζεται αυξητικός με έντονες διαφοροποιήσεις.

* Επίκουρη Καθηγήτρια, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

** Υποψήφια διδάκτωρ, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

*** Διεύθυνση Προγραμματισμού & Ανάπτυξης 5ης Υ.ΠΕ. Θεσσαλίας-Στερεάς Ελλάδας.

**** Διοικητής της 5ης Υ.ΠΕ. Θεσσαλίας-Στερεάς Ελλάδας.

Λέξεις κλειδιά: απογευματινά εξωτερικά ιατρεία, μέτρηση της παραγωγικότητας, αξιολόγηση λειτουργίας, νοσηλευτικοί δείκτες, τιμές ιατρικών επισκέψεων, κοινωνικές ανισότητες.

Εισαγωγή

Η σύσταση και λειτουργία των απογευματινών ιατρείων στα δημόσια νοσοκομεία με τη ψήφιση του Ν.2889/2001 αποσκοπούσε στη βελτίωση της πρόσβασης και στην αναβάθμιση των παρεχομένων υπηρεσιών του Εθνικού Συστήματος Υγείας (Ε.Σ.Υ.) μέσα από τον εκσυγχρονισμό και τη σύγκλισή του με τις συνθήκες της «αγοράς» που επικρατούν στον υγειονομικό τομέα της χώρας. Η θεσμοθέτηση των Απογευματινών Ιατρείων (Α.Ι.) στόχευε ταυτόχρονα στην καλύτερη εξυπηρέτηση του πολίτη και την αξιοποίηση του συνόλου των παραγωγικών συντελεστών των δημοσίων νοσοκομείων, όπως τις υποδομές, την τεχνολογία και το ανθρώπινο δυναμικό. Ως επιμέρους αλλά εξίσου σημαντικοί στόχοι της καθιέρωσης των Α.Ι., αναφέρονται η δημιουργία ανταγωνισμού μεταξύ δημόσιων και ιδιωτικών προμηθευτών υπηρεσιών υγείας και η αύξηση της παραγωγικότητας αυτών, η συγκράτηση του κόστους των προσφερομένων υπηρεσιών καθώς και η θεσμοθέτηση πρόσθετων αμοιβών στους εργαζόμενους και εσόδων στα δημόσια νοσοκομεία της χώρας. Η συγκεκριμένη νομοθετική ρύθμιση απευθύνεται κυρίως στους ιατρούς, οι οποίοι παρέχουν τις υπηρεσίες τους υπό το καθεστώς της πλήρους και αποκλειστικής απασχόλησης με σκοπό τον έλεγχο των παρακοοικονομικών συναλλαγών στο περιβάλλον του νοσοκομείου (Σαραφίδης και Σταφυλάς 2004, Θεοδώρου και Κυδωνάκης 2004, Θεοδώρου και Κωνσταντακοπούλου 2004, Kyriopoulos και συν., 1998).

Σύμφωνα με το νομοθετικό πλαίσιο λειτουργίας των Α.Ι. στα Νοσοκομεία του ΕΣΥ (άρθρο 9 του 2889/01 (ΦΕΚ 37/Α/2001) επιτράπη από το 2002 η λειτουργία Α.Ι. και η διενέργεια διαγνωστικών και ιατρικών πράξεων μετά το τακτικό ωράριο λειτουργίας των δημοσίων νοσοκομείων. Στα Α.Ι. παρέχουν τις υπηρεσίες τους πανεπιστημιακοί ιατροί και ιατροί του Ε.Σ.Υ. που εργάζονται σε κλινικές, εργαστήρια ή μονάδες που είναι εγκατεστημένες στο Νοσοκομείο. Οι ιατροί μπορούν να απασχολούνται στα Α.Ι. εφόσον παρέχουν τις υπηρεσίες τους στα Τακτικά Εξωτερικά Ιατρεία (Τ.Ε.Ι.) ώστε να διασφαλίζεται η λειτουργία των Τ.Ε.Ι και γενικότερα η εξυπηρέτηση των νοσηλευθέντων.

Ο ασθενής είναι υποχρεωμένος να καταβάλλει άμεσα το κόστος της ιατρικής επίσκεψης στο απογευματινό ιατρείο, ενώ το κόστος των διαγνωστικών, εργαστηριακών και άλλων πράξεων καταβάλλεται είτε άμεσα από τον ασθενή είτε έμμεσα από τον ασφαλιστικό του φορέα. Σύμφωνα με το νομοθετικό πλαίσιο που διέπει τον Ειδικό Λογαριασμό Λειτουργίας των Απογευματινών Ιατρείων (Ε.Λ.Λ.ΑΠ.Ι) (40927/2001 υπουργική απόφαση) το 60% των εσόδων από τις επισκέψεις στα Α.Ι. πρέπει να κατανέμεται στους ιατρούς και το 40% στο λοιπό προσωπικό και το νοσοκομείο. Οι τιμές των ιατρικών επισκέψεων διαφοροποιούνται κατά βαθμίδα και κυμαίνονται από 90€ για τους καθηγητές και διευθυντές μέχρι 45€ για τους λέκτορες και επιμελητές Β΄. Η αμοιβή για το νοσηλευτικό και λοιπό προσωπικό που ασχολείται με τη λειτουργία των Α.Ι. έχει ορισθεί 10€ την ώρα και οι τιμές των εργαστηριακών ή διαγνωστικών εξετάσεων ακολουθούν το τιμολόγιο των ασφαλιστικών οργανισμών.

Μέχρι σήμερα ελάχιστες μελέτες έχουν δημοσιευθεί σχετικά με την αξιολόγηση της προσφοράς των Α.Ι., γεγονός που οφείλεται όχι τόσο στα λίγα έτη λειτουργίας του θεσμού, όσο στην έλλειψη συστηματικής καταγραφής, και κατά συνέπεια στην αδυναμία αξιοποίησης των νοσηλευτικών και οικονομικών δεδομένων κάθε νοσοκομείου. Λαμβάνοντας υπόψη ότι ανάλογη μελέτη δεν έχει γίνει στην Υγειονομική Περιφέρεια Θεσσαλίας-Στερεάς Ελλάδας, σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η αξιολόγηση και αποτύπωση του παραγόμενου έργου στα Α.Ι. του Π.Γ.Ν. Λάρισας. Η επιλογή της συγκεκριμένης μονάδας βασίζεται στο γεγονός ότι στο Π.Γ.Ν. Λάρισας λειτούργησε πρώτα ο θεσμός των Α.Ι. στην Περιφέρεια Θεσσαλίας. Κατά συνέπεια, οι οποιεσδήποτε θετικές ή αρνητικές επιπτώσεις του θεσμού μπορούν να συμβάλλουν στη βελτιστοποίηση της λειτουργίας των Α.Ι. στα νοσοκομεία όχι μόνο των νομών της Θεσσαλίας, αλλά και της λοιπής υγειονομικής περιφέρειας.

Υλικό και Μέθοδος

Τα δεδομένα της μελέτης, όσον αφορά τη νοσηλευτική κίνηση και την οικονομική διαχείριση, προέρχονται από την 5η Υγειονομική Περιφέρεια (Υ.Π.Ε.) Θεσσαλίας- Στερεάς Ελλάδας και το Πανεπιστημιακό Νοσοκομείο Λάρισας (Π.Γ.Ν.Λάρισας). Η μεθοδολογία επικεντρώνεται στην περιγραφική ανάλυση και συγκριτική αξιολόγηση της λειτουργίας των Α.Ι. κα-

τά τομέα και τμήμα. Δείκτες μέτρησης που χρησιμοποιήθηκαν είναι κατά κύριο λόγο αυτοί που αναφέρονται στη νοσηλευτική δραστηριότητα από το 2002 μέχρι το 2006, όπως ο αριθμός ιατρών, ιατρείων και επισκέψεων κατά κατηγορία, και στην οικονομική διαχείριση τα απολογιστικά στοιχεία των οικονομικών χρήσεων 2005 και 2006. Λόγω της μη συστηματικής καταγραφής των οικονομικών δεδομένων τα προηγούμενα έτη, η συγκριτική ανάλυση των οικονομικών στοιχείων από το 2002 μέχρι το 2004 δεν ήταν εφικτή. Παρά το γεγονός ότι η έρευνα δεν εστιάζεται στη διερεύνηση της κλινικής αποτελεσματικότητας των προσφερομένων υπηρεσιών υγείας στα Α.Ι, θεωρείται βέβαιο ότι η διαχρονική αποτύπωση της λειτουργίας τους παρέχει ενδείξεις για την αποδοχή του θεσμού από τους ασθενείς και ιατρούς. Οι πρώτοι, μέσα από την υψηλή ζήτηση ιατρικών επισκέψεων και την κάλυψη αναγκών υγείας σε ειδικότητες αιχμής, και οι δεύτεροι, μέσα από την επαγγελματική τους εμπλοκή με τα Α.Ι.

Αποτελέσματα

Νοσηλευτική κίνηση των Α.Ι. του Π.Γ.Ν. Λάρισας

Από τον Ιανουάριο 2002, όπου ξεκίνησε η λειτουργία των Α.Ι. στο Π.Γ.Ν. Λάρισας, μέχρι το Δεκέμβριο 2006 λειτούργησαν σταδιακά 23 Α.Ι. στα οποία παρέχονται προληπτικές, διαγνωστικές και θεραπευτικές υπηρεσίες από τους ιατρούς του νοσοκομείου, πανεπιστημιακούς (ΔΕΠ) και του ΕΣΥ. Στο διάγραμμα 1 απεικονίζεται διαχρονικά η αυξητική πορεία των επισκέψεων στα Τακτικά Εξωτερικά Ιατρεία (ΤΕΙ) και στα Απογευματινά Ιατρεία (Α.Ι.). Από την επεξεργασία των δεδομένων προκύπτει ότι οι επισκέψεις στα Α.Ι. αυξήθηκαν κατά 82%, ήτοι από 12.421 το 2002 έφτασαν 22.589 το 2006, ενώ οι αντίστοιχες στα Τ.Ε.Ι από 49.563 έφτασαν 75.370 προσεγγίζοντας το 52%. Επίσης, διαπιστώθηκε ότι οι επισκέψεις στα Α.Ι. κυμαίνονται διαχρονικά από 27% μέχρι 30% του συνόλου των επισκέψεων στα ΤΕΙ.

Στον πίνακα 1 καταγράφονται αναλυτικά οι επισκέψεις στα Α.Ι. κατά τομέα και τμήμα, από το 2002 μέχρι το 2006, όπου διαπιστώνεται ότι ο χειρουργικός τομέας δέχεται τον μεγαλύτερο όγκο επισκέψεων (66.2%) σε σχέση με τους άλλους τομείς. Ειδικότερα, το 87% του συνόλου των επισκέψεων στα Α.Ι. του χειρουργικού τομέα αφορά γυναικολογικά περι-

στατικά (48%), ορθοπεδικά (29%) και οφθαλμολογικά (10%). Επίσης, στον παθολογικό τομέα, αυξημένη ζήτηση των επισκέψεων παρατηρείται στο ενδοκρινολογικό, ρευματολογικό, καρδιολογικό και παθολογικό ιατρείο. Από τη συγκριτική ανάλυση των δεδομένων (πίνακας 2) προκύπτει ότι το μαιευτικό – γυναικολογικό, το ορθοπεδικό και το οφθαλμολογικό ιατρείο παρουσιάζουν μεγαλύτερη προσέλευση ασθενών τόσο στα πρωινά όσο και στα απογευματινά εξωτερικά ιατρεία.

Στον πίνακα 3 παρουσιάζεται ο αυξητικός ρυθμός μεταβολής της νοσηλευτικής κίνησης και στους τέσσερις τομείς από το 2002 μέχρι το 2006 με σημαντικές διαφορές. Αντίστοιχες διαφοροποιήσεις εμφανίζει ο ετήσιος ρυθμός μεταβολής των επισκέψεων στα Α.Ι με εμφανή φθίνουσα πορεία το 2006 στον ψυχιατρικό και εργαστηριακό τομέα. Κρίνεται σκόπιμο να επισημανθεί ότι ο υψηλός ρυθμός μεταβολής που παρατηρείται το 2003 σε όλους τους τομείς, συμπίπτει με την επέκταση και καθιέρωση του θεσμού. Στον πίνακα 4 παρουσιάζεται ο μέσος χρόνος αναμονής, όπου διαπιστώνεται ότι στα τμήματα αιχμής, δηλαδή αυτά που εμφανίζουν τη μεγαλύτερη ζήτηση, ξεπερνά τους τρεις μήνες με εξαίρεση το παθολογικό ιατρείο.

Όσον αφορά τους ιατρούς που προσέφεραν τις υπηρεσίες τους στα 23 απογευματινά ιατρεία του Π.Γ.Ν. Λάρισας το 2006 (πίνακας 5), διαπιστώνεται ότι από τους 65 συνολικά οι πανεπιστημιακοί υπερέρχουν αριθμητικά των ιατρών του ΕΣΥ. Αξίζει επίσης να επισημανθεί ότι μεγαλύτερη συμμετοχή των ιατρών παρατηρείται στις χαμηλότερες βαθμίδες επαγγελματικής εξέλιξης και ότι οι πανεπιστημιακοί ιατροί εμφανίζουν μεγαλύτερη ισοκατανομή στη συμμετοχή τους κατά βαθμίδα. Αναφορικά με τις άλλες ειδικότητες που απασχολήθηκαν στα Α.Ι. ήταν 55 νοσηλεύτες και 40 άτομα από το λοιπό προσωπικό (διοικητικό και τεχνολόγοι εργαστηρίων) του νοσοκομείου.

Οικονομική Διαχείριση

Στον πίνακα 6 παρουσιάζονται τα έσοδα από τη λειτουργία των Α.Ι. του Π.Γ.Ν.Λάρισας και η ποσοστιαία κατανομή τους κατά τομέα και τμήμα. Το μεγαλύτερο μέρος των εσόδων έχουν ο χειρουργικός τομέας (63%) και ο παθολογικός (25%) για το 2006. Ειδικότερα, τα πλέον προσοδοφόρα τμήματα είναι το μαιευτικό- γυναικολογικό (27%), το ορθοπεδικό (21%), το εργαστηριακό - ακτινοδιαγνωστικό (10%) και το οφθαλμο-

λογικό (7%). Τα απογευματινά ιατρεία ρευματολογικό, καρδιολογικό και ενδοκρινολογικό αποτελούν τη μεγαλύτερη πηγή εσόδων του παθολογικού τομέα.

Από τα δεδομένα του πίνακα 7 προκύπτει ότι τα έσοδα των Α.Ι. το 2006 εμφανίζουν ετήσια αύξηση 12.6%, ενώ η αντίστοιχη των εξόδων φτάνει στο 17.9%. Οι συνολικές αμοιβές του προσωπικού κατέχουν το μεγαλύτερο μέρος των εσόδων, 75% το 2005 και 73% το 2006, ενώ οι λειτουργικές δαπάνες από 18% το 2005 έφτασαν στο 24% το 2006. Οι αμοιβές του ιατρικού προσωπικού μειώνονται το 2006 κατά 4 ποσοστιαίες μονάδες και φτάνουν στο 56% των εσόδων, ενώ οι αμοιβές των άλλων επαγγελματιών υγείας αυξάνονται μόνο κατά δυο περίπου ποσοστιαίες μονάδες. Οι συνολικές δαπάνες λειτουργίας, εξαιρουμένων των αμοιβών των ιατρών, το 2005 προσεγγίζουν το 33% και το 2006 φτάνουν στο 41% των εσόδων, γεγονός που σημαίνει ότι η διαχείριση των Α.Ι. ακολουθεί την κατανομή που ορίζει τον ισχύον νομοθετικό πλαίσιο (60% οι ιατρικές αμοιβές και 40% τα λοιπά έξοδα λειτουργίας). Επίσης, διαπιστώνεται η ύπαρξη οικονομικού πλεονάσματος στο Π.Γ.Ν.Λάρισας από τη λειτουργία των Α.Ι., το οποίο όμως μειώνεται σημαντικά το 2006.

Τέλος, από την ανάλυση των δεδομένων προκύπτει ότι το μέσο κόστος της ιατρικής επίσκεψης προσεγγίζει τα 65€ χωρίς να παρατηρούνται σημαντικές διαφοροποιήσεις κατά κατηγορία ιατρικής επίσκεψης (πίνακας 8). Πρέπει να επισημανθεί ότι η ερευνητική ομάδα δεν προέβη στον υπολογισμό του μέσου κόστους της διαγνωστικής –εργαστηριακής εξέτασης, για το λόγο ότι η αποπληρωμή από τους ασφαλιστικούς οργανισμούς μέρους αυτών των εισπράξεων συνήθως καθυστερεί και δεν περιλαμβάνεται στις ανάλογες οικονομικές χρήσεις. Στον ίδιο πίνακα εμφανίζεται το πρόσθετο εισόδημα που έλαβε το προσωπικό του νοσοκομείου που απασχολήθηκε στα ΑΙ κατά ειδικότητα ετησίως, όπου διαπιστώνονται τα χαμηλά επίπεδα αμοιβών των νοσηλευτών και του λοιπού προσωπικού σε σύγκριση με των ιατρών.

Συμπεράσματα – Συζήτηση

Από τη μελέτη της λειτουργίας των Α.Ι. του Π.Γ.Ν. Λάρισας διαπιστώνεται μια σταθερά αυξητική πορεία των ιατρικών επισκέψεων με θετικά αποτελέσματα προς τους χρήστες των υπηρεσιών υγείας, τους εμπλεκόμε-

νους επαγγελματίες υγείας και το ίδιο το νοσοκομείο. Από την επεξεργασία των νοσηλευτικών και οικονομικών δεδομένων διαπιστώθηκε ότι τα γυναικολογικά, ορθοπεδικά και οφθαλμολογικά περιστατικά εμφανίζουν αυξητική πορεία των επισκέψεων τόσο στα πρωινά όσο και στα απογευματινά εξωτερικά ιατρεία. Η διατήρηση της ζήτησης σε υψηλά επίπεδα αποτελεί ένδειξη της σωστής οργάνωσης των εξωτερικών ιατρείων από πλευράς νοσοκομείου αλλά και της αποδοχής του θεσμού από τους ιατρούς, οι οποίοι συμβάλλουν στην ενίσχυση των ΑΙ χωρίς να υποβαθμίζουν τη δωρεάν παροχή υπηρεσιών το πρωί στα τακτικά εξωτερικά ιατρεία (ΤΕΙ).

Παρά το γεγονός ότι η νοσηλευτική κίνηση στα παθολογικά και ψυχιατρικά Α.Ι. αυξήθηκε διαχρονικά με υψηλούς ρυθμούς, ο χειρουργικός τομέας παραμένει να δέχεται τον μεγαλύτερο όγκο των επισκέψεων. Στο χειρουργικό τομέα υπερέχουν σαφώς τα μαιευτικά – γυναικολογικά, ορθοπεδικά και οφθαλμολογικά περιστατικά, ενώ στον παθολογικό τομέα αυξημένη ζήτηση παρατηρείται στο ενδοκρινολογικό, παθολογικό, ρευματολογικό και καρδιολογικό ιατρείο. Κρίνεται σκόπιμο να επισημανθεί η παρατηρούμενη αύξηση των επισκέψεων στα ψυχιατρικά και γυναικολογικά ΑΙ του Π.Γ.Ν.Λάρισας καθόσον στο συγκεκριμένο νομό ο ιδιωτικός τομέας υπερέχει σε κλίνες και ιατρούς αυτών των ειδικοτήτων (Γείτονα 2001). Ιδιαίτερα, ο μεγαλύτερος αριθμός επισκέψεων στα μαιευτικά-γυναικολογικά απογευματινά ιατρεία από τα τακτικά εξωτερικά ιατρεία και η αυξητική ζήτηση σε ειδικότητες αιχμής (πίνακες 1 και 2), αποτελούν ακόμη μια ένδειξη ότι η σχετική προσφορά υπηρεσιών υγείας παρέχεται από το δημόσιο σύστημα υγείας και οφείλεται στη λειτουργία των Α.Ι.

Επίσης, ο μεγάλος χρόνος αναμονής που διαπιστώνεται στις προαναφερθείσες ειδικότητες, επιβεβαιώνει την προσέλευση των πολιτών στο δημόσιο σύστημα υγείας. Ως εκ τούτου, η δημιουργία πρόσθετων Α.Ι. με ανάλογη προσέλευση ιατρών είναι ένα θέμα το οποίο ήδη θα έπρεπε να έχει τεθεί προς συζήτηση, δεδομένου ότι ο χρόνος αναμονής αποτελεί σημαντικό παράγοντα προσέλευσης και ικανοποίησης των ασθενών και μπορεί να επηρεάσει την επιτυχία του θεσμού (Γείτονα και συν.2001, Θεοδώρου και Κωνσταντακοπούλου 2004, Niakas και Mylonakis 2005, Geitona et al, 2007). Αναμφίβολα, η πτωτική πορεία που εμφανίζει η κίνηση των Α.Ι. του εργαστηριακού τομέα είναι θέμα που απαιτεί επίσης μεγαλύτερη διερεύνηση, καθόσον τα έσοδα από αυτά προσεγγίζουν το 10% των συνολικών εσόδων και οι παρεχόμενες υπηρεσίες του αποζημιώνονται από τους ασφαλιστικούς οργανισμούς. Ωστόσο, η διατήρηση της απουσίας ρυθμιστικού πλαισίου σχετικά με την αποζημίωση των ιατρικών επισκέψεων στα Α.Ι. από τους ασφαλιστικούς οργανισμούς, είναι πρόβλημα

για το οποίο η πολιτεία οφείλει να πάρει θέση, δεδομένου ότι οι τιμές που καταβάλλονται είναι σχεδόν ανταγωνιστικές με τον ιδιωτικό τομέα και επιβαρύνουν δυσανάλογα τα χαμηλότερα εισοδήματα

Όσον αφορά τα οικονομικά δεδομένα διαπιστώνεται έλλογη διαχείριση των εσόδων των Α.Ι. καθώς η κατανομή τους γίνεται σύμφωνα με την ισχύουσα νομοθετική ρύθμιση. Βέβαια, η διατήρηση του οικονομικού πλεονάσματος διαχρονικά σε υψηλότερα επίπεδα, θα έδινε τη δυνατότητα μικρής προσαύξησης στις αμοιβές του νοσηλευτικού και λοιπού προσωπικού και στα έσοδα του νοσοκομείου, δεδομένου ότι η αμοιβή 10€ την ώρα θεωρείται πολύ χαμηλή για εξειδικευμένους επαγγελματίες ακόμη και στο δημόσιο τομέα. Χρήζει επίσης προσοχής και περαιτέρω διερεύνησης η σημαντική αύξηση που παρατηρείται στις λειτουργικές δαπάνες.

Αναμένεται ότι το ζήτημα της κοστολόγησης των ιατρικών πράξεων με την ολοκλήρωση της εγκατάστασης του διπλογραφικού συστήματος στο νοσοκομείο, θα απλουστευθεί σημαντικά και θα συντελέσει στην καταγραφή των εσόδων-εξόδων με μεγαλύτερη αξιοπιστία. Η κατάσταση αυτή μπορεί να δώσει τη δυνατότητα στο νοσοκομείο να πραγματοποιεί συμβάσεις με τα ασφαλιστικά ταμεία και να αποφεύγει καθυστερήσεις στην είσπραξη των εσόδων του. Η διοίκηση του νοσοκομείου, γνωρίζοντας το κόστος των νοσηλευτικών υπηρεσιών, μπορεί να προσδιορίζει κοινωνικά αποδεκτές τιμές και να προβαίνει σε διαπραγματεύσεις με τα ταμεία ασφάλισης. Είθισται μέχρι σήμερα, οι τιμές των νοσηλευτικών υπηρεσιών να προσδιορίζονται από τους αρμόδιους φορείς σε χαμηλά επίπεδα (Κυριόπουλος και συν. 2002 και 2004). Εξαίρεση αποτελούν οι τιμές των ιατρικών επισκέψεων στα Α.Ι των νοσοκομείων οι οποίες είναι ανταγωνιστικές του ιδιωτικού τομέα.

Οι ερευνητές κατά την εκπόνηση ανάλογων μελετών έρχονται συνήθως αντιμέτωποι με μεθοδολογικά προβλήματα και περιορισμούς των οποίων η αναφορά κρίνεται επιβεβλημένη. Για παράδειγμα, η μέτρηση της παραγωγικότητας ενός τμήματος (απογευματινά ιατρεία) μιας ενιαίας μονάδας (νοσοκομείο) ενέχει τεχνικές δυσχέρειες και χρήζει εννοιολογικών αποσαφηνίσεων (Schulz και Johnson 1990, Wiley 1999, Υφαντόπουλος 2003, Γείτονα και Κυριόπουλος 2000). Συγκεκριμένα, η χρήση των όρων μέτρηση της παραγωγικότητας και αξιολόγηση της λειτουργίας των Α.Ι. αναφέρεται στην αποτύπωση κυρίως ενδιάμεσων εκροών (ιατρικές επισκέψεις, εξετάσεις, επιμέρους κόστη) και όχι σε τελικά αποτελέσματα υγείας ή σε αξιολογήσεις της ποιότητας στις παρεχόμενες υπηρεσίες υγείας (Schulz και Johnson 1990, Γείτονα και Υφαντόπουλος 2004). Είναι βέβαιο ότι η ταυτόχρονη διερεύνηση των ποσοτικών με τις ποιοτικές

εκροές θα προσέδιδε μεγαλύτερη πληρότητα στην αξιολόγηση της λειτουργίας των απογευματινών ιατρείων. Όμως, η απουσία δεδομένων δεν έδινε τη δυνατότητα επιλογής της συγκεκριμένης μεθοδολογίας. Ως εκ τούτου, για μελλοντική και πληρέστερη αξιολόγηση της παραγωγικότητας των Α.Ι. κρίνεται αναγκαία η αναλυτική, ενιαία και συστηματική καταγραφή των κλινικών και οικονομικών δεδομένων, η ύπαρξη των οποίων θα έδινε τη δυνατότητα πολυπαραγοντικής ανάλυσης και διερεύνησης πιθανών σχέσεων. Παρά τις προαναφερθείσες μεθοδολογικές δυσχέρειες, η συγκεκριμένη εργασία επιτυγχάνει την αξιολόγηση της λειτουργίας των Α.Ι στο υπό συζήτηση νοσοκομείο, θεσμικά, κοινωνικά και οικονομικά.

Κρίνεται σκόπιμο να αναφερθεί ότι τα αποτελέσματα της συγκεκριμένης εργασίας συγκλίνουν με αντίστοιχα άλλων μελετών. Η μεθοδολογία της έρευνας ταυτίζεται με τις ερευνητικές εργασίες αξιολόγησης της λειτουργίας των Α.Ι στα νοσοκομεία της Κρήτης και της Αττικής (Θεοδώρου και Κυδωνάκης 2004, Θεοδώρου και Κωνσταντακοπούλου 2004). Τα αποτελέσματα αυτών των μελετών χαρακτηρίζουν ως επιτυχή το θεσμό λόγω του αυξητικού αριθμού των επισκέψεων και των ιατρών στα Α.Ι., χωρίς ταυτόχρονα να μειώνεται η κίνηση στα πρωινά τακτικά εξωτερικά ιατρεία. Αναφέρουν επίσης, ότι η λειτουργία των Α.Ι. συνέβαλε στη μεγαλύτερη επιλογή ιατρών, τη βελτίωση της πρόσβασης στις δημόσιες υπηρεσίες υγείας καθώς επίσης στην επαύξηση της παραγωγικότητας και των εσόδων στους επαγγελματίες υγείας και στα νοσοκομεία. Αντίθετα, οι Σταφυλάς και Σαραφίδης το 2004 σχολιάζουν ως αναποτελεσματική και μη αποδοτική της συγκεκριμένη ρύθμιση, χωρίς βέβαια οι θέσεις τους να βασίζονται σε ερευνητική τεκμηρίωση αλλά μόνο σε εμπειρικές παρατηρήσεις. Επίσης, από τα αποτελέσματα έρευνας σχετικά με την ικανοποίηση των πολιτών από την επίσκεψή τους στα Α.Ι. διαπιστώθηκε υψηλή ικανοποίηση στην πλειοψηφία των χρηστών, αποδοχή του θεσμού, κατεύθυνση της ζήτησης από τον ιδιωτικό προς το δημόσιο τομέα υγείας και μεγαλύτερη συχνότητα επισκέψεων από άτομα με υψηλότερα εισοδήματα (Niakas και Mylonakis 2005). Τέλος, η δημιουργία ανταγωνιστικού κλίματος μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού τομέα υγείας, η μεταφορά πόρων από το ιδιωτικό στο δημόσιο σύστημα υγείας καθώς επίσης η παροχή οικονομικών κινήτρων στους επαγγελματίες υγείας είναι τα πλεονεκτήματα στα οποία αναφέρεται κυρίως η μελέτη των Νιάκα και συνεργατών το 2005, με τα οποία σχεδόν συγκλίνουν τα αποτελέσματα της παρούσας εργασίας.

Συμπερασματικά, από την ανάλυση των κλινικών και οικονομικών δεδομένων διαπιστώνεται ότι τα αποτελέσματα της αξιολόγησης της λει-

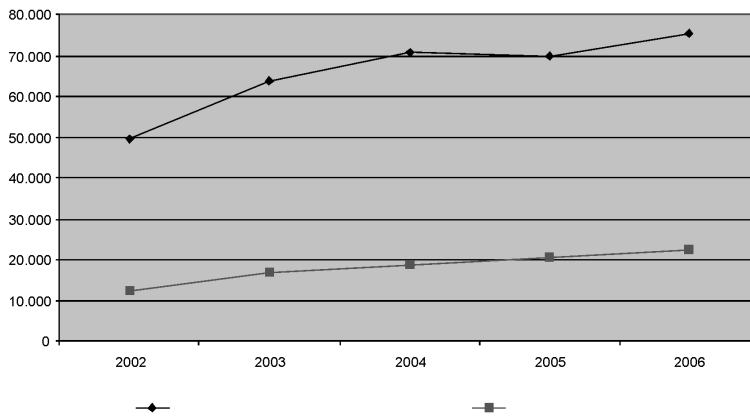
τουργίας των Α.Ι. του Π.Γ.Ν.Λάρισας είναι ενθαρρυντικά, καθόσον πληρούν τα κριτήρια της κοινωνικής ισότητας, της ποιότητας στη φροντίδα υγείας και της οικονομικής αποδοτικότητας. Η κοινωνική ισότητα επιτυγχάνεται με την ευχερή πρόσβαση, την ευρεία επιλογή και διαθεσιμότητα ιατρών διαφόρων ειδικοτήτων καθώς και με την ισότιμη αντιμετώπιση των ιατρών του ΕΣΥ με τους πανεπιστημιακούς, όσον αφορά την παροχή οικονομικών κινήτρων. Αν και στην παρούσα εργασία δεν αξιολογήθηκε η ποιότητα των παρεχομένων υπηρεσιών υγείας στα Α.Ι., η εμπιστοσύνη των πολιτών και των επαγγελματιών υγείας στο θεσμό καθώς και η κάλυψη των υγειονομικών αναγκών, όπως αυτή εκφράζεται από την υψηλή ζήτηση και προσφορά υπηρεσιών υγείας, μπορούν να εκληφθούν ως ποιοτικές ενδείξεις. Εξάλλου, είναι γνωστό ότι στοιχεία όπως το κύρος του νοσοκομείου, η ευχερής επιλογή ιατρού και πρόσβαση στις διάφορες ιατρικές ειδικότητες, ο σύγχρονος ιατρικοτεχνολογικός εξοπλισμός, οι τιμές των ιατρικών πράξεων σε σχέση με τον ιδιωτικό τομέα και η εμπιστοσύνη των πολιτών που εγγυάται ένα πανεπιστημιακό νοσοκομείο αποτελούν ενδείξεις οι οποίες συμβάλλουν σημαντικά στην ικανοποίηση των πολιτών και κατά συνέπεια, στην αναβάθμιση των προσφερομένων υπηρεσιών υγείας (Schulz και Johnson 1990, Υφαντόπουλος 2003, Wolfer 2001, Mossialos και συν. 2005, Niakas και Mylonakis 2005). Τέλος, η οικονομική αποδοτικότητα της λειτουργίας των Α.Ι. του Π.Γ.Ν.Λάρισας τεκμηριώνεται όχι τόσο από τις περιορισμένες προσόδους που επιφέρει στις μονάδες υγείας ή στους εμπλεκόμενους επαγγελματίες υγείας με την αξιοποίηση των διαθέσιμων παραγωγικών συντελεστών, όσο από τη συγκράτηση της ιδιωτικής δαπάνης, τη δημιουργία συνθηκών ανταγωνισμού μεταξύ δημοσίων και ιδιωτικών προμηθευτών και την ενίσχυση του δημόσιου συστήματος υγείας. Είναι γεγονός ότι στα προηγμένα συστήματα υγείας, η παροχή κοινωνικών και οικονομικών κινήτρων στους ασθενείς και τους επαγγελματίες υγείας, σε συνδυασμό με την ποιοτική αναβάθμιση των υπηρεσιών, επιτυγχάνονται με την υιοθέτηση ευέλικτων και εναλλακτικών διοικητικών σχημάτων και θεσμών στη διαχείριση και την οργάνωση του δημόσιου συστήματος υγείας.

Βιβλιογραφία

- Γείτονα Μ., Κυριόπουλος Γ., «Ισότητα και αποδοτικότητα στην υγεία: θεωρητική ανάλυση και εμπειρικές προσεγγίσεις», στο Α. Δόλγερας και Γ.Κυριόπουλος (επιμ.), *Ισότητα, Αποτελεσματικότητα και Αποδοτικότητα στις Υπηρεσίες Υγείας*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2000, σελ. 35-54.
- Γείτονα Μ., «Ο Χάρτης της Νοσοκομειακής Περίθαλψης στην Ελλάδα: περιφερειακές ανισότητες στην υγεία», *Ιατρική* 79 (3), 2001, σελ. 259-267.
- Γείτονα Μ., Μπέλος Γ., Παπαδημητρίου Κ., Γεωργούση Ε., Δεδούση Α., Κυριόπουλος Γ., «Μέτρηση της παραγωγικότητας του Κ.Υ Κορωπίου : Περιγραφική και ποσοτική ανάλυση των δεδομένων», *Πρωτοβάθμια Φροντίδα Υγείας* 13(2), (2001), σελ 69-77.
- Geitona M., Zavras D., Kyriopoulos J., «Determinants of health care utilization in Greece: implications for decision- making», *European Journal of General Practice (EJGP)* 13(3), 2007, σελ. 144-150.
- Θεοδώρου Μ., Κυδωνάκης Ν., «Η λειτουργία των Απογευματινών Εξωτερικών Ιατρείων στα Δημόσια Νοσοκομεία: Η περίπτωση της Κρήτης», στο: Δ. Νιάκας (επιμ.), *Υπηρεσίες Υγείας, Μάνατζμεντ και Τεχνολογία*, Εκδόσεις Mediforce, Αθήνα, 2004, σελ. 25-37.
- Θεοδώρου Μ., Κωνσταντακοπούλου Ο., «Αξιολόγηση της λειτουργίας των απογευματινών ιατρείων σε πέντε νοσοκομεία του ΕΣΥ στην Αττική», *Πρωτοβάθμια Φροντίδα Υγείας* 16(4), 2004, σελ.157-165.
- Kyriopoulos J., Geitona M., Karalis G., «Hidden economy, Private Spending and Informal Copayment in Health Care: The role of the medical manpower in Greece», στο: D.Heffley et al (eds), *Human resources supply and cost containment in the health system*, FICOSSER- Exandas, Athens, 1998, σελ.269- 281.
- Κυριόπουλος Γ., Γείτονα Μ., Οικονόμου Χ., «Η Χρηματοδότηση των Υπηρεσιών Υγείας. Α priori versus a posteriori κριτήρια αποζημίωσης» στο Γ.Κυριόπουλος και συν.(επιμ.), *Προτεραιότητες για την αναμόρφωση της διοίκησης-διαχείρισης του συστήματος υπηρεσιών υγείας*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2000, σελ. 215- 236.
- Κυριόπουλος Γ., Γείτονα Μ., Οικονόμου Χ., Σουλιώτης Κ., «Η επίδραση των τιμών στις αποφάσεις των καταναλωτών: η περίπτωση της υποκατάστασης της νοσοκομειακής από τη φαρμακευτική περίθαλψη», στο Μ. Γείτονα (επιμ), *Αξιολόγηση της Τεχνολογίας Υγείας: Φαρμακοοικονομία και Λήψη Αποφάσεων*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, Βόλος, 2004, σελ.177-188.

- Mossialos E., Allin S., Davaki K., «Analysing the Greek health system: a tale of fragmentation and inertia», *Health Economics* 14, 2005, σελ.151-168.
- Niakas D., Theodorou M., Liaropoulos L., «Can privatising selected services benefit the public healthcare system? The Greek case», *Applied Health Economics and Health Policy* 4(3), 2005, σελ.153-157.
- Niakas D., Mylonakis J., «Choice of physician, private payment and patient satisfaction. Is there any relationship?», *International Journal of Healthcare Technology and Management (IJHTM)* 6(3), 2005, σελ. 288-295
- Σαραφίδης Π., Σταφυλάς Π., «Στόχοι και Αποτελέσματα της Διάταξης του Ν.2889/01 για την Ολοήμερη Λειτουργία των Νοσοκομείων», *Επιθεώρηση Υγείας* 15(89), 2004, σελ. 15 – 20.
- Schulz R., Johnson A., *Management of hospitals and health services*, Mosby Company, USA, 1990.
- Υφαντόπουλος Ι., *Τα οικονομικά της υγείας. Θεωρία και Πολιτική*, εκδ. Γ. Δαρδάνος, Αθήνα, 2003.
- Υφαντόπουλος Ι., Γείτονα Μ., «Μέτρηση της Ποιότητας και Χρησιμότητας στις Υπηρεσίες Υγείας», στο Γ. Κυριόπουλος και Χ.Λιονής (επιμ) *Η Αναζήτηση της Ποιότητας στην Υγεία και τη Φροντίδα Υγείας*. Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2004, σελ.11-40.
- Wiley M., «Finance operating costs for acute hospital services», στο R. Saltman et al., (eds), *Critical challenges for health care reform in Europe*, Open University Press, Philadelphia, 1999, σελ.218-235.
- Wolfer F L., *Διοίκηση Μονάδων Υγείας. Οργάνωση και Διοίκηση Νοσοκομείων*, εκδόσεις Mediforce (τόμος Β), Αθήνα, 2001,σελ. 626-638, 721-731.

Αξιολόγηση της Λειτουργίας των Απογευματινών Ιατρείων

Διάγραμμα 1. Διαγραμματική απεικόνιση του αριθμού προσελεύσεων στα ΤΕΙ και στα ΑΙ του Π.Γ.Ν. Λάρισας.

Μαίρη Γείτονα – Λορένα Ανδρούτσου – Λίνα Μπούκη – Κων/νος Κόκκινος

Πίνακας 1: Επισκέψεις στα Α.Ι κατά τομέα και τμήμα.

Απογευματινά Ιατρεία	2002	2003	2004	2005	2006
Παθολογικός Τομέας					
Παθολογικό	17	20	13	715	784
Παιδιατρικό - Νεογνολογικό	41	40	28	61	64
Καρδιολογικό	351	519	590	698	811
Πνευμονολογικό	212	495	263	353	333
Δερματολογικό	83	164	268	287	335
Γαστρεντερολογικό	396	328	350	401	453
Νευρολογικό	294	469	459	447	437
Νεφρολογικό	103	107	131	153	187
Ενδοκρινολογικό				124	1.229
Ηπατολογικό	134	171	143	125	8
Ογκολογικό			373		
Αγγειολογικό					571
Ρευματολογικό	405	568	753	747	813
Σύνολο Παθολογικού Τομέα	2036	2881	3371	4111	6025
Χειρουργικός Τομέας					
Χειρουργικό	442	403	677	744	979
Νευροχειρουργικό	315	397	340	284	364
Γναθοχειρουργικό	14	19	20	18	15
Ορθοπαιδικό	3.278	4.313	4.796	4.733	4.344
Ουρολογικό	281	510	564	727	724
Οφθαλμολογικό	1.234	1.430	1.452	1.514	1.418
Ω.Ρ.Λ	57	60			
Μαιευτικό - Γυναικολογικό	3.509	5.094	5.370	5.911	7.114
Σύνολο Χειρουργικού Τομέα	9130	12226	13219	13931	14958
Ψυχιατρικός Τομέας					
Ψυχιατρικό	233	431	578	652	574
Εργαστηριακός Τομέας					
Ακτινοδιαγνωστικό	1.022	1.522	1.636	1.807	1.032
ΣΥΝΟΛΟ	12.421	17.060	18.804	20.501	22.589

Αξιολόγηση της Λειτουργίας των Απογευματινών Ιατρείων

Πίνακας 2: Τα εξωτερικά ιατρεία* του ΠΓΝ Λάρισας με τη μεγαλύτερη προσέλευση.

Ιατρεία	Επισκέψεις στα Α.Ι	% στα Α.Ι	Επισκέψεις στα Τ.Ε.Ι	% στα Τ.Ε.Ι
Μαιευτικό-Γυναικολογικό	7.114	31,49	5.875	7,79
Ορθοπεδικό	4.344	19,23	6.687	8,87
Οφθαλμολογικό	1.418	6,28	9.288	12,32

Α.Ι. = Απογευματινά Ιατρεία

Τ.Ε.Ι. = Τακτικά Εξωτερικά Ιατρεία

* Η κατανομή των επισκέψεων στα εξωτερικά ιατρεία των άλλων ειδικοτήτων είναι πολύ μικρή.

Πίνακας 3. Νοσηλευτική κίνηση των Α.Ι. και ρυθμός μεταβολής σε %.

Αριθμός Επισκέψεων στα Α.Ι	2002	2003	2004	2005	2006	Ρυθμός μεταβολής 2002-2006
Παθολογικό	2.036	2.881	3.371	4.111	6.025	
Ετήσιος ρυθμός μεταβολής		41,50	17,01	21,95	46,56	195,92
Χειρουργικό	9.130	12.226	13.219	13.931	14.958	
Ετήσιος ρυθμός μεταβολής		33,91	8,12	5,39	7,37	63,83
Ψυχιατρικό	233	431	578	652	574	
Ετήσιος ρυθμός μεταβολής		84,98	34,11	12,80	-11,96	146,35
Εργαστηριακά	1.022	1.522	1.636	1.807	1.032	
Ετήσιος ρυθμός μεταβολής		48,92	7,49	10,45	-42,89	0,98
Συνολικές επισκέψεις	12.421	17.060	18.804	20.501	22.589	
Ετήσιος ρυθμός μεταβολής		37,35	10,22	9,02	10,18	81,9

Μαίρη Γείτονα – Λορένα Ανδρούτσου – Λίνα Μπούκη – Κων/νος Κόκκινος

Πίνακας 4: Χρόνος αναμονής των ασθενών κατά τομέα και τμήμα.

Απογευματινά Ιατρεία	Χρόνος αναμονής σε ημέρες
Παθολογικό	1
Παιδιατρικό	1
Καρδιολογικό	51
Πνευμονολογικό	86
Δερματολογικό	65
Γαστρεντερολογικό Παν.	33
Γαστρεντερολογικό ΕΣΥ	11
Νευρολογικό	93
Χειρουργικό	8
Νευροχειρουργικό	93
Γναθοχειρουργικό	11
Ορθοπεδικό	30
Ουρολογικό	17
Οφθαλμολογικό	141
Ω.Ρ.Λ	17
Μαιευτικό - Γυναικολογικό	10
Ηπατολογικό	35
Ογκολογικό Παθολογικό	74
Ρευματολογικό	108
Ψυχιατρικό	25
Ενδοκρινολογικό	150
Αγγειοχειρουργικό*	129

* Νεοσύστατο τμήμα το 2005.

Αξιολόγηση της Λειτουργίας των Απογευματινών Ιατρείων

Πίνακας 5. Κατανομή Ιατρών ΕΣΥ και ΔΕΠ που πραγματοποιούν απογευματινά ιατρεία.

ΔΕΠ	Αριθμός	%
Καθηγητής	9	13,8
Αναπληρωτής Καθηγητής	8	12,3
Επίκουρος Καθηγητής	11	16,9
Λέκτορας	14	21,5
ΣΥΝΟΛΟ	42	64,5
ΕΣΥ		
Διευθυντής ΕΣΥ	3	4,6
Αναπληρωτής διευθυντής	1	1,6
Επιμελητής Α	14	21,5
Επιμελητής Β (συνεργαζόμενοι ιατροί)	5	7,8
ΣΥΝΟΛΟ	23	35,5
ΓΕΝΙΚΟ ΣΥΝΟΛΟ	65	100

Μαίρη Γείτονα – Λορένα Ανδρούτσου – Λίνα Μπούκη – Κων/νος Κόκκινος

Πίνακας 6. Έσοδα των ΑΙ κατά τομέα και τμήμα σε ευρώ.

ΑΠΟΓΕΥΜΑΤΙΝΑ ΙΑΤΡΕΙΑ	2005		2006	
	ΕΣΟΔΑ	%	ΕΣΟΔΑ	%
Παθολογικός Τομέας				
Αγγειολογικό			42.825	2,72
Γαστρεντερολογικό	25.875	1,85	28.821	1,83
Δερματολογικό	21.031	1,50	25.080	1,59
Ενδοκρινολογικό	5.580	0,40	55.305	3,51
Ηπατολογικό	7.500	0,54	480	0,03
Καρδιολογικό	43.410	3,10	52.905	3,36
Νεογνολογικό	3.720	0,27	3.840	0,24
Νευρολογικό	26.820	1,92	26.220	1,66
Νεφρολογικό	9.180	0,66	11.220	0,71
Παθολογικό	42.900	3,07	57.180	3,63
Πνευμονολογικό	28.380	2,03	26.040	1,65
Ρευματολογικό	56.025	4,00	58.845	3,73
Σύνολο Παθολογικού Τομέα	270.421	19,33	388.761	24,67
Χειρουργικός Τομέας				0,00
Γναθοχειρουργικό	1.350	0,10	1.125	0,07
Μαιευτικό-Γυναικολογικό	346.815	24,79	421.960	26,77
Νευροχειρουργικό	14.790	1,06	18.905	1,20
Ορθοπαιδικό	336.690	24,06	333.365	21,15
Ουρολογικό	50.055	3,58	49.080	3,11
Οφθαλμολογικό	112.770	8,06	106.680	6,77
Χειρουργικό	40.395	2,89	56.850	3,61
Σύνολο Χειρουργικού Τομέα	902.865	64,53	987.965	62,69
Ψυχιατρικός Τομέας				
Σύνολο Ψυχιατρικού Τομέα	40.515	2,90	41.915	2,66
Εργαστηριακός Τομέας				
Ακτινοδιαγνωστικό	185.357	13,25	157.325	9,98
ΓΕΝΙΚΟ ΣΥΝΟΛΟ	1.399.158	100,00	1.575.966	100,00

Αξιολόγηση της Λειτουργίας των Απογευματινών Ιατρείων

Πίνακας 7. Κόστος Λειτουργίας των Α.Ι. στο Π.Γ.Ν. Λάρισας σε ευρώ.

Απολογιστικά δεδομένα	2005	% επί εσόδων	2006	% επί εσόδων
Αμοιβές Ιατρικού Προσωπικού	842.324,52	60,20	888.182,53	56,36
Αμοιβές Νοσηλευτικού Προσωπικού	117.277,23	8,38	138.251,07	8,77
Αμοιβές Λοιπού Προσωπικού	95.823,90	6,85	131.726,02	8,36
Λειτουργικές Δαπάνες*	145.907,25	10,43	274.987,72	17,45
Λοιπά Έξοδα **	103.582,97	7,40	104.963,46	6,66
ΣΥΝΟΛΟ ΕΞΟΔΩΝ	1.304.915,87	93,26	1.538.110,80	97,60
ΣΥΝΟΛΟ ΕΣΟΔΩΝ	1.399.158,45		1.575.966,46	
ΠΛΕΟΝΑΣΜΑ	94.242,58	6,74	37.855,66	2,40
ΣΥΝΟΛΟ (%)		100,00		100,00

* Λειτουργικές Δαπάνες αναφέρονται σε πληρωμές συμβάσεων του νοσοκομείου με ιδιώτες και δαπάνες για αναλώσιμο υλικό.

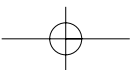
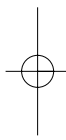
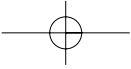
** Λοιπά Έξοδα αναφέρονται στις δαπάνες προμήθειας ιατροτεχνολογικού εξοπλισμού.

Σημείωση: Οι δαπάνες υγειονομικού υλικού δεν περιλαμβάνονται και στις δύο κατηγορίες εξόδων διότι επιβαρύνουν τον προϋπολογισμό του Νοσοκομείου.

Πίνακας 8. Οικονομική αποτίμηση της λειτουργίας των απογευματινών ιατρείων το 2006.

Απογευματινά Ιατρεία*	Κόστος ιατρικής επίσκεψης σε ευρώ	Επαγγελματίες υγείας	Πρόσθετο ετήσιο εισόδημα σε ευρώ
Παθολογικά	56	Ιατροί	13.664
Χειρουργικά	66	Νοσηλευτές	2.514
Ψυχιατρικά	73	Εργαστηριακοί - λοιπό προσωπικό	3.293
Μέσο κόστος ιατρικής επίσκεψης	65		

* Δεν έγινε υπολογισμός του κόστους επίσκεψης για εργαστηριακές-διαγνωστικές εξετάσεις, δεδομένου ότι μέρος των εσόδων δεν έχει ακόμα εισπραχθεί από τους οργανισμούς κοινωνικής ασφάλισης.

Ο πολιτισμός ως «εργαλείο» αστικής ανάπτυξης και ανταγωνιστικότητας: η διαδικασία του μάρκετινγκ των πόλεων

Θεόδωρος Μεταξάς*

Περίληψη

Ο σκοπός του άρθρου είναι η ανάδειξη της σημαντικότητας του πολιτισμού ως «εργαλείο» οικονομικής και πολιτιστικής ανάπτυξης των πόλεων, μέσω της εφαρμογής της διαδικασίας μάρκετινγκ. Το σημείο αφετηρίας είναι μια κριτική ανάλυση της διεθνούς και κυρίως της Ευρωπαϊκής εμπειρίας σχετικά με την επιτυχή ή όχι υποστήριξη του πολιτιστικού στοιχείου μέσα από δράσεις προώθησης της πολιτιστικής εικόνας των πόλεων και κατά πόσο η εφαρμογή τέτοιων δράσεων συνδέεται με την ανταγωνιστικότητα των πόλεων. Το άρθρο τείνει στο να αποδοθούν απαντήσεις σε τρία σημαντικά ερωτήματα: α) με ποιους τρόπους η αποτελεσματική προώθηση της «πολιτιστικής εικόνας» συνδέεται με τη δημιουργία ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος για την εκάστοτε πόλη; β) αποτελεί η «πώληση» της πολιτιστικής ταυτότητας μια επιτακτική ανάγκη ή ένα αναγκαίο κακό, που και της δυο περιπτώσεις οι πόλεις δεν μπορούν να το αποφύγουν; και γ) πόσο αναγκαία είναι η εφαρμογή της διαδικασίας μάρκετινγκ στην περίπτωση των ελληνικών πόλεων; Το άρθρο καταλήγει σε σημαντικά συμπεράσματα.

Λέξεις κλειδιά: ανάπτυξη πόλεων και ανταγωνιστικότητα, μάρκετινγκ των πόλεων, πολιτιστική εικόνα, στρατηγικός σχεδιασμός, Ελληνικές πόλεις

* Ο Θ. Μεταξάς είναι Λέκτορας (407/80) στο Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

Εισαγωγή: Πολιτισμός και ανάπτυξη των πόλεων

Η διερεύνηση της σχέσης ανάμεσα στον πολιτισμό, τον τόπο και την ανάπτυξη, απέκτησε ιδιαίτερο ενδιαφέρον, ειδικότερα την τελευταία 20ετία, από την στιγμή που ο ρόλος των «μη απτών» παραγόντων (intangible factors) λαμβάνει μείζονα σημασία για την οικονομική ανάπτυξη των πόλεων (Kowalska και Funk, 2000· Jensen και Leven, 1997· Donald, 2001. Craglia κ.α, 1999). Σύμφωνα με τον Throsby (1996:6) ο πολιτισμός ορίζεται ως «το σύνολο των συμπεριφορών, πεποιθήσεων και πρακτικών, οι οποίες εκφράζονται με έναν ιδιαίτερο τρόπο από κάθε κοινωνία και με βάση τις αξίες και τα έθιμά της», ενώ η ανάπτυξη ενός τόπου / πόλης/ κοινότητας ως «μια σύνθετη, περιεκτική και πολυδιάστατη διαδικασία, η οποία είναι κάτι παραπάνω από την οικονομική μεγέθυνση, ενσωματώνοντας όλες τις πλευρές της ζωής και την ενέργεια ενός τόπου, του οποίου τα μέλη συνεισφέρουν αναμένοντας μια σειρά από οφέλη» (UNESCO, 1994:7). Οι πόλεις διαδραματίζουν πάντοτε ένα πρωταρχικό ρόλο ως κέντρα πολιτιστικής και οικονομικής δραστηριότητας, προβάλλοντας μια ουσιαστική ικανότητα, στο να γεννούν πολιτισμό με την μορφή των τεχνών, των ιδεών, των στυλ και των τάσεων, αλλά και στο να δημιουργούν υψηλά επίπεδα οικονομικής καινοτομίας και ανάπτυξης (Scott, 1997).

Ο προσδιορισμός του πολιτισμού ως παράγοντα εξαιρετικής σημαντικότητας στην οικονομική ανάπτυξη των πόλεων αποτελεί ένα επιστημονικό και ερευνητικό πεδίο με ιδιαίτερο ενδιαφέρον, κυρίως τις δυο τελευταίες δεκαετίες, στις ΗΠΑ και την Ευρώπη (Barnett, 2001· Kong, 2000). Ειδικότερα στην Ευρώπη, η δεκαετία του '80 χαρακτηρίζεται από την ανάδειξη και ύπαρξη των πολιτιστικών πολιτικών ανάπτυξης ως κύριων στρατηγικών της αναδημιουργίας των πόλεων. Η εφαρμογή των πολιτιστικών πολιτικών ως εργαλείων για την οικονομική ανάπτυξη των πόλεων, επεκτείνεται σε ποικίλους οικονομικούς τομείς, όπως ο τουρισμός, τα σπόρ, η αναψυχή, οι τέχνες και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης (Bianchini και Parkinson, 1993:29), δημιουργώντας παράλληλα ισχυρές πολιτιστικές βιομηχανίες, συμπεριλαμβάνοντας μια ποικιλία δραστηριοτήτων, όπως, η μόδα και ο σχεδιασμός, η αρχιτεκτονική, η πολιτιστική κληρονομιά, η τοπική ιστορία, η διασκέδαση και γενικότερα η ταυτότητα των πόλεων και η εικόνα της στο εξωτερικό της περιβάλλον (Kong, 2000). Ιδιαίτερα σημαντικός είναι ο ρόλος των πολιτιστικών υποδομών (μουσεία, εκθέσεις τέχνης, αρχαιολογικούς χώρους, θέατρα, όπερες, μουσικές σκηνές, διάφορα πολιτιστικά γεγονότα, οργανισμοί, σύλλογοι, κ.α). Όλες οι παραπάνω πολυ-

Ο πολιτισμός ως «εργαλείο» αστικής ανάπτυξης και ανταγωνιστικότητας

διάστατες εκφράσεις του πολιτιστικού στοιχείου συνθέτουν την έννοια του πολιτισμού στο περιβάλλον των πόλεων. Όλες αυτές οι μορφές πολιτισμού έχουν αποτελέσει αντικείμενα μελέτης και πεδία έρευνας αναφορικά με την σημαντικότητα τους και τη δυναμική τους στη διαμόρφωση μιας ελκυστικής και ανταγωνιστικής πολιτιστικής εικόνας των πόλεων (Booth και Boyle, 1993· Jansen-Verbeke και van Rekom, 1996· Snaith και Haley, 1999· van Aalst και Boogaarts, 2002· Metaxas, 2006, κ.α). Στον πίνακα 1 που ακολουθεί, παρουσιάζονται ορισμένες περιπτώσεις σχεδιασμού και εφαρμογής πολιτιστικών πολιτικών σε διάφορες πόλεις, κυρίως ευρωπαϊκές. Αναλύοντας συνοπτικά τις περιπτώσεις του Πίνακα 1, είναι εμφανές ότι ο παράγοντας «πολιτισμός» έχει χρησιμοποιηθεί εκτενέστερα σε ποικίλες πρωτοβουλίες οι οποίες αφορούν την αναδημιουργία/αναγέννηση πόλεων/τόπων και ειδικότερα της οικονομικής τους ανάπτυξης, μέσα από τη χρήση συγκεκριμένων στρατηγικών και τακτικών.

Πίνακας 1: Περιπτώσεις σχεδιασμού και εφαρμογής πολιτιστικών πολιτικών.

Περιπτώσεις	Ιδιαίτερο ενδιαφέρον	Πηγές
Λέξινγκτον (Κεντάκι)	Προσδιορισμός της σχέσης μεταξύ πολιτισμού και τοπικής οικονομικής ανάπτυξης, με στόχο την ανάπτυξη δράσεων αστικής πολιτικής	McCann 2002
Περιφέρεια Πράγας	Εστίαση στην σημαντικότητα των ιστορικών μνημείων και χώρων ειδικότερα σε περιόδους τουριστικής εμπορικής αιχμής	Hammersley και Westlake 1996
Λισσαβόνα	Ευρωπαϊκή Πολιτιστική Πρωτεύουσα 1994 – EXPO 1998	Alden και da Rosa Pires 1996, Carriere και Demaziere 2002
Μάντσεστερ	Ανάπτυξη κινηματογραφικών «εικόνων» ως εναλλακτική μορφή πολιτιστικού τουρισμού	Schofield 1996
Σιγκαπούρη	α) Διάχυση και επικοινωνία τοπικών πολιτισμών μέσω του διεθνούς τουρισμού β) Ανάπτυξη κοινωνικών-οικονομικών και πολιτιστικών δράσεων	Chang και Yeoh 1999, Kong 2000
Μονστάρ (Βοσνία - Ερζεγοβίνη)	Αναδημιουργία της ταυτότητας της περιοχής και της ιστορικής της εικόνας	Grodach 2002
Άμστερνταμ	Εστίαση στον πολιτιστικό τουρισμό και στην αστική ανάπτυξη	Dahles 1998
Μπολόνια	Σχεδιασμός και ανάπτυξη των πολιτιστικών πολιτικών και δράσεων: Ο πολιτισμός ως πεδίο παραγωγής στην οικονομική ανάπτυξη της πόλης	Bloomfield 1993

Πηγή: Deffner και Metaxas (2003)

Η συνεισφορά του πολιτισμού στην ανάπτυξη των πόλεων σχετίζεται με τον σχεδιασμό και την εφαρμογή δραστηριοτήτων αστικής πολιτικής, με την εστίαση στην ικανοποίηση των αναγκών των δυνητικών αγορών στόχων, την ενίσχυση και την προώθηση της πολιτιστικής ταυτότητας και της εικόνας των πόλεων, την συνεισφορά των κατοίκων στην επίτευξη ενός υψηλού βαθμού επιπέδου ζωής και εν τέλει στη δημιουργία ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος σε σχέση με άλλες ομοειδείς πόλεις (Deffner και Metaxas, 2003). Επίσης ένα σημείο το οποίο χρήζει προσοχής αφορά στο εξής: από την στιγμή που η αποτελεσματικότητα των πολιτιστικών πολιτικών βασίζεται στην εφαρμογή συγκεκριμένων στρατηγικών δράσεων (λαμβάνοντας υπόψη κάθε φορά τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της κάθε πόλης/ τόπου) και επιπρόσθετα από την στιγμή που ο πολιτισμός αναγνωρίζεται ως «πεδίο παραγωγής» για την οικονομική ανάπτυξη των πόλεων (Bloomfield, 1993), και οι πολιτιστικές βιομηχανίες ως «παραγωγικά συστήματα» (στην περίπτωση των τεχνών και των media) [Pratt, 1997], το ενδιαφέρον θα πρέπει να επικεντρωθεί στην ικανότητα και στην τεχνογνωσία («know-how») των ειδικών της πολιτιστικής ανάπτυξης των πόλεων να «χρησιμοποιούν το πολιτισμό ως εργαλείο» μέσα από την διαδικασία του μανάτζμεντ, εντοπίζοντας τις αδυναμίες και τις δυνατότητες του πολιτιστικού περιβάλλοντος των πόλεων, με το να εστιάζουν στην ανάλυση του κάθε τομέα εφαρμογής δράσεων, με σκοπό να δημιουργούν κάθε φορά και για κάθε τομέα το κατάλληλο κλίμα ανάπτυξης, εκτιμώντας ταυτόχρονα και τα προσδοκώμενα οφέλη των δράσεων αυτών για την οικονομική και πολιτιστική ανάπτυξη των πόλεων (Metaxas and Deffner, 2008).

2. Η πολιτιστική εικόνα των πόλεων ως «παραγόμενο αγαθό»

Σύμφωνα με τους Kotler κ.α (1999:160) «η εικόνα των πόλεων είναι ένα σύνολο από πεποιθήσεις, ιδέες και εντυπώσεις που έχουν ή διαμορφώνουν οι άνθρωποι για την πόλη ή για ένα συγκεκριμένο προορισμό. Οι εικόνες των πόλεων αντιπροσωπεύουν μια απλούστερη μορφή όλων των υποθέσεων και των πληροφοριών που συνδέονται με κάποια συγκεκριμένη πόλη ή προορισμό».

Η δημιουργία ή η κατασκευή μιας θετικής εικόνας της πόλης, αποτελεί έναν πολύ σημαντικό παράγοντα της οικονομικής της ανασυγκρότη-

σης (Hall, 1998:115), ενώ παράλληλα αποτελεί σημαντικό παράγοντα στην ανάπτυξη υφιστάμενων οικονομικών δραστηριοτήτων ή στην προσέλκυση νέων (Harvey, 1989). Τόσο κατά την διάρκεια της δεκαετίας του '80 όσο και του '90, καταβάλλονται προσπάθειες από επιστήμονες του αστικού χώρου, να αποδώσουν ένα νέο χαρακτήρα και εικόνα στη Δυτική Ευρωπαϊκή πόλη. Η έως τότε μεταβιομηχανική ή μεταμοντέρνα μητρόπολη, αλλάζει δραματικά και λαμβάνει την μορφή ενός νέου αστικού «μοντέρνου» αρχέτυπου, που χαρακτηρίζεται από νέες αρχές και πρότυπα οργάνωσης, οικονομικής διαχείρισης και συντονισμού. Τα νέα αυτά πρότυπα αντιστοιχούν σε διαφορετικές εικόνες μεγάλων και δυναμικών αστικών κέντρων (Lambooy και Moulart, 1996). Πιο συγκεκριμένα αναφέρονται, η καινοτόμος πόλη (*the innovative city*) [Lambooy και Moulart, 1996], η επιχειρηματική πόλη (*the entrepreneurial city*) [Hall και Hubbard, 1998:12], η πόλη παραγωγός και κέντρο υπηρεσιών (*the producer and business services city*) [Bonamy και May, 1994], η ενημερωμένη – πληροφορική πόλη (*the informational city*) [Castells, 1989], η πόλη των συναλλαγών (*the transactional city*) [Gottmann, 1983], η πόλη «δίκτυο» (*the network city*) [Batten, 1995], η θεσμική πόλη (*the institutional city*) [Lambooy και Moulart, 1996], η εξελικτική πόλη (*the evolutionist city*) [Lambooy και Moulart, 1996] και η δημιουργική πόλη (Landry, 2000/2008). Η διεθνής πρακτική αναφέρει πολλές περιπτώσεις πόλεων ή περιοχών οι οποίες υιοθέτησαν πολιτικές αναδημιουργίας και αναζωογόνησης προκειμένου να υποστηρίξουν την ανταγωνιστικότητα τους έναντι άλλων περιοχών, να προσελκύσουν νέες επενδύσεις, εξειδικευμένο δυναμικό αλλά και επισκέπτες-τουρίστες και να αναδείξουν τα ανταγωνιστικά τους πλεονεκτήματα, με βάση τις ιδιαιτερότητες τους ως ανταγωνιστικοί προορισμοί (*competitive destinations*) [Mahizhnan, 1999· Hope και Klemm, 2001].

Η πολιτιστική εικόνα κρατά ένα μεγάλο και σημαντικό μερίδιο της συνολικής εικόνας των πόλεων. Η εικόνα των πόλεων και κατά συνέπεια και η πολιτιστική εικόνα, σχετίζεται με τον προσδιορισμό και την αποσαφήνιση του οράματος (*vision*) της πόλης αλλά και των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της (*distinctive characteristics*), απαντώντας στο ερώτημα «τι είδους εικόνα επιθυμεί η εκάστοτε πόλη να δημιουργήσει;» Η ερώτηση αυτή είναι πολύ σημαντική αν λάβουμε υπόψη πως κάθε πόλη/ τόπος βασίζει τη δημιουργία της εικόνας της, είτε στο όραμα και την ταυτότητα της, είτε μόνο στο όραμα, είτε τέλος, στις προσδοκίες και αντιλήψεις που έχουν οι δυνητικές αγορές στόχοι για την πόλη αυτή (Metaxas 2003).

Η διαμόρφωση τώρα της εικόνας της ως «τελικού παραγόμενου αγαθού» δεν είναι κάτι το τυχαίο από τη στιγμή που σχετίζεται άμεσα με τη

φύση (χαρακτήρα) της ταυτότητας (ισχυρή ή αδύναμη), καθώς επίσης και με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τα οποία αποτελούν τα κύρια συστατικά της «μοναδικότητας» της κάθε πόλης (Jenkins, 1999). Το γεγονός αυτό αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα όταν πρόκειται για την πολιτιστική εικόνα, για ορισμένους βασικούς λόγους:

- α) ο πολιτισμός όπως προαναφέρθηκε είναι μια πολυδιάστατη και ταυτόχρονα δύσκολα προσδιορισμένη έννοια. Κατά συνέπεια η εικόνα που θα διαμορφωθεί θα πρέπει να είναι τέτοια ώστε να αναδεικνύει με σαφήνεια τα πολιτιστικά χαρακτηριστικά που η εκάστοτε πόλη θέλει να αναδείξει. Στο σημείο αυτό εξετάζονται δυο περιπτώσεις. Στην πρώτη η διαμόρφωση της πολιτιστικής εικόνας συντελεί στο να αποκτήσει μια πόλη μια ισχυρή εικόνα στον πολιτισμό, αντικαθιστώντας ή ανασκευάζοντας μια άσχημη εικόνα που ήδη έχει. Χαρακτηριστικά είναι τα παραδείγματα της Γλασκόβης και της Βουδαπέστης. Στην περίπτωση της Γλασκόβης μια πόλη με αρνητική εικόνα την περίοδο της αποβιομηχάνισης, κατάφερε ως Πολιτιστική Πρωτεύουσα το 1990, να έχει ανταγωνιστικό πλεονέκτημα στον τομέα του πολιτισμού (Booth και Boyle, 1993· Metaxas, 2006). Στην περίπτωση της Βουδαπέστης, η πόλη όντας χωρισμένη σε δυο περιοχές, τη Βούδα και την Πέστη, είχε και δυο διαφορετικές εικόνες (ιστορική-πολιτιστική της Βούδας και βιομηχανική της Πέστη), οι οποίες επηρέαζαν την συνολική εικόνα της πόλης. Κατόρθωσε να ανασκευάσει την εικόνα της μέσα από τη δημιουργία σύγχρονων κτιρίων, μεταλλικών γεφυρών και μνημείων στην περιοχή της Βούδα (Kotler κ.α, 1999). Στην δεύτερη περίπτωση η πόλη επικεντρώνει την πολιτιστική της εικόνα, σε συγκεκριμένους τομείς (περιοχές πολιτισμού) έτσι ώστε να αποκτήσει μια ανταγωνιστική και αναγνωρισμένη φήμη σ' αυτούς. Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις των περιοχών Apulia (Ιταλία) [Noveli, 2004], της Adelaide (Αυστραλία) [Brown and James, 2004] και της Πάφου (Κύπρος) [CultMark¹ project, 2005], που επένδυσαν στον σχεδιασμό και τη διοργάνωση φεστιβάλ με δραστηριότητες πολιτιστικού περιεχομένου (εκθέσεις, μουσικές βραδιές, θεατρικές παραστάσεις κ.α). Επίσης πόλεις όπως το Τολέδο, στο Οχάιο (ΗΠΑ) [Xie, 2006] και το Μπράντφορντ (Μεγ. Βρετανία) [Hope και Klemm, 2001], όντας με ισχυρή βιομηχανική ταυτότητα επένδυσαν στην βιομηχανική τους πολιτιστική κληρονομιά.
- β) Ας μη ξεχνάμε επίσης, ότι η διαμόρφωση της πολιτιστικής εικόνας σχετίζεται και με τις προσδοκίες των δυνητικών αγορών στόχων που έχουν για τους εκάστοτε προορισμούς. Για το λόγο αυτό ο προσδιο-

ρισμός της πολιτιστικής εικόνας των πόλεων είναι πολύ σημαντικός, όσο σημαντικός είναι και ο σαφής προσδιορισμός των αγορών στόχων στις οποίες η εικόνα των πόλεων απευθύνεται. Στην συγκεκριμένη περίπτωση αναφερόμαστε στην ανάπτυξη του πολιτιστικού τουρισμού, μια νέα αναπτυσσόμενη μορφή τουρισμού η οποία εισάγει ένα νέο τρόπο σχεδιασμού τουριστικών προϊόντων για την προσέλκυση επισκεπτών, που βασίζεται πρωτίστως στα ιδιαίτερα πολιτιστικά και φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά μιας περιοχής, στην αποκόμιση πολιτιστικών εμπειριών, στα ήθη και στις παραδόσεις, στον τρόπο ζωής, στις μορφές τέχνης αλλά και στην ανάπτυξη μεθόδων ανταλλαγής πολιτισμικών στοιχείων (Hughes και Allen, 2005· WTO, 2004 . UNESCO, 2003:10). Οι επιλογές του τουριστών προσδιορίζονται, κατά κύριο λόγο, από την προσφορά μιας περιοχής σε πολιτιστικούς, αρχιτεκτονικούς, ιστορικούς και φυσικούς πόρους. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των νήσων Barry στην Νότια Ουαλία, που επένδυσαν στη αναδημιουργία της πολιτιστικής και τουριστικής τους εικόνας, με βάση τις προσδοκίες των τουριστών που τα επισκέπτονταν, μέσα από έρευνες αγοράς που πραγματοποίησαν (Selby και Morgan, 1996).

- γ) Μια σημαντική διευκρίνιση αφορά στο επίπεδο αλλά και στο χαρακτήρα του ανταγωνισμού που αναπτύσσει η εκάστοτε πόλη/ περιοχή μέσω της πολιτιστικής της εικόνας. Οι πόλεις μπορούν να ανταγωνίζονται μεταξύ τους σε περιφερειακό ή σε εθνικό ή ακόμα και σε διεθνές [π.χ η περίπτωση της Πράγας και του Εδμβούργου στον πολιτιστικό/ ιστορικό τομέα (Simpson και Charman, 1999)]. Αυτό ποικίλει ανάλογα τις δυνατότητες, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, αλλά και το όραμα που η κάθε πόλη/ περιοχή έχει για τον εαυτό της (π.χ τα μητροπολιτικά κέντρα Παρίσι και Λονδίνο ανταγωνίζονται μεταξύ τους σε διάφορες εκφάνσεις του πολιτισμού (Chevrant-Breton, 1997), όχι μόνο σε Ευρωπαϊκό επίπεδο αλλά και σε διεθνές με αντίστοιχα μητροπολιτικά κέντρα άλλων γεωγραφικών περιοχών (π.χ Νέα Υόρκη, Τόκιο, Σιγκαπούρη).
- δ) Τέλος κρίσιμη είναι η σχέση της αστικής ανταγωνιστικότητας, με τα ιδιαίτερα πολιτιστικά χαρακτηριστικά και τη δημιουργία ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος. Ο προσανατολισμός στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της εκάστοτε πόλης/ περιοχής, μέσα από διάφορους μηχανισμούς και πρακτικές είναι δυνατόν να οδηγήσουν σε υψηλά επίπεδα ανταγωνιστικότητας μια περιοχή/ πόλη προσδίδοντας την τελικά και ανταγωνιστικό πλεονέκτημα έναντι των άλλων ομοειδών της. Το γεγονός αυτό δεν είναι κάτι το οποίο προκύπτει ως φυσική συνέπεια, αλλά αναπτύσσεται μέσα στα πλαίσια ενός συνολικού στρατηγικού σχε-

διασμού προκειμένου το ιδιαίτερο αυτό χαρακτηριστικό σε κάποιο/ους τομέα ανάπτυξης να προσδώσει χαρακτήρα ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος στην εκάστοτε πόλη/ περιοχή

3. Λόγοι που επιβάλλουν την παραγωγή μιας ελκυστικής και ανταγωνιστικής πολιτιστικής εικόνας

Στα πλαίσια του νέου διεθνοποιημένου περιβάλλοντος, διαμορφώνονται ορισμένοι λόγοι οι οποίοι επηρεάζουν την ανάπτυξη και την ανταγωνιστικότητα των πόλεων, οδηγώντας τους στην παραγωγή μιας όσο το δυνατό περισσότερο ελκυστικής και δυναμικής τουριστικής και πολιτιστικής εικόνας. Ορισμένοι πολύ βασικοί λόγοι είναι οι εξής:

Ανταγωνιστικό κλίμα στην παγκόσμια τουριστική – πολιτιστική αγορά

Το ανταγωνιστικό κλίμα στην παγκόσμια τουριστική- πολιτιστική αγορά, αφορά στην τάση της πλειονότητας των τουριστικών – πολιτιστικών προορισμών να διαφοροποιηθούν, να καινοτομήσουν, να ιεραρχηθούν σε υψηλές κλίμακες ελκυστικότητας, να κυριαρχήσουν στα μερίδια αγοράς που υφίστανται, με μια λέξη να γίνουν και να παραμείνουν ανταγωνιστικοί. Ο πολιτισμός πλέον αποτελεί την αιχμή του δόρατος, στην προσπάθεια πολλών πόλεων και περιοχών να στηρίξουν την οικονομία τους και να κυριαρχήσουν έναντι άλλων προορισμών (Lever 1993, 1999· Lever και Turok, 1999· van der Ark και Richards, 2006).

Οι αλλαγές στην τουριστική ζήτηση

Οι διεθνείς οικονομικές και κοινωνικές διαρθρωτικές εξελίξεις των τελευταίων τριάντα χρόνων, έχουν επιφέρει σημαντικές διαφοροποιήσεις στην τουριστική ζήτηση των αγαθών και των υπηρεσιών. Η ζήτηση για ποιοτικά αγαθά, τα οποία να συνδυάζουν άριστα το προσδοκώμενο όφελος αλλά και το αντίστοιχο κόστος, έχει αυξηθεί με αποτέλεσμα οι τάσεις των τουριστών διεθνώς να διαφοροποιούνται συνεχώς. Στόχος όλων των προορισμών είναι η επίτευξη και η διατήρηση ενός μεγάλου και ανταγωνιστικού μεριδίου αγοράς, το οποίο σε πολλές περιπτώσεις είναι δεδομένο. Σύμφωνα με έρευνα του Παγκόσμιου Οργανισμού Τουρισμού (WTO,

2004), το πολιτιστικό και ιστορικό περιβάλλον αποτελεί τη σημαντικότερη αιτία επίσκεψης μιας περιοχής κατά τη διάρκεια των διακοπών, ιδιαίτερα στις μικρές χώρες της Ανατολικής και Νότιας Ευρώπης. Αυτές οι χώρες προσελκύουν επισκέπτες κυρίως λόγω του πολιτιστικού αποθέματος που διαθέτουν, ενώ συγκεκριμένες περιοχές που έχουν τη δυνατότητα να προσφέρουν διαφοροποιημένο τουριστικό προϊόν, πέραν της υψηλής ζήτησης πολιτιστικού τουρισμού, έχουν επίσης υψηλά ποσοστά παραθεριστικού τουρισμού και αγροτουρισμού. Με βάση το στοιχείο αυτό, γίνεται φανερό ότι περιοχές που μπορούν να παράγουν διαφορετικά τουριστικά προϊόντα, διαμορφώνοντας εντός των ορίων τους διακριτές αγορές, μπορούν να καρπωθούν μεγαλύτερα οφέλη, λόγω της κατάκτησης μεριδίων των επιμέρους αυτών αγορών.

Διαφοροποίηση στα τελικά τουριστικά αγαθά²

Είναι γεγονός ότι υπάρχει πληθώρα, διαφορετικών, καινοτομικών, παραδοσιακών ή μοντέρνων τουριστικών αγαθών. Η δημιουργία νέων προσφερόμενων αγαθών (προϊόντων και υπηρεσιών), επιβάλλει την επίγνωση της παγκόσμιας τουριστικής κατάστασης αλλά και των αντίστοιχων τουριστικών αγαθών που ικανοποιούν τη ζήτηση που δημιουργείται, μέσα από εκτενείς έρευνες αγοράς πρωτογενούς χαρακτήρα (van Limburg, 1998· Garrod κ.α, 2002· Munoz, 2007). Οι τάσεις της τουριστικής αγοράς φανερώνουν τη σταδιακή ανάδειξη εξειδικευμένων προϊόντων, που διαφοροποιούνται έναντι του ανταγωνισμού. Για παράδειγμα, αν αναφερθούμε στη γεωγραφική ζώνη της Μεσογείου, παρατηρούμε ότι οι παραδοσιακές μορφές τουρισμού, με κυρίαρχο το μοντέλο μαζικού παραθεριστικού τουρισμού και του κλασσικού προϊόντος των διακοπών με «ήλιο, θάλασσα, παραλία» που υπόκειται σε ανταγωνιστικές πιέσεις από πλήθος μεσογειακών προορισμών που προσφέρουν το ίδιο ακριβώς προϊόν και πολλές φορές σε ασυγκρίτως χαμηλότερη τιμή, χωρίς να παύουν να αποτελούν σημαντικό τμήμα της αγοράς, ωστόσο σταδιακά φαίνεται να υποχωρούν και να αντικαθίστανται από νέες μορφές εναλλακτικού τουρισμού (τουρισμός εμπειριών, θεματικός τουρισμός, αστικός τουρισμός, κ.α). Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της πόλης Trieste, στην Ιταλία (Kotler κ.α., 1999), η οποία προσπάθησε να ενισχύσει την οικονομική και πολιτιστική της ανάπτυξη, λειτουργώντας ως «ανοικτή πύλη» οικονομικών και πολιτιστικών ανταλλαγών μεταξύ των χωρών της Δυτικής και Κεντροανατολικής Ευρώπης. Ο κύριος στόχος της πόλης ήταν να αποτελέσει πόλο έλξης για επισκέπτες από όλο τον κόσμο. Το αποτέλεσμα ήταν

Θεόδωρος Μεταξάς

η πόλη να γίνει μια όντως «ανοικτή πύλη», προσελκύνοντας τόσο επισκέπτες όσο και 400 εισαγωγικές/εξαγωγικές επιχειρήσεις.

Αλλαγές στην τουριστική και πολιτιστική τεχνογνωσία

Η τουριστική βιομηχανία, σήμερα, απαρτίζεται από πλήθος «μικρών στοχευμένων αγορών» (niche markets) εναλλακτικών μορφών τουρισμού, που επιχειρούν να ικανοποιήσουν τις ποικιλόμορφες απαιτήσεις και προτιμήσεις ενός ευρύτατου καταναλωτικού κοινού. Οι εξειδικευμένες υπηρεσίες, η διαφορετικότητα και η ποιότητα στο παρεχόμενο προϊόν, η σχέση τιμής- προσφερόμενου προϊόντος αναδεικνύονται σε βασικές προσδιοριστικές παραμέτρους επιλογής ενός προορισμού. Η ανάδειξη νέων τουριστικών προορισμών, που ταυτόχρονα αποτελούν και νέα, καινοτομικά αγαθά, βασίζεται στην υιοθέτηση, στην ανάπτυξη και τη διαρκή μάθηση της νέας τεχνογνωσίας γύρω από τις τάσεις της παγκόσμιας τουριστικής και πολιτιστικής αγοράς. Στον Πίνακα 2 παρουσιάζονται ορισμένα βασικά κριτήρια επιλογής ενός προορισμού. Παρατηρείται πως ένας από τους βασικούς προσδιοριστικούς παράγοντες στην επιλογή ενός ταξιδιωτικού προορισμού είναι η προβολή του πολιτιστικού προϊόντος της περιοχής και η εκ των προτέρων ενημέρωση των δυνητικών επισκεπτών γύρω από τα χαρακτηριστικά των πολιτιστικών πόρων του προς επίσκεψη τόπου. Σε αυτό το πλαίσιο καθίσταται απαραίτητη η παρουσίαση των ιδιαίτερων γνωρισμάτων των πολιτιστικών και ιστορικών πόρων με τρόπο κατανοητό για τους δυνητικούς επισκέπτες και η ενημέρωσή τους γύρω από τις δραστηριότητες που προσφέρει η συγκεκριμένη περιοχή.

Πίνακας 2: Κριτήρια επιλογής προορισμού.

ΚΡΙΤΗΡΙΑ ΕΠΙΛΟΓΗΣ ΠΡΟΟΡΙΣΜΟΥ
1. ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ
2. ΚΛΙΜΑΤΟΛΟΓΙΚΕΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ
3. ΚΟΣΤΟΣ ΤΑΞΙΔΙΟΥ
4. ΚΟΣΤΟΣ ΔΙΑΜΟΝΗΣ
5. ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΑ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝΤΑ
6. ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ
7. ΟΛΙΚΗ ΑΛΛΑΓΗ
8. ΓΑΣΤΡΟΝΟΜΙΑ
9. ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ
10. ΔΙΑΣΚΕΔΑΣΗ - ΑΝΑΨΥΧΗ
11. ΕΠΙΣΚΕΨΗ ΣΕ ΦΙΛΟΥΣ
12. ΑΙΣΘΗΜΑ ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ
13. ΕΓΓΥΗΤΗ ΜΕ ΤΟ ΤΟΠΟ ΔΙΑΜΟΝΗΣ ΤΩΝ ΤΟΥΡΙΣΤΩΝ
14. ΑΘΛΗΜΑΤΑ
15. ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΓΙΑ ΠΑΙΔΙΑ
16. ΟΜΙΛΟΥΜΕΝΗ ΓΛΩΣΣΑ
17. ΑΠΟΣΤΑΣΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΤΟΠΟ ΔΙΑΜΟΝΗΣ ΤΩΝ ΤΟΥΡΙΣΤΩΝ

Πηγή: Euro barometer (1998).

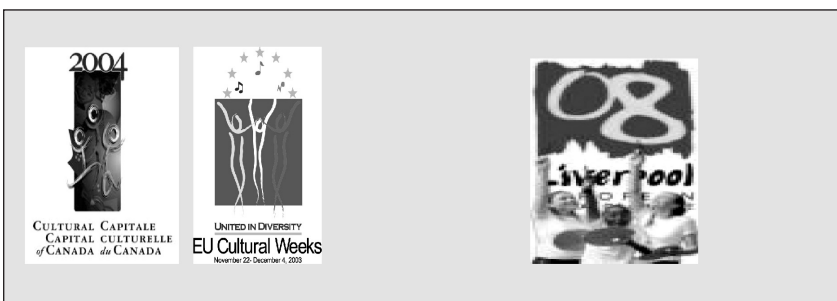
4. Αποτελεσματική υποστήριξη της πολιτιστικής εικόνας μέσω της διαδικασίας μάρκετινγκ του τόπου

Πριν αναφερθούμε στην αποτελεσματική υποστήριξη της πολιτιστικής εικόνας των πόλεων μέσω της διαδικασίας μάρκετινγκ, κρίνεται σκόπιμο να προσδιορισθεί συνοπτικά το μάρκετινγκ του τόπου/ πόλης, ως μια στρατηγικά σχεδιασμένη και όχι τυχαία διαδικασία.

Το Μάρκετινγκ του Τόπου δεν αποτελεί κάτι το καινούργιο για την διεθνή και την ευρωπαϊκή πραγματικότητα. Απλά η διερεύνηση του αποκτά μεγαλύτερο ενδιαφέρον στη διεθνή βιβλιογραφία (Bailey, 1989· Ashworth και Voogd, 1990· Kotler κ.α, 1993, 1999· Duffy 1995) τα τελευταία είκοσι χρόνια όπου και παρατηρείται έντονα η τάση των πόλεων αλλά και των περιφερειών αποκτήσουν μια περισσότερο ανταγωνιστική θέση στο αστικό σύστημα ιεραρχίας και να διαμορφώσουν ανταγωνιστικά πλεονεκτήματα έναντι των άλλων προς αυτές ομοειδείς πόλεις. Η τάση αυτή χαρακτηρίζεται από τις προσπάθειες των πόλεων να διαμορφώ-

σουν συγκεκριμένα λογότυπα, σλόγκαν, διαφημιστικά μηνύματα, προγράμματα δημοσίων σχέσεων κ.α. Σύμφωνα με τον Haider (1992), η διαφήμιση είναι ο βασικότερος παράγοντας για την προβολή των στρατηγικών ανάπτυξης των τοπικών οικονομιών. Την ίδια άποψη έχουν και οι Kotler κ.α (1999:179), οι οποίοι κάνουν λόγο για «δημόσια διαφήμιση» (public advertising), για «διεισδυτική» (pervasive), «δραματική» (dramatic) και «απρόσωπη» (impersonal). Επίσης οι πόλεις προσανατολίζονται στην ανάπτυξη μεγάλων έργων που αφορούν στην αναδιοργάνωση και την αναζωογόνηση τους καθώς και στη διοργάνωση μεγάλων εκδηλώσεων και γεγονότων με διεθνή εμβέλεια (Πολιτιστικό Φεστιβάλ του Εδιμβούργου, το Φεστιβάλ Καννών, οι διεθνείς εκθέσεις EXPO, μεγάλα αθλητικά γεγονότα, όπως οι Ολυμπιακοί Αγώνες και φυσικά ο θεσμός της Πολιτιστικής Πρωτεύουσας της Ευρώπης, κ.α) [Quinn, 2005· Richards και Wilson, 2004· Mooney, 2004· Balsas, 2004]. Στο Σχήμα 1 που ακολουθεί απεικονίζονται ορισμένα λογότυπα πολιτιστικού χαρακτήρα.

Σχήμα 1: Λογότυπα πολιτιστικού χαρακτήρα.

Πηγή: www.images.search.com.

Όπως στην περίπτωση του γενικού Μάρκετινγκ, έτσι και στο Μάρκετινγκ του Τόπου/ πόλης, οι συνιστώσες της στρατηγικής ανάλυσης, για την αποτελεσματική υποστήριξη της πολιτιστικής εικόνας, ως παραγόμενο αγαθό, έχουν αφετηρία την αναζήτηση και τον προσδιορισμό των ιδιαίτερων πολιτιστικών χαρακτηριστικών στο εσωτερικό περιβάλλον των πόλεων, έτσι ώστε τα χαρακτηριστικά αυτά, συνδυασμένα μεταξύ τους, να διαμορφώσουν το τελικό πολιτιστικό αγαθό. Στόχος αποτελεί η υποστήριξη αυτού του πολιτιστικού αγαθού στο εξωτερικό περιβάλλον της περιοχής, τόσο σε μικροοικονομικό όσο και σε μακροοικονομικό επίπεδο, ακολουθώντας τις εξής τέσσερις παραμέτρους (Πίνακας 3):

Πίνακας 3: Κύριες παράμετροι του Στρατηγικού Σχεδιασμού.

I. Διαγνωστική ανάλυση υπάρχουσας κατάστασης (Situation Audit) (S.W.O.T)   II. Προσδιορισμός του Οράματος (Vision) και των Αντικειμενικών Στόχων Ανάπτυξης (Development Objectives)   III. Έρευνα Αγοράς (Market Research) – Τμηματοποίηση της Αγοράς (Market Segmentation) και προσδιορισμός των κατάλληλων αγορών στόχων (target markets)- Σχεδιασμός και αξιολόγηση Κύριας Στρατηγικής Ανάπτυξης – Διαδικασία λήψης απόφασης από τον καταναλωτή   IV. Διαδικασία ανάδρασης και επαναπληροφόρησης (feedback) – Ανάπτυξη μοντέλου Επικοινωνίας

Η διεθνής εμπειρία καταγράφει πολιτιστικά «οράματα» πόλεων και περιοχών που συνοδεύονται από τους στόχους μέσα από τους οποίους το όραμα αυτό μπορεί να υπάρξει. Αποτελεί τη πρώτη φάση στην ανάπτυξη ενός Στρατηγικού Σχεδίου Μάρκετινγκ. Είναι πολύ σημαντική ως φάση από την στιγμή που οι δημόσιες αρχές από την μια πλευρά και οι ιδιωτικοί φορείς από την άλλη συνεργάζονται με βάση κοινές πολιτικές προκειμένου να ορισθούν οι στόχοι και τα κίνητρα της πολιτιστικής ανάπτυξης, τα οποία σε πολλές περιπτώσεις δεν είναι ταυτόσημα μεταξύ του δημόσιου τομέα και των ιδιωτών (Ashworth και Voogd , 1990: 33). Το σημαντικό είναι ότι τόσο το όραμα για την πόλη / τόπο όσο και οι αντικειμενικοί στόχοι και οι στρατηγικές ανάπτυξης εξαρτώνται από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της κάθε πόλης / τόπου και με βάση αυτά θα πρέπει να σχεδιαστεί και το Στρατηγικό Σχέδιο Μάρκετινγκ. Ο στρατηγικός σχεδιασμός συνδέεται άμεσα με την τοπική ανάπτυξη μιας πόλης ή μιας περιοχής. Στην περίπτωση της πολιτιστικής εικόνας, αποκτά μεγαλύτερο ενδιαφέρον διότι στις περισσότερες περιπτώσεις αφορά στην αποτελεσματική υποστήριξη ιδιαίτερων και ποικιλόμορφων πολιτιστικών χαρακτηριστικών γεγονός που προκαθορίζει και την ιδιαιτερότητα του σχεδιασμού που πρέπει να εφαρμοστεί, αλλά και των μέσων που τελικά θα υιοθετηθούν για την υλοποίησή του.

4. Διαχείριση της πολιτιστικής εικόνας

Η αποτελεσματική διαχείριση της εικόνας των πόλεων βασίζεται στη διαδικασία της Στρατηγικής Διαχείρισης της Εικόνας (Strategic Image Management) [Kotler κ.α, 1999:160], η οποία αποτελεί το πρωταρχικό στοιχείο της αποτελεσματικότητας της διαδικασίας του Μάρκετινγκ των τόπων. Ο προσδιορισμός των αγορών στόχων, η τμηματοποίηση αυτών, η επιλογή των κατάλληλων στρατηγικών προώθησης και των τακτικών, αποτελούν τις κύριες φάσεις, προκειμένου το «τελικό παραγόμενο αγαθό» (η εικόνα της πόλης ή η πολιτιστική εικόνα), να μεταφερθεί μέσω της επικοινωνιακής διαδικασίας, στους τελικούς αποδέκτες (τις δυνητικές αγορές στόχους) [Metaxas 2003]. Το βασικότερο στην ανάπτυξη στρατηγικών προώθησης είναι η «Αποτελεσματική Επικοινωνία» (Schramm, 1995), η διαδικασία δηλαδή όπου το μήνυμα θα φτάσει στον τελικό καταναλωτή. Στην περίπτωση της πολιτιστικής εικόνας, η διαδικασία προώθησης είναι περισσότερο συγκεκριμένη. Οι δυνητικές αγορές στόχοι είναι πιο συγκεκριμένοι, με επίγνωση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών τους, με συγκεκριμένες ανάγκες, απαιτήσεις και προσδοκίες. Με βάση αυτή τη θέση, η δημιουργία μιας αποτελεσματικής πολιτιστικής εικόνας, απαιτεί ως έργο πλέον, υψηλό επίπεδο διαχείρισης, σχεδιασμού και εξειδίκευσης. Τέτοιου είδους επιτυχημένα παραδείγματα διαχείρισης της πολιτιστικής εικόνας αναφέρονται από τους Jansen-Verbeke και van Rekom (1996), που εξέτασαν την σχέση ανάμεσα στην έννοια του «πολιτιστικού τουρίστα» και του «επισκέπτη μουσείων» με στόχο να αναπτύξουν μια στρατηγική «μουσείου-πάρκου» στα πλαίσια της ανάπτυξης πολιτικών αστικού τουρισμού με συγκεκριμένο στόχο τη δημιουργία ενός καινοτομικού σχεδίου μάρκετινγκ των μουσείων, από τον Vaughan (2001) ο οποίος εξειδικεύει ακόμα περισσότερο το ρόλο των μουσείων, εξετάζοντας τις «εικόνες των μουσείων» διαχωρίζοντας τις εικόνες αυτές σε δυο βασικές κατηγορίες: α) τις λειτουργικές εικόνες (functional images) και β) τις γνωστικές εικόνες (cognitive images³), από τους Deffner και Metaxas στα πλαίσια του ερευνητικού προγράμματος *CultMark* (2005, 2006), που εξέτασαν το πολιτιστικό απόθεμα αλλά και το ανθρώπινο δυναμικό στον τομέα του πολιτισμού σε πέντε ευρωπαϊκές περιοχές, προκειμένου να συνδέσουν τη φέρουσα πολιτιστική ικανότητα με τη δημιουργία οράματος και ανταγωνιστικής πολιτιστικής εικόνας κ.α.

Τα κύρια ερωτήματα που προκύπτουν είναι: Ποιοι είναι υπεύθυνοι για τη διαχείριση της πολιτιστικής εικόνας των πόλεων; και με ποια μέσα εξα-

σφαλίζεται η αποτελεσματικότητα αυτής της διαχείρισης; Θα υποστηρίξουμε ότι η διαχείριση της πολιτιστικής εικόνας είναι ευθύνη των τοπικών αυτοδιοικήσεων καταρχήν, αλλά και των υπολοίπων ομάδων (επιχειρήσεων, πολιτιστικών οργανισμών και φορέων, κατοίκων, κ.α), που δραστηριοποιούνται στο περιβάλλον των πόλεων και οι οποίοι αποτελούν τους «πρώτους καταναλωτές» αυτής της εικόνας. Η διαχείριση της πολιτιστικής εικόνας απαιτεί τεχνογνωσία και ικανότητα οργάνωσης στον στρατηγικό σχεδιασμό, ανάπτυξη δικτύων, σαφή κατανομή ρόλων και ευθυνών καθώς και μια συνολική κοινωνική υποστήριξη και αποδοχή του έργου που επιτελείται (van den Berg κ.α, 1997,1999). Απάντηση στο δεύτερο ερώτημα δίνεται στις ενότητες που ακολουθούν.

5. Απαντήσεις στα ερωτήματα της εργασίας

Στην ενότητα αυτή επιχειρείται να δοθούν απαντήσεις στα ερωτήματα της εργασίας με βάση την ανάλυση που προηγήθηκε. Συγκεκριμένα:

- α) με ποιους τρόπους συνδέεται η αποτελεσματική προώθηση της «πολιτιστικής εικόνας» με τη δημιουργία ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος για την εκάστοτε πόλη;*

Τα μέσα / μέθοδοι ή πρακτικές αφορούν στις δυνατότητες που έχει η κάθε πόλη/ περιοχή προκειμένου να αξιοποιήσει με τον καλύτερο τρόπο τις δυνατότητες αυτές και να προσεγγίσει ή να φτάσει στο επιθυμητό επίπεδο ανταγωνιστικότητας που επιδιώκει. Οι δυνατότητες αυτές αφορούν στην ικανότητα και την τεχνογνωσία των φορέων του πολιτισμού αλλά και των τοπικών αυτοδιοικήσεων να σχεδιάσουν και να ασκήσουν πολιτιστικές δράσεις, στην υφιστάμενη κατάσταση του πολιτιστικού αποθέματος της πόλης, στη δικτύωση της πόλης και στην ανάπτυξη συνεργασιών της με άλλες πόλεις, οργανισμούς και πολιτιστικούς φορείς κ.α. Για παράδειγμα Οι Jansen-Verbeke και van Rekom (1996) αναφερόμενοι στην πόλη του Rotterdam, υποστηρίζουν ότι ένας από τους παράγοντες «κλειδιά» στην ανάπτυξη του αστικού τουριστικού προϊόντος, στα πλαίσια της συνολικής προσπάθειας της πόλης να ανακηρυχτεί «Ευρωπαϊκή Πολιτιστική πρωτεύουσα» για το έτος 2000, ήταν η εξέταση και η αξιολόγηση του ρόλου που θα μπορούσαν να διαδραματίσουν τα παραδοσιακά

μουσεία της πόλης. Επιπλέον, το μουσείο Guggenheim στο Bilbao, έτυχε ιδιαίτερα σημαντικής προσοχής τα τελευταία χρόνια (Gomez, 1998; McNeil, 2000), αποτελώντας ένας πολύ σημαντικό παράγοντα της εισροής τουριστών στην πόλη του Bilbao, συμβάλλοντας αποτελεσματικά στην ανάπτυξη της τοπικής οικονομίας (Plaza, 2000). Άρα –και από την στιγμή που η πόλη αποσαφηνίζει το όραμα της, θέτει τους στόχους της, διαμορφώνει την πολιτιστική της εικόνα και αναγνωρίζει το πεδίο του ανταγωνισμού της έναντι άλλων πολιτιστικών προορισμών – υπολείπεται ο προσδιορισμός, η καταγραφή, η αξιολόγηση, η επιλογή και οι ιδιότητες της κάθε δυνατότητας που είναι δυνατόν να χρησιμοποιηθεί προς όφελος της πόλης/ περιοχής.

Εάν υποθεθεί ότι η ανεύρεση των δυνατοτήτων της εκάστοτε πόλης/ περιοχής δεν ακολουθήσει τα βήματα του προσδιορισμού, της καταγραφής, της αξιολόγησης, της επιλογής και της διάγνωσης των ιδιοτήτων της κάθε δυνατότητας, τότε η πόλη/ περιοχή πόσο εύκολα μπορεί να φτάσει στην ανταγωνιστικότητα που επιδιώκει; πόσο εύκολα μπορεί να αποτελέσει πόλο έλξης για τις δυνητικές αγορές στόχους που την ενδιαφέρουν; Η απάντηση στα παραπάνω ερωτήματα έρχεται μέσα από την έννοια, την σημαντικότητα και την λειτουργία του Στρατηγικού σχεδιασμού, ο οποίος αν στηριχτεί στα βήματα που αναφέρθηκαν πιο πάνω μπορεί να οδηγήσει την πόλη/ περιοχή στο επίπεδο της ανταγωνιστικότητας που επιθυμεί. Η ανάλυση του εσωτερικού και εξωτερικού περιβάλλοντος⁴ της κάθε πόλης/ περιοχής συνδέεται άμεσα με την τοπική ανάπτυξη και κυρίως με την οικονομική της ανάπτυξη. Σύμφωνα με τον Blakey (1994: 66) η διαδικασία του σχεδιασμού για την οικονομική ανάπτυξη μιας πόλης/ περιοχής διέρχεται μέσα από τις εξής φάσεις: α) συλλογή πληροφοριών/ στοιχείων και ανάλυση της οικονομικής και παραγωγικής βάσης της περιοχής, β) επιλογή της κατάλληλης στρατηγικής τοπικής οικονομικής ανάπτυξης, γ) επιλογή των έργων τοπικής ανάπτυξης, δ) σχεδιασμός των κατάλληλων πλάνων δράσης, ε) συγκεκριμενοποίηση των ιδιαιτεροτήτων του κάθε έργου ανά τομέα ανάπτυξης, στ) συνολική προετοιμασία και σχεδιασμός για την υλοποίηση των πλάνων δράσης ανά έργο. Κατά συνέπεια η ύπαρξη όλων των μέσων και των πρακτικών που έχει στην κατοχή της μια πόλη/ περιοχή και προσδιορίζουν και τις δυνατότητες της για την ανάπτυξη της, δεν μπορούν να λειτουργήσουν αποτελεσματικά εάν βρίσκονται και κινούνται έξω από τα πλαίσια του στρατηγικού σχεδιασμού. Στο σημείο αυτό όμως πρέπει να διευκρινιστεί ότι ο στρατηγικός σχεδιασμός δεν επιφέρει από μόνος του την ανταγωνιστικότητα σε μια πόλη. Δεν μπορεί να αμφισβητηθεί το γεγονός ότι πό-

λεις, όπως το Παρίσι, το Λονδίνο ή το Άμστερνταμ ήταν ανταγωνιστικές πριν εμφανιστεί η διαδικασία του στρατηγικού σχεδιασμού (Bovaird, 1993), αλλά συντήρησαν αυτή την ανταγωνιστική τους εικόνα, όχι μόνο στον τομέα του πολιτισμού, χρησιμοποιώντας και τον στρατηγικό σχεδιασμό (Chervant-Breton, 1997· Dahles, 1998).

Πέρα του στρατηγικού σχεδιασμού και της ανάπτυξης πολιτικών, οι πόλεις ανταγωνίζονται μεταξύ τους και μέσω των συνεργασιών που αναπτύσσονται μεταξύ του ιδιωτικού και δημόσιου τομέα. Χαρακτηριστικά είναι τα παραδείγματα πόλεων, όπως του Cambridge και της Grenoble (Ulhe και Garney, 2000), όπου η ανταγωνιστικότητα των πόλεων εστιάστηκε στην ανάπτυξη της συνεργασίας μεταξύ των επιχειρήσεων υψηλής τεχνολογίας και των πανεπιστημίων, του Salzburg (Scherrer, 2002), όπου το Δημόσιο Κέντρο Εξυπηρέτησης Επιχειρήσεων, σε συνεργασία με τις τοπικές επιχειρήσεις, ανέπτυξαν πολιτικές πληροφόρησης και ενημέρωσης υποψηφίων επενδυτών στην πόλη. Αντίστοιχα παραδείγματα πόλεων είναι η Λισσαβόνα (Vasconcelos και Reis, 1997) και Πράγα (*Strategic Plan*, 1998), που προσδιόρισαν ως ένα από τους κύριους άξονες της ανταγωνιστικότητας τους, την ανάπτυξη συνεργασιών μεταξύ του δημόσιου φορέα και των τοπικών επιχειρήσεων.

β) αποτελεί η «πώληση» της πολιτιστικής εικόνας των πόλεων μια επιτακτική ανάγκη ή ένα αναγκαίο κακό, που και στις δυο περιπτώσεις οι πόλεις δεν μπορούν να το αποφύγουν;

Το Μάρκετινγκ έχει αρνητικές επιδράσεις σε έναν οργανισμό, όταν δεν είναι προσανατολισμένο στις πραγματικές ανάγκες του οργανισμού και στις προσδοκίες των αγορών στόχων στις οποίες απευθύνεται. Ο σχεδιασμός και η εφαρμογή ενός σχεδίου μάρκετινγκ δεν είναι κάτι τυχαίο, πολύ περισσότερο όταν αυτό εστιάζει στον τομέα του πολιτισμού και στην υποστήριξη της πολιτιστικής εικόνας, από την στιγμή που ο κίνδυνος της εμπορευματοποίησης του πολιτιστικού στοιχείου είναι ορατός. Εφαρμογή πολιτικών μάρκετινγκ δεν σημαίνει, αλλοτρίωση ή μείωση της ιστορικής ή της πολιτιστικής αξίας ή καταστροφή του παραδοσιακού ιστορικού παρελθόντος των πόλεων και της ταυτότητας τους. Αναφερόμενοι στο ρόλο των μουσείων οι Kotler και Kotler (2000), υποστήριξαν ότι ο προσδιορισμός της επανεγκατάστασης των μουσείων στην ανταγωνιστική αγορά, αναφορικά με το ρόλο τους, μέσω μιας στρατηγικής «επανατοποθέτησης στην αγορά» (market repositioning strategy), σχετίζεται με την ικανοποίηση κάθε φορά, των αναγκών της κοινωνίας, συμβάλλοντας με τον

τρόπο αυτό αποτελεσματικά στην ανάπτυξη της κοινωνίας. Υπό το πρίσμα αυτό, είναι πιθανό να μεταμορφωθεί ο χαρακτήρας των μουσείων, προκειμένου να γίνουν περισσότερο ελκυστικά και κατά συνέπεια ανταγωνιστικά και να συνεισφέρουν στην ανάπτυξη των τοπικών οικονομιών. Αλλά το γεγονός αυτό γεννά ένα απλό ερώτημα: *πόσο εύκολο είναι να αλλάξει ή να αναμορφωθεί ο παραδοσιακός χαρακτήρας των μουσείων ή να χρησιμοποιηθούν εναλλακτικοί προσδιορισμοί του ρόλου τους;*, ή αν το αναγάγουμε στο περιβάλλον της πόλης, *πόσο εύκολο είναι να διαφοροποιηθεί ο πολιτιστικός χαρακτήρας των πόλεων και κατά συνέπεια η πολιτιστική τους εικόνα, σε περίπτωση που αυτό είναι αναγκαίο;* Και στις δυο περιπτώσεις η απάντηση δεν είναι απλή. Στο ερώτημα αυτό δεν υπάρχει απλή απάντηση. Εξαρτάται από το τι το εκάστοτε μουσείο αντιπροσωπεύει για την πόλη/ περιοχή αλλά και για τις αγορές στόχους επίσης. Πολύ περισσότερο όταν γίνεται λόγος για ένα εύρος ποικίλων πολιτιστικών χαρακτηριστικών και αγαθών που υφίστανται στο περιβάλλον των πόλεων και είναι συνδεδεμένα με το ιστορικό παρελθόν, την κληρονομιά αλλά και το μέλλον των πόλεων. Επίσης εξαρτάται από την ικανότητα των δυνάμεων της πόλης που λαμβάνουν τις αποφάσεις σε επίπεδα σχεδιασμού και εφαρμογής πολιτικών αλλά και από την ευελιξία να δημιουργούν εναλλακτικές καινοτόμες λύσεις, χωρίς να αλλοιώνουν το πολιτιστικό περιβάλλον των πόλεων. Από την άλλη πλευρά η εμπορική λειτουργία ήδη υπάρχει μέσα στο περιβάλλον των πόλεων και οι πόλεις χρησιμοποιούν τα πολιτιστικά αγαθά και προωθούν την πολιτιστική τους εικόνα προκειμένου να γίνουν περισσότερο ανταγωνιστικές μεταξύ άλλων ομοειδών πόλεων. Με βάση αυτό το σκεπτικό η έννοια της «πώλησης» δεν θα πρέπει να ξενίζει ή να τρομάζει, δεδομένου ότι η διαδικασία μάρκετινγκ εστιάζει στην υποστήριξη και της προώθηση της πολιτιστικής εικόνας των πόλεων με στόχο αυτή η εικόνα ως «τελικό παραγόμενο αγαθό» να «αγοραστεί» και να «καταναλωθεί» από τις δυνητικές αγορές στόχους. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα στοιχεία πρόσφατης έρευνας που διεξήχθη σε 37 μεγάλα ελληνικά δημόσια μουσεία (μεταξύ αυτών κορυφαία μουσεία με διεθνή φήμη, όπως η Ακρόπολη, οι Δελφοί, το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, η Αρχαία Ολυμπία, Το Παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου, το Αρχαιολογικό Θεσ/νίκης, και το Αρχαιολογικό Ηρακλείου), προκειμένου να διερευνηθεί ο ρόλος των μουσείων και του πολιτισμού γενικότερα στην ανάπτυξη των πόλεων (Deffner και Metaxas, 2003). Στην έρευνα απάντησαν διευθυντές των μουσείων και ανώτερα στελέχη. Βάση των αποτελεσμάτων της έρευνας η πώληση της πολιτιστικής εικόνας ή ταυτότητας είναι μια επιτακτική ανάγκη για τις ελληνικές πόλεις (Πίνακας 4).

Ο πολιτισμός ως «εργαλείο» αστικής ανάπτυξης και ανταγωνιστικότητας

Πίνακας 4: Πώληση της πολιτιστικής ταυτότητας.

Πώληση της πολιτιστικής ταυτότητας	% ανά ερώτηση
Αποτελεί επιτακτική ανάγκη στα πλαίσια του διεθνούς ανταγωνισμού	70,2
Αναγκαίο κακό προκειμένου οι πόλεις να γίνουν ανταγωνιστικές	0,0
Και στις δυο περιπτώσεις που οι πόλεις δεν μπορούν να αποφύγουν	29,7
Σύνολο	100
Η προώθηση και η «πώληση» αποτελούν:	
Ένα έργο το οποίο απαιτεί εξειδίκευση και τεχνογνωσία στον τομέα αυτό	62,1
Ένα έργο το οποίο μπορεί να αποτελέσει μέρος ενός συνολικότερου αναπτυξιακού σχεδιασμού για την πόλη	37,8
Σύνολο	100
Αποτελεσματική και βιώσιμη διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς	
Βασίζεται στην τεχνογνωσία και την ικανότητα εξειδικευμένων φορέων	18,9
Βασίζεται στην ικανότητα των δημόσιων φορέων να εφαρμόζουν και να διαχειρίζονται προωθητικές δράσεις	2,7
Βασίζεται στην από κοινού συμμετοχή και των δυο πλευρών	78,3
Σύνολο	100

Πηγή: Deffner και Metaxas (2003).

Πιο συγκεκριμένα, οι διευθυντές των μουσείων κατανοούν ότι η «πώληση της πολιτιστικής ταυτότητας» αποτελεί μια επιτακτική ανάγκη για τις ελληνικές πόλεις στα πλαίσια του διεθνούς ανταγωνισμού (70,2%). Επιπλέον εκτιμούν ότι είναι και ένα «αναγκαίο κακό» που και στις δυο περιπτώσεις οι πόλεις δεν μπορούν να αποφύγουν. Επιπρόσθετα πιστεύουν ότι η προβολή και η προώθηση –και ο στρατηγικός σχεδιασμός ως διαδικασία– απαιτούν υψηλό βαθμό εξειδίκευσης και τεχνογνωσίας (62,1%) και επίσης είναι αποτέλεσμα συλλογικής εργασίας (78,3%). Πολύ χαρακτηριστική είναι η εκτίμηση ότι ο δημόσιος τοπικό φορέας είναι ανίκανος από μόνος του να εφαρμόσει και να διαχειριστεί προωθητικές πολιτικές (2,7%). Η συνεισφορά από κοινού των δημόσιων αρχών και των ειδικών των μουσείων είναι κρίσιμη, από την στιγμή που η αποτελεσματική και βιώσιμη διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς, βασίζεται στις αρχές του στρατηγικού σχεδιασμού και του management, οι οποίες προϋποθέ-

των τον προσδιορισμό του ρόλου των όσων συμμετέχουν στις διαδικασίες αυτές, την εκχώρηση αρμοδιοτήτων, τον έλεγχο των δράσεων που εφαρμόζονται, καθώς και τη διαδικασία της αναπληροφόρησης.

Συμπερασματικά θα υποστηρίξουμε ότι η «πώληση» της πολιτιστικής εικόνας ή της ταυτότητας των πόλεων αποτελεί μια ανάγκη όχι όμως επιτακτική, γιατί όλες οι πόλεις δεν είναι ίδιες, ούτε έχουν τις ίδιες πολιτιστικές εικόνες, αλλά ούτε και τις ίδιες ανάγκες. Η διαμόρφωση μιας πολιτιστικής εικόνας και πολύ περισσότερο η χρησιμοποίηση του πολιτισμού «ως εργαλείου» αστικής ανάπτυξης και ανταγωνιστικότητας, δεν θα πρέπει να λαμβάνεται ως η *μόνη*, η *εύκολη* ή η *έσχατη* λύση. Ο πολιτισμός μπορεί να υποστηρίξει την ανάπτυξη μιας περιοχής/ πόλης, όταν διαγνωσθεί η ανάγκη για κάτι τέτοιο, προσδιοριστεί το πλαίσιο μέσα στο οποίο μπορεί η συμβολή του πολιτισμού να είναι επιτυχημένη και σχεδιαστεί μια οργανωμένη και στρατηγική διαδικασία που να επιτρέπει και να εξασφαλίζει την αποτελεσματική υποστήριξη της πολιτιστικής εικόνας των πόλεων, δημιουργώντας προστιθέμενα οφέλη για την ίδια την πόλη και τις ομάδες του περιβάλλοντος της. Υπό την έννοια αυτή η πώληση της πολιτιστικής εικόνας δεν είναι ούτε ένα αναγκαίο κακό.

γ) *πόσο αναγκαία είναι η εφαρμογή του μάρκετινγκ της πόλης από τις ελληνικές πόλεις;*

Αναφέρθηκε στην προηγούμενη ενότητα ότι η εφαρμογή της διαδικασίας μάρκετινγκ κρίνεται αναγκαία για την περίπτωση των ελληνικών πόλεων και προορισμών. Στην συγκεκριμένη ενότητα θα εστιάσουμε σε ορισμένους λόγους – υποθέσεις οι οποίες λαμβάνονται στην παρούσα ανάλυση ως δεδομένες, και οι οποίες ενισχύουν την αναγκαιότητα υιοθέτησης, σχεδιασμού και υλοποίησης, στρατηγικών σχεδίων μάρκετινγκ από τις ελληνικές πόλεις, με στόχο την αποτελεσματική υποστήριξη όχι μόνο της πολιτιστικής αλλά της συνολικής τους εικόνας. Πιο συγκεκριμένα:

- *Η Ελλάδα αποτελεί μια γεωγραφική περιοχή η οποία συγκεντρώνει μια ποικιλία και ένα εύρος κορυφαίων τουριστικών- πολιτιστικών προορισμών με διεθνή αναγνωρισιμότητα*

Είναι ευρέως γνωστό ότι η Ελλάδα συγκαταλέγεται στις χώρες με τους περισσότερους κορυφαίους ανταγωνιστικούς προορισμούς διεθνώς. Ειδικότερα σε ότι αφορά τον τουρισμό της θερινής περιόδου. Το ανταγωνιστικό πλεονέκτημα των «οικονομικών διακοπών» που πρόσφερε

Ο πολιτισμός ως «εργαλείο» αστικής ανάπτυξης και ανταγωνιστικότητας

η χώρα μας κατά τα προηγούμενα έτη έχει πλέον εξαλειφθεί. Πέραν των οικονομικών συνθηκών, η μείωση της ελληνικής ανταγωνιστικότητας ως τουριστικού προορισμού οφείλεται και, ως κάποιο βαθμό, στο σημαντικό αριθμό νέων «φθηνών» τουριστικών προορισμών, ιδίως από χώρες μέσης και χαμηλής ανάπτυξης (Μέση Ανατολή, Νοτιοανατολική Ασία κλπ). Με βάση τα παραπάνω γίνεται αντιληπτή η ανάγκη τόνωσης των τουριστικών ροών μέσω των δυο κύριων αξόνων της *ποιότητας* και της *διαφορετικότητας* και της αναγωγής αυτών σε κύρια ανταγωνιστικά πλεονεκτήματα.

- *Η Ελλάδα έχει μια μακραίωνη πολιτιστική παράδοση και κληρονομιά με διεθνή αναγνωριστικότητα και κύρος*

Η χώρα μας είναι πλούσια σε ιστορική και πολιτιστική κληρονομιά, η οποία είναι διεθνώς αναγνωρισμένη και σεβαστή. Το ιδιαίτερο όμως αυτό πολιτισμικό αγαθό, είναι υποβαθμισμένο όσον αφορά την ουσιαστική προβολή του, στήριξη του και κατανόηση ότι μπορεί να αποτελέσει έναν ισχυρό πυρήνα ανάπτυξης για την οικονομική ανάπτυξη και την ανταγωνιστικότητα των ελληνικών περιοχών. Περιοχές με σαφώς λιγότερη χρονικά αλλά και ποσοτικά ιστορική κληρονομιά σε Ευρωπαϊκό επίπεδο, έχουν βασίσει τα τελευταία χρόνια την οικονομική τους ανάπτυξη στον πολιτισμικό τομέα και έχουν καταφέρει να ισχυροποιήσουν τη θέση στην παγκόσμια τουριστική και πολιτισμική αγορά, διευρύνοντας και μεγιστοποιώντας τα μερίδια των αγορών τους. Πόλεις όπως η Γλασκόβη, το Μπιλμπαό, η Βαρκελώνη, η Βουδαπέστη, αλλά και μικρότερες όπως το Τσέστερ στην Αγγλία, το Καινού στην Φιλανδία, το Ροστόκ στην Γερμανία, η Κοίμπρα στην Πορτογαλία κ.α, έχουν ισχυροποιήσει την τουριστική τους θέση στην ευρωπαϊκή ανταγωνιστική αγορά. Το βασικό ερώτημα είναι πώς; Η απάντηση βρίσκεται στην υιοθέτηση και εφαρμογή από πλευράς των περιοχών αυτών, στρατηγικών πλάνων προώθησης των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών τους, ενίσχυσης της ταυτότητας τους όπου κρινόταν αναγκαίο και στήριξη ή αναδημιουργία της εικόνας τους.

- *Η Ελλάδα ανήκει στην γεωγραφική περιοχή της Μεσογείου και της Νότιας και ΝΑ Ευρώπης, μιας ιδιαίτερα ανταγωνιστικής λεκάνης, η οποία συγκεντρώνει πολλούς από τους κορυφαίους τουριστικούς προορισμούς της Ευρώπης και διεθνώς*

Το γεγονός αυτό αποτελεί μια πρόκληση για την ελληνική τουριστική και πολιτιστική αγορά. Ο ανταγωνισμός που υφίσταται στην λεκάνη της

Μεσογείου, μπορεί να λειτουργήσει ευεργετικά για την Ελλάδα και τις περιοχές της, εάν το τουριστικό και πολιτισμικό αγαθό, γίνει καινοτομικό, ποιοτικό και κατά συνέπεια ανταγωνιστικό. Βασικές προϋποθέσεις η τεχνογνωσία στη δημιουργία και υποστήριξη νέων καινοτομικών αγαθών και η διασφάλιση μιας υψηλής ποιότητας στις παρεχόμενες υπηρεσίες.

- *Η Ελληνική κοινωνία είναι στενά συνδεδεμένη με το θρησκευτικό στοιχείο και τον πολιτισμό*

Η υπόθεση αυτή είναι ένα πλεονέκτημα από την στιγμή που το θρησκευτικό και πολιτιστικό στοιχείο είναι έντονα συνδεδεμένο με την ελληνική ιστορία, την κοινωνία, ακόμα και την πολιτική. Στην περίπτωση αυτή, η παρούσα διαπίστωση είναι δυνατόν να οδηγήσει στην ευκολότερη υιοθέτηση της διαδικασίας του μάρκετινγκ και της υποστήριξης της πολιτισμικής εικόνας, από τις τοπικές κοινωνίες των ελληνικών πόλεων. Στο σημείο αυτό όμως πρέπει να γίνουν δυο βασικές επισημάνσεις οι οποίες αποτελούν έως ένα σημείο και τη βάση για την επιτυχή διεξόδηση και ανάπτυξη του της διαδικασίας μάρκετινγκ στο περιβάλλον των ελληνικών πόλεων και στον τομέα του πολιτισμού ειδικότερα:

- α) Λέγοντας αποδοχή της «νέας διαδικασίας», εννοούμε αποδοχή της ιδέας, εναρμόνιση με το τι προστάζει η φιλοσοφία ανάπτυξης της διαδικασίας αυτής και εισαγωγή της τελικά στην συνείδηση της τοπικής κοινωνίας. Εφόσον πραγματοποιηθεί κάτι τέτοιο τότε περνάμε στο δεύτερο στάδιο που αφορά στην στάση του πληθυσμού και της τοπικής κοινωνίας απέναντι στους δυνητικούς αποδέκτες του πολιτιστικού αγαθού της εκάστοτε πόλης ή προορισμού, που είναι οι επισκέπτες και παράλληλα οι καταναλωτές του αγαθού αυτού. Ο τρόπος με τον οποίο οι τοπικές κοινωνίες υποδέχονται και αντιμετωπίζουν τους επισκέπτες αποκτά ακόμα μεγαλύτερη σημασία στην περίπτωση του πολιτιστικού τουρισμού, καθώς οι κάτοικοι δεν αποτελούν μόνο μέρος της Εικόνας της Περιοχής, αλλά επίσης και εκφραστές της τοπικής κουλτούρας, ιστορίας και παράδοσης.
- β) Η παράμετρος της «εμπορευματοποίησης» της εικόνας των πόλεων, με έντονα το πολιτισμικό στοιχείο στη σύνθεση του. Αναφερόμενοι στην «πολιτιστική εμπορευματοποίηση» (cultural commoditization), οι Ashworth και Voogd (1994:17), υποστηρίζουν ότι ο πολιτισμός και η ιστορικότητα λαμβάνονται ως «προϊόντα» τα οποία «πακετάρονται» (συσκευάζονται), «τιμολογούνται» και «πωλούνται». Και οι απόψεις αυτές

ενισχύονται από την ύπαρξη μιας Παγκόσμια Τουριστική Βιομηχανία (Chang και Yeoh, 1999), όπου οι προορισμοί σύμφωνα με τον Goodwin (1993) «έχουν αποτελέσει “προϊόντα”, έχουν τυποποιηθεί, ομαδοποιηθεί, διαφημιστεί και υπήρξαν αντικείμενο διαπραγματεύσεων περισσότερο από κάθε άλλο προϊόν στην καπιταλιστική κοινωνία». Όλες οι παραπάνω διαδικασίες που αναφέρει ο Goodwin, δεν είναι τίποτε άλλο από τα στάδια παραγωγής, τιμολόγησης, διανομής, προώθησης και πώλησης ενός προϊόντος από μια επιχείρηση, στα πλαίσια ενός Στρατηγικού Πλάνου Μάρκετινγκ (Kotler κ.α, 1999· Sandhusen, 1993).

Με βάση τα έως τώρα δεδομένα υποστηρίζουμε ότι ο Πολιτισμός είναι δυνατόν να έχει εμπορευματικό χαρακτήρα και ότι μέσα από τη διαδικασία της εμπορευματοποίησης αναπτύσσονται συναλλαγές «πώλησης και κατανάλωσης» των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών μιας πόλης/ περιοχής ή της εικόνας στο σύνολο της. Το επικίνδυνο σημείο είναι όταν η υποστήριξη και τελικά η «πώληση» του πολιτιστικού αγαθού, αντιβαίνει της ικανοποίησης των στόχων ανάπτυξης που θέτει η κάθε πόλη, τίθεται έξω από το όραμα και τις ιδιαιτερότητες της εκάστοτε πόλης/ προορισμού, συντελεί στη διαμόρφωση και προώθηση μιας «ψεύτικης» πολιτιστικής εικόνας και δεν συναντά τις ανάγκες, τις προσδοκίες και τις απαιτήσεις τόσο της τοπικής κοινωνίας, όσο και των δυνητικών αγορών – στόχων στις οποίες απευθύνεται. Στην περίπτωση που ισχύουν τα παραπάνω, αναφερόμαστε σε μια κατάσταση άκρατης εμπορευματοποίησης, με στόχο το εφήμερο (βραχυχρόνιο) όφελος και το πρόσκαιρο κέρδος, παράμετροι οι οποίες είναι έξω από τη φιλοσοφία, τον σχεδιασμό και την υλοποίηση, ενός στρατηγικά σχεδιασμένου και οργανωμένου πλάνου μάρκετινγκ της πολιτιστικής εικόνας των πόλης, αλλά και της πόλης στο σύνολο της.

6. Συμπεράσματα – προτάσεις

Το Στρατηγικό Πλάνο Μάρκετινγκ του Τόπου (Strategic Place Marketing Plan), αποτελεί μια συνολική καινοτομική ενέργεια για τα Ελληνικά δεδομένα. Ο καινοτομικός χαρακτήρας της ενέργειας ξεκινά από την σύλληψη του τόπου/ περιοχής μελέτης «ως αγαθό», το οποίο θα πρέπει να αναλυθεί, να προσδιοριστούν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του, να εμπλουτισθεί με διάφορα άλλα συστατικά τα οποία είναι δυνατόν να

προσδιορισθούν από την έρευνα της διεθνούς εμπειρίας. Επίσης θα πρέπει να ορισθεί η «γραμμή παραγωγής» του συγκεκριμένου αγαθού, που έχει να κάνει με τους ρόλους, τις αρμοδιότητες και τις υποχρεώσεις που αναλαμβάνουν οι υπεύθυνοι παράγοντες που εμπλέκονται στην προτεινόμενη ενέργεια (Δημόσιοι- Τοπικοί ή Περιφερειακοί Φορείς, Επιχειρηματικός Κόσμος, Οργανώσεις, Κάτοικοι κ.α). Ακόμη να προσδιορισθεί σε ποιους απευθύνεται και ποιους αφορά το «αγαθό», να καθορισθεί η τιμολογιακή του πολιτική, η διανομή και η μεταφορά της «εικόνας» και να ορισθούν οι στρατηγικές δράσεις για την προώθηση-προβολή και υποστήριξη της εικόνας του αγαθού αυτού. Ο στόχος είναι το αγαθό αυτό να είναι ελκυστικό και ανταγωνιστικό στις υπάρχουσες και στις δυνητικές αγορές – στόχους αλλά να συμβάλλει αποτελεσματικά και στην συνολική ανάπτυξη και την ανταγωνιστικότητα της ευρύτερης περιοχής εφαρμογής. Επιπλέον η διαχείριση της πολιτιστικής εικόνας, απαιτεί την ύπαρξη τεχνογνωσίας, οργάνωσης και γνώσης τόσο των πολιτιστικών πλεονεκτημάτων και δυναμικών της πόλης, όσο και των ανταγωνιστών της. Βασισζόμενη στον στρατηγικό σχεδιασμό η διαχείριση της πολιτιστικής εικόνας, προϋποθέτει την αποσαφήνιση του οράματος της πόλης καθώς και των στόχων της πολιτιστικής ανάπτυξης, λαμβάνοντας υπόψη τις τάσεις ζήτησης της παγκόσμιας πολιτιστικής αγοράς αλλά και τη δυνατότητα της εκάστοτε πόλης να ανταποκριθεί στη ζήτηση αυτή.

Η υποστήριξη της πολιτιστικής εικόνας των πόλεων μέσω της διαδικασίας μάρκετινγκ κατά τρόπο αποτελεσματικό, συνδέεται άμεσα με τα πρόσωπα, τους τρόπους και τα μέσα που χρησιμοποιούνται κατά τη διαχείριση της. Μια επιτυχημένη διαχείριση συμβάλλει ουσιαστικά στην ανάπτυξη ενός στρατηγικού σχεδίου μάρκετινγκ της εικόνας των πόλεων, έτσι ώστε να εξασφαλίζεται:

- *Μακροχρόνια και σταθερή αναγνώριση των περιοχών ως πολιτιστικών προορισμών*

Η δυσκολία που παρουσιάζουν όλα τα στρατηγικά σχέδια, αν θεωρήσουμε ως δεδομένη την εφαρμογή τους, είναι η διατήρηση της επιτυχίας μιας δεδομένης χρονικής στιγμής. Τόσο στον επιχειρησιακό κόσμο, όσο και στην περίπτωση των τόπων, βαρύτητα πρέπει να αποδοθεί στη διατήρηση της επιτυχίας, της αναγνώρισης των περιοχών ως πολιτιστικών προορισμών και στη βιώσιμη ανάπτυξη τους. Η βραχυχρόνια και η εφήμερη ανάπτυξη και επιτυχία, είναι αυτό που δεν πρέπει να γίνει, κάτι το οποίο δυστυχώς είναι σύνθηρες ως φαινόμενο στην τουριστική ανάπτυξη της χώρας μας.

- *Η ανάδειξη της τοπικής ιδιαιτερότητας και μοναδικότητας*

Η τοπική ιδιαιτερότητα και μοναδικότητα αναφέρεται στο γιατί οι εκάστοτε πόλεις/ περιοχές μπορούν να είναι ανταγωνιστικοί πολιτιστικοί προορισμοί. Στην προσπάθεια αυτή συντελούν και διαμορφώνουν τη ιδιαίτερη δυναμική τους, όλα τα πολιτιστικά, ιστορικά, οικονομικά, και κοινωνικά στοιχεία, τα οποία διερευνώνται, αξιολογούνται και χρησιμοποιούνται. Το ζητούμενο όμως είναι ποια από τα στοιχεία-ιδιαίτερα χαρακτηριστικά είναι και αυτά που μπορούν να προσδώσουν στις περιοχές αυτές συγκριτικό πλεονέκτημα. Η ανταγωνιστικότητα της εκάστοτε πόλης/ περιοχής είναι δυνατόν να συνδέεται με ένα κύριο «ιδιαίτερο χαρακτηριστικό» της ή με περισσότερα – το οποίο να της προσδίδει και ένα ανταγωνιστικό πλεονέκτημα έναντι των άλλων ομοειδών περιοχών (π.χ η Γλασκόβη, που της αναγνωρίστηκε το ανταγωνιστικό της πλεονέκτημα στον τομέα του πολιτισμού) [Booth και Boyle, 1993], καθώς και το ότι οι κύριες δυνητικές αγορές στόχοι για την κάθε πόλη/ περιοχή διαφέρουν, όπως διαφέρουν και τα κριτήρια που θέτουν οι διάφορες αγορές- στόχοι προκειμένου να εγκατασταθούν, να επισκεφτούν ή να αναπτύξουν δραστηριότητες σε μια δυνητική πόλη/ περιοχή που θα τους ενδιαφέρει.

- *Η ενδυνάμωση της τοπικής ταυτότητας*

Η σημασία της ενδυνάμωσης της τοπικής ταυτότητας, αποκτά μεγαλύτερο εύρος από την στιγμή που οι πόλεις με έντονο πολιτιστικό απόθεμα προσπαθούν να κτίσουν την ανταγωνιστικότητά τους πάνω στο πολιτιστικό τους και τουριστικό τους στοιχείο. Η ενίσχυση της τοπικής ταυτότητας αποκτά τόσο οικονομική αλλά κυρίως κοινωνική διάσταση, καθώς αναδεικνύει τον παραδοσιακό χαρακτήρα των περιοχών/ πόλεων και τώννει το αίσθημα του νέου και καινοτομικού στις τοπικές κοινωνίες.

- *Η διαμόρφωση μιας τελικής ισχυρής και ανταγωνιστικής εικόνας*

Η δημιουργία μιας θετικής και ανταγωνιστικής εικόνας αποτελεί ένα πολύ σημαντικό παράγοντα αναγέννησης, αναδιοργάνωσης και αναδιάρθρωσης της οικονομίας των πόλεων και περιοχών. Στα πλαίσια αυτά οι πόλεις αναζητούν τρόπους για την επίτευξη μιας τέτοιας εικόνας, με στόχο να βελτιώσουν, ή να διατηρήσουν τη θέση στα συστήματα της αστικής ιεραρχίας. Η επίτευξη μιας ανταγωνιστικής εικόνας, είναι μια δύσκολη διαδικασία καθώς θα πρέπει να δομηθεί, με βάση τις δυναμικές που

η εκάστοτε πόλη/ περιοχή διαθέτει υπό το πρίσμα του στρατηγικού σχεδιασμού.

Αναφορικά με τις ελληνικές πόλεις, διαφαίνεται η ανάγκη της υποστήριξης του πολιτιστικού τους πλούτου και της εικόνας τους, μέσα από στρατηγικά σχεδιασμένες δράσεις οι οποίες να εξασφαλίζουν την ικανοποίηση των στόχων της τοπικής ανάπτυξης, παράλληλα με την ικανοποίηση των αναγκών τόσο των ομάδων που δραστηριοποιούνται στο περιβάλλον των πόλεων, όσο και αυτών που οι ελληνικές πόλεις επιθυμούν να προσελκύσουν. Γίνεται σαφές ότι η διαδικασία του μάρκετινγκ της πολιτιστικής εικόνας των ελληνικών πόλεων, δεν μπορεί να περιοριστεί πλέον στη διαμόρφωση μόνο κάποιων τουριστικών-πολιτιστικών οδηγών, μπροσούρων, ή στην απλοϊκότητα και σε πολλές περιπτώσεις προχειρότητα, των ιστοσελίδων των ελληνικών δήμων. Απαιτείται εξειδικευμένη προσέγγιση, τεχνογνωσία και έρευνα, προκειμένου η πολιτιστική εικόνα και ο πλούτος των ελληνικών πόλεων να αποκτήσει δυναμική και υψηλό βαθμό ανταγωνιστικότητας. Υπό αυτές τις προϋποθέσεις μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι ο πολιτισμός μπορεί σαφώς να αποτελέσει ένα αποτελεσματικό εργαλείο της τοπικής και πολιτιστικής ανάπτυξης αλλά και της κοινωνικής ευημερίας.

Σημειώσεις

1. *CultMark* (Πολιτιστική Κληρονομιά, Τοπική Ταυτότητα και Μάρκετινγκ του Τόπου για Αειφόρο Ανάπτυξη) στα πλαίσια του Ευρωπαϊκού προγράμματος INTERREG IIIc. Στο διακρατικό αυτό πρόγραμμα, που ξεκίνησε τον Ιανουάριο του 2004 και τελείωσε το 2006, συμμετέχουν πέντε Ευρωπαϊκές περιοχές: Νέα Ιωνία/Μαγνησία/Ελλάδα, Πάφος/Κύπρος, Τσέστερ/Μεγάλη Βρετανία, Ροστόκ/Γερμανία και Καινού/Φιλανδία. Ηγέτης του υπο-προγράμματος ήταν η Δημοτική Επιχείρηση Μελετών, Κατασκευών και Ανάπτυξης (ΔΕΜΚΑ) του Δήμου Νέας Ιωνίας, ενώ κύριος στόχος του ήταν η ανάπτυξη και υλοποίηση καινοτόμων στρατηγικών μάρκετινγκ του τόπου, αξιοποιώντας όλα τα στοιχεία της τοπικής ταυτότητας και του συνόλου του πολιτιστικού αποθέματος των περιοχών των εταίρων ώστε να συνεισφέρουν στην αειφόρο οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη. Την επιστημονική υποστήριξη του προγράμματος είχε αναλάβει το Εργαστήριο Τουριστικού Σχεδιασμού, Έρευνας και Πολιτικής, του

Ο πολιτισμός ως «εργαλείο» αστικής ανάπτυξης και ανταγωνιστικότητας

Τμήματος Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, με Επιστημονικό Υπεύθυνο τον Αναπλ. Καθηγητή Α. Δέφνερ.

2. Με τον όρο «τελικό» τουριστικό αγαθό λαμβάνεται υπόψη η «τελική εικόνα» του τόπου που είναι ένα σύνολο από προϊόντα, υπηρεσίες και ιδιαίτερα χαρακτηριστικά με βάση τα οποία η κάθε περιοχή διαμορφώνει τη δυναμική της έναντι άλλων ομοειδών περιοχών με στόχο την προσέγγιση δυνητικών αγορών στόχων και την προσέλκυση τους (Metaxas, 2003)

3. Οι λειτουργικές εικόνες αποτελούνται από δυο στοιχεία: α) η αντίληψη του τι πράττει λειτουργικά το μουσείο και β) πως αυτή η λειτουργία ανταποκρίνεται στα οφέλη τα οποία προκύπτουν από το βαθμό επισκεψιμότητας του από τις αγορές στόχους (Vaughan 2001)

4. Ανάλυση SWOT: Συντομογραφία των αγγλικών λέξεων, Strengths, Weaknesses, Opportunities, Threats ή στα ελληνικά, ανάλυση ΑΔΕΑ: Αδυναμίες, Δυνατότητες, Ευκαιρίες, Απειλές. Αφορά την ανάλυση που λαμβάνει χώρα στο εσωτερικό περιβάλλον του αντικειμένου που εξετάζεται με τη διάγνωση των δυνατοτήτων και αδυναμιών, ενώ στο άμεσο εξωτερικό περιβάλλον εντοπίζεται οι ευκαιρίες και οι απειλές κίνδυνοι. Είναι ανάλυση σε μικροοικονομικό επίπεδο.

Ανάλυση PEST: Συντομογραφία των αγγλικών λέξεων, Political, Economical, Social, Technological (Πολιτικοί, Οικονομικοί, Κοινωνικοί και Τεχνολογικοί παράγοντες) Αφορά την ανάλυση που λαμβάνει χώρα στο έμμεσο εξωτερικό περιβάλλον του αντικειμένου που εξετάζεται με τη εξέταση των επιδράσεων που ασκούν οι παραπάνω παράγοντες, στο άμεσο εξωτερικό και εσωτερικό περιβάλλον του αντικειμένου που εξετάζεται και κατά συνέπεια στο ίδιο το αντικείμενο εξέτασης (π.χ επιχείρηση, πόλη κ.α). Είναι ανάλυση σε μακροοικονομικό επίπεδο

Βιβλιογραφία

- Ali-Knight J., και Robertson M., «Introduction to arts, culture and leisure» στο Yeoman, et al, (eds) *Festival and Events Management: An International Arts and Culture Perspective*, Elsevier, Butterworth-Heinemann, 2004, σελ. 3-13.
- Alden J. και Da Rosa Pires A., «Lisbon: Strategic planning for a capital city» *Cities*, vol.13 (1), 1996, pp 25-36.
- Ashworth J.G και Voogd H., «*Selling the City*», Belhaven Press, 1990.

- Ashworth J.G και Voogd H., «Marketing and Place Promotion» στο Gold R.J. and Ward V.S (eds), «*Place Promotion: The Use of Publicity and Marketing to sell Towns, Regions*» Chrichester Wiley, 1994.
- Bailey J.T., «Marketing Cities in the 1980s and beyond», American Economics Development Council στο Hall T and Hubbard P., 1998 «*The Entrepreneurial City*» eds. J. Wiley and Sons, 1988.
- Balsas Lopes, J.C., City Centre Regeneration in the Context of the 2001 European Capital of Culture in Porto Portugal, *Local Economy*, 19 (4), 2004, pp. 396-410.
- Barnett C., «Culture, policy and subsidiarity in the European Union: from symbolic identity to the governmentalisation of culture» *Political Geography*, vol. 20, issue 4, 2001, pp. 405-426.
- Baten D., «Network cities: creative urban configurations for the 21st century», *Urban Studies*, vol.32(2), 1995, pp. 313-327.
- Bianchini F. και M. Parkinson (eds), *Cultural Policy and Urban Regeneration: The West European Experience*, Manchester University Press, Manchester, 1993.
- Bloomfield J., 1993 «Bologna: a laboratory for cultural enterprise» στο Bianchini and Parkinson (eds), *Cultural Policy and Urban Regeneration: The West European Experience*, Manchester University Press, Manchester, 1993, p. 90-113.
- Bonamy, J. και May, N., «*Services et mutations urbaines*», Anthropos, Paris, 1994.
- Booth, P. and Boyle, R., «See Glasgow see culture» στο Bianchini and Parkinson (eds), *Cultural Policy and Urban Regeneration: The West European Experience*, Manchester University Press, Manchester, 1993, pp. 21-47.
- Bovaird T., «Analysing Urban Economic Development» *Urban Studies*, vol.30 (4-5), 1993, pp.631-658.
- Brown S., και James J., Event design and management, στο Yeoman I., κ.α (eds) «*Festival and Events Management: An international arts and culture perspective*, Elsevier, Butterworth- Heinemann, 2004, pp. 53-63.
- Carriere J-P., και Demaziere C., «Urban Planning and Flagship Development projects: Lessons from EXPO 98, Lisbon» *Planning Practice & Research*, vol. 17, no.1, 2002, pp.69-79.
- Castells M., «*The informational city*», Basil Blackwell, Oxford, 1989.
- Chang T.C., και Yeoh S.A. B., «New Asia- Singapore: communicating local cultures through global tourism» *Geoforum*, 30, 1999, pp. 101-115.
- Chevrant – Breton M., «Selling the World City: a comparison of promotional strategies in Paris and London» *European Planning Studies*, 5 (2), 1997, pp. 137-161.

 Ο πολιτισμός ως «εργαλείο» αστικής ανάπτυξης και ανταγωνιστικότητας

- Craglia M., Leondidou L., Nuvolati G., και Schweikart J., «Αξιολόγηση της ποιότητας ζωής στις ευρωπαϊκές περιφέρειες και πόλεις» Ευρωπαϊκές Κοινοότητες, Βέλγιο, 1999.
- CultMark Programme (2005) «*Cultural Data Analysis Report*», INTERREG IIIc.
- CultMark Programme (2006) «*Final Provided Good Report*», INTERREG IIIc.
- Dahles H., «Redefining Amsterdam as a tourist destination» *Annals of Tourism Research*, vol.25, no.1, 1998, pp. 55-69.
- Deffner A. and Metaxas T., «The interrelationship of urban economic and cultural development: The case of Greek museums» (CD-ROM) paper presented to the 43rd ERS Congress "Peripheries, centers, and spatial development in the new Europe", University of Jyväskylä, Jyväskylä, Finland, 2003.
- Donald B., «Economic Competitiveness and Quality of life in City Regions: A review of the literature» *Williams Research. Com. Inc*, Canada, 2001.
- Duffy, H., «*Competitive Cities: Succeeding in the Global Economy*», E & FN Spon, London, 1995.
- Dziembowska-Kowalska J., και Funck H.R., «Cultural activities as a location factor in European competition between regions: concepts and some evidence» *Annals of Regional Science*, vol. 34, 2000, pp.1-12.
- Garrod B., Fyall A., και Leask A., «Scottish visitor attractions: managing visitor impacts», *Tourism Management*, 23(3), 2002, pp. 265-279.
- Gomez M.V., «Reflective images: The case of urban regeneration in Glasgow and Bilbao» *International Journal of Urban and Regional Research*, 1998, pp. 106-121.
- Gottmann, J., «*The Coming of the Transactional City*», University of Maryland, Institute of Urban Studies, College Park Md, 1983.
- Grodach C., «Reconstituting identity and history in post-war Mostar, Bosnia-Herzegovina» *City*, vol. 6, no.1, 2002, pp. 61-82.
- Goodwin, M. «The City as Commodity: The Contested spaces of urban development», in Kearns, G. and Philo, C. (eds), *Selling Places: The City as Cultural, Capital, Past and Present*, Oxford: Pergamon, 1993.
- Haider D. «Place Wars: new realities of the 1990's» *Economic Development Quarterly*, vol.6, 1992, pp.127-134.
- Hall T., «*Urban Geography*» eds. Routledge, N.Y, 1998.
- Hall T και Hubbard P., «*The Entrepreneurial city*» eds. J. Wiley and Sons, 1998
- Hammersley, R. and Westlake, T., «Planning in the Prague region: Past, present and future», *Cities*, vol.13, no.4, 1996, pp. 247-256.
- Harvey D., «*The Condition of Postmodernity*», eds Blackwell, Oxford, 1989.
- Hope, A.C. και Klemm, S.M., «Tourism in difficult areas revisited: the case of Bradford», *Tourism Management*, vol. 22, 2001, pp. 35-47.

- Hughes H., και Allen D., Cultural tourism in Central and Eastern Europe: the vi-
ews of «induced image formation agents», *Tourism Management*,
vol.26, 2005, pp. 173-183.
- Jansen-Verbeke, M. και van Rekom, J., «Scanning museum visitors», *Annals of
Tourism Research*, vol. 23, no 2, 1996, pp. 364-375.
- Jenkins O., Understanding and measuring tourism destination images, *Interna-
tional Journal of Tourism Research*, vol. 1 (1), 1999, pp. 1-15.
- Jensen J.M., και Leven L. C., «Quality of life in central cities and suburbs» *Ann
Reg Sci*, vol. 31, 1997, pp. 431-449.
- Kong L., «Culture, economy, policy: trends and developments», *Geoforum*, 31,
2000, pp. 385-390.
- Kotler P., Asplund C., Rein I., και Haider H.D., *Marketing Places Europe: Attra-
cting Investments, Industries, Residents and Visitors to European Cities,
Communities, Regions and Nations*, Financial Times- Prentice Hall, Har-
low, 1999.
- Kotler N., και Kotler P., «Can museums be all things to all people? Missions, go-
als, and Marketing's role» *Museum Management and Curatorship*, vol.
18, no. 3, 2000, pp. 271-287.
- Lampooy, G.L και Moulart, F., «The economic organization of cities: An in-
stitutional approach», *International Journal of Urban and Regional Rese-
arch*, vol. 20, 1996, pp. 217-237.
- Landry, C. *Creative City: A Toolkit for Urban Innovators*, London: Earthscan
Publications, 2000/2008.
- Lever F.W. «Competition within the European Urban System» *Urban Studies*, 30
(6), 1993, pp. 935-948.
- Lever F.W. «Competitive Cities in Europe», *Urban Studies*, 36 (5-6), 1999, pp.
1029-1044.
- Lever F. W., και Turok I., «Competitive Cities: Introduction to the review» *Urban
Studies*, vol.36 (5-6), 1999, pp.791-793.
- Mahizhnan A., «Smart Cities: The Singapore case, *Cities*, 16 (1), 1999, pp. 13-
18.
- McCann J.E., «The cultural politics of local economic development: meaning-
making, place-making, and the urban policy process» *Geoforum*, vol.
33, 2000, pp. 385-398.
- McNeil D., «McGuggenisation? National identity and globalization in the Basque
county» *Political Geography*, vol. 19, issue 4, 2000, pp. 473-494.
- Metaxas T., «The image of the city as a "good": The creation of a city's promo-
tional package through a strategic framework analysis of City Marketing
procedure» στο Beriatos E. et al (eds) «*Sustainable Planning and Deve-*

- lopment», Wessex Institute of Technology and Dept. of Planning and Regional Development (Univ. of Thessaly), 2003, pp. 427-438.
- Metaxas T., «Implementing Place Marketing Policies In Europe: A Comparative Evaluation Among Glasgow, Lisbon and Prague», *International Journal of Sustainable Development and Planning*, vol.1 (4), 2006, pp. 399-418.
- Metaxas T., και Deffner A., «Marketing, management and promotion policies of city image: defining the role and the contribution of public museums in Greece», στο Μπούνια, Α., Νικονάκου, Ν. και Οικονόμου, Μ. (επιμ.) *Η Τεχνολογία στην Υπηρεσία της Πολιτιστικής Κληρονομιάς: Διαχείριση, Εκπαίδευση, Επικοινωνία*, Καλειδοσκόπιο, Αθήνα, 2008, σελ. 117-130.
- Mooney, G., Cultural Policy as Urban Transformation? Critical reflections on Glasgow, European City of Culture 1990, *Local Economy*, vol.19 (4), 2004, pp. 327-340.
- Munoz, G.T., German demand for tourism in Spain, *Tourism Management*, vol. 28, 2007, pp. 12-22.
- Novelli M., «Wine tourism events: Apulia, Italy», στο Yeoman I., Robertson, M., Ali-Knight, J., Drummond, S., and U. McMahon-Beattie (eds) (2003) *Festival and Events Management: An International Arts and Culture Perspective*, Elsevier, Butterworth-Heinemann, 2003, pp.53-63.
- Plaza B., «Guggenheim Museum's effectiveness to attract tourism» *Annals of Tourism Research*, vol.27, no.4, 2000, pp. 1055-1058.
- Pratt A.C., «The cultural industries production system: a case study of employment change in Britain 1984-91» *Environment and Planning A*, vol. 29, 11, 1997, pp. 1953-1974.
- Quinn B., Arts Festivals and the City, *Urban Studies*, vol. 5/6, 2005, pp. 927-943
- Richards, G., και Wilson, J., The impacts of cultural events on city image: Rotterdam, Culture Capital of Europe, 2001, *Urban Studies*, vol. 41(10), 2004, pp. 1931-1951.
- Sandhusen R., «Marketing» εκδ. Κλειδάριθμος, Αθήνα, 1993.
- Schofield P., «Cinematographic images of a city: Alternative heritage tourism in Manchester» *Tourism Management*, vol. 17, no. 5, 1996, pp. 333-340.
- Scott A.J., «The Cultural Economy of Cities» *International Journal of Urban and Regional Research*, 1997, pp. 323-339.
- Schramm W.,«*The Process and Effects of Mass Communications*» University of Illinois Press, 1995.
- Scherrer W., «Information deficiencies in place marketing and the scope for Public and Private Sector Partnership: Evidence from the city of Salzburg» *WIW Working Paper Series*, no. 6, 2002, Universitat Salzburg
- Selby, M., και Morgan, J. N., Reconstructing place image: A case study of its

- role in destination market research, *Tourism Management*, 17 (4), 1996, pp. 287-294.
- Simpson F. και Chapman M. «Comparison of urban governance and planning policy: East Looking West», *Cities*, vol. 16, 1999, pp. 353-364.
- Snaith T. και Haley A. «Resident's opinions of tourism development in the historic city of York, England», *Tourism Management*, vol.20, 1999, pp. 595-603.
- Strategic Plan For Prague (draft), by City Development Authority of Prague, 1998.
- Throsby D., "Cultural capital", *Journal of cultural economics*, vol. 23, 1999, p. 3-12.
- Uilhe D. C., και Garnsey E., «Emergence and growth of high-tech activity in Cambridge and Grenoble» *Entrepreneurship and Regional Development*, vol. 12, 2000, pp. 163-177.
- UNESCO, «Information kit on the 1994 Decade theme Culture and development», Paris: UNESCO, 1994.
- UNESCO, «*Baltic Cultural Tourism Policy Paper*», Paris: UNESCO, 2003.
- Van Aalst, I. και Boogaarts, I., «From museum to mass entertainment: the evolution of the role of museum in cities», *European Urban and Regional Studies*, 9(3), 2002, pp. 195-209.
- van Limburg B., «Research note: City marketing : a multi-attribute approach» *Tourism Management*, vol. 19, no.5, 1998, pp.475-477.
- van den Berg L και Braun E., «Urban competitiveness, Marketing and the need for Organizing capacity» *Urban Studies*, 36 (5-6), 1999, pp. 987-999.
- van den Berg L., Braun E., και van der Meer J., «The organizing capacity of metropolitan regions» *Environment and Planning C: Government and Policy*, vol. 15, 1997, pp. 253-272.
- van den Ark A.L. και Richards G., Attractiveness of cultural industries in European cities: A latent class approach, *Tourism Management*, vol.27, 2006, pp. 1408-1413.
- Vasconcelos L T., και Reis A C., «Building new institutions for Strategic Planning: Transforming Lisbon into the Atlantic capital of Europe» στο Healy P, Khakee, A, Motte A, Needham B, 1997 «*Making Strategic Spatial Plans: Innovation in Europe*», 1997, UCL, Press.
- World Tourism Organization, *Tourism Highlights*, 2004
- Xie F.P., Developing industrial heritage tourism: A case study of the proposed jeep museum in Toledo, Ohio, *Tourism Management*, vol.27, 2006, pp. 1321-1330.
- Yeoman I., Robertson M., Ali-Knight J., Drummond S. and McMahon-Beattie, U. Festival and Events Management: An International Arts and Culture Perspective, Oxford: Butterworth-Heinemann, 2004.

Ο ρόλος της μόρφωσης στη διαμόρφωση κριτηρίων επιλογής συντρόφου. Έρευνα στη σύγχρονη Κρήτη

Γ. Τζαμαλούκα* – Ν. Λιβάνη-Ηλιοπούλου** –
Φ. Κυριακοπούλου***

Περίληψη

Στην παρούσα εργασία εξετάζεται η συσχέτιση της μόρφωσης και των κριτηρίων συντρόφου για μακροπρόθεσμη ετερόφυλη σχέση. Το δείγμα μας, 300 νέοι/ες από αστικές και ημι-αστικές περιοχές της Κρήτης, αποτίμησε το βαθμό επιθυμίας για καθένα από 60 χαρακτηριστικά συντρόφου. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα, οι περισσότεροι μορφωμένοι εκδηλώνουν μειωμένο ενδιαφέρον για το κοινωνικο-οικονομικό status, των συντρόφων αναζητώντας γνωρίσματα που παραπέμπουν στην επικοινωνιακή σχέση και στην οικογένεια. Αντίθετα, όσο τα έτη σπουδών μειώνονται, προτιμώνται χαρακτηριστικά που συνδέονται με περισσότερο παραδοσιακές αξίες. Επιπλέον, η μόρφωση ως κοινωνικο-οικονομικό εφόδιο και ως συγκριτικό στοιχείο στην «αγορά γάμου» φαίνεται να διαμορφώνει επιλογές αντίστοιχες των επιδιώξεων και των δυνατοτήτων των ατόμων σε δεδομένες κοινωνικές δομές.

Λέξεις-κλειδιά: Κριτήρια επιλογής σταθερού συντρόφου, μόρφωση, νεολαία, προοπτική οικογενειακού θεσμού.

* Η Γ. Σ. Τζαμαλούκα είναι Κοινωνική Ψυχολόγος-Επιστημονική συνεργάτης ΤΕΙ Αθήνας.

** Η Ν. Λιβάνη-Ηλιοπούλου, είναι Κοινωνική Λειτουργός.

*** Η Φ. Κυριακοπούλου, είναι Κοινωνική Λειτουργός.

Εισαγωγή

Από την εποχή του Δαρβίνου (1859) η επιλογή συντρόφου λαμβάνονταν υπόψιν ως ένας σημαντικός παράγοντας για την εξέλιξη του ανθρώπινου είδους. Ο ίδιος θεωρούσε πως η επιλογή συντρόφου ήταν ο δεύτερος παράγοντας (ο πρώτος ήταν η επικράτηση του δυνατότερου) που μπορούσε να εξηγήσει την εξέλιξη των ειδών. Ειδικότερα, υποστήριζε ότι υπήρχαν δύο διαδικασίες: στην πρώτη τα μέλη του ίδιου φύλου συναγωνίζονται μεταξύ τους για να έχουν πρόσβαση στα μέλη του αντίθετου φύλου (intrasexual selection), ενώ στη δεύτερη τα μέλη του ίδιου φύλου τείνουν να επιλέγουν συγκεκριμένα μέλη του αντίθετου φύλου (intersexual selection).

Επίσης, σημαντικό ρόλο διαδραματίζουν κοινωνικά χαρακτηριστικά, όπως η εξουσία, η θέση στην ιεραρχία, στοιχεία της προσωπικότητας, και σύμφωνα με αυτά υπάρχουν υποκατηγορίες στις διαδικασίες της επιλογής συντρόφου (Buss & Barnes, 1986).

Ως απόρροια των ανωτέρω, τρεις τουλάχιστον, δεκαετίες διεξάγεται έντονος ακαδημαϊκός διάλογος στη διεθνή ερευνητική κοινότητα στο αντικείμενο των στενών διαπροσωπικών/ συντροφικών σχέσεων. Στο πλαίσιο αυτό, αναπτύσσονται υποθέσεις και εκπονούνται ερευνητικές δραστηριότητες με σκοπό τη διερεύνηση των κριτηρίων με τα οποία οι άνθρωποι επιλέγουν συντρόφους, τόσο για μακροπρόθεσμες/σταθερές σχέσεις, όσο για βραχυπρόθεσμες/περιστασιακές.

Τα έως τώρα ερευνητικά δεδομένα παρουσιάζουν να εμφανίζονται ομοιότητες και διαφοροποιήσεις στην επιλογή συντρόφου, που σχετίζονται με τους εξής παράγοντες: φύλο (Eagly & Wood, 1999, Greitemeyer, 2006, Todosijević, Ljubinković & Arančić, 2003), μόρφωση (Brown & Lewis, 2004, Greitemeyer, 2006, Heilman, et al., 2004), κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο (Li et al., 2002, Ellis, 1993), ηλικία (Buunk, et al., 2001), διάρκεια σχέσης (Gangestad & Simpson, 2000, Regan et al., 2000), χαρακτηριστικά προσωπικότητας (Brown & Lewis, 2004), εξωτερική εμφάνιση (Feingold, 1990), σπουδαιότητα ομοιότητας στην έλξη (Kenrick & Keefe, 1992), πολιτισμικές καταβολές (Kasser & Sharma, 1999, Shackelford, Schmitt & Buss, 2005), δημογραφικές πιέσεις (Regan, 1998).

Στον χώρο της ψυχολογίας των συντροφικών σχέσεων (mating psychology) αναπτύσσεται συζήτηση ανάμεσα σε θεωρητικούς διαφόρων επιστημονικών πεδίων με προεξάρχουσες τις απόψεις που σχετίζονται με την εξελικτική θεωρία (evolutionary theory: Buss, 1989, Buss & Schmitt,

1993, Gangestad & Simpson, 2000, Kenrick, Trost & Sundie, 2004) και με την κοινωνικο-δομική/πολιτισμική θεωρία (social-structural/cultural: Denisiuk, 2004, Eagly & Wood, 1999, Kasser & Sharma, 1999).

Οι παραπάνω θεωρίες ξεκινούν από την κοινή βάση ότι τα δύο φύλα παρουσιάζουν διαφορές στην επιλογή συντρόφου αλλά ακολουθούν διαφορετική πορεία ως προς την αιτιολόγηση των διαφοροποιήσεων αυτών.

Συγκεκριμένα, η εξελικτική ψυχολογία θεωρεί ότι η επιλογή συντρόφου οφείλεται στις βιολογικές τους διαφοροποιήσεις, συνεπώς η προοπτική της εξομοίωσης των επιλογών δεν μπορεί να υφίσταται, καθώς κάτι τέτοιο προϋποθέτει τη βιολογική εξομοίωση των φύλων (Denisiuk, 2004). Με βάση αυτή τη θεωρία οι άνδρες δίνουν μεγαλύτερη έμφαση στις αναπαραγωγικές δυνατότητες μιας γυναίκας, που θεωρούν ότι αντικατοπτρίζονται σε μια υγιή, νεανική και ελκυστική εμφάνιση. Οι δε γυναίκες μέσα από αυτήν την επιλογή αποκτούν ένα αίσθημα ασφάλειας για τις ίδιες και τους απογόνους τους (Geary, 2000).

Από την άλλη πλευρά, η δομολειτουργική θεωρία προσεγγίζει το θέμα της διαφοράς των φύλων στην επιλογή συντρόφου ως φυσικό επακόλουθο των διαφορετικών απαιτήσεων της κοινωνίας από τα φύλα. Κάτι τέτοιο σημαίνει ότι ενδεχόμενες κοινωνικές αλλαγές που θα σηματοδοτούσαν την ισότητα των φύλων σε όλους τους τομείς που συνδέονται άμεσα ή έμμεσα με κάθε έκφανση του θεσμού της οικογένειας, είναι ικανές να εξαλείψουν την έως τώρα διαφοροποίηση των κριτηρίων που άνδρες και γυναίκες θέτουν στην επιλογή συντρόφου (Eagly & Wood, 1999, Spence & Bucker, 2000).

Παράλληλα με τις προαναφερθείσες, βασικές και αντικρουόμενες απόψεις, σημαντικά συμπληρωματικά δεδομένα προέρχονται και από άλλες θεωρητικές προσεγγίσεις, όπως οι θεωρίες της προσωπικότητας σύμφωνα με τις οποίες οι γυναίκες διακρίνονται από αδυναμία, συναισθηματισμό, σκέψη και κρίση συναισθηματικά επηρεασμένη, έλλειψη γενικών ενδιαφερόντων, αυξημένο ενδιαφέρον για προσωπικές σχέσεις, εξάρτηση από μορφές ισχύος (πατέρας-σύζυγος) και επικέντρωση στις ανάγκες των άλλων (σε βάρος των ατομικών τους αναγκών). Ενώ οι άνδρες εμφανίζονται να χαρακτηρίζονται από μια προσωπικότητα δυναμική με θάρρος, σοβαρότητα και ορθολογιστική σκέψη (Liermann, Heymans στο Σκόδρα, 1998, Klein, 1972)

Η φροϋδική ψυχαναλυτική άποψη (Νόβα-Καλτσούνη, 1998, Κρανάκη, 1986), σύμφωνα με την οποία η διαφοροποίηση των φύλων είναι αποτέλεσμα ψυχοβιολογικών παραγόντων που οδηγούν το αγόρι και το κορίτσι στο να συγκροτήσουν την σεξουαλική τους ταυτότητα διαφορετικά.

Η ψυχοκοινωνική άποψη του Erik Erickson (Erickson, 1990), κατά την οποία το αγόρι στην εφηβεία εστιάζει το ενδιαφέρον του στην κατάκτηση της ανεξαρτησίας και αυτονομίας, μέσω της απόκτησης των απαραίτητων δεξιοτήτων για την επιβίωση στην κοινωνικο-οικονομική ανταγωνιστική πραγματικότητα ενώ το κορίτσι προσπαθεί να γίνει ελκυστικό στον άνδρα.

Η γνωστική θεώρηση της ανάπτυξης των (Kohlberg & Kramer, 1969) οι οποίοι υποστηρίζουν ότι κατά την πορεία της ωρίμανσης το παιδί ταυτίζεται με το φύλο του και υιοθετεί συγκεκριμένα πρότυπα συμπεριφοράς. Μέχρι τα 7 του έτη γνωρίζει ακόμα και το βαθμό «κοινωνικού γόητρου» που το κάθε φύλο απολαμβάνει. Το αγόρι δηλαδή γνωρίζει ότι η θέση του είναι συνδεδεμένη με τον κοινωνικό/δημόσιο χώρο, κατέχοντας θέσεις που του προσδίδουν μεγαλύτερο κοινωνικό γόητρο από εκείνο του κοριτσιού που η θέση του είναι συνδεδεμένη με τη φροντίδα για τους άλλους και γενικότερα με λειτουργίες εντός οικιακού/ιδιωτικού χώρου. Αυτός ο προσανατολισμός αποτελεί, κατά τον Kohlberg, ηθική αδυναμία των γυναικών, και μόνο εάν η γυναίκα κατορθώσει να αποδεσμευτεί από τον παραδοσιακό χώρο του σπιτιού θα κατορθώσει να φτάσει στα ανώτερα στάδια ηθικής ανάπτυξης.

Τέλος οι φεμινιστικές θεωρήσεις για τις οποίες φαίνεται ότι η ανατροφή του κοριτσιού συνίσταται σε μια ατελείωτη σειρά από στερήσεις και καταπιέσεις, αιχμαλωτίζοντάς το σε διαρκή «εσωτερική σύγκρουση» του εαυτού (Beauvois, 1979). Με άλλα λόγια, το κορίτσι, μέσα από μια γονεϊκή αγωγή που στοχεύει, όχι στην προσωπική ανάπτυξή του και στη συμμετοχή του στην κοινωνική ζωή, αλλά στην «έντιμη σταδιοδρομία» του γάμου, μαθαίνει ότι για να αρέσει πρέπει να είναι όμορφη (σκοπός ζωής). (Chodorow, 1978, Gilligan, 1982)

Συνοπτική παρουσίαση της επιλογής συντρόφου στην Ελλάδα

Καθώς μια κοινωνία μεταβαίνει από παραδοσιακού τύπου αντιλήψεις και τρόπους οργάνωσης, όπου επικρατεί αυστηρός διαχωρισμός των ρόλων και αρμοδιοτήτων των φύλων, σε νεωτερικές και μετα-νεωτερικές μορφές, παρατηρείται άμβλυνση των διαφορών μεταξύ ανδρικών και γυναικείων δικαιωμάτων, καθηκόντων και συμπεριφορών (τάση ισότιμης μεταχείρισης των φύλων από τους θεσμούς και τις λειτουργίες της κοινω-

νίας). Συγκεκριμένα, στο θεσμό της οικογένειας το παραδοσιακό μοντέλο εκφράζεται με «διαφοροποιημένους», «εξειδικευμένους», «συμπληρωματικούς» συζυγικούς ρόλους ενώ το σύγχρονο με «ισότιμους-αδιαφοροποίητους» σε κάθε χώρο (Μαράτου-Αλιπράντη, 1999α).

Η Ελλάδα, είναι μια χώρα που ανά τους αιώνες διέρχεται από διάφορες πολιτισμικές φάσεις ιδιαίτερα στην Κρήτη όπου η αντίληψη περί παιδείας και συντροφικότητας λαμβάνει διαφορετικό νόημα και περιεχόμενο, συνεπώς τα κριτήρια επιλογής διαφοροποιούνται βάσει των εκάστοτε συνθηκών.

Στην σύγχρονη Ελλάδα ο τύπος της οικογένειας που κυριαρχεί και που στηρίζει η οικογενειακή πολιτική του κράτους είναι η «συζυγική» (Μουσούρου, 2005).

Η «ιδιοπροσωπία» της ελληνικής οικογένειας, κατά την ίδια κοινωνιολόγο, εκφράζει την συλλογική ταυτότητα του Έλληνα ως στοιχείο του πολιτισμού του. Υπό την έννοια αυτή η πυρηνική-συζυγική οικογένεια στην Ελλάδα παίρνει έναν ιδιόμορφο χαρακτήρα καθώς αποχωρίζεται μεν αλλά δεν απομονώνεται από αυτό που αποκαλείται «κύκλος των δικών μας». Αντιθέτως, εξακολουθεί να διατηρεί ισχυρούς δεσμούς και αλληλεξαρτήσεις. Βέβαια, ερευνητές ερμηνεύουν αυτό το γεγονός στο πλαίσιο της ελλειπούς παρουσίας του ελληνικού κράτους Πρόνοιας (Μαράτου-Αλιπράντη, 1999β).

Επίσης στην Ελλάδα, οι ρόλοι των συζύγων ακολουθούν ακόμα στην πλειοψηφία των οικογενειών το διαχωρισμό ανάλογα με το φύλο. Σύμφωνα με τις ενδείξεις, η επαγγελματική απασχόληση της γυναίκας συνδέεται με την εκ μέρους της δυσφορία για την ανάληψη και των παραδοσιακών ρόλων (νοικοκυριό, ανατροφή των παιδιών, φροντίδα των ηλικιωμένων γονέων) (Μουσούρου & Στρατηγάκη, 2004). Δε γνωρίζουμε όμως κατά πόσο η απασχόληση της γυναίκας επηρεάζει ή επηρεάζεται από την αντίληψη των συζυγικών ρόλων.

Τέλος, στις μέρες μας γίνεται λόγος για την εμφάνιση μιας νέας οικογενειακής μορφής, της επικοινωνιακής/συναλλακτικής της οποίας σκοπός είναι όχι η βιολογική και κοινωνική επιβίωση αλλά η ψυχοσυναισθηματική και κοινωνική ανάπτυξη των μελών. Συγκεκριμένα, η οικογένεια δεν αποτελεί αυτοσκοπό ως «ο προορισμός του ατόμου», ούτε λόγος της ύπαρξής της είναι το παιδί. Στη μεταβιομηχανική πλέον εποχή δίνεται έμφαση στη διαμόρφωση μιας καλής σχέσης και επικοινωνίας του ζευγαριού.

Ιδιαίτερα μετά το 1960, η συνεχής εκβιομηχάνιση και η επικράτηση του καταναλωτικού μοντέλου, ευνοούν τη μεγαλύτερη συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας (ως εκ τούτου και στην εκπαιδευτική δια-

δικασία και εξειδίκευση). Η εργαζόμενη, σύζυγος και μητέρα αποτελεί πλέον το γυναικείο μοντέλο με κύρος, σε σχέση με την «υποδεέστερη» θέση της γυναίκας-νοικοκυράς. Στην εξέλιξη αυτή συνετέλεσαν και άλλοι παράγοντες, όπως οι τεχνολογικές αλλαγές (που διευκολύνουν την επιτάχυνση των οικιακών εργασιών και ενισχύουν τη συμμετοχή των ανδρών σε αυτές), οι αυξανόμενες κοινωνικές παροχές από το κράτος (παιδικό σταθμοί και νηπιαγωγεία), οι αλλαγές στον κύκλο ζωής των γυναικών (οικογενειακός προγραμματισμός), η επιστροφή του συζύγου στο σπίτι (μετασχηματισμοί στους τρόπους ζωής, π.χ. κοινές δραστηριότητες αναψυχής και ελεύθερου χρόνου) και η σταδιακή μεταβολή των αντιλήψεων για τους ρόλους των φύλων (κοινωνικά αποδεκτή η εξωοικιακή επαγγελματική απασχόληση της γυναίκας) (Μαράτου-Αλιπράντη, 1999α).

Σκοπός και υποθέσεις εργασίας

Η παρούσα μελέτη παρουσιάζει μέρος των αποτελεσμάτων μιας ευρύτερης έρευνας που αφορά στα κριτήρια που άνδρες και γυναίκες θέτουν όταν επιλέγουν σύντροφο για μακροχρόνια σχέση. Συγκεκριμένα, εστιάζει στα στοιχεία που επιβεβαιώνουν ή απορρίπτουν την επίδραση του παράγοντα «μόρφωση» στη διαμόρφωση των κριτηρίων επιλογής συντρόφου στα δύο φύλα.

Από τις πολυποίκιλες διαστάσεις του ζητήματος των ετεροφυλικών σχέσεων επιλέχθηκαν μερικές, οι οποίες αποτελούν τις βασικές παραμέτρους για τη διατύπωση των ερευνητικών ερωτημάτων. Οι υποθέσεις της εργασίας μας, που επιχειρήθηκε να λάβουν στατιστικής και θεωρητικής τεκμηρίωσης είναι οι ακόλουθες:

Ο παράγοντας της μόρφωσης επηρεάζει τη διαμόρφωση των κριτηρίων για την επιλογή συντρόφου στα δύο φύλα;

Οι άνδρες αντιλαμβάνονται τις γυναίκες με χαμηλό ή μέσο μορφωτικό επίπεδο ως περισσότερο επιθυμητές;

Οι γυναίκες επιθυμούν περισσότερο τους άνδρες με υψηλό μορφωτικό επίπεδο;

Υλικό και μέθοδος

Δειγματοληψία

Έπειτα από χρήση πληροφοριών της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας, σχηματίστηκε ένα στρωματοποιημένο δείγμα 300 νέων (ανδρών – γυναικών, ηλικίας 18-30 ετών) από τις ευρύτερες περιοχές των Δήμων Ηρακλείου, Ρεθύμνης, Χανίων. Κριτήρια για την επιλογή του δείγματος υπήρξαν το φύλο, ο τόπος καταγωγής, το μορφωτικό επίπεδο και η ετερόφυλη σχέση διάρκειας άνω του 1 έτους (εξαιρέθηκαν οι περιπτώσεις μη-στείας ή γάμου).

Διαδικασία

Η παρούσα έρευνα διεξήχθη κατά το χρονικό διάστημα Μάιος-Ιούνιος 2007. Αποφασίστηκε να χορηγηθούν ερωτηματολόγια με ερωτήσεις κλειστού τύπου, στα οποία απαντούσαν οι συμμετέχοντες και οι συνεντευκτές κατέγραφαν τις απαντήσεις τους. Οι συνεντευκτές ελέγχονταν σε κάθε βήμα τους κατά την διεξαγωγή της έρευνας πεδίου, με σκοπό να αποφευχθούν ενδεχόμενα σφάλματα στη διάρκεια της συλλογής των δεδομένων. Σε αυτή την προοπτική λήφθηκαν τα ακόλουθα μέτρα: 1) χρήση της ερευνητικής ομάδας κοινωνικών λειτουργών που είχαν λάβει την κατάλληλη εκπαίδευση, η οποία εμποπτευόταν από την ερευνήτρια, 2) σχεδιασμός ενός ερωτηματολογίου με κλειστές ερωτήσεις, που ήταν εύκολο να απαντηθεί, 3) αίτημα συναίνεσης και εθελοντικής συμμετοχής στην έρευνα από όλα τα άτομα πριν από την συμπλήρωση του ερωτηματολογίου και αφού είχαν πληροφορηθεί τους σκοπούς της έρευνας, 4) υπαγόρευση γενικών οδηγιών για τη συμπλήρωση του ερωτηματολογίου, 5) προστασία των δικαιωμάτων της ανωνυμίας των συμμετεχόντων και της εμπιστευτικότητας ως προς τις παρεχόμενες πληροφορίες, και 6) έλεγχος ποιότητας για την εγκυρότητα, με τυχαία επιλογή του 10% επί του συνόλου των συμπληρωμένων ερωτηματολογίων. Επίσης, κάθε ερωτηματολόγιο ελέγχθηκε λεπτομερειακά για να εντοπιστούν ενδεχόμενα προβλήματα, π.χ. άρνηση απαντήσεων.

Μετρήσεις

Το κύριο ερευνητικό εργαλείο για τη συλλογή των δεδομένων ήταν το ερωτηματολόγιο των Todosijenić, Ljubinković & Arančić (2003). Οι ανωτέρω συγγραφείς χρησιμοποίησαν την τεχνική αποτίμησης μιας κλειστής λίστας επιθυμητών και μη επιθυμητών χαρακτηριστικών συντρόφων και βάσισαν το ερωτηματολόγιό τους σε προηγούμενη έρευνα των Buss (1989), Townsend (1989), Wiederman & Allgeier (1992).

Για την διγλωσσική μετάφραση του εργαλείου ακολουθήσαμε διεθνή πρότυπα και οδηγίες τα οποία περιλάμβαναν: μετάφραση του αγγλικού ερωτηματολογίου στα ελληνικά από δύο διαφορετικούς μεταφραστές και κατασκευή ενός τελικού ερωτηματολογίου βασισμένου πάνω στις δύο προηγούμενες μεταφράσεις, επιλέγοντας εκφράσεις που θα απέδιδαν το σωστό νόημα στην ελληνική γλώσσα. Τέλος από ένα άτομο με μητρική γλώσσα την αγγλική, πραγματοποιήθηκε η ανάδρομη μετάφραση, με στόχο να διαπιστωθεί εάν έχει γίνει πιστή μετάφραση του πρωτοτύπου.

Για να επιτευχθούν οι στόχοι της παρούσας μελέτης το οριστικό ερωτηματολόγιο αντλούσε πληροφορίες ως προς:

- A) Τις κοινωνικο-δημογραφικές μεταβλητές (φύλο, ηλικία, έτη σπουδών των ίδιων, αλλά και των γονέων τους, τόπο καταγωγής, και διάρκεια σχέσης).
- B) Στο δεύτερο μέρος οι συμμετέχοντες κλήθηκαν να αποτιμήσουν στην 7-βάθμια κλίμακα Likert (1 = καθόλου επιθυμητό έως 7 = απόλυτα επιθυμητό) το βαθμό επιθυμίας ή αποστροφής για κάθε ένα από τα 60 χαρακτηριστικά του συντρόφου τους, όπως ειλικρίνεια, πίστη, τρυφερότητα, επικοινωνία, επαγγελματική επιτυχία, ζήλια, επιθετικότητα.

Αρχικά διεξήχθηκε πιλοτική έρευνα σε 20 άτομα. Όπως και στην κύρια έρευνα, το ερωτηματολόγιο ήταν ανώνυμο, γεγονός που επισημάνθηκε στα υποκείμενα της έρευνας. Ιδιαίτερη προσοχή δόθηκε στη λιτότητα και σαφήνεια των ερωτήσεων, ώστε να μη χρειάζεται το άτομο να δαπανήσει πολύ χρόνο ή να καταβάλει ιδιαίτερη πνευματική προσπάθεια προκειμένου να απαντήσει. Χρειαζόταν απλά να επισημάνει με διακριτό τρόπο τον βαθμό από το 1 έως το 7, που αντιστοιχούσε στις διαβαθμίσεις της προτίμησης για καθένα από τα 60 χαρακτηριστικά.

Κατά τη διαδικασία συλλογής των ερευνητικών δεδομένων, επιχειρήθηκε οι εξωτερικές συνθήκες να είναι κατάλληλες και δεν αμελήσαμε τα όρια αντοχής των υποκειμένων της έρευνας, ώστε να νοιώθουν ψυχικά

και σωματικά άνετα. Επίσης, κινηθήκαμε με λεπτότητα ώστε να μη χιχτούν προσωπικά ζητήματα, τηρήθηκε η δεοντολογία και διασφαλίστηκε η προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων των ερωτώμενων (Αλεξόπουλος, 2004).

Η δυσκολία ενός μικρού αριθμού του δείγματος να ανταπεξέλθει, καθώς και για λόγους οικονομίας χρόνου, μετεβλήθη η συμπλήρωση του ερωτηματολογίου, κατά κάποιο τρόπο, σε συνέντευξη. Στην καλύτερη προσέγγιση και ερμηνεία των αποτελεσμάτων συνέβαλε και η παρατήρηση των εξωλεκτικών αντιδράσεων των ερωτωμένων (π.χ. μορφασμοί του προσώπου). Επίσης, σημαντικό ρόλο στην παρούσα εργασία έπαιξαν οι διεθνείς επιστημονικές έρευνες που είχαν καταχωρηθεί στο διαδίκτυο. Η πληθώρα στοιχείων που παρείχαν, κάλυψαν την έλλειψη σχετικής βιβλιογραφίας στη χώρα μας.

Στατιστική ανάλυση

Αρχικά, χρησιμοποιήθηκε η περιγραφική στατιστική (ανάλυση συχνότητας και μέσων όρων). Ακόμα, εφαρμόστηκε ο στατιστικός έλεγχος *t*-test για ανεξάρτητα δείγματα καθώς και η μέθοδος Pearson's Correlation. Στην πορεία, ομαδοποιήσαμε τα κριτήρια επιλογής συντρόφου ανάλογα με το βαθμό συσχέτισής τους μέσα από τη διαδικασία της ανάλυσης παραγόντων (Factor Analysis, συγκεκριμένα με τη μέθοδο Principal Axis Factoring με Varimax Rotation), καταλήγοντας έτσι σε μικρότερο αριθμό μεταβλητών.

Οι κύριες συνιστώσες που προέκυψαν είναι οι εξής: α) Διαπροσωπική λειτουργικότητα (π.χ. καλοί τρόποι συμπεριφοράς, πίστη, επικοινωνία, ωριμότητα, αξιοπιστία, αγάπη για τα παιδιά), β) Κοινωνικοοικονομικό επίπεδο (π.χ. επαγγελματική επιτυχία, περιουσία, ικανότητα να κερδίζει χρήματα, επιχειρηματικό πνεύμα, επιμέλεια/εργατικότητα, καλή οικονομική διαχείριση), γ) Εξωτερική εμφάνιση (π.χ. ομορφιά, κομψότητα, λεπτή εμφάνιση, ταμπεραμέντο, φυσική ελκυστικότητα, πάθος), δ) Αρνητικά χαρακτηριστικά (π.χ. αυτολύπηση, επιθετικότητα, ατομισμός, ανασφάλεια, αδυναμία/ευθραυστότητα, ζήλια), ε) Επιβίωση/Επικράτηση στον ανταγωνισμό (π.χ. εξυπνάδα/ευφυΐα, κοινωνικότητα, ανεξαρτησία, ικανότητα ανάπτυξης νέων δεξιοτήτων, αυτοπεποίθηση, δημοφιλία σε σχέση με το αντίθετο φύλο).

Η εσωτερική συνάφεια των παραπάνω 5 παραγόντων ελέγχθηκε με το test α του Cronbach, το οποίο έδειξε υψηλή εσωτερική συνάφεια (και για

τους 5 παράγοντες $\alpha > 0.700$). Τέλος, για τη συσχέτιση θεωρητικών και στατιστικών δεδομένων εφαρμόστηκε ο έλεγχος t-test για ένα δείγμα (One Sample t-test) (Νόβα-Καλτσούνη, 2006).

Παρουσίαση αποτελεσμάτων

Κοινωνικο-δημογραφικό προφίλ ερωτηθέντων

Στην παρούσα έρευνα συμμετείχαν 300 άτομα. Επιδιώχθηκε αποτελεσματικά ισοκατανομή ως προς το φύλο και την αστική εκπροσώπηση. Με εξαίρεση μέρους του φοιτητικού πληθυσμού, οι συμμετέχοντες/ουσες διέμεναν στον τόπο καταγωγής τους. Τα κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων παρουσιάζονται στον Πίνακα 1.

Η ηλικία των ερωτωμένων κυμαίνονταν από τα 18 έως τα 30 έτη με τη μεγαλύτερη συγκέντρωση προσώπων σε μακροχρόνια συντροφική σχέση να παρατηρείται στην ηλικιακή ομάδα των 21-25 ετών (49,7%). Το άλλο μισό του δείγματος περιλαμβάνεται στις ηλικιακές ομάδες των 26-30 ετών (27%) και των 18-20 ετών (23,3%).

Ως προς το επίπεδο εκπαίδευσης, στην 1η κατηγορία (υποχρεωτική εκπαίδευση) αντιστοιχεί το 11% του πληθυσμού της έρευνας και στη 2η (δευτεροβάθμια) το 24%. Το ποσοστό της ομάδας ατόμων με μέτρια προς υψηλή μόρφωση (ΙΕΚ, ΤΕΙ-ΑΕΙ) ανέρχεται σε 56%. Στην κατηγορία της μεταπτυχιακής εκπαίδευσης (έως 20 έτη σπουδών) ανήκει το 9% του δείγματος.

Όσον αφορά το εκπαιδευτικό επίπεδο των γονέων των συμμετεχόντων, ο μέσος όρος της εκπαίδευσης τοποθετείται στα 11,4 έτη σπουδών.

Για τη διάρκεια σχέσης η μικρότερη τιμή είναι το 1 έτος και η μέγιστη τα 11 έτη. Η Μ.Τ των ετών του δείγματος σε ετερόφυλη συντροφική σχέση είναι 2,6 έτη.

Πίνακας 1. Κατανομή των νέων της μελέτης ως προς τα κοινωνικο-δημογραφικά τους χαρακτηριστικά.

Μεταβλητές	N	%
<i>Φύλο</i>		
Άνδρες	150	50
Γυναίκες	150	50
<i>Ηλικιακές ομάδες</i>		
18-20	70	23,3
21-25	149	49,7
26-30	81	27,0
<i>Κατηγοριοποίηση μόρφωσης</i>		
Έως 9 έτη (Υποχρεωτική)	33	11,0
10-12 έτη (Δευτεροβάθμια)	72	24,0
13-16 έτη (Τριτοβάθμια)	168	56,0
Πάνω από 17 έτη (Μεταπτυχιακά)	27	9,0
<i>Τόπος καταγωγής</i>		
Αστικές περιοχές	150	50
Ημιαστικές περιοχές	150	50
	<i>M.T.</i>	<i>T.A.</i>
Ηλικία	23,47	3,527
Έτη σπουδών	13,69	2,926
Έτη σπουδών γονέων	11,36	3,894
Διάρκεια σχέσης	2,620	1,8303

Συσχέτιση των χαρακτηριστικών συντρόφου με βάση τα έτη σπουδών των συμμετεχόντων

Προκειμένου να γίνει έλεγχος των χαρακτηριστικών που διαφοροποιούνται στατιστικά σημαντικά ανάλογα με τη μόρφωση των συντρόφων χρησιμοποιήθηκε ήταν ο συντελεστής συσχέτισης r του Pearson.

Ο έλεγχος έδειξε ότι όσο μειώνονται τα έτη σπουδών των συμμετεχόντων αυξάνει η βαθμολογία στα ακόλουθα χαρακτηριστικά: αγάπη για τα παιδιά ($P=0.005$), καλό γούστο στο ντύσιμο ($P=0.040$), καλή εξωτερική εμφάνιση ($P=0.035$), ιδιοκτησία αυτοκινήτου ($P=0.002$), αδυναμία ($P=$

0.014), ντροπαλοσύνη ($P=0.017$), εσωστρέφεια ($P=0.011$), αυτολύπηση ($P=0.012$), επιθετικότητα ($P=0.000$), ατομισμός ($P=0.002$), έπαρση/ναρκισσισμός ($P=0.022$).

Ενώ καθώς τα έτη σπουδών αυξάνονται, τα χαρακτηριστικά που γίνονται περισσότερο επιθυμητά είναι η επικοινωνία ($P=0.038$), η πρόκληση ευχάριστης διάθεσης ($P=0.016$), η ωριμότητα ($P=0.042$), η εξυπνάδα ($P=0.012$), η ευγένεια ($P=0.012$) και η ανεξαρτησία ($P=0.000$).

Συσχέτιση των χαρακτηριστικών συντρόφου με βάση τα έτη σπουδών ανά φύλο

Απομονώνοντας τα δύο φύλα και επανεξετάζοντας τη συσχέτιση των χαρακτηριστικών σε σχέση με τα έτη σπουδών, τα δεδομένα αλλάζουν (Πίνακας 2). Τα δύο χαρακτηριστικά που παραμένουν κοινά στα δύο φύλα είναι η ιδιοκτησία αυτοκινήτου και η επιθετικότητα, τα οποία θεωρούνται λιγότερο επιθυμητά καθώς η μόρφωση αυξάνει.

Αναφορικά με τους άνδρες, υψηλότερες επιδόσεις σημείωσαν στα χαρακτηριστικά της επικοινωνίας, της πρόκλησης ευχάριστης διάθεσης, της ευγένειας, της ανεξαρτησίας, της θελκτικότητας, του ταμπεραμέντου και της ομιλητικότητας. Αντίθετα, η αγάπη για τα παιδιά και η σωματική δύναμη, συγκέντρωσαν υψηλότερη βαθμολογία από άνδρες χαμηλότερου μορφωτικού επιπέδου.

Ειδικότερα, καθώς τα έτη σπουδών των γυναικών αυξάνονται, αυτές ενδιαφέρονται λιγότερο για την ικανότητα του συντρόφου να αναπτύσσει νέες δεξιότητες, να κερδίζει χρήματα, να έχει καλό γούστο στο ντύσιμο, να είναι επιθετικός και ατομιστής.

Ο στατιστικός έλεγχος που χρησιμοποιήθηκε ήταν ο συντελεστής συσχέτισης r του Pearson για συνεχείς μεταβλητές.

Ο ρόλος της μόρφωσης στη διαμόρφωση κριτηρίων επιλογής συντρόφου

Πίνακας 2. Χαρακτηριστικά επιλογής συντρόφου σε σχέση με την εκπαίδευση και το φύλο.

	Άνδρες		Γυναίκες	
	Pearson's r	P<0.05	Pearson's r	P<0.05
Επικοινωνία	0.164	0.044	Ικανότητα ανάπτυξης νέων δεξιοτήτων	-0.227 0.005
Πρόκληση ευχάριστης διάθεσης	0.173	0.034	Ικανότητα να κερδίζει (χρήματα)	-0.184 0.024
Αγάπη για τα παιδιά	-0.218	0.007	Καλό γούστο στο ντύσιμο	-0.191 0.020
Ευγένεια	0.203	0.013	Ταλέντο στον αθλητισμό	-0.168 0.040
Ανεξαρτησία	0.300	0.000	Ιδιοκτήτης αυτοκινήτου	-0.248 0.002
Θελτικότητα	0.188	0.021	Αδυναμία/Ευθραυστότητα	-0.222 0.006
Ταπεραμένο	0.197	0.015	Ντροπαλοσύνη	-0.185 0.023
Ομιλητικότητα	0.165	0.043	Αυτολύπηση	-0.175 0.032
Σωματική δύναμη	-0.195	0.017	Επιθετικότητα	-0.225 0.006
Ιδιοκτήτης αυτοκινήτου	-0.218	0.007	Ατομισμός	-0.224 0.006
Επιθετικότητα	-0.164	0.045		
Δελτία/Φόβος	-0.182	0.026		

Συσχέτιση των κριτηρίων συντρόφου με τα έτη σπουδών γονέων

Το εκπαιδευτικό υπόβαθρο χρησιμοποιείται ως δείκτης του κοινωνικο-οικονομικού επιπέδου των ερωτώμενων. Στατιστικά σημαντική συσχέτιση βρέθηκε ανάμεσα στα έτη σπουδών των γονέων των ερωτωμένων και στο κριτήριο του κοινωνικο-οικονομικού status των συντρόφων τους ($r = -.120$, $P = 0.038$). Η σχέση είναι αρνητική, δηλαδή όσο περισσότερα τα έτη σπουδών των γονέων, τόσο λιγότερο σημαντικά αξιολογείται αυτός ο παράγοντας.

Αποτίμηση της μόρφωσης των γυναικών

Οι άνδρες αντιλαμβάνονται την γυναίκα με υψηλό μορφωτικό επίπεδο ως λιγότερο επιθυμητή, και κατά συνέπεια επιλέγουν συντρόφους με χαμηλό ή μέσο μορφωτικό επίπεδο. Επίσης, προσδίδουν στις περισσότερες μορφωμένες γυναίκες χαρακτηριστικά με αρνητική σημασία. Τις περιγράφουν ως «ψυχρές», «λιγότερο ευχάριστες και λιγότερο πιστές», «περισσότερο προσανατολισμένες στην καριέρα τους, συνεπώς με μειωμένο ενδιαφέρον για τους παραδοσιακά προσδιορισμένους ρόλους του φύλου τους (μητέρα-σύζυγος-νοικοκυρά)». Ακόμα, πιστεύουν ότι «είναι δυσκολότερο να ελεγχθούν». (Greitemeyer, 2006)

Συσχετίζοντας το παραπάνω θεωρητικό δεδομένο που προέρχεται από έρευνα του ανωτέρω συγγραφέα και αναφέρεται στα μη επιθυμητά χαρακτηριστικά που αποδίδουν οι άνδρες για τις συντρόφους τους, με αντίστοιχο στατιστικό δεδομένο της παρούσας έρευνας, που αφορά τα επιθυμητά και μη επιθυμητά κριτήρια των ανδρών για την επιλογή συντρόφου, προκύπτει ο Πίνακας 3.

Στατιστικά εφαρμόστηκε ο έλεγχος t-test για ένα δείγμα (One-sample t-test), ο οποίος συγκρίνει τη μέση τιμή μιας μεταβλητής με μία σταθερή τιμή. Έτσι, συγκρίνοντας τις μέσες τιμές των παραπάνω κριτηρίων με τη σταθερή τιμή 4, η οποία βρίσκεται στη μέση της κλίμακας Likert, μπορεί να θεωρηθεί ότι εάν η τιμή είναι μεγαλύτερη του 4 είναι επιθυμητό χαρακτηριστικό, ενώ εάν είναι μικρότερη είναι ανεπιθύμητο. Όλα τα κριτήρια που εξετάστηκαν διαφέρουν σημαντικά από τη μέση τιμή της κλίμακας Likert ($p < 0.05$ - $p < .001$).

Ο ρόλος της μόρφωσης στη διαμόρφωση κριτηρίων επιλογής συντρόφου

Πίνακας 3. Έλεγχος της στάσης των ανδρών απέναντι σε στερεοτυπικές αντιλήψεις για τη μόρφωση των γυναικών.

		M.T.	T.A.
Στερεοτυπική Αντίληψη Α	Πάθος	6.04	1.220
	Τρυφερότητα	5.83	1.303
Στερεοτυπική Αντίληψη Β	Πρόκληση ευχάριστης διάθεσης	5.87	1.174
Στερεοτυπική Αντίληψη Γ	Πίστη	6.57	1.051
Στερεοτυπική Αντίληψη Δ	Αγάπη για τα παιδιά	5.53	1.885
	Προσοχή/ Ενδιαφέρον	5.65	1.381
Στερεοτυπική Αντίληψη Ε	Τακτικότητα/ Μεθοδικότητα	5.14	1.537
	Ευγένεια	5.84	1.400
	Καλοί τρόποι συμπεριφοράς	6.11	1.275
Στερεοτυπική Αντίληψη Ζ	Επαγγελματική επιτυχία	4.87	1.577
Στερεοτυπική Αντίληψη Η	Κυριαρχικότητα/ Επιβλητικότητα	3.56	1.767
	Ατομισμός	1.98	1.522

Πιο συγκεκριμένα:

Τα δύο κριτήρια που σχετίζονται με την στερεοτυπική αντίληψη Α. του πίνακα είναι ιδιαίτερα επιθυμητά από τους άνδρες.

Η πρόκληση ευχάριστης διάθεσης (στερεοτυπική αντίληψη Β.) είναι εξίσου επιθυμητή από τους άνδρες.

Η πίστη είναι το πρώτο χαρακτηριστικό που αποζητούν οι άνδρες από τη σύντροφό τους (Γ.).

Η άποψη ότι οι σύγχρονες γυναίκες, μορφωμένες και εργαζόμενες, δε διαθέτουν αρκετό χρόνο στην οικογένεια και τις διαπροσωπικές σχέσεις είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη. Οι άνδρες επιθυμούν τα χαρακτηριστικά που αντιστοιχούν στην στερεοτυπική αντίληψη (Δ.).

Τα χαρακτηριστικά της τακτικότητας/μεθοδικότητας είναι αρκετά σημαντικά για τους άνδρες. Το ίδιο ισχύει για την ευγένεια και τους καλούς τρόπους συμπεριφοράς (στερεοτυπική αντίληψη Ε)

Το επόμενο χαρακτηριστικό που σύμφωνα με την στερεοτυπική αντίληψη (Ζ). αξιολογούν οι άνδρες είναι η επαγγελματική επιτυχία. Στην παρούσα έρευνα θεωρείται επιθυμητό αλλά λαμβάνει μέτρια αποτίμηση και σίγουρα χαμηλότερη από την προτίμηση στα «γυναικεία» χαρακτηριστικά.

Τα χαρακτηριστικά της κυριαρχικότητας/επιβλητικότητας και του ατομισμού είναι ιδιαίτερα ανεπιθύμητα από τους άνδρες (στερεοτυπική αντίληψη Η.).

Συζήτηση

Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι οι συμμετέχοντες/ουσες με χαμηλότερη μόρφωση ενδιαφέρονται περισσότερο για χαρακτηριστικά που συνδέονται με παραδοσιακά προσδιορισμένους ρόλους των φύλων (αγάπη για τα παιδιά, ικανότητα να κερδίζει χρήματα, κ.α.), συνεπώς και με την παιδοκεντρικά προσανατολισμένη οικογενειακή δομή. Παράλληλα, οι ίδιοι αποδίδουν μεγαλύτερη σπουδαιότητα σε «εξωτερικά» χαρακτηριστικά που αφορούν την καλή εξωτερική εμφάνιση και την υλική ευμάρεια, καθώς και σε εκείνα που σηματοδοτούν ικανότητα επιβίωσης στον ανταγωνισμό (σωματική δύναμη, ταλέντο στον αθλητισμό και ικανότητα ανάπτυξης νέων δεξιοτήτων).

Οι περισσότερο μορφωμένοι/ες νέοι/ες του δείγματος επιζητούν στις/τους συντρόφους τους, όπως και οι συμμετέχοντες με χαμηλότερη μόρφωση, χαρακτηριστικά διαπροσωπικής λειτουργικότητας και επιβίωσης/επικράτησης στον ανταγωνισμό. Η μεταξύ τους διαφοροποίηση έγκειται στο ότι δεν αξιολογούν τα κριτήρια αυτά με τον ίδιο τρόπο, καθώς δεν επιλέγουν τα ίδια χαρακτηριστικά. Έτσι, από τα χαρακτηριστικά που περιλαμβάνονται στο κριτήριο της διαπροσωπικής λειτουργικότητας επιθυμούν εκείνα τα οποία συνδέονται με την εξασφάλιση σταθερότητας και διατήρησης της σχέσης. Ειδικότερα, αντί της αγάπης για τα παιδιά οι περισσότερο μορφωμένοι επιζητούν την επικοινωνία που παραπέμπει στη σύγχρονη ατομοκεντρικά προσανατολισμένη αντίληψη περί «οικογένειας της επικοινωνίας» (Κατάκη, 1998). Το κριτήριο αυτό συνδυάζεται με την επιθυμία για ανεξαρτησία και εξυπνάδα, χαρακτηριστικά που ανήκουν στη δεύτερη κοινή ομάδα. Αυτά τα γνωρίσματα προσωπικότητας σκιαγραφούν, με βάση την μελέτη της Kast (2001), άτομα που αναζητούν την ισορροπία και την αρμονία, διαδραματίζοντας το ρόλο του συνδιαμορφωτή σε μια δημιουργική και αμφίπλευρα αναπτυξιακή σχέση και δεν είναι διατεθειμένα να ανέχονται θυματικού τύπου συμπεριφορές. Οι ρόλοι σε μια τέτοια πραγματικότητα δεν προσδιορίζονται με βάση το φύλο, αλλά σύμφωνα με τις ικανότητες των ατόμων, καθώς τα πρόσωπα συνδέονται με «οριζόντια» και όχι «κάθετη» σχέση (Κατάκη, 1998).

Σχετικά με το κριτήριο της αγάπης για τα παιδιά είναι σημαντικό στο σημείο αυτό να αναφέρουμε την άποψη της κοινωνιολόγου/παιδαγωγού

Schneider (2001) για τη «γονεϊκή ιδιότητα»: ένα παιδί δε χρειάζεται δύο γονείς συνεχώς πάνω απ' το κεφάλι του, αλλά περισσότερο γονείς ευχαριστημένους και ικανοποιημένους από τον εαυτό τους.

Όσον αφορά στο κριτήριο της καλής γυναικείας εξωτερικής εμφάνισης, στις παραδοσιακά προσανατολισμένες αντιλήψεις είναι συνδεδεμένο και με πεποιθήσεις, βάσει των οποίων η γυναίκα παρουσιάζονταν από τον σύζυγο ως «στολίδι του σαλονιού» ή ως «σεξουαλικό αντικείμενο», τότε που, όπως αναφέρει ο Ζερβός (1996), οι βιολογικές της ορμές, η ψυχροσύνθεσή της και οι κοινωνικές της σχέσεις βασιζόνταν στην αμορφωσιά και στην χωρίς οίκτο ικανοποίηση του αρσενικού. Αντίστοιχα, η καλή ανδρική εξωτερική εμφάνιση σχετίζεται με το status του, τη φυσική του ικανότητα να αποτελεί το κύριο κοινωνικο-οικονομικό στήριγμα της οικογένειας επιβιώνοντας/επικρατώντας στον κοινωνικό ανταγωνισμό (Todosijević, Ljubinković & Aranđić, 2003) αλλά και με γνωρίσματα που στοιχειοθετούν το «ερωτικός/σεξουαλικός» εκ μέρους των γυναικών (Pratto, Sidanius & Stallworth, 1993).

Η μόρφωση, επίσης, φαίνεται να διαφοροποιεί στα δύο φύλα τον βαθμό ανεκτικότητας απέναντι στα αρνητικά χαρακτηριστικά. Ειδικότερα, οι λιγότερο μορφωμένες γυναίκες είναι πιο «ανεκτικές» στην επιθετικότητα, πιθανότατα διότι τη συνδέουν με την κυριαρχικότητα, ως στοιχείο που υποδηλώνει ικανότητα των ανδρών για επικράτηση στον ανταγωνισμό. Αρνητική συνέπεια αυτού του εσφαλμένου σχήματος και της αυξημένης επιθυμίας για το κοινωνικο-οικονομικό status των συντρόφων τους –ίσως και εξάρτησης από αυτό– μπορεί να είναι η «σιωπή» στην ενδο-οικογενειακή βία. Αντίθετα, γυναίκες και άνδρες με υψηλό μορφωτικό επίπεδο αποδίδουν στην επιθετικότητα ιδιαίτερα αρνητικό χαρακτήρα, πιθανώς συνδέοντάς τη με την πρωτογενή παρορμητική συμπεριφορά και την απουσία καλλιέργειας και πολιτισμικού εξανθρωπισμού (Tzamalouka, et al., 2007). Πράγματι, η αδυναμία για αυτοέλεγχο εκφράζει μια βαθύτερη απόκλιση από την ομαλή συναισθηματική και ψυχοκοινωνική ανάπτυξη του ατόμου, η οποία επιτρέπει την εμφάνιση ακόμα και στοιχείων κακοποίησης (Χατζηφωτίου, 2005).

Ομοίως, μεγαλύτερη ανεκτικότητα στην επιθετικότητα των συντρόφων τους φαίνεται να επιδεικνύουν οι λιγότερο μορφωμένοι άνδρες. Στη βιβλιογραφία (Denisiuk, 2004, Geary, 2000), η γυναικεία επιθετικότητα συνδέεται με την αυξημένη γονεϊκή επένδυση, δηλαδή την μεγαλύτερη φροντίδα εκ μέρους των γυναικών -εν συγκρίσει με εκείνη των ανδρών- για επιβίωση των απογόνων τους, σχέση που επεξηγεί το παρόν ερευνητικό αποτέλεσμα.

Επίσης, δεν σημειώνεται διαφοροποίηση μεταξύ ανδρών και γυναικών υψηλού μορφωτικού status στην ανεκτικότητα που δείχνουν στα ανεπιθύμητα χαρακτηριστικά. Αντίθετα, στα λιγότερο μορφωμένα πρόσωπα, πέρα από την επιθετικότητα, οι άνδρες εμφανίζονται πιο πρόθυμοι να ανεχτούν στη σύντροφό τους τη δειλία/φόβο, κι αντίστοιχα οι γυναίκες την αδυναμία/ευθραυστότητα, τη ντροπαλοσύνη, την αυτολύπηση και τον ατομισμό, στοιχεία που συνδέονται με το παθολογικό υπόβαθρο μιας σχέσης του τύπου «θύτης-θύμα» (Kast, 2001).

Εξετάζοντας τη σχέση μεταξύ επιθυμητών χαρακτηριστικών ανά φύλο και διάρκειας σπουδών, ένα άλλο κοινό στοιχείο είναι ότι οι γυναίκες και οι άνδρες με υψηλό μορφωτικό επίπεδο, ενδιαφέρονται λιγότερο για το κριτήριο του κοινωνικο-οικονομικού status. Αντίθετα, οι συμμετέχοντες/ουσες με λιγότερα έτη εκπαίδευσης το αξιολόγησαν ως σημαντικό κριτήριο επιλογής συντρόφου. Πιθανότατα, η ερμηνεία αυτού του ευρήματος ανευρίσκεται στο ότι οι μορφωμένες γυναίκες θεωρούν ότι είναι σε θέση οι ίδιες να διασφαλίσουν τους αναγκαίους πόρους, ή ακόμα στο ότι αποτιμούν ως περισσότερο σημαντικά τα χαρακτηριστικά εσωτερικής ποιότητας. Το γεγονός αυτό συμφωνεί με την άποψη ότι η μόρφωση ως κοινωνικοποιητικός παράγοντας επηρεάζει την διαμόρφωση των αντιλήψεων για τα φύλα και την μεταξύ τους ισότητα. Με άλλα λόγια, τα δεδομένα της έρευνας σχετικά με το θέμα αυτό φαίνεται να προσανατολίζονται περισσότερο στις απόψεις της κοινωνικο-δομικής προσέγγισης, με βάση την οποία η ισότητα στις ευκαιρίες απελευθερώνει τις επιλογές των φύλων. *Συνεπώς, οι διαβαθμίσεις της μόρφωσης διαμορφώνουν αντίστοιχα συντροφικά πρότυπα: όσο αυξάνεται το πνευματικό και πολιτισμικό επίπεδο τόσο τα δύο φύλα τείνουν να λειτουργούν με ισοτιμία στη σχέση. Αντίθετα, οι προτιμήσεις των λιγότερων μορφωμένων υποδεικνύουν ότι στα χαμηλότερα μορφωτικά στρώματα τα κριτήρια είναι πιο κοντά στα παραδοσιακά προσδιορισμένα πρότυπα ρόλου κάθε φύλου.*

Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί ότι οι περισσότεροι μορφωμένοι άνδρες εμφανίζονται να έχουν αυξημένες και σαφείς απαιτήσεις, καθώς ενδιαφέρονται για χαρακτηριστικά παραπέμπουν στη διαπροσωπική λειτουργικότητα, την καλή εξωτερική εμφάνιση και την επιβίωση/επικράτηση στον ανταγωνισμό. Ωστόσο, προκαλεί προβληματισμό ότι το επιθυμητό πρότυπο των μορφωμένων γυναικών προκύπτει «δια της απόρριψης του αντιθέτου», καθώς διαμορφώνουμε εικόνα για τις προτιμήσεις τους ελέγχοντας τα κριτήρια που θέτουν οι λιγότερο μορφωμένες. Το γεγονός ότι δεν εμφανίζουν ξεκάθαρα αυτά που θέλουν θα μπορούσε να υποδεικνύει ότι διακατέχονται από μια σύγχυση. Ορθή ερμηνεία αυτού μπορεί

να είναι ότι αυτή η επιφύλαξη είναι αποτέλεσμα συμβιβασμού στις πιέσεις της «αγοράς γάμου», καθώς *τα ανδρικά κριτήρια ευνοούν τις λιγότερο μορφωμένες γυναίκες, που μη έχοντας αφιερώσει αρκετό χρόνο από τη ζωή τους στην διεξαγωγή σπουδών βρίσκονται πιο κοντά στην κορυφή της γονιμότητάς τους*. Μια εξίσου πιθανή απάντηση, βρίσκεται στα όσα αναφέρονται για το ρόλο της μόρφωσης ως συντελεστή κοινωνικής εξουσίας και την ελληνική πραγματικότητα. Η θέση της μορφωμένης γυναίκας στη χώρα μας δεν είναι ξεκάθαρη, γεγονός που περιπλέκει τα πράγματα και κάνει την κατάσταση εξαιρετικά δύσκολη γι' αυτήν (Ζερβός, 1996, Μαράτου-Αλιπράντη, 1991). Η ελληνική οικογένεια προσδοκά από τη γυναίκα να μορφωθεί μέσα στα πλαίσια μιας νομοθετικά κατοχυρωμένης ισότητας των φύλων απέναντι στο δικαίωμα της μόρφωσης, ενώ σε επίπεδο κοινωνικής οργάνωσης δεν απολαμβάνει με ισότιμο τρόπο τα προνόμια που απορρέουν από το δικαίωμα αυτό (Ιγγλέση, 1997). Κατά συνέπεια, για τη μορφωμένη γυναίκα η υψηλή μόρφωση δε σημαίνει απαραίτητα και απόκτηση υψηλού κοινωνικο-οικονομικού status, στο βαθμό που συμβαίνει με τους μορφωμένους άνδρες. Προεκτείνοντας την κοινωνιολογική παρατήρηση του Φίλια (Γκιζέλης και συν., 1984) ότι στην ελληνική πραγματικότητα η οικογένεια μετασχηματίζεται γρηγορότερα από ότι η κοινωνία, οδηγούμαστε στο ότι η γυναίκα μέσα από την διαδικασία της μόρφωσης μαθαίνει τον εαυτό της, τον τρόπο να διεκδικεί τα δικαιώματά της, να ανεξαρτητοποιείται, να εξελίσσεται και να αυτο-ολοκληρώνεται (Σκόδρα, 1998). Όταν όμως πρόκειται να ενταχθεί στην κοινωνική οργάνωση και στο ενδεχόμενο της οικογενειακής προοπτικής, βρίσκεται μπροστά στη δύσκολη θέση να μην γνωρίζει τελικά τι μπορεί να θέλει από έναν ενδεχόμενο σύντροφο, τη στιγμή που οι άνδρες τα θέλουν όλα και οι απαιτήσεις της σύγχρονης κοινωνίας είναι αυξημένες. *Με άλλα λόγια, η σύγχρονη μορφωμένη γυναίκα αναρωτιέται ακόμα για τις δυνατότητες που μπορεί να έχει, ώστε να διαμορφώσει το πλαίσιο των προτιμήσεων της σε μια ρεαλιστική βάση*.

Επικουρικά στα αποτελέσματα μας δρα η πρόσφατη έρευνα των Παπάνη και συν., (2008), η οποία παρουσιάζει τους άνδρες να διατηρούν παραδοσιακά χαρακτηριστικά που σχετίζονται με την αρρενωπότητα (π.χ. ανεξάρτητος, επιθετικός, φιλόδοξος), ενώ σχετικά με τις γυναίκες σήμερα υποδηλώνεται ότι έχουν περισσότερα ανδρικά στοιχεία, εξισορροπώντας σχεδόν απόλυτα μεταξύ αρρενωπότητας και θηλυκότητας (Τζαμαλούκα, και συν. 2008). Αυτά τα ερευνητικά δεδομένα συντελούν στο να διαμορφώσουμε πληρέστερη εικόνα για την επίδραση της μόρφωσης κι επαγγελματικής ανάπτυξης των γυναικών, καθώς και για τις

επιθυμίες μπροστά στις πραγματικές επιλογές τους.

Πιο συγκεκριμένα, οι γυναίκες που μέσω της μόρφωσης έμαθαν να «βασίζονται στον εαυτό τους», να «υπερασπίζονται τις πεποιθήσεις τους» και να «διεκδικούν» (χαρακτηριστικά που παραδοσιακά προσιδιάζουν στους άνδρες σύμφωνα με την προαναφερόμενη έρευνα), αδυνατούν, δυσκολεύονται ή απαξιούν να θέσουν επιθυμητά κριτήρια συντρόφου, καθώς αντιλαμβάνονται εξ αρχής τους περιορισμούς και τις απογοητεύσεις που φέρει η επιδίωξη εκπλήρωσής τους. Έτσι, σκιαγραφούν ένα ασαφές επιθυμητό πρότυπο, στο οποίο οι μεταξύ τους βαθμολογικές αποκλίσεις φανερώνουν μάλλον τη διαλλακτικότητα της καθεμιάς απέναντι στις διαθέσιμες επιλογές και στη συνείδηση μελλοντικών συμβιβασμών (ως ομάδα παρουσιάζονται να αναπτύσσουν στάση απαλλαγμένη από παραδοσιακές επιταγές). Βέβαια, αυτά τα αποτελέσματα μπορεί να σχετίζονται και με τη γυναικεία χειραφέτηση, η οποία έφερε στην επιφάνεια τα λεγόμενα «ανδρικά γνωρίσματα».

Σύμφωνα με τα όσα έχουν αναφερθεί μέχρι αυτό το σημείο, τα στοιχεία απαντούν στην πρώτη ερευνητική υπόθεση της παρούσας έρευνας, καθώς η μόρφωση ως κοινωνικο-δημογραφικό στοιχείο επηρεάζει ποιοτικά τη διαμόρφωση των κριτηρίων για την επιλογή συντρόφου, προσδιορίζοντας διαφοροποιημένα συντροφικά πρότυπα ανάμεσα στα περισσότερα και στα λιγότερα μορφωμένα πρόσωπα.

Εξετάζοντας τα στοιχεία που προκύπτουν από την έρευνα φαίνεται ότι επιβεβαιώνεται και η δεύτερη υπόθεσή μας, δηλαδή ότι οι άνδρες γενικότερα επιθυμούν περισσότερο τις γυναίκες με μέτριο ή χαμηλό μορφωτικό επίπεδο. Τα ερευνητικά συμπεράσματα του Greitemeyer (2006), τα οποία αφορούν στα χαρακτηριστικά που στερεοτυπικά αποδίδονται στις περισσότερες μορφωμένες γυναίκες, συσχετίστηκαν με τα στατιστικά αποτελέσματα της έρευνάς μας. Φαίνεται, ότι οι άνδρες δίνουν έμφαση στην αναπαραγωγική ικανότητα μιας γυναίκας και σε χαρακτηριστικά που ανταποκρίνονται στους «γυναικείους ρόλους». Εφόσον, επιβεβαιώνεται η προτίμηση των ανδρών σε χαρακτηριστικά που θεωρητικά δεν έχουν οι περισσότερες μορφωμένες γυναίκες, ισχύει η ερευνητική μας υπόθεση ότι οι άνδρες αντιλαμβάνονται τις γυναίκες με μέτρια ή χαμηλή μόρφωση ως περισσότερο επιθυμητές.

Στο σημείο αυτό αξίζει να επισημανθεί ότι η επαγγελματική επιτυχία των γυναικών λαμβάνει από τους άνδρες μέτρια θετική αποτίμηση και, ταυτόχρονα, η αποτίμηση των χαρακτηριστικών που παραπέμπουν σε προσδιορισμένους ρόλους των φύλων είναι υψηλή. Τα ευρήματα αυτά μαρτυρούν ότι οι άνδρες ενώ συναισθάνονται την ανάγκη της οικογένει-

ας για «δεύτερο μισθό», ακόμα δυσκολεύονται να κατανοήσουν την ανάγκη για επαναπροσδιορισμό των ρόλων, όπως αυτή αναδύεται μέσα σ' αυτό το νέο πλαίσιο, πόσο μάλλον την ανάγκη της γυναίκας για αυτοολοκλήρωση. Άλλη συναφής έρευνα (Spence & Buckner, 2000) αναφέρει ότι στο βαθμό που τα στερεότυπα του φύλου παραμένουν αμετάβλητα μέσα στον χρόνο, δε μας εκπλήσσει το ότι οι άνδρες θεωρούν μια πετυχημένη γυναίκα ως λιγότερο αρεστή. Παρόμοια έρευνα (Fiske, 1998) συμπεραίνει ότι οι πετυχημένες γυναίκες αποδοκιμάζονται από τους άνδρες γιατί οι γυναίκες αυτές αφηφούν παραδοσιακά καθορισμένους ρόλους του φύλου τους, δηλαδή επειδή είναι αφοσιωμένες στην καριέρα τους εκδηλώνουν μειωμένο ενδιαφέρον για την απόκτηση παιδιών, τη φροντίδα του νοικοκυριού και την εκτέλεση των συζυγικών καθηκόντων.

Άλλες έρευνες σχετικές με το ζήτημα της θετικής ή αρνητικής αποτίμησης των γυναικών με υψηλό status χαρακτηρίζονται από ποικιλία απόψεων και εμφανίζουν τις γυναίκες: να κρύβουν τα επιτεύγματά τους λόγω του λεγόμενου «φόβου της επιτυχίας» (Horner, 1972), να αποσπούν αρνητική αφοσίωση θεωρούμενες «ανταγωνιστικές» (Buttler & Geis, 1990) και να περιγράφονται ως «ψυχρές» (Wiley & Eskilson, 1985) και «λιγότερο πιστές» (Brown & Lewis, 2004). Πιο πρόσφατες έρευνες αποκαλύπτουν ότι οι άνδρες αποτιμούν θετικά τις γυναίκες που πέτυχαν σε «γυναικείου τύπου» επαγγέλματα (Heilman et al., 2004), ενώ, άνδρες και γυναίκες ανταποκρίνονται αρνητικά σε γυναίκες που πέτυχαν σε «ανδρικού τύπου» επαγγέλματα (Greitemeyer, 2006). Η ίδια έρευνα κατέληξε στο συμπέρασμα ότι οι άνδρες προτιμούν μια σύντροφο με μέτριο παρά με υψηλό κοινωνικο-οικονομικό status, και η αρνητική αξιολόγηση δεν αφορούσε το υψηλό εισόδημα αλλά το υψηλό μορφωτικό επίπεδο. Σε άλλη έρευνα των Kömmerling & Hassebrauck, 2001 (στον Greitemeyer, 2006) παρουσιάζεται απροθυμία των ανδρών να παντρευτούν μια γυναίκα που κερδίζει περισσότερα χρήματα από εκείνους.

Εξίσου σημαντική είναι η προσέγγιση του θέματος από μια άλλη σκοπιά, κατά την οποία η απορριπτική στάση ορισμένων ανδρών προς πετυχημένες γυναίκες δύναται να οφείλεται σε στοιχεία της ιδιαίτερης προσωπικότητάς τους. Για παράδειγμα, σε έρευνα των Glick, et al., (1997) προέκυψε ότι φιλόδοξοι σεξιστές άνδρες αισθάνονται θετικά για τις νοικοκυρές, ενώ τρέφουν αισθήματα ζήλιας, ανταγωνισμού και κατατρομοκράτησης απέναντι στις γυναίκες καριέρας.

Στην παρούσα έρευνα, οι άνδρες, όσο τα έτη σπουδών αυξάνουν τόσο αποδεδειγμένα από παραδοσιακές στερεοτυπικές αντιλήψεις του φύλου, αποζητώντας διαπροσωπική λειτουργικότητα και επιβίωση στον

ανταγωνισμό. Ομοίως, τα χαρακτηριστικά της θελκτικότητας και του ταπεραμέντου, που αφορούν στην καλή εξωτερική εμφάνιση, παραπέμπουν μάλλον στη δυναμική μεσογειακή γυναίκα, παρά στη γυναίκα «στολίδι». Τελικώς, τα κριτήρια που επιθυμούν οι περισσότεροι μορφωμένοι άνδρες συνδέονται με την αυτονομία και τη συντροφικότητα, που, όπως αναφέρθηκε ήδη, προϋποθέτουν την εσωτερική καλλιέργεια (αποτέλεσμα της παιδείας/μόρφωσης). Διαπιστώνουμε, δηλαδή ότι οι προτιμήσεις τους προσιδιάζουν στις περισσότερες μορφωμένες γυναίκες, καθώς η μόρφωση συμβάλλει στο να «μπαίνουν» τα άτομα σε μια σχέση προσδίδοντας ποιότητα, η οποία δεν προϋπάρχει αλλά δημιουργείται από τα χαρακτηριστικά των εμπλεκόμενων μερών. Το πόρισμα που προκύπτει από αυτόν τον συσχετισμό συμφωνεί με έρευνες που αναφέρουν ότι και τα δύο φύλα ενδιαφέρονται για συντρόφους που βρίσκονται στο ίδιο μορφωτικό και κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο με τους ίδιους (Regan, 1998, Shachelford et al., 2005). Ωστόσο, για την πληρέστερη ερμηνεία των αποτελεσμάτων λαμβάνεται υπόψιν το ότι, σε σύγκριση με τους άνδρες, οι γυναίκες ανώτατης μόρφωσης δεν επιλέγονται με την ίδια ευκολία για ανώτερες θέσεις, ούτε και αμοίβονται ανάλογα με τα προσόντα τους (Δαράκη, 2007, Καραμεσίνη & Ιωακειμόγλου, 2003).

Συμπληρωματικά, *οι συμμετέχοντες με περισσότερο μορφωμένους γονείς εμφανίζονται να έχουν διαπαιδαγωγηθεί σύμφωνα με το σύγχρονο μοντέλο σκέψης, βάσει του οποίου δίνεται προτεραιότητα σε χαρακτηριστικά που εξασφαλίζουν διαπροσωπική λειτουργικότητα και διατηρούν μια σχέση «ζωντανή» στο χρόνο.* Όπως φαίνεται από τις συσχετίσεις των παραγόντων αλλά και των μεμονωμένων χαρακτηριστικών επιλογής συντρόφου με τα έτη σπουδών γονέων, το κοινωνικο-οικονομικό status θεωρείται λιγότερο σημαντικό. Η επίδραση της μόρφωσης των γονέων χαρακτηρίζεται «έμμεση» και όχι «άμεση». Αυτό συμβαίνει γιατί γνωρίζουμε ότι όσο το εκπαιδευτικό υπόβαθρο μειώνεται αποτιμώνται θετικά μεμονωμένα χαρακτηριστικά όπως τρυφερότητα, αγάπη για τα παιδιά, ικανότητα ανάπτυξης νέων δεξιοτήτων, κοινωνικότητα και αισιοδοξία, και ακόμα ότι υπάρχει αρνητική σχέση μεταξύ του αυξημένου μορφωτικού επιπέδου των γονέων και των κριτηρίων κοινωνικο-οικονομικής καταξίωσης. Όμως, δεν εμφανίζονται σαφώς οι προτιμήσεις των συμμετεχόντων με υψηλό κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο, δείκτης του οποίου είναι το υψηλό μορφωτικό status των γονέων τους. Ισχυριζόμαστε, δηλαδή, ότι αφού το κοινωνικο-οικονομικό status δε χαίρει θετικής αποτίμησης από τους ερωτώμενους με υψηλό μορφωτικό υπόβαθρο, τότε αυτοί επιθυμούν άλλα χαρακτηριστικά, όπως εκείνα της διαπροσωπικής λειτουργικότητας. Άλ-

λες εκδοχές αυτού του αποτελέσματος μπορεί να σχετίζονται με: α) τον «κορεσμό» («μια απ' τα ίδια...»), β) την «απομυθοποίηση» («όλοι ξέρουν ότι οι γονείς μου είναι διευθυντές τραπεζής αλλά αυτό που ξέρω εγώ είναι ότι εμένα με μεγάλωσαν 6 διαφορετικές νταντάδες!»), γ) την αίσθηση του «δεδομένου» με την παράλληλη εξιδανίκευση άλλων στοιχείων που τους λείπουν, δ) την «αντίδραση» στις υψηλές προσδοκίες και τις αυξημένες απαιτήσεις των γονέων και της κοινωνικής τάξης τους, η οποία αντίδραση συνδέεται με την αποστροφή προς το αποτέλεσμα (κοινωνικο-οικονομικό status) σε αντιστάθμιση των πιέσεων από τη διαδικασία που οδηγεί σ' αυτό, και ε) μπορεί να οφείλεται στην «αυξημένη αυτοπεποίθηση», καθώς έχοντας τα απαιτούμενα «εφόδια» και τη «δημιουργική πρόθεση» να τα αξιοποιήσουν κατάλληλα, μπορούν μόνοι τους να κατακτήσουν το δικό τους κοινωνικο-οικονομικό status.

Συμπεράσματα

Οι περισσότεροι μορφωμένοι/ες νέοι που περιλήφθηκαν στο δείγμα της έρευνας τείνουν να ενδιαφέρονται λιγότερο για το κριτήριο του κοινωνικο-οικονομικού status και να ανέχονται λιγότερο τα οποιαδήποτε αρνητικά χαρακτηριστικά. Η προτίμησή του status αρχικά διαφοροποιείται ανάμεσα στα φύλα, αλλά όταν προστίθεται ο παράγοντας της μόρφωσης (τόσο ως προσωπική κατάκτηση όσο και ως υπόβαθρο) τότε τα δύο φύλα εξομοιώνονται.

Συνεπώς, καθώς μια κοινωνία μεταβαίνει σε πιο νεωτερικές μορφές και τα άτομα εξελίσσονται πνευματικά (μόρφωση), τείνουν να οξύνονται οι διαφορές στις προτιμήσεις μεταξύ των ατόμων του ίδιου φύλου. Τα δύο φύλα στρέφονται στην αναζήτηση χαρακτηριστικών εσωτερικής ποιότητας διαμορφώνοντας έτσι μια σχέση που μέσω της αλληλεπίδρασης των μελών, θα επιτρέψει και θα συμβάλλει στην αυτο-ολοκλήρωσή τους και την αναπτυξιακή πορεία της σχέσης τους. Αντίθετα, μεταξύ των ατόμων με χαμηλότερο μορφωτικό δυναμικό παρατηρείται σύγκλιση ως προς τη θετική αποτίμηση παραδοσιακά προσδιορισμένων κοινωνικών χαρακτηριστικών κάθε φύλου.

Η μόρφωση, ως συντελεστής κοινωνικής εξουσίας μέσα στην υπάρχουσα οργανωτική δομή της ελληνικής πραγματικότητας, δεν φαίνεται να επηρεάζει θετικά προς την κατεύθυνση της διαμόρφωσης πιο ισότιμων

σχέσεων-ρόλων των φύλων. Ειδικότερα, οι κατακτήσεις των γυναικών όσο αφορά στο δικαίωμα της μόρφωσης δεν σημαίνουν απαραίτητα και ισότιμη διαχείριση των δυνατοτήτων που απορρέουν από αυτό, μέσα στο πλαίσιο του υπάρχοντος συστήματος κοινωνικής και οικογενειακής οργάνωσης στη χώρα μας. Το αποτέλεσμα είναι ότι η υψηλή μόρφωση ενός άνδρα εξαργυρώνεται σε θέση με αντίστοιχο κοινωνικο-οικονομικό status, χωρίς όμως να ισχύει το ίδιο και για τις γυναίκες. Άμεση συνέπεια αυτού είναι ότι οι μορφωμένοι άνδρες, έχοντας γνώση της προνομιακής τους θέσης, εμφανίζονται περισσότερο απαιτητικοί σε σύγκριση με τις γυναίκες αντίστοιχης μόρφωσης, οι οποίες εμφανίζονται να βιώνουν μια «σύγχυση» ή μια «εσωστρέφεια», πιθανώς καθώς στον αγώνα τους για τη δημιουργία της νέας τους ταυτότητας έρχονται αντιμέτωπες με ζητήματα, νοοτροπίες και καταστάσεις, που συχνά φαντάζουν ανυπέρβλητες. Άλλος παράγοντας που συμβάλλει ερμηνευτικά είναι ότι το κριτήριο του κοινωνικο-οικονομικού status, όπως και άλλα χαρακτηριστικά, έλαβαν ισχυρή αποτίμηση από τις λιγότερο μορφωμένες γυναίκες, μη αφήνοντας να εκδηλωθεί άλλη τάση.

Ξεκινώντας από διαφορετική βάση, οι άνδρες θεωρούν μια μορφωμένη γυναίκα ως λιγότερο επιθυμητή, καθώς αντιλαμβάνονται ότι ο αγώνας της για την επίτευξη της κοινωνικής ανόδου, στηριζόμενη στα δικά της μέσα, στερεί την αποκλειστικότητα και το μέγιστο της φροντίδας που εκείνη άλλοτε παρείχε στη σχέση και την οικογένεια της, ενώ παράλληλα δεν εγγυάται ανάλογα αποτελέσματα σε κοινωνικοοικονομικό επίπεδο.

Τέλος, αναφορικά με τις δύο προσεγγίσεις (κοινωνικο-δομική και εξελικτική), στην έκφραση των προτιμητέων χαρακτηριστικών συντρόφου τα δύο φύλα και τα πρόσωπα του ίδιου φύλου συνεκτιμούν και προσαρμόζουν τις βιολογικές προδιαθέσεις τους και τα άλλα συγκριτικά τους γνωρίσματα εντός του κοινωνικού πλαισίου και των μεταβαλλόμενων συνθηκών, όπου καλούνται να βιώσουν την επιλογή τους. Κατά συνέπεια, φαίνεται να συνυπάρχουν στοιχεία και των δύο θεωρητικών και ερευνητικών ρευμάτων, εμπλουτίζοντας και δια φωτίζοντας τη σύγχρονη, σύνθετη, ελληνική κοινωνική πραγματικότητα.

Βάσει των παραπάνω, η παρούσα έρευνα θα μπορούσε να χρησιμεύσει ως εργαλείο ανάπτυξης πιο ειδικευμένων ερευνών στο αντικείμενο των συντροφικών σχέσεων και να συμβάλλει στον επιστημονικό διάλογο που αναπτύσσεται σχετικά με τις ανάγκες, τις προσδοκίες, τις στερεοτυπικές εσωτερικεύσεις, τις συμπεριφορές, τους ρόλους, την επικοινωνία, και τα θέματα πραγματικής ή πλασματικής ισότητας ανάμεσα στα δύο φύλα.

Βιβλιογραφία

- Αλεξόπουλος Δ. Σ., Ψυχομετρία. Ιστορία, θεωρίες και γενικές αρχές, Β' τόμος, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2004.
- Brown S. L. & Lewis B. P., «Relational dominance and mate-selection criteria: Evidence that males attend to female dominance», *Evolution and Human Behavior*, 25, pp. 406-415, 2004.
- Buss D. M., «Sex differences in human mate preferences: Evolutionary hypotheses tested in 37 cultures», *Behavioral and Brain Sciences*, 12, pp. 1-49, 1989.
- Buss D. M. & Barnes M. F., «Preferences in human mate selection», *Journal of Personality and Social Psychology*, 50, pp. 559-570, 1986.
- Buss D. M. & Schmitt D. P., «Sexual strategies theory: An evolutionary perspective on human mating», *Psychological Review*, 100, pp. 204-232, 1993.
- Buttler D. & Geis F. L., «Nonverbal affect responses to male and female leaders: Implications for leadership evaluations», *Journal of Personality and Social Psychology*, 58, pp. 48-59, 1990.
- Buunk B. P., Dijkstra P., Douglas T., Kenrick D. T. & Warntjes A., «Age preferences for mates as related to gender, own age, and involvement level», *Evolution and Human Behavior*, 22, pp. 241-250, 2001.
- Γκιζέλης Γ., Καυταντζόγλου Ρ., Τεπέρογλου Α. & Φίλιας Β., Παράδοση και νεωτερικότητα στις πολιτιστικές δραστηριότητες της ελληνικής οικογένειας: Μεταβαλλόμενα σχήματα, μπφρ. Πασσά-Γαρδίκη Ο., ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1984.
- Chodorow N., «The Representation of mothering», University of California, Cambridge, 1978.
- Δαράκη Ε., Εκπαιδευτική ηγεσία και φύλο, Επίκεντρο, Αθήνα, 2007.
- Darwin C., *On the origin of species by means of natural selection*. John Murray, London, 1859.
- De Beauvoir S., *Το δεύτερο φύλο*, εκδόσεις Γλάρος, Αθήνα, 1979.
- Denisiuk J. S., «Evolutionary versus Social structural explanations for sex differences in mate selection, jealousy, and aggression», Rochester Institute of Technology, 2004.
- Eagly A. H. & Wood W., «The origins of sex differences in human behavior: Evolved dispositions versus social roles», *American Psychologists*, 54, pp. 408-423, 1999.
- Ellis L., «Social Stratification and Socioeconomic Inequality», Westport, CT: Praeger, 1, pp. 111-137, 1993.
- Erickson E., *Η παιδική ηλικία και η κοινωνία*, Καστανιώτη, Αθήνα, 1990.

- Ζερβός Δ. Γ., Ευρώπη - Άτομο - Εξουσία - Γυναίκα: Κοινωνιολογική προσέγγιση στην κοινωνική στάση των γυναικών, έναντι των διαφόρων μορφών εξουσίας, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1996.
- Feingold A., «Gender differences in effects of physical attractiveness on romantic attraction: A comparison across five research paradigms», *Journal of Personality and Social Psychology*, 59, pp. 981-993, 1990.
- Fiske S. T., «Stereotyping, prejudice, and discrimination» In: Gilbert D. T., Fiske S. T. & Lindzey G., «The handbook of social psychology», 4th ed., McGraw-Hill, New York, pp. 357-414, 1998.
- Gangestad S. W. & Simpson J. A., «The evolution of human mating. Trade-offs and strategic pluralism», *Behavioral and Brain Sciences*, 23, pp. 573-587, 2000.
- Geary D. C., «Evolution and proximate expression of human paternal investment», *Psychological Bulletin*, 126, pp. 396-401, 2000.
- Gilligan C., «In a different voice», Harvard Press», Cambridge, 1982.
- Glick P., Diebold J., Bailey-Werner B. & Zhu L., «The two faces of Adam: Ambivalent sexism and polarized attitudes toward women», *Personality and Social Psychology Bulletin*, 23, pp. 1323-1334, 1997.
- Greitemeyer T., «What do men and women want in a partner? Are educated partners always more desirable?» Department of Psychology, Ludwig-Maximilians-University, 2006.
- Heilman M. E., Wallen A. S., Fuchs D. & Tamkins M. M., «Penalties for success: Reactions to women who succeed at male gender-typed tasks», *Journal of Applied Psychology*, 89, pp. 416-427, 2004.
- Horner M., «Toward an understanding of achievement-related conflicts in women», *Journal of Social Issues*, 28, pp. 157-175, 1972.
- Ιγγλέση Χ., Πρόσωπα γυναικών προσωπεία της συνείδησης: Συγκρότηση της γυναικείας ταυτότητας στην ελληνική κοινωνία, Οδυσσέας, Αθήνα, 1997.
- Καραμεσίνη Μ. & Ιωακειμόγλου Η., Προσδιοριστικοί παράγοντες του μισθολογικού χάσματος μεταξύ ανδρών και γυναικών. Στο Κ.Ε.Θ.Ι., Ίση Αμοιβή - Προσοχή στο Κενό, Κ.Ε.Θ.Ι., Αθήνα, 2003.
- Kasser T. & Sharma Y. S., «Reproductive freedom, educational equality, and females' preference for resource-acquisition characteristics in mates», *Psychological Science*, 10, pp. 374-377, 1999.
- Kast V., Θύματα και θύτες. Πότε, γιατί και πως αλλάζουν οι ρόλοι, μπφρ. Φουντούλη Κ., Θυμάρι, Αθήνα, 2001.
- Κατάκη Χ., Οι τρεις ταυτότητες της ελληνικής οικογένειας, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1998.

- Κ.Ε.Θ.Ι., Ίση Αμοιβή - Προσοχή στο Κενό, Κ.Ε.Θ.Ι., Αθήνα, 2003.
- Kenrick D. T. & Keefe R. C., «Age preferences in mates reflect sex human reproductive strategies» *Behavioral and Brain Sciences*, 15, pp. 75-133, 1992.
- Kenrick D. T., Trost M. R. & Sundie J. M., «Sex-roles in adaptations: An evolutionary perspective on gender differences and similarities», In Eagly A. H., Beall A. & Sternberg R., «Psychology of Gender», Guilford Press, New York, 2004.
- Klein V., *The feminine character*, University of Illinois Press, 1972.
- Kohlberg L. & Kramer R., «Continuities and discontinuities in child and adult moral development», *Human Development*, 12, p.p. 93-100, 1969.
- Κρανάκη Μ., *Διαβάζοντας τον Φρόυντ. Δέκα μαθήματα για την Ψυχανάλυση*, Εστία-Κολλάρος, Αθήνα, 1986.
- Li N. P., Bailey J. M., Kenrick D. T. & Linsenmaier J. A. W., «The necessities and luxuries of mate preferences: Testing the tradeoffs», *Journal of Personality and Social Psychology*, 82, pp. 947-955, 2002.
- Μαράτου-Αλιπράντη Λ., «Γυναικείες σταδιοδρομίες και οικιακή εργασία. Η περίπτωση των γυναικών στην Αθήνα», *Βήμα των κοινωνικών επιστημών*, τεύχος 4, 1991.
- Μαράτου-Αλιπράντη Λ., «Η οικογένεια στην Αθήνα: Οικογενειακά πρότυπα και συζυγικές πρακτικές», *EKKE, Αθήνα*, 1999α.
- Μαράτου-Αλιπράντη Λ., «Διαγενεακές σχέσεις στη σύγχρονη εποχή», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 98-99, σ. 49-76, 1999β.
- Μουσούρου Α. Μ., *Οικογένεια και Οικογενειακή Πολιτική*, Gutenberg, Αθήνα, 2005.
- Μουσούρου Α. Μ. & Στρατηγάκη Μ., *Ζητήματα οικογενειακής πολιτικής. Θεωρητικές αναφορές και εμπειρικές διερευνήσεις*, Gutenberg, Αθήνα, 2004.
- Νόβα-Καλτσούνη Χ., *Κοινωνικοποίηση. Η γένεση του κοινωνικού υποκειμένου*, Gutenberg, Αθήνα, 1998.
- Νόβα-Καλτσούνη Χ., *Μεθοδολογία εμπειρικής έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες. Ανάλυση δεδομένων με τη χρήση του SPSS13*, Gutenberg, Αθήνα, 2006.
- Παπάνης Ε., Τράκα Μ., Φραγκιουδάκη Χ. & Παρασκευόπουλος Δ., *Η αντίληψη της αρρενωπότητας και της θηλυκότητας σε Έλληνες φοιτητές*, http://www.epapanis.blogspot.com/2008/06/blog-post_09.htm, 2008.
- Pratto F., Sidanius J. & Stallworth L. M., «Sexual selection and the sexual ethnic basis of social hierarchy», In Ellis L., «Social Stratification and Socioeconomic Inequality», 1, pp. 111-137, CT: Praeger, Westport, 1993.

- Regan P. C., «What if you can't get what you want? Willingness to compromise ideal mate selection standards as a function of sex, mate value and relationship context», California State University, Los Angeles, pp. 1294-1303, 1998.
- Regan P. C., Levin L., Sprecher S., Christopher F. S. & Rodney C., «Partner preferences: What characteristics do men and women desire in their short-term sexual and long-term romantic partners?», *Journal of Psychology and Human Sexuality*, 12, pp. 1-21. The Haworth Press, Inc., 2000.
- Schneider R., Τα μικρά αφεντικά. Όταν οι γονείς τα δίνουν όλα... για τα παιδιά τους, Θυμάρι, Αθήνα, 2001.
- Shackelford T. K., Schmitt D. P. & Buss D. M., «Universal dimensions of human mate preferences», *Personality and Individual Differences*, 39, pp. 447-458, 2005.
- Σκόδρα Ε., Η ψυχολογία της γυναίκας, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1998.
- Spence J. T. & Buckner C. E., «Instrumental and expressive traits, trait stereotypes, and sexist attitudes», *Psychology of Women*, 24, pp. 44-62, 2000.
- Τζαμαλούκα Γ. Σ., Γαλάτη Γ., Κοσματοπούλου Γ., Χατζηφωτίου Σ. & Ασημάκης Π., «Διερεύνηση ανδρόγυνων χαρακτηριστικών στις γυναίκες και σχέση με την κακοποίηση από το άλλο φύλο», Υπό δημοσίευση, 2008.
- Todosijević B., Ljubinković S. & Arančić A., «Mate selection criteria: A trait desirability assessment study of sex differences in Serbia», *Evolutionary Psychology, Human Nature*, 1, pp. 116-126, 2003.
- Townsend J. M., «Mate selection: A pilot study», *Ethology and Sociobiology*, 10, pp. 241-253, 1989.
- Wiederman M. W. & Allgeier E. R., «Gender differences in mate selection criteria: Sociobiological or socioeconomic explanation?», *Ethology and Sociobiology*, 13, pp. 115-124, 1992.
- Wiley M. G. & Eskilson A., «Speech style, gender stereotypes and corporate success: What if women talk more like men?», *Sex Roles*, 12, pp. 993-1007, 1985.
- Χατζηφωτίου Σ., Ενδοοικογενειακή βία κατά των γυναικών και παιδιών, εκδ. Τζιόλα, Θεσσαλονίκη, 2005.

Οι «Ελεύθερες Ανακοινώσεις» στην προσχολική εκπαίδευση. Κυριολεξία ή ευφημισμός;

Μαρία Ποιμενίδου*

Περίληψη

Οι Ελεύθερες Ανακοινώσεις είναι μια δραστηριότητα λόγου στην οποία τα παιδιά μοιράζονται τις εμπειρίες τους στην τάξη και είναι ευρέως διαδεδομένη στο Δυτικό κόσμο. Το σημαντικό στοιχείο αυτής της δραστηριότητας είναι το γεγονός ότι είναι η μόνη δραστηριότητα στη διάρκεια της ημέρας στην οποία ακούγεται ο λόγος των παιδιών, μοιράζονται στην τάξη τα συναισθήματα και τις σκέψεις τους και παράγουν τις δικές τους προφορικές αφηγήσεις. Στην προσχολική εκπαίδευση η περίοδος που διανύουμε είναι κρίσιμη για τη μετάβαση από παραδοσιακά μοντέλα διδασκαλίας στην ομαδοσυνεργατική μάθηση. Η μελέτη μας διερευνά τον τρόπο με τον οποίο εφαρμόζεται σήμερα η δραστηριότητα, το είδος της μάθησης που υποστηρίζει και δίνει μια νέα προοπτική για τη δημιουργική αξιοποίηση της δραστηριότητας.

Λέξεις-κλειδιά: Ελεύθερες Ανακοινώσεις, μοντέλα επικοινωνίας, κειμενικά είδη, ομαδοσυνεργατική μάθηση.

* Η Μαρία Ποιμενίδου είναι Νηπιαγωγός στο Παιδαγωγικό Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

1. Εισαγωγή

Στην εφαρμογή εκπαιδευτικών προγραμμάτων που στηρίζονται σε συνεργατικά μοντέλα μία σημαντική παράμετρος που καθορίζει την αποτελεσματική συμμετοχή των παιδιών είναι οι επικοινωνιακές δεξιότητες. Στο πλαίσιο αυτό το ελληνικό σχολείο χρειάζεται να ενεργοποιήσει κάθε μέσο που μπορεί να συμβάλει στην επίτευξη αυτού του στόχου. Ένα σημαντικό, ωστόσο παραμελημένο, εργαλείο στην Προσχολική Εκπαίδευση που μπορεί να συμβάλει στην ενδυνάμωση του λόγου των παιδιών είναι οι Ελεύθερες Ανακοινώσεις. Στην έρευνά μας θα αναλύσουμε τον τρόπο με τον οποίο εφαρμόζονται οι Ελεύθερες Ανακοινώσεις με στόχο να αναδείξουμε κατά πόσο συμβάλλουν στην ανάπτυξη των επικοινωνιακών δεξιοτήτων των παιδιών.

Οι Ελεύθερες Ανακοινώσεις στο ελληνικό νηπιαγωγείο

Το Αναλυτικό Πρόγραμμα του 1962 για το Νηπιαγωγείο χαρακτηρίζεται από μία στροφή προς τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της νηπιακής ηλικίας και τα ενδιαφέροντα των παιδιών. Η τάση αυτή υλοποιείται μέσα από ένα ωρολόγιο πρόγραμμα το οποίο δίνει χρόνο για την αυθόρμητη έκφραση του νηπίου θεσμοθετώντας μεταξύ άλλων τις Ελεύθερες Ανακοινώσεις (εφεξής ΕΑ).

Οι Ελεύθερες Ανακοινώσεις είναι ανακοινώσεις εξωσχολικών εμπειριών των νηπίων στην ολομέλεια της τάξης. Σύμφωνα με το Αναλυτικό Πρόγραμμα του 1962, οι Ελεύθερες Ανακοινώσεις αποβλέπουν στον εμπλουτισμό της μητρικής γλώσσας των νηπίων και ορίζονται ως :

«Ελεύθεραι ανακοινώσεις επί γεγονότων της καθημερινής ζωής ή εξ εφαρμογής της εξετάσεως συγκεκριμένων αντικειμένων της καθημερινής ζωής ή παρατηρήσεως και περιγραφής εικόνων».

Από δε το Ωρολόγιο πρόγραμμα, για την συστηματική εφαρμογή τους ορίζεται το πρώτο ημίωρο στο καθημερινό πρόγραμμα του νηπιαγωγείου.

Δεκαπέντε χρόνια αργότερα, σύμφωνα με την Κυριαζοπούλου-Βαληνάκη (1977:46), οι Ελεύθερες Ανακοινώσεις έχουν γίνει μέρος του προγράμματος του νηπιαγωγείου και όπως αναφέρει:

«στα περισσότερα νηπιαγωγεία η Δευτέρα είναι αφιερωμένη στους έπειδή τα παιδιά έρχονται γεμάτα βιώματα».

και αυτό γιατί συμβάλλουν με ποικίλους τρόπους στην ανάπτυξη του παιδιού καθώς:

- *συνηθίζουν στον ορθό εκφραστικό τρόπο των ιδεών τους και αναπτύσσουν τη διαλεκτική τους ικανότητα*
- *τονώνουν την αυτοπεποίθησή τους*
- *αναπτύσσουν τη γλωσσική τους ικανότητα*
- *καλλιεργούν το κριτικό πνεύμα και αναπτύσσουν την κοινωνικότητά τους.*

Όπως εξ αρχής ορίζεται, στόχοι των ΕΑ είναι τόσο η γλωσσική όσο η συναισθηματική και κοινωνική αγωγή.

Οι ΕΑ περιλαμβάνονται στο Αναλυτικό Πρόγραμμα του 1980, ενώ στα δύο επόμενα Αναλυτικά Προγράμματα για το νηπιαγωγείο (1988, 2003) δεν γίνεται καμία αναφορά. Μόλις πρόσφατα, η συζήτηση προτείνεται στον «Οδηγό Ολοήμερου Νηπιαγωγείου» (Αλευριάδου, 2008) ως μια δράση που υποστηρίζει την ανάπτυξη της γλώσσας αλλά κυρίως της σκέψης και της επικοινωνίας. Πρόκειται για μια γενική προσέγγιση στη συζήτηση χωρίς αναφορές τόσο στο περιεχόμενο όσο και στον τρόπο υλοποίησής της. Αντίστοιχα, ανύπαρκτες είναι και σχετικές έρευνες για το ρόλο και τη σημασία των ΕΑ στο ελληνικό νηπιαγωγείο. Ωστόσο, οι Ελεύθερες Ανακοινώσεις εξακολουθούν να αποτελούν ενεργό μέρος του προγράμματος του νηπιαγωγείου, όπως αναφέρεται σε έρευνες (Αναγνωστόπουλος, 1998).

Η διεθνής εμπειρία

Από τη μελέτη της διεθνούς βιβλιογραφίας διαπιστώνεται η ύπαρξη αντίστοιχων δραστηριοτήτων με τις ΕΑ που καθιερώθηκαν μετά την έκθεση Plowden (1967) και τη στροφή της προσχολικής εκπαίδευσης προς την παιδοκεντρικότητα. Αυτές οι δραστηριότητες στοχεύουν στη δημιουργική αυτό-έκφραση του παιδιού και παράλληλα στο γραμματισμό (Christie, 2005). Αναφέρονται κυρίως ως «sharing time» ή αλλά ακόμη ως «show and tell» «rug time» και «circle time» (Mundez-Barletta, 2008). Οι δραστηριότητες αυτές σε αγγλόφωνα σχολεία περιλαμβάνονται στο επίσημο ωρολόγιο πρόγραμμα του νηπιαγωγείου αλλά και του δημοτικού

σχολείου (Mendez-Barletta, 2008). Η σπουδαιότητα της δραστηριότητας αναγνωρίζεται στο γεγονός ότι αποτελεί τη μόνη δραστηριότητα στο νηπιαγωγείο που τα παιδιά έχουν τη δυνατότητα να παραγάγουν το δικό τους προφορικό κείμενο, να αναφερθούν στις προσωπικές τους εμπειρίες και στον πραγματικό κόσμο και να αισθανθούν αυτόνομα (Yaziki & Se-edhouse, 2005).

Ο τρόπος εφαρμογή τους ποικίλλει, ωστόσο, στο τυπικό μοντέλο η νηπιαγωγός εισάγει την δραστηριότητα και ονομάζει κάθε φορά το παιδί που θα κάνει τις ανακοινώσεις. Στο μοντέλο αυτό το παιδί καλείται να παραγάγει ένα μονόλογο. Ωστόσο, ο μονόλογος παίρνει τη μορφή διαλόγου ανάμεσα στη νηπιαγωγό και το παιδί στις περιπτώσεις που η αφήγηση δεν εξελίσσεται ομαλά και η νηπιαγωγός θέλει να διευκολύνει την ολοκλήρωση της δραστηριότητας (Christie, 2005). Σε αυτήν την περίπτωση, η νηπιαγωγός μέσα από κατάλληλες ερωτήσεις υποστηρίζει την ολοκλήρωση της δραστηριότητας αλλά και την ανάπτυξη του λόγου των παιδιών. Επιπλέον, για τη δραστηριότητα “show and tell”, στη βιβλιογραφία αναφέρονται δύο μορφές διαλόγου, οι οποίες υποστηρίζουν την εμπλοκή όλης της ομάδας και την αλληλεπίδραση των νηπίων. Η μία περίπτωση αφορά διάλογο δύο νηπίων σε ενός τύπου προκαθορισμένης συνέντευξης (Bunce, 2003). Η εκδοχή αυτή λειτουργεί στη βάση συγκεκριμένων κειμενικών δομών και αποβλέπει στην ανάπτυξη των γλωσσικών δεξιοτήτων των παιδιών και τελικά του γραμματισμού. Μία διαφορετική εκδοχή αποτελεί ο διάλογος μεταξύ όλων των παιδιών της τάξης, που δίνει την ευκαιρία στα παιδιά να κάνουν διάφορες ερωτήσεις και σχόλια για το αντικείμενο το οποίο παρουσιάζεται (Christie, 2005). Σε αυτή την τακτική μπορούμε να αναγνωρίσουμε την προσπάθεια υποστήριξης της αλληλεπίδρασης των παιδιών έτσι ώστε μέσα από το διάλογο να μοιραστούν συμπεριφορές, συναισθήματα και γνώσεις και μέσα από αυτή τη διαδικασία να δημιουργηθεί η αίσθηση της κοινότητας.

Τη σημασία της δραστηριότητας μπορούμε να αντιληφθούμε και από το πλήθος των ερευνών που διεθνώς έχουν εκπονηθεί. Οι έρευνες αναλύουν τη στάση των εκπαιδευτικών απέναντι στις διηγήσεις των παιδιών (Mendez-Barletta, 2008). Ειδικότερα αναλύουν την αξιολόγηση των διαφορετικών αφηγηματικών δομών, την εκπαιδευτική σημασία της δραστηριότητας, τη διαφοροποίησή τους σε σχέση με το κοινωνικό περιβάλλον (Gee, 1985). Επιπλέον σχετικές έρευνες έχουν ασχοληθεί με τη συνεργασία παιδιού -δασκάλου για την ολοκλήρωση της αφήγησης των παιδιών, τη σημασία των ΕΑ για τα συμμετέχοντα παιδιά (Michaels, 2001) και το ρόλο που παίζουν στη διαμόρφωση της συλλογικότητας (Poveda, 2001).

Ο προφορικός λόγος στα Αναλυτικά Προγράμματα

Ερευνητικά έχει αποδειχθεί ότι η ανάπτυξη των γλωσσικών δεξιοτήτων των παιδιών που συμβάλλουν στην κατανόηση των εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων στηρίζεται στη δυνατότητα των εκπαιδευτικών να προσφέρουν συστηματική και εστιασμένη βοήθεια (Schleppegrell, 2004). Στο πλαίσιο αυτό για την ερμηνεία των στάσεων των νηπιαγωγών στις ΕΑ θεωρούμε χρήσιμη μια αναδρομή στα πρόσφατα Αναλυτικά Προγράμματα και συγκεκριμένα στις προτάσεις που αφορούν την ανάπτυξη του λόγου και της επικοινωνίας.

Στο ΑΠ του 1989, ενώ τονίζεται η σημασία της παραγωγής λόγου από τα παιδιά, δεν προβλέπονται στόχοι και δραστηριότητες για την ανάπτυξή του. Η αλληλεπίδραση του παιδιού με το περιβάλλον και συγκεκριμένα η αυθόρμητη συμμετοχή των παιδιών στο σύνολο των δραστηριοτήτων, αλλά κυρίως σε καταστάσεις προβληματισμού, θεωρείται ότι προάγουν τη μια φυσικά εξελισσόμενη πορεία για την κατάκτησή του προφορικού λόγου.

Στο τελευταίο πρόγραμμα που αφορά τη γλώσσα, όπως παρουσιάστηκε στο ΠΔ του 1999 και τελικά στο ΔΕΠΠΣ του 2003, όσον αφορά τον προφορικό λόγο επιδιώκεται κατ' αρχήν να αναπτυχθούν ικανότητες, όπως η αφήγηση, η περιγραφή, η εξήγηση, η αιτιολόγηση και η επιχειρηματολογία, δηλαδή δεξιότητες που στηρίζουν την γνωστική ανάπτυξη και την επικοινωνία του νηπίου. Επιπλέον, για τη διευκόλυνση της επικοινωνίας επιδιώκεται να αναπτυχθούν συμπεριφορές που να προάγουν το διάλογο. Ωστόσο στο ΔΕΠΠΣ δεν υπάρχουν εξειδικευμένοι στόχοι που να υποστηρίζουν την ανάπτυξη του προφορικού λόγου και αντίστοιχα στον Οδηγό Νηπιαγωγού (Δαφέρμου, Κουλούρη & Μπασαγιάννη, 2006) δεν υπάρχουν προτάσεις που να παρουσιάζουν αναλυτικά τη μεθόδευση σχετικών δραστηριοτήτων

Από τη μελέτη των πρόσφατων ΑΠ του νηπιαγωγείου προκύπτει η έλλειψη ενός σαφούς θεωρητικού πλαισίου που να υποστηρίζει την ανάπτυξη του προφορικού λόγου (Γκανά, Παπαδοπούλου & Ποιμενίδου, 2006). Επιπλέον ακόμη και στο ΔΕΠΠΣ, στο οποίο προτείνεται η εφαρμογή θεματικών προσεγγίσεων μέσα από συνεργατικές διαδικασίες, δεν γίνεται αναλυτική αναφορά στις επικοινωνιακές τακτικές και τη σημασία τους τόσο στην κατάκτηση γνωστικών στόχων αλλά και γενικότερα της ενεργητικής συμμετοχής των παιδιών στην εκπαιδευτική διαδικασία.

2. Μέθοδος

Η παρούσα μελέτη προσανατολίζεται στη διερεύνηση του στόχου δραστηριοτήτων Ελεύθερων Ανακοινώσεων. Ειδικότερα μέσα από την Ανάλυση Λόγου των παρεμβάσεων της νηπιαγωγού, αποσκοπούμε να αναδείξουμε τον τρόπο με τον οποίο ο εκπαιδευτικός λόγος συμβάλλει στη διεξαγωγή της δραστηριότητας και μέσα από αυτές τις παρεμβάσεις να αποκαλύψουμε τις προτεραιότητες που τίθενται, τις δεξιότητες που καλλιεργούνται και το ρόλο των νηπίων σε αυτή τη διαδικασία.

Τα δεδομένα αποτελούν μέρος μιας ευρύτερης έρευνας σχετικά με δραστηριότητες Ελεύθερων Ανακοινώσεων. Στο πλαίσιο αυτό θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε τις ποικίλες παραμέτρους που καθορίζουν την αλληλεπίδραση στην συγκεκριμένη δραστηριότητα αλλά να μελετήσουμε και την σημασία τους στη διαμόρφωση στάσεων στην εκπαιδευτική διαδικασία. Πρόκειται για βιντεοσκοπημένες δραστηριότητες σε νηπιαγωγεία του Νομού Μαγνησίας το διάστημα 2004-2006. Από αυτό το υλικό επιλέξαμε για την παρούσα μελέτη την ανάλυση δύο καταγραφών στο ίδιο νηπιαγωγείο. Η πρώτη έγινε τον Νοέμβριο του 2004 και η δεύτερη τον Μάρτη του 2005 και συμμετείχαν 13 και 11 νήπια αντίστοιχα. Η διάρκειά τους ήταν 23 και 25 λεπτά και οι συμμετοχές των παιδιών διήρκεσαν από 45 δευτερόλεπτα έως 3,5 λεπτά.

Οι δύο δραστηριότητες επιλέχθηκαν με κριτήριο το χρόνο διεξαγωγής τους και το περιεχόμενό τους. Η χρονική τους απόσταση (Νοέμβριος- Μάρτιος) μας επιτρέπει να διερευνήσουμε αν και με ποιο τρόπο η συμμετοχή των νηπίων στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα τα διάστημα που μεσολαβεί έχει διαφοροποιήσει την οργάνωση και τη δομή της δραστηριότητας. Από την άλλη, το περιεχόμενο των ανακοινώσεων στη μεν πρώτη περίπτωση είναι άγνωστο στη νηπιαγωγό, στη δε δεύτερη υπάρχει ένα συγκεκριμένο πεδίο. Συγκεκριμένα στις ανακοινώσεις του Νοεμβρίου τα παιδιά περιγράφουν πώς πέρασαν το Σαββατοκύριακο, δηλαδή προσωπικά τους βιώματα, ενώ οι ανακοινώσεις που αφορούν στο τριήμερο της Καθαρής Δευτέρας είναι σε γενικές γραμμές γνωστές στη νηπιαγωγό καθώς αναφέρονται στα έθιμα των ημερών και τις τοπικές εκδηλώσεις. Έτσι, μας δίνεται η ευκαιρία να εξετάσουμε αν και με ποιο τρόπο η συγκεκριμένη παράμετρος διαφοροποιεί τη στάση της νηπιαγωγού σχετικά με την οργάνωση της δραστηριότητας.

3. Αποτελέσματα

Ο τρόπος συμμετοχής

Με την πρώτη ματιά οι δύο δραστηριότητες φαίνεται να μοιράζονται αρκετά κοινά χαρακτηριστικά, κυρίως δε στον τρόπο με τον οποίο οργανώνονται. Πραγματοποιούνται στο ίδιο σκηνικό δηλαδή τα παιδιά κάθονται στον κύκλο, και όσον αφορά τη συμμετοχή παρευρίσκεται όλο το τμήμα, στη διαδικασία συμμετέχουν όλα τα νήπια και η νηπιαγωγός ονομάζει κάθε φορά το νήπιο που θα πάρει το λόγο.

Για τη διεξαγωγή της δραστηριότητας φαίνεται να υπάρχουν κανόνες που ακολουθούν τα νήπια. Στη δεύτερη δε καταγραφή η εισαγωγή της νηπιαγωγού υπενθυμίζει τον κανόνα συμμετοχής και ορίζει το θέμα της δραστηριότητας:

Για να μου πείτε ένας-ένας, πώς περάσατε χθες που ήταν Καθαρά Δευτέρα.

Στη διάρκεια των δραστηριοτήτων και στις περιπτώσεις που οι κανόνες παραβιάζονταν, έχουμε παρεμβάσεις της νηπιαγωγού με σχόλια όπως:

- *Γιατί κάθεσαι κάτω Κωστή, δεν σου αρέσει ο καναπές, το παγκάκι;*
- *Περίμενε τη σειρά σου Σπύρο.*
- *Περιμένουμε να μιλήσει. Δεν τον ενοχλούμε.*
- *Όμορφα μιλάμε.*
- *Γιάννη ενοχλείς τα άλλα παιδάκια που μιλούν.*

Οι παρεμβάσεις αυτές καθορίζουν τον ομιλητή, τον τρόπο που μιλάει ακόμη και τη στάση του σώματος.

Όσον αφορά παρεμβάσεις της νηπιαγωγού που σχετίζονται με την σωστή έκφραση των νηπίων σε 24 ανακοινώσεις των νηπίων καταγράφηκε μόνο ένα περιστατικό:

- *A.: Πήγαμε στη γιαγιά και φάγαμε μαλαγάνα.*
- *OM.: (τα παιδιά γελάνε)*
- *N.: ΛΑ-γάνα. Σας!*

Η Ανθή δεν μπορεί να θυμηθεί τη λέξη 'λαγάνα' που δεν ανήκει στο καθημερινό της λεξιλόγιο και χρησιμοποιεί κάποια που της μοιάζει. Έτσι

η νηπιαγωγός χρησιμοποιεί τη σωστή λέξη και επισημαίνει το λάθος μέσα από τον έμφαση στην πρώτη συλλαβή.

Επικοινωνιακές τακτικές

Περνώντας στην ανάλυση των επικοινωνιακών τακτικών, αυτό το οποίο εξ αρχής γίνεται αντιληπτό είναι η διαλογική φύση των δραστηριοτήτων. Αν και η φύση της δραστηριότητας μας προϊδεάζει κυρίως για μια μονολογική μορφή, οι καταγραφές αποδεικνύουν το αντίθετο. Κυριαρχεί ο τριαδικός διάλογος (Ερώτηση-Απάντηση-Αξιολόγηση) (Lemke, 1990) και αυτό σημαίνει χωρίς αμφιβολία ότι και στις Ελεύθερες Ανακοινώσεις η νηπιαγωγός έχει πρωταγωνιστικό ρόλο. Αξιοσημείωτο δε είναι ότι παρά το χρονικό διάστημα που μεσολαβεί μεταξύ των δύο επιλεγμένων καταγραφών (Νοέμβριος- Μάρτιος) δεν υπάρχει κάποια διαφοροποίηση στην οργάνωση των δραστηριοτήτων που να δείχνει την ενίσχυση του λόγου και του ρόλου των παιδιών. Τον τρόπο συμμετοχής της εκπαιδευτικού και το ρόλο που παίζουν οι παρεμβάσεις της στη διαδικασία θα εξετάσουμε μέσα από χαρακτηριστικά αποσπάσματα των δραστηριοτήτων.

Κοινό γνώρισμα των δύο κειμένων είναι ότι οι παρεμβάσεις της νηπιαγωγού είναι καθοριστικές για την ανάπτυξη των αφηγήσεων των παιδιών.

Κείμενο 1 (Νοέμβριος)

- Ν.: Πές μας Γιώργο τι έκανες εσύ το σαββατοκύριακο;
- Γ.: Ποδήλατο.
- Ν.: Δυνατά, δε σ' ακούμε.
- Γ.: Έκανα ποδήλατο.
- Ν.: Μάλιστα. Δηλαδή μόνο ποδήλατο έκανες το σαββατοκύριακο;
- Γ.: Ναι.
- Ν.: Μόνο ποδήλατο. Έκανες με την αδελφή σου ή μόνος σου;
- Γ.: Με την αδελφή μου.
- Ν.: Μ' άλλα παιδάκια δεν παίξατε; Είχε άλλα παιδάκια στη γειτονιά;
- Γ.: Όχι.

Η νηπιαγωγός, μέσα από τις ερωτήσεις της, προσπαθεί να διευρύνει τις πληροφορίες εστιάζοντας στις δραστηριότητες του Γιώργου και τα παιδιά που πιθανώς να τον συντρόφευσαν στο παιγνίδι. Από την άλλη, ο Γιώργος απαντά μονολεκτικά, χωρίς να δείχνει τη διάθεση να μοιραστεί κάποια εμπειρία του. Σε αντίστοιχες περιπτώσεις τα παιδιά δεν έχουν πρωταγωνιστικό ρόλο στη διαδικασία και με τον τρόπο αυτό δεν αναλαμ-

βάνουν την ευθύνη να οργανώσουν το λόγο τους. Από την άλλη καταγράφεται η ανάγκη της νηπιαγωγού να συμμετέχει στη διαδικασία ακόμη και σε περιπτώσεις που οι αφηγήσεις εξελίσσονται ομαλά.

Κείμενο 2 (Νοέμβριος)

- *N.:* Θα μας πεις Έλλη;
- *E.:* Έπαιξα με τις κούκλες μου, μετά πήγα στη γιαγιά μου και μόλις έφυγα είπα στον μπαμπά μου να πάμε σπίτι, να με αφήσει κι εγώ να κάνω, κι εγώ να βοηθήσω τη μάνα μου.
- *N.:* Που τη βοήθησες;
- *E.:* Στις δουλειές. Και μετά πήγαμε στην εκκλησία.
- *N.:* Ναι; Τι δουλειές έκανες;
- *E.:* Σφουγγάριζα.
- *N.:* Τόσες πολλές δουλειές; Τι άλλες δουλειές έκανες;
- *E.:* Μετά πήγαμε στη εκκλησία και ξεσκονίσαμε τα παράθυρα.
- *N.:* Ξεσκονίσατε;
- *E.:* Ξεσκονίσαμε και την πόρτα και μετά άναβε η μαμά μου τα καντήλια κι εγώ της έδινα τα φυτιλάκια και μετά φύγαμε.
- *N.:* Α μάλιστα! Κάνατε και τις δουλειές από την εκκλησία. Ωραία. Δημήτρη;

Η αφήγηση της Έλλης είναι συγκροτημένη καθώς παρουσιάζει την εμπειρία της με ένα τρόπο που εύκολα μπορεί να γίνει κατανοητός στους άλλους. Αρχικά εισάγει τους ακροατές στο θέμα που επιθυμεί να επικεντρωθεί, «τη συμμετοχή της στις δουλειές». Στη συνέχεια αναπτύσσει το θέμα της καθορίζοντας και διευρύνοντας το πεδίο μέσα σε μια χρονική ακολουθία που δηλώνεται με τη συχνή χρήση του επιρρήματος «μετά».

Από την άλλη όμως στη διάρκεια της αφήγησης βλέπουμε πάντα ενεργή την παρουσία της νηπιαγωγού. Ενώ η αφήγηση εξελίσσεται ικανοποιητικά, η νηπιαγωγός νοιώθει την ανάγκη να υποστηρίξει την αφήγηση μέσα από ερωτήσεις που διευρύνουν το πεδίο.

- *Που τη βοήθησες; Τι δουλειές έκανες; Τι άλλες δουλειές έκανες;*

Ο ρόλος της όμως δεν περιορίζεται εκεί και συνεχίζει:

- *Τόσες πολλές δουλειές; Ξεσκονίσατε;*

Οι συγκεκριμένες ερωτήσεις δεν παίζουν λειτουργικό ρόλο στην εξέ-

λιξη της αφήγησης. Ωστόσο, έχουν ένα σημαντικό ρόλο στις διαπροσωπικές σχέσεις της νηπιαγωγού με τα νήπια. Αφενός δεν δίνουν στα παιδιά την αίσθηση της ελευθερίας επιβάλλοντας τη συμμετοχή της νηπιαγωγού σε κάθε στιγμή της διαδικασίας. Αφετέρου οι παραπάνω ερωτήσεις, όπως και αυτές που ακολουθούν, αποτελούν σχόλια πάνω στις αφηγήσεις και τη στάση των συμμετεχόντων.

Κείμενο 1 (Νοέμβριος)

- Γ.: Έκανα ποδήλατο.
- Ν.: Μάλιστα. Δηλαδή μόνο ποδήλατο έκανες το σαββατοκύριακο;
- Γ.: Ναι.

Κείμενο 21 (Νοέμβριος)

- Τόσες πολλές δουλειές;
- Α μάλιστα! Κάνατε και τις δουλειές από την εκκλησία. Ωραία.

Τα νήπια εισπράττουν την κριτική αυτή διάσταση που εκφράζεται στον εκπαιδευτικό λόγο και πιθανώς την λαμβάνουν υπόψη τους στην επιλογή και την ανάπτυξη των ανακοινώσεών τους.

Γλωσσικές δεξιότητες

Στα δύο προηγούμενα παραδείγματα η νηπιαγωγός επιλέγει να βοηθήσει στην ανάπτυξη της αφήγησης των παιδιών με ερωτήσεις που κάθε φορά προσαρμόζονται στο θέμα του περιστατικού. Αντίθετα, στην περίπτωση του τριημέρου της αποκριάς, τα έθιμα αποτελούν ένα γνωστό πεδίο αναφοράς που δίνει στη νηπιαγωγό τη δυνατότητα να μεθοδεύσει τις ερωτήσεις της αφού το αντικείμενο της συζήτησης είναι γνωστό. Έτσι οι ανακοινώσεις αναφέρονται στο καρναβάλι, το πέταγμα του χαρταετού και το τραπέζι της Καθαρής Δευτέρας.

Συγκεκριμένα, σε όλη τη διάρκεια της δραστηριότητας καταγράφονται πανομοιότυπες ερωτήσεις που επαναλαμβάνονται:

Κείμενο 3 (Μάρτιος)

- Από το καρναβάλι σου άρεσε τίποτα;
- Δεν μας είπες τίποτα Στέλιο. Σου άρεσε, τι σου άρεσε από το καρναβάλι;

- Κάτι άλλο; Πήγατε στο καρναβάλι;
- Και τι άλλο είδες στο Βόλο. Είχε καρναβάλι ο Βόλος;
- Θέλω να μου πεις τι είδατε.
- Γιάννη τι είδατε;
- Στο καρναβάλι δεν πήγες;

- Πέταξε ο χαρταετός σας; Τι χρώμα είχε; Πως ήτανε;
- Πέταξες αετός; Που πήγατε και τον πετάξατε; Και πως ήταν αυτός ο αετός;
- Πως ήταν ο χαρταετός; Είχε και σκουλαρίκια;

- Τι φάγατε το μεσημέρι;
- Θα μας πει ο Κώστας τι φάγανε.
- Τι φάγατε στο σπίτι; Εσύ τι έφαγες;

Τα παιδιά καλούνται να αφηγηθούν πώς περάσανε στο καρναβάλι, να περιγράψουν τον χαρταετό τους και να αναφέρουν τα σαρακοστιανά φαγητά. Κάθε μέρος των ανακοινώσεων αντιστοιχεί ξεκάθαρα σε ένα κειμενικό είδος. Συγκεκριμένα αναπτύσσονται τα κειμενικά είδη: Αφήγηση, Περιγραφή και Αναφορά. Μολαταύτα δεν γίνεται καμία σχετική επισήμανση από τη νηπιαγωγό και δεν χρησιμοποιείται μια μεταγλώσσα που να αντιστοιχεί στη δομή κάθε κειμενικού είδους. Οι ερωτήσεις αφορούν τα διάφορα περιστατικά και δεν υποστηρίζουν τη γνώση που αφορά τη συγκρότηση των κειμενικών ειδών. Έτσι, παρά την συνεχή επανάληψη των ερωτήσεων, τα παιδιά φαίνεται ότι δεν έχουν κατακτήσει και επομένως δεν οργανώνουν αποτελεσματικά το λόγο τους. Το γεγονός αυτό τους στερεί την δυνατότητα να συμμετέχουν με ευχέρεια σε ποικίλα περιστατικά επικοινωνίας.

4. Συμπεράσματα

Η παρούσα εργασία μέσα από την παραδειγματική ανάλυση των δύο δραστηριοτήτων στοχεύει να αναδείξει τη φύση και την αποτελεσματικότητα των επιλεγμένων δραστηριοτήτων και με αυτόν τον τρόπο να δημιουργηθεί ένα πλαίσιο για τη συζήτηση αντίστοιχων δραστηριοτήτων.

Κατ' αρχήν διαπιστώνουμε ότι, σε αντίθεση με τα διεθνή δεδομένα, στην Ελλάδα την τελευταία εικοσαετία οι Ελεύθερες Ανακοινώσεις δεν

περιλαμβάνονται στο επίσημο πρόγραμμα της προσχολικής εκπαίδευσης. Η ύπαρξή τους λειτουργεί στο πλαίσιο ενός κρυφού αναλυτικού προγράμματος που συντηρεί κατεστημένες παραδοσιακές παιδαγωγικές πρακτικές που συνήθως δεν αξιολογούνται και δεν αποτελούν αντικείμενο αναστοχασμού. Η αντιμετώπιση αυτή δεν έδωσε στη δραστηριότητα την ευκαιρία να εξελιχθεί και να αξιοποιηθεί για την επίτευξη των σύγχρονων εκπαιδευτικών στόχων.

Το ελληνικό ΑΠ, σε αντίθεση με τα αντίστοιχα αγγλόφωνων χωρών, δεν είναι με σαφήνεια προσανατολισμένο σε γλωσσικούς στόχους και δεξιότητες που να υποστηρίζουν την αποτελεσματική χρήση μιας ποικιλίας κειμενικών ειδών, παρά τις σχετικές υποδείξεις στο βιβλίο «Γραφή και Ανάγνωση III» (Βαρνάβα-Σκούρα, 1998). Στο δείγμα καταγράφεται η συστηματική προσπάθεια της νηπιαγωγού, μέσα από ερωτήσεις, να επεκτείνει τις ανακοινώσεις των νηπίων. Ωστόσο, στην προσπάθεια προαγωγής του λόγου των ανακοινώσεων δεν περιλαμβάνονται υποδείξεις και σχόλια που μπορούν να συμβάλλουν στη δημιουργία μεταγνώσης ακόμη και στην περίπτωση που αυτό ήταν δυνατό. Οι επαναλαμβανόμενες ερωτήσεις της νηπιαγωγού, που δεν στηρίζονται σε μια θεωρία για την οργάνωση των κειμενικών ειδών, δεν μπόρεσαν να δημιουργήσουν στα παιδιά ένα μοντέλο για την ανάπτυξη των ανακοινώσεών τους.

Από την ανάλυση φάνηκε ότι δεν χρειάστηκε να γίνουν ουσιαστικές υποδείξεις σχετικές με την άρθρωση και την έκφραση των νηπίων. Ακόμη δεν υπήρξαν παρεμβάσεις με στόχο τον εμπλουτισμό του λεξιλογίου. Οι διαπιστώσεις αυτές, σε συνδυασμό με την παρατήρηση ότι στις Ελεύθερες Ανακοινώσεις χρησιμοποιείται ο καθημερινός λόγος των νηπίων, σε κάποιο βαθμό αμφισβητούν τη συμβολή των ΕΑ στην επίτευξη αντίστοιχων στόχων.

Όσον αφορά την ανάπτυξη του διαλόγου και της επικοινωνίας από την έρευνα προκύπτουν οι παρακάτω διαπιστώσεις. Στις δύο δραστηριότητες ΕΑ του δείγματος παρατηρήθηκε ότι τα παιδιά έχουν αποδεχθεί το πλαίσιο για τη λειτουργία τους και συμμετέχουν υιοθετώντας στάσεις που διευκολύνουν τη διεξαγωγή τους. Ωστόσο, εμβαθύνοντας στο μοντέλο οργάνωσης της δραστηριότητας αποκαλύπτεται ότι το ακροατήριο δεν έχει ενεργητικό ρόλο στη διαδικασία, καθώς δεν επιτρέπεται να αναπτυχθούν αλληλεπιδράσεις μεταξύ των παιδιών. Οι κανόνες συμμετοχής έχουν αφήσει στο περιθώριο τα ενδιαφέροντα της ομάδας και τη δυνατότητα ανατροφοδότησης της δραστηριότητας με τις σκέψεις των παιδιών.

Από την άλλη, οι συνεχόμενες παρεμβάσεις της νηπιαγωγού αποτυπώνουν την κυριαρχία του εκπαιδευτικού λόγου στην οργάνωση και τη διεξα-

γωγή των δραστηριοτήτων. Τα αξιολογικά σχόλια της νηπιαγωγού δεν συνάδουν με το πνεύμα αυθορμητισμού και αυτό-έκφρασης της δραστηριότητας. Αυτή η στάση μπορεί να οδηγεί στη συμμόρφωση των παιδιών στις αρεστές από τη νηπιαγωγό αφηγήσεις και επιπλέον να αφήνει στο περιθώριο παιδιά που φοβούνται τα αξιολογικά σχόλια της δασκάλας τους.

Ιδιαίτερα σημαντικό εύρημα αποτελεί η διαπίστωση ότι η χρονική απόσταση των δύο δραστηριοτήτων, που θα έπρεπε να αντανakλάται στην κατάκτηση δεξιοτήτων επικοινωνίας από τα παιδιά, δεν φαίνεται να έχει συμβάλει στη σταδιακή απελευθέρωση της ευθύνης της νηπιαγωγού από τη διαδικασία ανάπτυξης των ανακοινώσεων. Στην περίπτωση αυτή μπορούμε να πούμε ότι δεν καταγράφηκε καμία διαφορά σε σχέση με την αυτονομία που έχουν τα παιδιά να οργανώσουν τη σκέψη και το λόγο τους. Η συγκεκριμένη δομή της δραστηριότητας δεν διευκολύνει την ανάπτυξη δεξιοτήτων απαραίτητων για μια αποτελεσματική επικοινωνία που ερευνητικά έχει αποδειχθεί πρωτεύων στόχος της γλωσσικής εκπαίδευσης στην προσχολική ηλικία (Κατή, 1992:234). Συμπερασματικά μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι ένα τέτοιο μοντέλο οργάνωσης των Ελεύθερων Ανακοινώσεων δεν στηρίζει την προοπτική ενδυνάμωσης του ρόλου των παιδιών στην εκπαιδευτική διαδικασία και βεβαίως δεν υποστηρίζει την εφαρμογή συνεργατικών μοντέλων στην εκπαίδευση.

5. Προτάσεις

Από τη μελέτη του δείγματος αναδεικνύεται η ανάγκη για τον επαναπροσανατολισμό των Ελεύθερων Ανακοινώσεων. Με άλλα λόγια χρειάζεται να συζητηθούν οι στόχοι της δραστηριότητας στο σημερινό πλαίσιο της ομαδοσυνεργατικής εκπαιδευτικής διαδικασίας. Το νηπιαγωγείο ενταγμένο επίσημα στην υποχρεωτική εκπαίδευση χρειάζεται να διαφοροποιηθεί από παιδαγωγικές πρακτικές που στηρίζονται στον καθημερινό λόγο. Να γίνει συνείδηση ότι η επικοινωνία στο σχολείο, όπως και κάθε άλλη δραστηριότητα, χρειάζεται να στοχεύει στην ανάπτυξη του παιδιού. Κατά συνέπεια οι Ελεύθερες Ανακοινώσεις μπορούν να αξιοποιηθούν για την επίτευξη ποικίλων επικοινωνιακών στόχων όπως καταγράφονται στη διεθνή βιβλιογραφία.

Ο αυθόρμητος χαρακτήρας της δραστηριότητας αφορά τη συμμετοχή των παιδιών και όχι τη συμμετοχή των νηπιαγωγών. Προφανώς πρώτα

από όλα χρειάζεται να αποσαφηνιστούν οι επικοινωνιακές τακτικές και οι στόχοι που αυτές εξυπηρετούν. Αυτό σημαίνει ότι ο τρόπος συμμετοχής των εκπαιδευτικών και των νηπίων θα πρέπει να προσαρμόζεται σε ειδικούς στόχους και όχι γενικώς στην επικοινωνία. Από την άλλη η εξοικείωση των νηπίων με ποικίλα κειμενικά είδη είναι μια αναγκαία δεξιότητα για την απρόσκοπτη συμμετοχή τους σε ποικίλες περιστάσεις επικοινωνίας. Οι Ελεύθερες Ανακοινώσεις μπορούν να δημιουργήσουν τις κατάλληλες συνθήκες για την ανάπτυξη του λόγου και της επικοινωνίας και να υποστηρίξουν τόσο την ατομικότητα όσο και τη συλλογικότητα στην τάξη.

Βιβλιογραφία

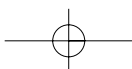
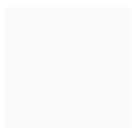
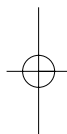
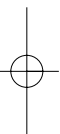
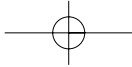
Ελληνόγλωσση

- Αλευριάδου, Α., Βруνιώτη, Κ., Κυρίδης, Α., Σιβροπούλου-Θεοδοσιάδου, Ε. & Χρυσοφίδης, Κ. *Οδηγός ολοήμερου Νηπιαγωγείου*, ΥΠΕΠΘ/ Πατάκης, Αθήνα, 2008.
- Αναγνωστόπουλος, Β., *Κατάρτιση Φωνοθήκης στο Σχολείο. Νηπιαγωγείο- Δημοτικό*, Εργαστήριο Λόγου και Πολιτισμού, Βόλος, 1998.
- Βαρνάβα-Σκούρα, Τ., *Γραφή και Ανάγνωση III*, ΟΕΔΒ, Αθήνα, 1998.
- ΥΠΕΠΘ, *Βιβλίο Δραστηριοτήτων για το νηπιαγωγείο. Βιβλίο Νηπιαγωγού*, ΟΕΔΒ, Αθήνα, 1990.
- Δαφέρμου, Χ., Κουλούρη, Π. & Μπασαγιάννη, Ε. (2006). *Οδηγός Νηπιαγωγού. Εκπαιδευτικοί σχεδιασμοί. Δημιουργικά περιβάλλοντα μάθησης*. Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεων Σχολικών Βιβλίων.
- ΥΠΕΠΘ, *Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών (ΔΕΠΠΣ) για το νηπιαγωγείο και Προγράμματα Σχεδιασμού και Ανάπτυξης Δραστηριοτήτων* Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Αθήνα, 2002.
- Γκανά, Ε., Παπαδοπούλου, Μ. & Ποιμενίδου, Μ., «Εν αρχή ην ο λόγος: Ο προφορικός λόγος στα αναλυτικά προγράμματα για την προσχολική εκπαίδευση», στο Δ. Μ. Κακανά, Κ. Μπότσογλου, Ν. Χανιωτάκης & Ε. Καβαλάρη *Η Αξιολόγηση στην εκπαίδευση: Παιδαγωγική και Διδακτική Διάσταση*, Αδελφοί Κυριακίδη, Θεσ/νίκη, 2006, σελ.415-424.
- Κατή, Δ., *Γλώσσα και Επικοινωνία στο Παιδί*, Οδυσσεάς, Αθήνα, 1992.
- Κυριαζοπούλου- Βαληνάκη, Π., *Νηπιαγωγική 3*. Αδελφοί Βλάσση, Αθήνα, 1977.
- Ποιμενίδου, Μ., *Ο παιδαγωγικός λόγος στο νηπιαγωγείο. Μελέτη των αποκλί-*

σεων στην οργάνωση των κειμενικών ειδών και τη συγκρότηση του νοήματος. Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Βόλος, 2008.

Ξενόγλωσση

- Bunce, B., *Building a Language-Focused Curriculum for the preschool Classroom. Volume II. A Planning Guide*, Paul Brooks Publishing Co, Baltimore, 2003.
- Christie, F. *Classroom Discourse Analysis. A Functional Perspective*. Continuum, London, 2002.
- Gee, J.P., «The Narrativization of experience in the oral style», *Journal of Education*, v16 N. 1, 1985, p.9-35.
- Lemke, J., *Talking Science. Language, Learning and Values*, Ablex Publishing, London, 1990.
- Mendez Barletta, L., «Teachers' Differential Treatment of Culturally and Linguistically Diverse Students During Sharing Time», *Colorado Research in Linguistics*. v 21, 2008, p.1-21.
- Michaels, S., «Listening and Responding: Hearing the Logic in children's classroom narratives», *Theory into Practice*, v XXXIII, N.3, 2001.
- Plowden Report, *Children and their primary Schools, a Report of the Central Advisory Council for Education*, 1, HMSO, 1967.
- Poveda, D., «La Ronda in a Spanish Kindergarten Classroom with a Cross-Cultural Comparison to Sharing Time in the U.S.A.», *Anthropology and Education Quarterly*, v 32 (3), 2001, p.301-325.
- Schleppegrell, M., *The Language of Schooling. A Functional linguistics Perspective*, Lawrence Erlbaum, New Jersey, 2004.
- Sinclair, J. & Coulthard, M., *Towards an analysis of discourse*, Oxford University Press, London, 1975.
- Yaziki, R. & Seedhouse, P., «"Sharing Time" with Young Learners», *TESL-EJ Top*. v9 (3), 2005.

Γραφειοκρατικές δομές στο δημοτικό σχολείο ως συντελεστές προώθησης ή αναστολής του έργου των εκπαιδευτικών και της λειτουργίας του

Ιορδανίδης Γ. – Τσακιρίδου** Ε. – Παραφέστα Σ.****

Περίληψη

Η γραφειοκρατία έχει αναδειχθεί ως κυρίαρχο κοινωνικό φαινόμενο κατά τη διάρκεια του 20ου αιώνα. Ο γραφειοκρατικός τρόπος οργάνωσης και λειτουργίας δε χαρακτηρίζει, όπως παλαιότερα, μόνο τον κρατικό μηχανισμό, αλλά βαθμιαία επεκτείνεται, διεισδύει και καταλαμβάνει όλες τις σφαίρες της κοινωνικής ζωής. Στο πλαίσιο αυτό το εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας μας χαρακτηρίζεται ως κατ' εξοχή γραφειοκρατικό υπό την έννοια ότι ισχύουν βασικές γραφειοκρατικές δομές, όπως η τυποκρατία και η ιεραρχική συγκέντρωση της εξουσίας. Με την εργασία αυτή προσπαθούμε να ανιχνεύσουμε τις απόψεις των εκπαιδευτικών πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης σε σχέση με την επίδραση της τυποκρατίας και της ιεραρχικής συγκέντρωσης της εξουσίας στους σχολικούς οργανισμούς ως παραγόντων που προωθούν ή αναστέλλουν την ομαλή λειτουργία των σχολικών μονάδων.

Λέξεις κλειδιά: Γραφειοκρατία, τυποκρατία, ιεραρχία εξουσίας, σχολική μονάδα.

* Ο Γ. Ιορδανίδης είναι Λέκτορας στην Οργάνωση και Διοίκηση της Εκπαίδευσης.

** Η Σ. Τσακιρίδου είναι Επίκουρη Καθηγήτρια Εφαρμοσμένης Στατιστικής και Εκπαιδευτικής Έρευνας στο Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας.

*** Η Σ. Παπαφέστα είναι Δασκάλα.

1. Εισαγωγή στο φαινόμενο της γραφειοκρατίας

Ο 20ος αιώνας ανέδειξε, ανάμεσα στα άλλα, τη γραφειοκρατία σε κυρίαρχο κοινωνικό φαινόμενο. Στις αρχές του αιώνα αυτού ο Max Weber, ο οποίος θεωρείται ως ο σημαντικότερος θεωρητικός του φαινομένου παρατηρούσε ότι οι σύγχρονες διαδικασίες γραφειοκρατικοποίησης είναι χωρίς ιστορικό προηγούμενο. Σε ανάλογες διαπιστώσεις καταλήγουν και σύγχρονοι μελετητές του φαινομένου της γραφειοκρατίας, οι οποίοι αναφέρουν ενδεικτικά ότι ο ύστερος καπιταλιστικός κόσμος έχει περιέλθει υπό την επιρροή νέων μορφών και πρωτοφανών επιπέδων γραφειοκρατικής δράσης (Keane, 1984, 242). Ο «νεωτερισμός» έγκειται στο γεγονός ότι ο γραφειοκρατικός τρόπος οργάνωσης και λειτουργίας δε χαρακτηρίζει, όπως παλαιότερα, μόνο τον κρατικό μηχανισμό, αλλά βαθμιαία επεκτείνεται, διεισδύει και καταλαμβάνει όλες τις σφαίρες της κοινωνικής ζωής (Σεραφετινίδου, 2003, 15). Συνεπώς, εκτός από το χώρο της εργασίας και όλες οι υπόλοιπες κοινωνικές σχέσεις και δραστηριότητες που συγκροτούν την καθημερινότητα του σύγχρονου ανθρώπου υφίστανται συνεχή γραφειοκρατικοποίηση. Στο ίδιο πλαίσιο παρατηρείται από τον Γαβριήλ ότι εταιρείες, νοσοκομεία, σχολεία και πανεπιστήμια, πολιτικά κόμματα και μέσα μαζικής ενημέρωσης είναι οργανώσεις – γραφειοκρατίες που δεσπόζουν σε τομείς όπως η παραγωγή υλικών αγαθών, η υγειονομική περίθαλψη, η παιδεία, η πολιτική, η τέχνη (Γαβριήλ, 1995, 185).

Η αντίληψη του φαινομένου της γραφειοκρατίας και της γραφειοκρατικοποίησης ως κεντρικής διαδικασίας της σύγχρονης κοινωνίας τυγχάνει ευρύτατης αποδοχής μεταξύ κοινωνικών επιστημόνων όλων των θεωρητικών προσεγγίσεων και ιδεολογικών αποκλίσεων, με αποτέλεσμα η γραφειοκρατία να θεωρείται ως ένα από τα πιο μελετημένα φαινόμενα. Υπάρχει πληθώρα ερευνών σχετικών με την εσωτερική δομή της γραφειοκρατίας, τις λειτουργίες και δυσλειτουργίες της γραφειοκρατικής οργάνωσης, τις σχέσεις που επικρατούν μεταξύ διαφόρων κατηγοριών γραφειοκρατών. Κοινωνιολόγοι και πολιτικοί επιστήμονες, οικονομολόγοι και κοινωνικοί ψυχολόγοι, καθώς και επιστήμονες της δημόσιας διοίκησης ή της διοίκησης επιχειρήσεων μελετούν τις γραφειοκρατίες ως μελέτες περίπτωσης ή σε συγκριτική βάση, εντός και μεταξύ των κοινωνιών, στον κρατικό μηχανισμό ή εκτός αυτού (Krygier, 1979).

Ωστόσο, παρά τον εντυπωσιακό όγκο διεθνούς αλλά και ελληνόγλωσσας βιβλιογραφίας και αρθρογραφίας, προσεγγίσεων και απόψεων, το

φαινόμενο της γραφειοκρατίας σπάνια επιχειρείται να αναλυθεί συστηματικά και να ερμηνευτεί στην πλήρη του διάσταση. Οι περισσότερες προσπάθειες ερμηνείας του φαινομένου ταυτίζουν τη γραφειοκρατία με κάποιες από τις πολλές όψεις ή εκφάνσεις του. Η διάσταση των απόψεων ανάμεσα σε θεωρητικούς, μελετητές του φαινομένου, ερευνητές ή κινήματα παραμένει μεγάλη, αφού για παράδειγμα ο Scott (1998) αναφέρεται σε τέσσερις γραφειοκρατικές παθολογίες : την αλλοτρίωση, την αυστηρή τήρηση των κανόνων, την έλλειψη ευαισθησίας και την αδυναμία ευελιξίας. Κάθε μία από αυτές τις παθολογίες έχει ξεχωριστή δυναμική και επηρεάζει αρνητικά τους εργαζόμενους σε κάθε οργανισμό. Ο φεμινισμός επιτίθενται στη γραφειοκρατία και υποστηρίζει ότι είναι πλήρως μια εφεύρεση των ανδρών που ανταμείβει ιδιότητες και «αρετές» όπως ο ανταγωνισμός, η δύναμη και η ιεραρχία (Ferguson, 1984, Martin & Knoroff, 1999). Το κοινό χαρακτηριστικό στις περισσότερες από αυτές τις κριτικές είναι η ανθρώπινη απογοήτευση από την αυστηρή τήρηση της ιεραρχίας, τις καθαρά τεχνικές διαδικασίες και τους περιοριστικούς κανόνες (Hirschhorn, 1997).

Ενώ είναι αλήθεια ότι οι γραφειοκρατίες οδηγούν σε αισθήματα απογοήτευσης τους εργαζόμενους, αυτή είναι μόνο η μισή αλήθεια, επειδή η έρευνα συχνά αναφέρεται και σε αισθήματα ικανοποίησης των εργαζομένων (Michaels, Cron, Dubinsky και Joachimsthaler, 1988), δυνατότητες εισαγωγής και εφαρμογής καινοτομιών (Damanpour, 1991, Craig, 1995), μείωση περιπτώσεων σύγκρουσης ρόλων (Senatra, 1980) και ελάττωση συναισθημάτων αλλοτρίωσης (Jackson και Schuler, 1985). Πράγματι, η οργανωσιακή έρευνα απεικονίζει δύο συγκρουόμενες κατηγορίες απόψεων για τις συνέπειες της γραφειοκρατίας στο ανθρώπινο δυναμικό των οργανισμών. Οι απόψεις που αντιτείνουν στην εφαρμογή του γραφειοκρατικού μοντέλου διοίκησης των οργανισμών αναφέρουν την αλλοτρίωση, την αίσθηση δυσαρέσκειας, τον περιορισμό της δημιουργικότητας και την απουσία κινήτρων. Οι απόψεις που διάκινται θετικά απέναντι στη γραφειοκρατία αναφέρουν τη σαφήνεια των οδηγιών και της καθοδήγησης, τον καθορισμό των ευθυνών, τη μείωση της εργασιακής πίεσης (stress) και την αίσθηση της αποτελεσματικότητας στην επίτευξη του ρόλου (Adler και Borys, 1996).

2. Γραφειοκρατικά χαρακτηριστικά

Δύο από τα βασικά χαρακτηριστικά της γραφειοκρατικής οργάνωσης είναι η τυποκρατία (επίσημοι κανόνες και διαδικασίες) και ο συγκεντρωτισμός της εξουσίας σε ανώτερα ιεραρχικά κλιμάκια.

Τυποκρατία

Κατά τη Βεμπεριανή θεώρηση, η τυποκρατία αφορά στο βαθμό ισχύος γραπτών κανόνων, κανονισμών, διαδικασιών και οδηγιών. Οι κανόνες αυτοί παίρνουν τη μορφή των νόμων και των διοικητικών διατάξεων, αλλά επίσης και των όρων που περιέχουν οι συμβάσεις που υπογράφουν τα στελέχη μίας γραφειοκρατικής οργάνωσης (Weber, 1949). Στη σύγχρονη κοινωνία η προσωποπαγής εποπτεία των παραδοσιακών συστημάτων διοίκησης αντικαθίσταται από τυπικούς κανόνες, οι οποίοι προσδιορίζουν με κάθε λεπτομέρεια τις αρμοδιότητες κάθε θέσης και συνακόλουθα τις δραστηριότητες κάθε στελέχους και γενικότερα ρυθμίζουν τη συνολική λειτουργία της οργάνωσης.

Σύμφωνα με τους Adler και Borys (1996) ισχύουν δύο κατηγορίες τυποκρατίας – αυτή που διευκολύνει και αυτή που ασκεί πίεση. Προβάνουν, δε, σε μία βαθύτερη θεωρητική ανάλυση για το πώς τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα, ο σχεδιασμός και η εφαρμογή των δύο κατηγοριών της τυποκρατίας επηρεάζουν την εκτέλεση της εργασίας.

Η τυποκρατία που ασκεί αρνητική πίεση αφορά ένα σύνολο διαδικασιών, κανόνων και κανονισμών που προωθούν τη συμμόρφωση των εργαζομένων. Αυτή η τυποκρατία δημιουργεί αισθήματα αποξένωσης και όχι δέσμευσης για την επιτέλεση του καθήκοντος. Οι κανόνες και οι κανονισμοί που ασκούν πίεση ισχύουν περισσότερο περιοριστικά και τιμωρητικά παρά προωθούν και υποστηρίζουν την παραγωγική εργασία. Υπό αυτήν την οπτική γωνία, έχουν σχεδιαστεί ώστε να ασκηθεί πίεση στους απρόθυμους να συνεργαστούν και να συμμορφωθούν εργαζόμενους. Για παράδειγμα, ο Rousseau (1978) υποστήριξε ότι οι κανόνες και οι διαδικασίες προωθούν τη συστηματική αποχή από την εργασία και την εργασιακή πίεση (stress) και δεν προωθούν την εργασιακή ικανοποίηση και τη δυνατότητα εφαρμογής καινοτομιών. Ο Kakabadse (1986) κατέδειξε ότι η τυποκρατία συνδέεται με την αλλοτρίωση και ο Arches (1991) υποστήριξε ότι υποβαθμίζει την εργασιακή ικανοποίηση. Όμοια, η τυποκρατία στα σχολεία συνδέεται με αρνητικές συνέπειες (Hoy και Miskel, 1996).

Βέβαια, οι κανόνες και οι διαδικασίες απλά δεν μπορούν να σχεδιαστούν, ώστε οι απαιτήσεις της εργασίας να εκπληρώνονται σε τέλειο βαθμό. Επιπλέον, όσο πιο περιοριστικά δρουν οι κανονισμοί τόσο λιγότερο μπορούν να ισχύσουν σε σχέση με την εισαγωγή ή την εφαρμογή καινοτομιών. Από την άλλη πλευρά η τυποκρατία μπορεί να διευκολύνει σε περιπτώσεις όταν πρόκειται για ένα σύνολο κανόνων και κανονισμών που βοηθούν τους εργαζόμενους προσφέροντας λύσεις σε προβλήματα που αντιμετωπίζουν στην εργασία τους. Αυτό που ουσιαστικά απαιτείται είναι κανόνες και κανονισμοί που διευκολύνουν προσφέροντας ευέλικτες οδηγίες που αντανakλούν στην εφαρμογή των καλύτερων πρακτικών αλλά και βοηθούν τους εργαζόμενους να διαχειριστούν απρόβλεπτες καταστάσεις (Adler και Borys, 1996).

Οι κανονισμοί που έχουν ως στόχο τη διευκόλυνση των εργαζομένων και της λειτουργίας του οργανισμού προωθούν την αμφίδρομη επικοινωνία, αντιμετωπίζουν τα προβλήματα ως ευκαιρίες, ενθαρρύνουν τις διαφορές, επιδιώκουν την ανάπτυξη κλίματος εμπιστοσύνης, αναπροσαρμόζονται εύκολα όταν γίνονται λάθη. Οι διαδικασίες που δρουν πιεστικά χαρακτηρίζονται από μονόδρομη επικοινωνία (από πάνω προς τα κάτω), αντιμετωπίζουν τα προβλήματα ως ανασταλτικούς παράγοντες, καθοδηγούν προς συναίνεση και την επιβάλλουν, τιμωρούν τα λάθη και φοβούνται το απροσδόκητο. Η συμμετοχή και η συνεργασία απαιτούνται ώστε να σχεδιαστούν και να αναπτυχθούν στρατηγικές που διευκολύνουν (π.χ. εκπαιδευτικοί και διευθυντές συνεργάζονται για την ανεύρεση τρόπων επίλυσης προβλημάτων). Απαιτείται κλίμα εμπιστοσύνης και στόχος είναι η βελτίωση. Αντίθετα, οι διαδικασίες που ασκούν πίεση είναι μονομερείς και έχουν κατεύθυνση από πάνω προς τα κάτω. Οι διευθυντές των σχολείων είναι προσηλωμένοι στην παρακολούθηση, την εποπτεία και τον έλεγχο του έργου των εκπαιδευτικών.

Όπως είναι αναμενόμενο και η εφαρμογή των δύο αυτών τυποκρατιών είναι διαφορετική. Η κλασική ανάλυση του Blau (1955) της δυναμικής της γραφειοκρατίας επιχειρεί κάποια εμβάθυνση. Προτείνει ότι εάν οι πρακτικές πρόκειται να εφαρμοστούν αποτελεσματικά, οι οργανισμοί οφείλουν να έχουν πέντε χαρακτηριστικά: ασφάλεια απασχόλησης, επαγγελματικό προσανατολισμό, συνεκτικές ομάδες εργασίας, έλλειψη σύγκρουσης ανάμεσα στα διοικητικά στελέχη και τους εργαζόμενους και πίεση για την εφαρμογή αλλαγών. Σε αυτή τη λίστα ο Adler (1993) προσθέτει τρία επιπλέον χαρακτηριστικά: άποψη εργαζομένων, δεξιότητες εργαζομένων και έλεγχος της διαδικασίας. Η ευελιξία στην εφαρμογή είναι επίσης σημαντική. Οι κανόνες και οι κανονισμοί που ασκούν πίεση εί-

ναι δύσκολο να αλλάξουν επειδή οποιαδήποτε αναθεώρηση είναι πιθανό να αντιμετωπισθεί ως απειλή της υπάρχουσας ισορροπίας και εξουσίας. Επιπλέον, το πλαίσιο για την εφαρμογή των διαδικασιών που ασκούν πίεση οριοθετείται από την ανασφάλεια των εργαζομένων, την απαγόρευση έκφρασης άποψης, τον περιορισμό των δεξιοτήτων των εργαζομένων, την αδιαφορία, τη σύγκρουση και την ακαμψία (Adler και Borys, 1996). Συνολικά, λοιπόν, η τυποκρατία που διευκολύνει και αυτή που ασκεί πίεση έχουν διαφορετικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα, αναπτύσσονται μέσω διαφορετικών διαδικασιών και εφαρμόζονται μέσα σε διαφορετικά οργανωσιακά πλαίσια.

Ιεραρχική συγκέντρωση της εξουσίας

Ο ιεραρχία και ο συγκεντρωτισμός της εξουσίας αφορά στο βαθμό που οι εργαζόμενοι συμμετέχουν σε διαδικασίες λήψης αποφάσεων. Υψηλή συγκέντρωση σημαίνει ότι η διαδικασία λήψης αποφάσεων παραμένει στην ευχέρεια λίγων ιεραρχικά ανώτερων στελεχών, ενώ χαμηλή συγκέντρωση σημαίνει ότι η διαδικασία λήψης απόφασης διασπείρεται προς τα κατώτερα ιεραρχικά κλιμάκια. Η ιεραρχία της εξουσίας (υψηλή συγκέντρωση) είναι το κλασσικό χαρακτηριστικό της γραφειοκρατικής δομής. Η εξουσία συγκεντρώνεται στην κορυφή και διαχέεται προς τα κάτω μέσω μίας αλυσίδας εντολών. Η υψηλή συγκέντρωση εξουσίας από την ίδια την φύση της τείνει να είναι πιεστική. Οι υφιστάμενοι αναμένεται να συμμορφωθούν με τις οδηγίες των ανώτερων ιεραρχικά στελεχών χωρίς συζήτηση. Στην πραγματικότητα, σκοπός της τήρησης της ιεραρχίας είναι η εγγύηση της συμμόρφωσης των υφισταμένων προς τις εντολές των ανώτερων.

Η ιεραρχία της εξουσίας στηρίζεται στον έλεγχο. Η καθολική νοοτροπία ελέγχου που αποτελεί εγγενές χαρακτηριστικό των ιεραρχιών εξουσίας αποτελεί αιτία δυσαρέσκειας, αλλοτρίωσης και εχθρότητας στις περισσότερες οργανώσεις (Aiken & Hage, 1968, Hoy, Blazonky & Newland, 1983, Mintzberg, 1989). Στην πραγματικότητα, έχει γίνει σχεδόν αποδεκτό ότι όσο υψηλότερη είναι η ιεραρχική συγκέντρωση της εξουσίας σε μια οργάνωση, τόσο μεγαλύτερη είναι η αλλοτρίωση και η δυσαρέσκεια. Οι ιεραρχίες ανταποκρίνονται στις εξωτερικές πιέσεις με τέτοιους δυσλειτουργικούς τρόπους όπως ο αυξανόμενος, άμεσος και αυταρχικός έλεγχος, οι υπερβολικά τυπικές διαδικασίες και η τυποποίηση των αποτελεσμάτων. Για παράδειγμα, στα σχολεία η επαγγελματική εργασία δεν μπορεί να ελεγχθεί μέσω μίας από πάνω προς τα κάτω διαδι-

κασίας και οι προσπάθειες άσκησης τέτοιου ελέγχου συναντούν την αντίσταση από τους δασκάλους οι οποίοι ωθούνται να παίξουν το γραφειοκρατικό παιχνίδι ικανοποίησης τεχνητών προτύπων παρά να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες των μαθητών τους (Mintzberg, 1979).

Η δομή στις οργανώσεις είναι υποχρεωτική. Στα σχολεία λειτουργούν σχολικά συμβούλια και σχολικές επιτροπές, υπάρχουν υποδιευθυντές και διευθυντές, εργάζονται εκπαιδευτικοί και φοιτούν μαθητές. Τα πανεπιστήμια έχουν τα δικά τους ιεραρχικά επίπεδα εξουσίας. Παρά τη συζήτηση περί επιπέδων δομών, παροχής κινήτρων, συμμετοχής στη λήψη αποφάσεων, τα σχολεία όπως όλοι οι οργανισμοί έχουν τις ιεραρχικές δομές τους. Με βάση τις ισχύουσες συνθήκες δε φαίνεται πιθανό ότι στα σχολεία θα πάψει να υφίσταται ιεραρχικά δομημένη εξουσία η οποία βέβαια είναι σε συνάρτηση και με τη δομή των εκπαιδευτικών συστημάτων που υπηρετούν. Ίσως μετατραπούν σε λιγότερο συγκεντρωτικούς οργανισμούς αλλά και αυτό είναι υπό συζήτηση. Κατά συνέπεια, το κλειδί για την αποφυγή των δυσλειτουργιών του συγκεντρωτισμού είναι μάλλον να αλλάξει η μορφή της ιεραρχίας παρά να καταργηθεί η ιεραρχία ή όπως το θέτει ο Hirschhorn (1997), οφείλουμε να αποδεχθούμε την ιεραρχία και να την «αναζωογονήσουμε».

Η ιεραρχία δεν είναι απαραίτητο να δρα ανασταλτικά. Οι αποτελεσματικοί οργανισμοί χρειάζονται κατευθύνσεις, συντονισμό και πειθαρχημένη συμμόρφωση των μελών τους και η ιεραρχία είναι σημείο αναφοράς αυτών των παραμέτρων. Είναι λοιπόν πιθανό να αξιοποιηθεί με θετικό τρόπο η ιεραρχία παρά να δράσει ως ανασταλτικός παράγοντας ; Όπως έχει φανεί η πιο συνηθισμένη αντίδραση των εργαζομένων απέναντι στην ιεραρχία της εξουσίας είναι αρνητική. Οι εργαζόμενοι δεν επιθυμούν να ελεγχθούν, ειδικά από αυταρχικά ανώτερα ιεραρχικά κλιμάκια. Ωστόσο, όπως ακριβώς οι τυπικοί κανόνες και οι κανονισμοί μπορούν να διευκολύνουν παρά να ασκήσουν πίεση, έτσι, ακριβώς και η ιεραρχία μπορεί να διευκολύνει παρά να ασκήσει πίεση. Μόνο στους οργανισμούς εκείνους στους οποίους υπάρχουν ευδιάκριτα όρια ανάμεσα σε ανώτερα διοικητικά στελέχη και τους εργαζόμενους και οι ρόλοι είναι με σαφήνεια προσδιορισμένοι, αναμένεται η ιεραρχία της εξουσίας να διευκολύνει παρά να ασκεί πίεση (Hirschhorn, 1997).

Ο συγκεντρωτισμός και η ιεραρχία της εξουσίας που τείνουν να διευκολύνουν εκλαμβάνονται ως σύνολα ιεραρχικών δομών που είναι ευέλικτες και προωθούν τη συνεργασία παρά ως άκαμπτες και αυταρχικές δομές που χρησιμοποιούνται μόνο για την άσκηση αποτελεσματικού ελέγχου. Πράγματι, μπορεί να υποστηριχθεί ότι οι αποτελεσματικές ορ-

γανώσεις του 21^{ου} αιώνα, ειδικότερα τα σχολεία, χρειάζονται τέτοιου είδους δομές, εάν πρόκειται να είναι ανταγωνιστικές και επιτυχημένες. Η διοικητική αποκέντρωση της εξουσίας δεν τοποθετείται απλά απέναντι στη συγκέντρωση της εξουσίας και την ιεραρχία. Συνεπώς, η επιχειρηματολογία δεν είναι απέναντι στην ιεραρχία της εξουσίας, αλλά απέναντι σε ένα συγκεκριμένο τύπο συγκεντρωτισμού και ιεραρχίας που δρα ανασταλτικά. Η ιεραρχία που διευκολύνει αντιμετωπίζεται ως αμάλγαμα εξουσίας όπου τα μέλη του οργανισμού αισθάνονται αυτοπεποίθηση και επιτελούν τους ρόλους τους με βεβαιότητα. Η αναφορά σχετίζεται με το είδος και όχι με το βαθμό συγκέντρωσης.

3. Η έρευνα

3.1. Σκοπός - Μεθοδολογία

Ο σκοπός της έρευνας είναι η καταγραφή των απόψεων των εκπαιδευτικών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης της χώρας μας για τη γραφειοκρατία στο σχολείο και, κυρίως, για την ισχύ των δύο βασικών γραφειοκρατικών χαρακτηριστικών-συνθηκών που αναλύθηκαν προηγούμενα, δηλαδή της τυποκρατίας και της ιεραρχικής συγκέντρωσης της εξουσίας ως παραμέτρων που διευκολύνουν ή αναστέλλουν την επιτέλεση του έργου των εκπαιδευτικών και τη λειτουργία του σχολείου. Αναπτύχθηκαν τέσσερα σύνολα προτάσεων της κλίμακας Likert για να μετρηθούν οι βαθμοί ισχύος της τυποκρατίας που διευκολύνει, της τυποκρατίας που ασκεί πίεση, της ιεραρχικής συγκέντρωσης της εξουσίας που διευκολύνει και της ιεραρχικής συγκέντρωσης της εξουσίας που παρεμποδίζει.

Εικοσιτέσσερις προτάσεις δημιουργήθηκαν για να δοκιμαστούν με ενεργεία εκπαιδευτικούς των δημόσιων δημοτικών σχολείων. Όλες οι προτάσεις διαμορφώθηκαν στη πεντάβαθμη κλίμακα Likert, πάνω στην οποία οι εκπαιδευτικοί κλήθηκαν να περιγράψουν το βαθμό στον οποίο κάθε πρόταση ισχύει στο σχολείο τους με κλιμάκωση η οποία κυμαινόταν από το «ποτέ» έως το «πάντοτε». Επιπλέον, επιχειρήθηκε μία περαιτέρω επεξεργασία των δεδομένων μέσω της δημιουργίας αξόνων-κατηγοριών και της μέτρησης της ισχύος και της επίδρασης των γραφειοκρατικών χαρακτηριστικών : α) στη δόμηση των σχέσεων και της επικοινωνίας ανάμεσα στους εκπαιδευτικούς και το διευθυντή του σχολείου, β) στην επί-

λυση προβλημάτων, γ) στην εύρυθμη λειτουργία του σχολείου και την εκπλήρωση των στόχων και της αποστολής του και δ) στην επιτέλεση του εκπαιδευτικού έργου και την ανάπτυξη των εκπαιδευτικών.

Για την καταγραφή των απόψεων των εκπαιδευτικών χρησιμοποιήθηκε, λοιπόν, ερωτηματολόγιο, το οποίο αποτελείται από δυο μέρη. Το πρώτο μέρος αφορά προσωπικά στοιχεία των εκπαιδευτικών (φύλο, ηλικία, σχέση εργασίας, τίτλοι σπουδών, έτη υπηρεσίας, έτη υπηρεσίας στο ίδιο σχολείο, έδρα και οργανικότητα σχολείου) και το δεύτερο μέρος περιλαμβάνει 24 προτάσεις - απόψεις πενταβάθμιας κλίμακας Likert (0: Ποτέ, 1: Σπάνια, 2: Μερικές φορές, 3: Συχνά, 4: Πάντα), οι οποίες στη συνέχεια χωρίστηκαν σε 4 ομάδες που καταγράφουν την επίδραση των γραφειοκρατικών χαρακτηριστικών στους τέσσερις άξονες που προαναφέρθηκαν. Για τη στατιστική επεξεργασία των δεδομένων χρησιμοποιήθηκαν μέθοδοι περιγραφικής στατιστικής καθώς και οι τεχνικές του *t*-test και της ANOVA για τη διερεύνηση πιθανών διαφοροποιήσεων στις απόψεις των εκπαιδευτικών στους τέσσερις άξονες, με βάση τα ατομικά τους χαρακτηριστικά.

3.2. Δείγμα

Στην έρευνα συμμετείχαν 751 εκπαιδευτικοί πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, 457 γυναίκες και 294 άνδρες. Η μέση ηλικία των εκπαιδευτικών είναι 43 έτη με τυπική απόκλιση 7 ετών. Ο μεγαλύτερος εκπαιδευτικός είναι ηλικίας 60 ετών, ενώ ο νεώτερος είναι ηλικίας 22 ετών. Σχεδόν όλοι οι εκπαιδευτικοί (96%) απασχολούνται με μόνιμη σχέση εργασίας, ενώ υπάρχει ένα μικρό ποσοστό (4%) που απασχολούνται ως αναπληρωτές ή ωρομίσθιοι. Στην πλειοψηφία τους οι εκπαιδευτικοί που συμμετείχαν στην έρευνα είναι απόφοιτοι Παιδαγωγικής Ακαδημίας (77%), ενώ απόφοιτοι Παιδαγωγικού Τμήματος είναι το 23%. Επιπλέον, όλοι οι απόφοιτοι Παιδαγωγικής Ακαδημίας έχουν ολοκληρώσει προγράμματα εξομίωσης, σε ποσοστό 8% έχουν ολοκληρώσει σπουδές σε Διδασκαλείο, ενώ υπάρχουν και εκπαιδευτικοί που είναι κάτοχοι μεταπτυχιακού διπλώματος (7%). Το 8.2% των εκπαιδευτικών είναι νεοδιορισμένοι με το πολύ 5 έτη προϋπηρεσίας, το 35.5% έχουν από 6 έως 15 έτη προϋπηρεσίας, το 38.7% από 16 έως 25 έτη, ενώ το 17.5% των εκπαιδευτικών έχουν πάνω από 25 έτη προϋπηρεσίας. Σε ότι αφορά τα έτη προϋπηρεσίας στο ίδιο σχολείο, στην πλειοψηφία τους οι εκπαιδευτικοί (55.6%) υπηρετούν στο ίδιο σχολείο τα τελευταία 5 έτη, το 32.6% υπηρετούν στο ίδιο σχολείο από 6 έως 15 έτη, ένα 10% υπηρετούν από 10 έως 25 χρόνια, ενώ μόλις το 1.8% υπηρετούν πάνω από 26 χρόνια στο ίδιο σχολείο. Τα σχολεία στα

οποία υπηρετούν οι εκπαιδευτικοί είναι στην πλειοψηφία τους πολυθέσια (98%) και βρίσκονται σε ποσοστό 31.7% σε πρωτεύουσες νομών, σε ποσοστό 29.1% σε αστικές περιοχές, 14.2% σε ημιαστικές και 24.9% σε αγροτικές περιοχές.

3.3. Αποτελέσματα

Σε σχέση με την πρώτη στατιστική επεξεργασία των δεδομένων που αφορά στις μετρήσεις του βαθμού ισχύος της τυποκρατίας ως συνθήκης που διευκολύνει ή αναστέλλει και της ιεραρχικής συγκέντρωσης της εξουσίας ως συνθήκης που διευκολύνει ή αναστέλλει οι εκπαιδευτικοί έχουν απαντήσει με ποικίλους τρόπους και με διαφορετικές, φυσικά, ποσοστώσεις. Ξεκινώντας, από τη μέτρηση του βαθμού ισχύος της τυποκρατίας ως δομικού στοιχείου της σχολικής μονάδας που διευκολύνει τη λειτουργία της και στη βάση μελέτης των μετρήσεων που έχουν προκύψει από τις τοποθετήσεις των εκπαιδευτικών στις προτάσεις που χρησιμοποιήθηκαν έχουν προκύψει τα ακόλουθα αποτελέσματα.

3.3.1. Η τυποκρατία ως παράγοντας διευκόλυνσης

Στην πρόταση ότι οι διοικητικοί κανονισμοί και οι γραφειοκρατικές ρυθμίσεις που ισχύουν στη σχολική μονάδα βοηθούν στην επίλυση προβλημάτων οι περισσότεροι εκπαιδευτικοί (41,38%) δηλώνουν ότι ισχύει μερικές φορές, όταν στην ίδια πρόταση περίπου ένας στους τρεις εκπαιδευτικούς (32,70%) δηλώνει ότι ισχύει πάντοτε. Από την άλλη πλευρά, βέβαια, στην ίδια πρόταση δύο στους πέντε, περίπου, εκπαιδευτικούς (18,59%) απαντούν ότι αυτή η πρόταση ισχύει σπάνια. Στο ίδιο πλαίσιο στην πρόταση ότι οι διοικητικοί κανονισμοί και οι γραφειοκρατικές ρυθμίσεις που ισχύουν στο σχολείο προωθούν την αποτελεσματική επικοινωνία ανάμεσα στους εκπαιδευτικούς και το διευθυντή του σχολείου υπάρχει αρκετή διασπορά στις τοποθετήσεις των εκπαιδευτικών η οποία έχει θετική και μάλλον θετική απόχρωση. Πιο συγκεκριμένα οι περισσότεροι εκπαιδευτικοί (42,18%) δηλώνουν ότι αυτή η πρόταση ισχύει συχνά, ενώ ένας στους τρεις, περίπου, εκπαιδευτικούς (31,97%) δηλώνει ότι ισχύει μερικές φορές. Σχετικά υψηλή συγκέντρωση (13,74%) εμφανίζεται και στην τοποθέτηση ότι αυτή η πρόταση ισχύει πάντοτε. Στην πρόταση ότι οι διοικητικοί κανονισμοί και οι γραφειοκρατικές ρυθμίσεις που ισχύουν στο σχολείο περισσότερο συμβάλλουν στην ομαλή λειτουργία του σχολείου παρά δυσχεραίνουν αυτή τη λειτουργία η κατάσταση παρουσιάζε-

ται πιο ξεκάθαρη. Περισσότεροι από τους μισούς εκπαιδευτικούς (51,69%) δηλώνουν ότι αυτό ισχύει πάντοτε. Η επόμενη υψηλή τοποθέτηση εμφανίζεται στην απάντηση «μερικές φορές» (22,46%), ενώ δύο στους πέντε εκπαιδευτικούς δηλώνουν ότι αυτό ισχύει συχνά. Στην πρόταση ότι οι διοικητικοί κανονισμοί και οι γραφειοκρατικές ρυθμίσεις που ισχύουν στο σχολείο περισσότερο προσφέρουν λύσεις παρά αποτελούν αυστηρές διαδικασίες οι περισσότεροι εκπαιδευτικοί (45,42%) απαντούν ότι ισχύει πάντοτε, ενώ το 29,27% δηλώνουν ότι συμβαίνει μερικές φορές. Ανάλογη είναι και η διασπορά των απαντήσεων των εκπαιδευτικών στην πρόταση ότι οι διοικητικοί κανονισμοί και οι γραφειοκρατικές ρυθμίσεις που ισχύουν στο σχολείο περισσότερο προσφέρουν λύσεις παρά αποτελούν σύνθετες διαδικασίες. Έτσι, το 42,80% των εκπαιδευτικών δηλώνουν ότι αυτή η πρόταση ισχύει πάντοτε και ένας στους τρεις εκπαιδευτικούς (33,11%) δηλώνει ότι αυτό συμβαίνει μερικές φορές. Στην πρόταση ότι οι διοικητικοί κανονισμοί και οι γραφειοκρατικές ρυθμίσεις που ισχύουν στο σχολείο διευκολύνουν την εκπλήρωση της αποστολής του οι περισσότεροι εκπαιδευτικοί (45,60%) δηλώνουν ότι αυτό ισχύει πάντοτε, ενώ ένας στους τέσσερις εκπαιδευτικούς (26,93%) δηλώνει ότι αυτό ισχύει μερικές φορές.

3.3.2 Η τυποκρατία ως ανασταλτικός παράγοντας

Από την άλλη πλευρά, σε σχέση με τη μέτρηση του βαθμού ισχύος της τυποκρατίας ως δομικού στοιχείου της σχολικής μονάδας που παρεμποδίζει τη λειτουργία της και στη βάση μελέτης των μετρήσεων που έχουν προκύψει από τις τοποθετήσεις των εκπαιδευτικών απέναντι στις προτάσεις που χρησιμοποιήθηκαν έχουν προκύψει τα ακόλουθα αποτελέσματα. Στην πρόταση ότι οι διοικητικοί κανονισμοί και οι γραφειοκρατικές ρυθμίσεις που ισχύουν στη σχολική μονάδα ασκούν πίεση στους εργαζόμενους δύο στους πέντε εκπαιδευτικούς (39,52%) δηλώνουν ότι ισχύει μερικές φορές. Βέβαια, αρκετά υψηλή συγκέντρωση παρατηρείται και στην απάντηση ότι αυτό ισχύει «σπάνια» (29,70%). Από την άλλη πλευρά ένας στους πέντε εκπαιδευτικούς (19,62%) δηλώνει ότι ισχύει πάντοτε. Στο ίδιο πλαίσιο και στην πρόταση ότι οι διοικητικοί κανονισμοί και οι γραφειοκρατικές ρυθμίσεις που ισχύουν στη σχολική μονάδα περιστελλουν τον ορθολογικό τρόπο σκέψης και την άσκηση ορθολογικής κριτικής από τους εκπαιδευτικούς οι δύο πρώτες σε προτιμήσεις συγκεντρώσεις εμφανίζονται στην απάντηση ότι αυτό ισχύει «σπάνια» (37,57%) και στην απάντηση ότι αυτό ισχύει «μερικές φορές» (32,57%). Οι δύο

ακραίες τοποθετήσεις εμφανίζονται σχεδόν σε ίσο αριθμό τοποθετήσεων των εκπαιδευτικών, αφού το 14,32% δηλώνουν ότι αυτή η πρόταση δεν ισχύει ποτέ, ενώ το 13,38% δηλώνουν ότι αυτή η πρόταση ισχύει πάντοτε. Σε μία ακόμα σχετική πρόταση η κατάσταση παρουσιάζεται πιο ξεκάθαρη από την πλευρά των εκπαιδευτικών. Συγκεκριμένα στην πρόταση ότι οι διοικητικοί κανονισμοί και οι γραφειοκρατικές ρυθμίσεις που ισχύουν στη σχολική μονάδα χρησιμοποιούνται για την επίπληξη των εκπαιδευτικών ή την επιβολή κάποιου είδους τιμωρίας σχεδόν οι μισοί εκπαιδευτικοί (49,73%) δηλώνουν ότι αυτό ισχύει σπάνια, ενώ ένα ποσοστό 28,92% δηλώνουν ότι δε συμβαίνει ποτέ. Βέβαια, εμφανίζεται και ένα ποσοστό της τάξης της 14,46% που δηλώνουν ότι αυτή η πρόταση ισχύει μερικές φορές. Τέλος, στην πρόταση ότι οι διοικητικοί κανονισμοί και οι γραφειοκρατικές ρυθμίσεις που ισχύουν στη σχολική μονάδα αναστέλλουν τις θετικές αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στους εκπαιδευτικούς και το διευθυντή, δύο στους πέντε εκπαιδευτικούς (39,86%) δηλώνουν ότι αυτό ισχύει μερικές φορές, αλλά και ένας στους τρεις (34,15%) δηλώνει ότι αυτό συμβαίνει σπάνια.

3.3.3. Η ιεραρχική συγκέντρωση της εξουσίας ως παράγοντας διευκόλυνσης

Σε σχέση με το εάν η ιεραρχική συγκέντρωση της εξουσίας στη σχολική μονάδα διευκολύνει τη λειτουργία της εμφανίζονται οι ακόλουθες τοποθετήσεις από την πλευρά των εκπαιδευτικών σε ανάλογο τύπου προτάσεις. Στην πρόταση ότι η ιεραρχική συγκέντρωση της εξουσίας στη σχολική μονάδα διευκολύνει τη διαδικασία διδασκαλίας – μάθησης εμφανίζεται αρκετά μεγάλη και ανομοιογενής διασπορά τοποθετήσεων. Συγκεκριμένα, το 28,73% των εκπαιδευτικών δηλώνουν ότι αυτή η πρόταση ισχύει σπάνια, ενώ το 25,31% δηλώνουν ότι ισχύει μερικές φορές. Από την άλλη πλευρά ανάλογο ποσοστό εκπαιδευτικών (24,35%) δηλώνουν ότι αυτή η πρόταση ισχύει πάντοτε. Στην πρόταση ότι ο διευθυντής του σχολείου αποτελεί το «προστατευτικό τείχος» για τους εκπαιδευτικούς, δύο στους πέντε (41,08%) δηλώνουν ότι αυτή η πρόταση ισχύει πάντοτε. Στην ίδια πρόταση περίπου, ένας στους τέσσερις εκπαιδευτικούς (25,41%) δηλώνει ότι η πρόταση αυτή ισχύει συχνά και άλλος ένας στους τέσσερις εκπαιδευτικούς (24,86%) δηλώνει ότι ισχύει μερικές φορές. Στην πρόταση ότι η ιεραρχική συγκέντρωση της εξουσίας βοηθά τους εκπαιδευτικούς στην επιτέλεση του έργου τους εμφανίζεται αρκετά μεγάλη συγκέντρωση τοποθετήσεων με απόλυτα θετική ή θετική απόχρω-

ση, αφού το 43,70% των εκπαιδευτικών δηλώνουν ότι αυτή η πρόταση ισχύει πάντοτε και, επίσης, ένας στους τέσσερις εκπαιδευτικούς (25,07%) δηλώνει ότι ισχύει συχνά. Ακόμα, ένας στους πέντε εκπαιδευτικούς (20,24%) δηλώνει ότι αυτή η πρόταση ισχύει μερικές φορές. Στην πρόταση ότι ο διευθυντής χρησιμοποιεί την εξουσία του για να καταστήσει τους εκπαιδευτικούς ικανότερους ως προς την επιτέλεση του έργου τους εμφανίζεται αρκετή διασπορά στις απαντήσεις των εκπαιδευτικών. Το 36,50% των εκπαιδευτικών δηλώνουν ότι αυτό συμβαίνει σπάνια και το 28,49% δηλώνουν ότι συμβαίνει μερικές φορές. Ωστόσο, εμφανίζονται τοποθετήσεις και στις ακραίες διαβαθμίσεις της κλίμακας αφού το 18,18% δηλώνουν ότι αυτό δε συμβαίνει ποτέ αλλά και το 14,38% δηλώνουν ότι συμβαίνει πάντοτε.

3.3.4 Η ιεραρχική συγκέντρωση της εξουσίας ως ανασταλτικός παράγοντας

Σε σχέση με το εάν η ιεραρχική συγκέντρωση της εξουσίας στη σχολική μονάδα παρεμποδίζει ή αναστέλλει τη λειτουργία της εμφανίζονται οι ακόλουθες τοποθετήσεις από την πλευρά των εκπαιδευτικών σε ανάλογο τύπου προτάσεις. Στην πρόταση ότι η ιεραρχική συγκέντρωση της εξουσίας αναστέλλει την εισαγωγή και την εφαρμογή καινοτόμων δράσεων οι εκπαιδευτικοί φαίνονται να αμφιταλαντεύονται. Οι περισσότεροι (36,59%) απαντούν ότι αυτό συμβαίνει μερικές φορές. Ωστόσο, το 30,76% των εκπαιδευτικών δηλώνουν ότι αυτό συμβαίνει σπάνια, ενώ ένας στους πέντε εκπαιδευτικούς, περίπου, (18,02%) δηλώνει ότι η πρόταση ισχύει πάντοτε. Όμως, πιο ξεκάθαρη φαίνεται η συγκέντρωση των απόψεων των εκπαιδευτικών σε σχέση με την τοποθέτηση ότι η εξουσία του διευθυντή χρησιμοποιείται για την υπονόμευση των εκπαιδευτικών. Έτσι, δύο στους πέντε εκπαιδευτικούς (40,11%) δηλώνουν ότι αυτό δεν ισχύει ποτέ και το 36,72% των εκπαιδευτικών δηλώνουν ότι αυτό συμβαίνει σπάνια. Το 18,70% των εκπαιδευτικών δηλώνουν ότι αυτό συμβαίνει μερικές φορές. Στην πρόταση ότι η ιεραρχική συγκέντρωση της εξουσίας προκαλεί περισσότερα προβλήματα από όσα επιλύει, σχεδόν οι μισοί εκπαιδευτικοί (48,04%) απαντούν ότι αυτό συμβαίνει σπάνια και ένας στους τέσσερις (26,72%) δηλώνει ότι συμβαίνει μερικές φορές. Σχεδόν ισορροπημένες είναι οι τοποθετήσεις των εκπαιδευτικών στις δύο ακραίες διαβαθμίσεις της κλίμακας, αφού το 12,28% δηλώνουν ότι αυτή η πρόταση δεν ισχύει ποτέ και το 11,34% δηλώνουν ότι ισχύει πάντοτε. Στην πρόταση ότι ο τρόπος του διευθυντή είναι ο μόνος τρόπος για να εκτε-

λεστεί μία εργασία εμφανίζεται αρκετή διασπορά απαντήσεων. Έτσι, ένας στους τρεις εκπαιδευτικούς (34,75%) δηλώνει ότι αυτό ισχύει μερικές φορές και το 29,26% δηλώνουν ότι αυτό συμβαίνει σπάνια. Από την άλλη πλευρά εμφανίζονται τοποθετήσεις και στις ακραίες διαβαθμίσεις της κλίμακας, αφού το 17,72% δηλώνουν ότι αυτό συμβαίνει πάντοτε και το 13,32% των εκπαιδευτικών δηλώνουν ότι αυτό δε συμβαίνει ποτέ. Σχετικά ξεκάθαρη είναι η τοποθέτηση των εκπαιδευτικών στην πρόταση ότι η ιεραρχική συγκέντρωση της εξουσίας στο σχολείο περιορίζει τις επιδόσεις των μαθητών, αφού πάνω από τους μισούς εκπαιδευτικούς (53,55%) δηλώνουν ότι αυτό δεν ισχύει ποτέ και άλλο ένα ποσοστό της τάξης του 36,20% δηλώνουν ότι συμβαίνει σπάνια.

Από την περαιτέρω επεξεργασία των δεδομένων μέσω της δημιουργίας αξόνων-κατηγοριών και της μέτρησης της ισχύος και της επίδρασης των γραφειοκρατικών χαρακτηριστικών : α) στη δόμηση των σχέσεων και της επικοινωνίας ανάμεσα στους εκπαιδευτικούς και το διευθυντή του σχολείου, β) στην επίλυση προβλημάτων, γ) στην εύρυθμη λειτουργία του σχολείου και την εκπλήρωση των στόχων και της αποστολής του και δ) στην επιτέλεση του εκπαιδευτικού έργου και την ανάπτυξη των εκπαιδευτικών προέκυψαν επιπλέον αποτελέσματα.

Σύμφωνα με τις απαντήσεις των εκπαιδευτικών στις ερωτήσεις του πρώτου άξονα, το επίπεδο αξιοπιστίας του οποίου με βάση τον Cronbach's α είναι 78%, η γραφειοκρατία δεν μπορεί να συμβάλει στην ανάπτυξη των σχέσεων και της επικοινωνίας τους με το διευθυντή του σχολείου ($M = 1.3$, $SD = 0.57$). Περισσότερο αρνητικοί στη συμβολή της γραφειοκρατίας στη ανάπτυξη των σχέσεων και της επικοινωνίας με το διευθυντή εμφανίζονται οι νεοδιορισμένοι και οι εκπαιδευτικοί με πάνω από 26 έτη υπηρεσίας ($F_{3,676} = 3.623$, $p < 0.05$) σε σχέση με τους εκπαιδευτικούς με προϋπηρεσία από 6 έως 25 έτη. Παράλληλα, περισσότερο αρνητικοί εμφανίζονται και οι εκπαιδευτικοί που έχουν τουλάχιστο 16 χρόνια προϋπηρεσίας στο ίδιο σχολείο ($F_{3,683} = 4.199$, $p < 0.01$), σε σχέση με τους εκπαιδευτικούς που έχουν λιγότερα χρόνια προϋπηρεσίας στο ίδιο σχολείο.

Σε ότι αφορά το δεύτερο άξονα, οι εκπαιδευτικοί εμφανίζονται μάλλον θετικοί ($M = 2.3$, $SD = 0.62$), δηλώνοντας ότι μερικές φορές η γραφειοκρατία μπορεί να συμβάλει στην επίλυση διαφόρων προβλημάτων που προκύπτουν στην καθημερινότητα του σχολείου (Cronbach's α reached an acceptable level of 86%). Παρατηρήθηκαν στατιστικά σημαντικές διαφοροποιήσεις στις στάσεις των εκπαιδευτικών στον άξονα αυτό με βάση τα έτη υπηρεσίας τους, καθώς και με βάση τα έτη προϋπηρεσίας

στο ίδιο σχολείο. Συγκεκριμένα, περισσότερο θετικοί εμφανίζονται οι εκπαιδευτικοί με τουλάχιστο 26 έτη υπηρεσίας και περισσότερο αρνητικοί οι νεοδιορισμένοι εκπαιδευτικοί ($F_{3,672} = 6.343$, $p < 0.001$), ενώ με βάση την προϋπηρεσία τους στο ίδιο σχολείο, περισσότερο θετικοί εμφανίζονται οι εκπαιδευτικοί με τουλάχιστο 16 χρόνια προϋπηρεσίας στο ίδιο σχολείο σε σχέση με τους εκπαιδευτικούς που εργάζονται λιγότερα από 15 χρόνια στο ίδιο σχολείο ($F_{3,678} = 3.981$, $p < 0.01$).

Μάλλον θετικοί εμφανίζονται οι εκπαιδευτικοί και με τις απόψεις του τρίτου άξονα, σε ότι αφορά τη συμβολή της γραφειοκρατίας στην εύρυθμη λειτουργία του σχολείου ($M = 2.29$, $SD = 0.57$), για τον οποίο Cronbach's α reached an acceptable level of 73%. Περισσότερο θετικοί με τις απόψεις του τρίτου άξονα εμφανίζονται οι εκπαιδευτικοί με τουλάχιστον 26 έτη υπηρεσίας σε σχέση με τους υπόλοιπους εκπαιδευτικούς ($F_{3,681} = 6.039$, $p < 0.001$), καθώς και οι εκπαιδευτικοί που υπηρετούν τουλάχιστο 16 χρόνια στο ίδιο σχολείο σε σχέση με τους εκπαιδευτικούς με λιγότερα από 15 χρόνια προϋπηρεσίας στο ίδιο σχολείο ($F_{3,689} = 5.577$, $p < 0.005$).

Μάλλον διχασμένοι εμφανίζονται οι εκπαιδευτικοί με τις απόψεις του τέταρτου άξονα, σε ότι αφορά δηλαδή τη συμβολή της γραφειοκρατίας στην επιτέλεση του εκπαιδευτικού έργου και την ανάπτυξη των εκπαιδευτικών ($M = 2.13$, $SD = 0.57$), για τον οποίο Cronbach's $\alpha = 71\%$. Περισσότερο θετικοί εμφανίζονται οι εκπαιδευτικοί με τουλάχιστον 26 έτη υπηρεσίας σε σχέση με τους νεώτερους εκπαιδευτικούς ($F_{3,663} = 4.490$, $p < 0.005$), καθώς και οι εκπαιδευτικοί με περισσότερα από 16 χρόνια προϋπηρεσίας στο ίδιο σχολείο σε σχέση με εκείνους με λιγότερα από 15 χρόνια προϋπηρεσίας στο ίδιο σχολείο ($F_{3,672} = 3.422$, $p < 0.05$).

4. Συζήτηση

Οι περισσότερες σύγχρονες οργανώσεις σήμερα έχουν ως κυρίαρχα χαρακτηριστικά στοιχεία την ισχύ, τον έλεγχο και την εξουσία. Οι συγκρούσεις με τις όποιες θετικές και αρνητικές επιπτώσεις τους αλλά και το συνεχές ενδιαφέρον για την τήρηση των ισορροπιών παραπέμπουν συχνά στην ποιότητα των σχέσεων στο εσωτερικό των οργανώσεων όπου ο έλεγχος, η διευθέτηση και η συναίνεση διαμορφώνουν και αναδιαμορφώνουν δομές, κλίμα και συμπεριφορές. Ο εντοπισμός των εξου-

σιαστικών δομών επιβάλλει την θέαση και την ανάλυση του γραφειοκρατικού φαινομένου όχι μόνο υπό την οπτική γωνία των διευθυντικών στελεχών αλλά και από μία ευρύτερη σκοπιά που οφείλει να λαμβάνει υπόψη το σύνολο της δράσης της οργάνωσης και των μελών της (Καμαριανός, 2002 : 245).

Στο πλαίσιο αυτό, λοιπόν, διερευνώνται οι απόψεις εκπαιδευτικών που υπηρετούν σε δημοτικά σχολεία της χώρας σχετικά με το φαινόμενο της γραφειοκρατίας. Ωστόσο, η έρευνα επικεντρώνεται συγκεκριμένα στις απόψεις τους γύρω από δύο βασικά γραφειοκρατικά στοιχεία όπως είναι η τυποκρατία και η ιεραρχική συγκέντρωση της εξουσίας, ώστε να υπάρχουν ως παράμετροι αναφοράς και να διερευνάται η θέαση αυτών και όχι το φαινόμενο της γραφειοκρατίας συνολικά. Ως κίνητρα για τη διεξαγωγή της συγκεκριμένης έρευνας θα μπορούσαν να λειτουργήσουν η ανυπαρξία παρόμοιας έρευνας στον ελλαδικό χώρο αλλά και οι διστάμενες απόψεις ή το δίλημμα σε σχέση με το φαινόμενο της γραφειοκρατίας το οποίο άλλες φορές παρουσιάζεται ως φαινόμενο που οδηγεί στη ματαίωση των μελών ενός οργανισμού (Scott, 1998, Martin & Kaporoff, 1999) και άλλες φορές ως φαινόμενο που διευκολύνει την καινοτομία και ενισχύει την οργανωτική ζωή (Adler & Borys, 1996, Craig, 1995).

Οι εκπαιδευτικοί, λοιπόν, ως προς τη μελέτη τόσο της τυποκρατίας όσο και της ιεραρχικής συγκέντρωσης της εξουσίας ως συνθηκών που διευκολύνουν τη λειτουργία του σχολείου και την επιτέλεση του έργου τους δείχνουν σε κάποιες προτάσεις να αμφιταλαντεύονται ως προς την καθολική ισχύ τους. Αλλά, όμως, η γενικότερη αίσθηση από τη συνολική αποτύπωση των τοποθετήσεών τους δείχνει ότι αντιμετωπίζουν τις δύο αυτές βασικές γραφειοκρατικές δομές μάλλον θετικά ή θετικά, εφόσον σε όλες τις προτάσεις η πλειοψηφία των τοποθετήσεων συγκεντρώνεται από την ένδειξη *συχνά* έως την ένδειξη *πάντοτε*. Η υψηλότερη τοποθέτηση στην ένδειξη *μερικές φορές* αφορά στην πρόταση περί συμβολής των γραφειοκρατικών ρυθμίσεων και των διοικητικών κανονισμών στην επίλυση των προβλημάτων της σχολικής μονάδας. Ενδεχομένως, η οργανωσιακή ιδιομορφία και συμπεριφορά σε κάθε σχολική μονάδα (όχι τόσο ως δημόσιας υπηρεσίας όσο ως ζωντανού οργανισμού) θα μπορούσε να προβληματίσει τους συμμετέχοντες στην έρευνα ως προς την τοποθέτησή τους στη συγκεκριμένη πρόταση υπό την έννοια ότι τα προβλήματα που αναφύονται και εμφανίζονται στις σχολικές μονάδες αφορούν ποικίλες καταστάσεις, συνθήκες, παραμέτρους και αρκετά από αυτά άπτονται της μαθητικής ζωής και συμπεριφοράς κοντά στις οποίες βρίσκεται ο εκπαιδευτικός. Αρκετές από τις προβληματικές καταστάσεις δεν αντιμετω-

πίζονται απλά μέσω της ισχύος κανόνων, ρυθμίσεων και κανονισμών. Ακόμα και σε σχέση με την ιεραρχική συγκέντρωση της εξουσίας υψηλό ποσοστό τοποθετήσεων εντοπίζεται στις ενδείξεις *σπάνια* έως *ποτέ* σε συσχετισμό με το εάν αυτή η συνθήκη προκαλεί περισσότερα προβλήματα από όσα επιλύει. Η περαιτέρω ανάλυση έδειξε ότι όντως η γραφειοκρατία μερικές φορές μπορεί να συμβάλλει στην επίλυση διαφόρων προβλημάτων που προκύπτουν στην καθημερινότητα του σχολείου. Με αυτή τη συνθήκη, βέβαια, φαίνεται (μέσω του συσχετισμού μεταβλητών) ότι συμφωνούν, κυρίως, οι εκπαιδευτικοί με πολλά χρόνια (πάνω από 26) υπηρεσίας και με πολλά χρόνια (πάνω από 16) παραμονής στο ίδιο σχολείο. Ενδεχομένως, οι εκπαιδευτικοί με πολλά χρόνια υπηρεσίας έχουν «κατανοήσει» την ισχύ και τη λειτουργία της γραφειοκρατίας ως οργανωσιακής συνθήκης και την αντιμετωπίζουν ανάλογα. Ακόμα και οι ίδιοι έχουν «ενσωματωθεί» ως αναπόσπαστα κομμάτια του σχολικού γραφειοκρατικού μηχανισμού, αφού σύμφωνα και με την κείμενη νομοθεσία συμμετέχουν ως μέλη του συλλόγου διδασκόντων στη λήψη αποφάσεων και στην άσκηση διοικητικών καθηκόντων. Οι νεότεροι εκπαιδευτικοί, ενδεχομένως, ακόμα επιχειρούν να οριοθετήσουν με σχετική ακρίβεια το ρόλο τους τόσο ως εκπαιδευτικών όσο και ως εν δυνάμει «γρναζιών» της ισχύουσας γραφειοκρατίας στις σχολικές μονάδες. Επίσης, μπορεί να επιχειρούν να αποκωδικοποιήσουν και να ερμηνεύσουν τις απαιτήσεις του σχολικού οργανισμού αλλά και το συστήματος από αυτούς και κατά τα πρώτα χρόνια της υπηρεσίας τους στο επάγγελμα, αντιμετωπίζουν αυτές τις απαιτήσεις με περισσότερο άγχος και περίσκεψη. Ακόμα και η πολύχρονη παραμονή στο ίδιο σχολείο (πέρα από τα χρόνια υπηρεσίας στο επάγγελμα) συντελεί στην κατανόηση του τρόπου λειτουργίας του συγκεκριμένου σχολείου, όχι τόσο μέσω της ερμηνείας των γραφειοκρατικών κανονισμών και των ρυθμίσεων (αφού αυτές παρουσιάζουν ομοιογένεια σε όλη την επικράτεια), όσο μέσω της «αποκωδικοποίησης» των ανθρώπινων σχέσεων και του ισχύοντος συστήματος επικοινωνίας.

Βέβαια, θα μπορούσε να προκαλέσει και προβληματισμό (στο ίδιο πλαίσιο) η υψηλή συγκέντρωση στην ένδειξη *πάντοτε* στην τοποθέτηση ότι οι διοικητικοί κανονισμοί και οι γραφειοκρατικές ρυθμίσεις διευκολύνουν την εκπλήρωση της αποστολής του σχολείου. Ο προβληματισμός έγκειται στην ερμηνεία της αποστολής του σχολείου υπό την έννοια ότι η αποστολή του δημοτικού σχολείου (σύμφωνα και με το Σύνταγμα) δεν αποκωδικοποιείται, δεν ερμηνεύεται και πολύ περισσότερο δεν μετριέται με ευκολία καθώς περιλαμβάνει διεργασίες όπως η κοινωνικοποίηση, η διαπαιδαγώγηση, η διάπλαση χαρακτήρα. Πάντως, στις προτάσεις ότι οι

βασικές γραφειοκρατικές δομές σχετίζονται και μπορούν να επηρεάσουν τόσο τη διαδικασία διδασκαλίας-μάθησης αλλά και να περιορίσουν της επίδοσης των μαθητών οι τοποθετήσεις των εκπαιδευτικών εμφανίζονται σε υψηλό βαθμό αρνητικές. Στην προκειμένη περίπτωση φέρεται ότι η ισχύς διοικητικών κανονισμών και γραφειοκρατικών ρυθμίσεων μάλλον διασφαλίζουν τις συνθήκες εκείνες και την ομαλή λειτουργία της σχολικής μονάδας, ώστε να εκπληρωθεί η αποστολή της κατά συνέπεια. Αυτή η συνθήκη φέρεται να συνδέεται διασταλτικά και από το γεγονός ότι η περαιτέρω ανάλυση των δεδομένων δηλώνει ότι εκπαιδευτικοί με περισσότερα από 26 χρόνια υπηρεσίας και περισσότερα από 16 χρόνια στο ίδιο σχολείο διάκεινται θετικά απέναντι στο ότι οι βασικές γραφειοκρατικές δομές που εξετάζονται συμβάλλουν στην εύρυθμη λειτουργία του σχολείου. Βέβαια, δεν είναι πάντοτε απόλυτο ότι η εύρυθμη (με τη γραφειοκρατική χρήση του όρου) λειτουργία του σχολείου συνεπάγεται και εκπλήρωση της αποστολής του, αλλά μπορεί να ωθήσει προς την κατεύθυνση αυτή.

Υπό αυτό το πρίσμα μπορεί να δικαιολογηθεί και η υψηλή συγκέντρωση τοποθετήσεων στην ένδειξη *συχνά* στην πρόταση περί προώθησης της αποτελεσματικής επικοινωνίας ανάμεσα στο διευθυντή του σχολείου και τους εκπαιδευτικούς ως αποτέλεσμα της ισχύος των κανονισμών και των ρυθμίσεων. Προφανώς, εννοείται η δόμηση ενός στερεού συστήματος επικοινωνίας ανάμεσά τους, εφόσον σύμφωνα και με άλλες υψηλές τοποθετήσεις (σε άλλες προτάσεις) οι διοικητικοί κανονισμοί και οι γραφειοκρατικές ρυθμίσεις περισσότερο προσφέρουν λύσεις παρά αποτελούν αυστηρές και σύνθετες διαδικασίες. Ωστόσο, δεν πρέπει να διαφεύγει του ενδιαφέροντός μας ότι το σχολείο δεν είναι μόνο μία τυπική οργάνωση. Πρόκειται για οργανισμό στο εσωτερικό του οποίου δημιουργούνται και δραστηριοποιούνται και πολλές άτυπες οργανώσεις οι οποίες και αυτές οριοθετούν ρόλους και θέσεις (Etzioni, 1964). Η επιρροή και η συμβολή τους στη δόμηση και τη λειτουργία συστημάτων και κωδικών επικοινωνίας είναι σημαντικές ενώ ως συσσωματώσεις αποτελούν ζωτική λειτουργία κάθε γραφειοκρατικού μηχανισμού και οργανισμού (Τερλεξής, 1999). Έτσι, μπορεί να δικαιολογηθεί και η αρκετά υψηλή συγκέντρωση στην ένδειξη *μερικές φορές* στην πρόταση ότι οι διοικητικοί κανονισμοί και οι γραφειοκρατικές ρυθμίσεις που ισχύουν στη σχολική μονάδα αναστέλλουν τις θετικές αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στους εκπαιδευτικούς και το διευθυντή. Ενώ και η περαιτέρω ανάλυση των δεδομένων οδηγεί στο ότι η ισχύς των βασικών γραφειοκρατικών δομών αντιμετωπίζεται ως αρνητική συνθήκη σε σχέση με την ανάπτυξη σχέσεων και

επικοινωνίας ανάμεσα στους εκπαιδευτικούς, κυρίως από την πλευρά των νεοδιόριστων και των εκπαιδευτικών με λίγα χρόνια υπηρεσίας.

Σε σχέση με τις προτάσεις περί της επίδρασης των δύο βασικών εξεταζόμενων γραφειοκρατικών δομών στις παραμέτρους της επιτέλεσης του έργου των εκπαιδευτικών και πτυχών της επαγγελματικής τους ανάπτυξης εμφανίζονται πολλές και ποικίλες τοποθετήσεις από την πλευρά των συμμετεχόντων στην έρευνα. Οι υψηλότερες συγκεντρώσεις τοποθετήσεων από την πλευρά των εκπαιδευτικών εμφανίζονται απέναντι στο ότι η ιεραρχική συγκέντρωση της εξουσίας βοηθά ως προς την επιτέλεση του έργου τους όταν η συντριπτική πλειοψηφία απαντά ότι αυτό ισχύει από *συχνά* έως *πάντοτε* (σε αυτήν την κλιμάκωση τοποθετούνται οι περισσότεροι). Επίσης, σχετικά ξεκάθαρη είναι και η στάση των εκπαιδευτικών απέναντι στην πρόταση ότι οι διοικητικοί κανονισμοί και οι γραφειοκρατικές ρυθμίσεις χρησιμοποιούνται για την επίπληξη των εκπαιδευτικών ή την επιβολή κάποιου είδους τιμωρίας, αφού οι τοποθετήσεις τους συγκεντρώνονται στο ότι αυτό συμβαίνει *σπάνια* ή *ποτέ*. Πάντως, το γεγονός ότι μισοί συμμετέχοντες στην έρευνα δεν απέκλεισαν ξεκάθαρα την πρόταση δηλώνοντας ότι αυτή η συνθήκη ισχύει *σπάνια*, μπορεί ενδεχομένως να προβληματίσει υπό την έννοια της ισχύος συστήματος επιβολής ποινών. Αυτό ουσιαστικά συνάδει και με την ισχύ του γραφειοκρατικού φαινομένου, εφόσον η ιεραρχία ανάμεσα στα άλλα προβλέπει και την επιβολή κυρώσεων σε όποιον δε συμμορφώνεται στις υποδείξεις των ανωτέρων του (Weber, 1919). Βέβαια, σε σχολικές μονάδες πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης συνήθως η διάκριση ανάμεσα στον ιεραρχικά ανώτερο διευθυντή του σχολείου και τους ιεραρχικά κατώτερους εκπαιδευτικούς δεν υπερτονίζεται. Επικρατεί σε πολλές περιπτώσεις το κλίμα της συναδέλφωσης, ενώ και η σχετική εκπαιδευτική νομοθεσία υποχρεώνει τους εκπαιδευτικούς στη συμμετοχή στην άσκηση διοικητικών καθηκόντων και τη λήψη αποφάσεων σε συνεργασία με το διευθυντή του σχολείου ανεξάρτητα από το γεγονός ότι η συμμετοχή των εκπαιδευτικών ως μελών του συλλόγου διδασκόντων στη διοίκηση δε φαίνεται να θεωρείται δεδομένη (Χατζηπαναγιώτου, 2003). Σε αυτό το πλαίσιο, ίσως, εντάσσεται και η αρκετά υψηλή συγκέντρωση (η υψηλότερη σε σύγκριση με τις άλλες κλιμακώσεις) στην ένδειξη *μερικές φορές* στην πρόταση ότι ο τρόπος του διευθυντή είναι ο μόνος τρόπος για την εκτέλεση μίας εργασίας. Πάντως, σε επίπεδο ανθρώπινων σχέσεων αισιόδοξη είναι η ισχυρή τοποθέτηση στις κλιμακώσεις *ποτέ* και *σπάνια* σχετικά με την πρόταση ότι η εξουσία του διευθυντή χρησιμοποιείται για την υπονόμευση του έργου των εκπαιδευτικών.

Σε αρκετές άλλες προτάσεις η διασπορά των τοποθετήσεων των εκπαιδευτικών σε διάφορες κλιμακώσεις είναι μεγαλύτερη, ενώ υψηλές συγκεντρώσεις στην κλιμάκωση *μερικές φορές* παρουσιάζεται στην πρόταση ότι οι διοικητικοί κανονισμοί και οι γραφειοκρατικές ρυθμίσεις ασκούν πίεση στους εργαζόμενους. Εάν στη συγκεκριμένη πρόταση δεν εμφανιζόταν και αρκετά υψηλή συγκέντρωση στην κλιμάκωση *σπάνια* τότε θα βρισκόμασταν ξεκάθαρα στον άξονα περί τυποκρατίας και ιεραρχικής συγκέντρωσης της εξουσίας που ασκούν πίεση. Παρόμοιες συγκεντρώσεις παρατηρούνται και στην πρόταση ότι η ισχύς κανονισμών και ρυθμίσεων περιστελλεί τον ορθολογικό τρόπο σκέψης και την άσκηση ορθολογικής κριτικής από τους εκπαιδευτικούς. Ο προβληματισμός μας έγκειται στο ότι μάλλον υπάρχει διάσταση ανάμεσα στο πώς αντιλαμβάνονται οι εκπαιδευτικοί τον ορθολογικό τρόπο σκέψης και την άσκηση ορθολογικής κριτικής και στο πώς αυτά οριοθετούνται από τη γραφειοκρατία, εφόσον η ορθή λογική αποτελεί μία από τις βάσεις στήριξης της γραφειοκρατίας του Weber. Είναι πάντως μάλλον αναμενόμενο ο τρόπος σκέψης των εκπαιδευτικών ως παιδαγωγών να μην προσιδιάζει απόλυτα (ούτε κατά προσέγγιση, ίσως) στον τρόπο σκέψης των διοικητικών στελεχών ή των γραφειοκρατών. Τέλος, σε σχέση με την πρόταση ότι ο διευθυντής του σχολείου χρησιμοποιεί την εξουσία του για να καταστήσει τους εκπαιδευτικούς ικανότερους ως προς την επιτέλεση του έργου τους, περισσότεροι από τους μισούς συμμετέχοντες στην έρευνα τοποθετούνται συνολικά στις κλιμακώσεις *σπάνια* και *ποτέ*. Αυτό, ίσως, σημαίνει ότι οι διευθυντές των σχολείων θεωρούν τους εκπαιδευτικούς ικανούς να ανταπεξέλθουν από μόνοι τους στην επιτέλεση του έργου τους (διδακτικού – παιδαγωγικού – διοικητικού) και συνεπώς δε χρειάζεται καμία παρέμβαση από την πλευρά τους. Ωστόσο, ας μην ξεχνάμε ότι σήμερα στα δημοτικά σχολεία της χώρας τοποθετούνται σε αρκετά υψηλή συχνότητα νέοι και νέες εκπαιδευτικοί που πιθανόν να επιθυμούν τη συμβολή του διευθυντή του σχολείου, ώστε να επιτελέσουν το έργο τους με πιο αποτελεσματικό τρόπο. Έτσι, ίσως, δικαιολογείται και η αρκετά υψηλή συγκέντρωση στην κλιμάκωση *μερικές φορές*. Βέβαια, στις τοποθετήσεις των εκπαιδευτικών στη συγκεκριμένη πρόταση, ίσως, παίζει ρόλο και η χρήση του όρου *εξουσία*. Ενδεχομένως, ο όρος ξενίζει εφόσον και οι ίδιοι οι διευθυντές σχολείων στην Ελλάδα διατείνονται ότι ουσιαστικά δεν είναι φορείς εξουσίας (Ιορδανίδης, 2005). Αυτή η συνθήκη έχει γίνει μάλλον κατανοητή από τους εκπαιδευτικούς με περισσότερα χρόνια υπηρεσίας και παραμονής στο ίδιο σχολείο και έτσι ερμηνεύεται ότι αυτές οι κατηγορίες συμμετεχόντων στην έρευνα δικάεινται περισσότερο θετικά απέναντι σε αυτήν την πρόταση.

5. Επίλογος

Καταληκτικά και για να επανέλθουμε στη χρήση των αξόνων αναφοράς περί τυποκρατίας και ιεραρχικής συγκέντρωσης της εξουσίας που διευκολύνουν ή αναστέλλουν και παρεμποδίζουν τη λειτουργία του σχολείου και το έργο των εκπαιδευτικών, οι απόψεις φαίνεται να διασπείρονται σε αρκετές περιπτώσεις. Βέβαια, έως ένα βαθμό αυτή η συνθήκη είναι αναμενόμενη. Περισσότερη εξειδίκευση θα ήταν απαραίτητο να υπάρξει σε μελλοντική έρευνα σε σχέση με το ποιοι κανόνες και κανονισμοί είναι αυτοί που διευκολύνουν και ποιοι αυτοί που παρεμποδίζουν τη λειτουργία του σχολείου και την επιτέλεση του έργου των εκπαιδευτικών ή ποια προβλήματα επιλύονται και ποιων προβλημάτων η επίλυση δεν είναι εφικτή. Ο σχετικός προβληματισμός αφορά ουσιαστικά εάν οι διοικητικοί κανονισμοί, οι γραφειοκρατικές ρυθμίσεις και η ιεραρχική συγκέντρωση της εξουσίας ισχύουν για να προσφέρουν καθοδήγηση στους εκπαιδευτικούς και να υποστηρίξουν την εργασία τους ή για να ενισχύσουν τη θέση του διευθυντή. Ανάλογος είναι και ο προβληματισμός περί της ισχύος αυτών των γραφειοκρατικών χαρακτηριστικών τα οποία προβλέπουν και προωθούν τη συνεργασία και το συναδελφικό κλίμα ανάμεσα στο διευθυντή και τους εκπαιδευτικούς, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι οι ρόλοι δεν είναι διακριτοί ή προωθούν τη συμμόρφωση των εκπαιδευτικών μέσω της άσκησης αυστηρότερου ελέγχου και εποπτείας τους. Στο πλαίσιο μελλοντικών ερευνών θα είχε ενδιαφέρον να αποτυπωθούν και οι απόψεις άλλων ομάδων ενδιαφερομένων και εμπλεκόμενων (stake-holders), όπως π.χ. των διευθυντών των σχολείων, των ανώτερων ιεραρχικά διοικητικών στελεχών (Προϊσταμένων Γραφείων Εκπαίδευσης, Διευθυντές Εκπαίδευσης, Περιφερειακοί Διευθυντές Εκπαίδευσης).

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

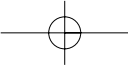
- Adler, P. S. and Borys, B., "Two Types of Bureaucracy: Enabling and Coercive", *Administrative Science Quarterly*, vol. 41, 1996, 61-89.
- Adler, P. S., "The "Learning Bureaucracy": New United Motors Manufacturing

- Incorporated” in B. M. Staw and L. L. Staw (Eds.), *Research in Organizational Behavior*, vol. 12, pp. 111-194, CT: JAI Press, Greenwich, 1993.
- Aiken, M. and Hage, J., “Organizational Interdependence and Intra-Organizational Structure”, *American Sociological Review*, vol. 33, 1968, 912-930.
- Arches, J., “Social Structure, Burnout, and Job Satisfaction”, *Social Work*, vol. 36(3), 1991, 202-206.
- Blau, P.M., *The dynamics of bureaucracy*, The University of Chicago Press, Chicago, 1963.
- Craig, T., “Achieving Innovation Through Bureaucracy”, *California Management Review*, vol. 38(10), 1995, 8-36.
- Damanpour, F., “Organizational Innovation”, *Academy of Management Journal*, vol. 34, 1991, 555-591.
- Etzioni, A., *A Comparative Analysis of Complex Organization* (revised and enlarged edition), Free Press, New York, 1975.
- Etzioni, A., *A Comparative Analysis of Complex Organizations*, Free Press, New York, 1961.
- Etzioni, A., *Modern Organizations*, Prentice Hall, New Jersey, 1964.
- Ferguson, K. E., *The Feminist Case Against Bureaucracy*, Temple University Press, Philadelphia, 1984.
- Gouldner, A., *Patterns of Industrial Bureaucracy*, Free Press, New York, 1954.
- Gouldner, A.W., “On Weber’s Analysis of Bureaucratic Rules” in Merton et al., *Reader in Bureaucracy*, Free Press, New York, 1952.
- Gouldner, A.W., “Red Tape as a Social Problem” in Merton et al., *Reader in Bureaucracy*, Free Press, New York, 1952.
- Hirschhorn, L., *Reworking Authority: Leading and Following in a Post-Modern Organization*, MA: MIT Press, Cambridge, 1997.
- Hoy, K. W. & Sweetland R. S., “Designing Better Schools: The Meaning and Measure of Enabling School Structures”, *Educational Administration Quarterly*, vol. 37 (3), 2001, 296-321.
- Hoy, W. & C. Miskel, *Educational Administration*, McGraw Hill, New York, 2008.
- Hoy, W. K., Blazovsky, R., & Newland, W., “Bureaucracy and alienation: A comparative analysis”, *Journal of Educational Administration*, vol. 21, 1983, 109-121.
- Jackson, S. and Schuler, R. S., “A Meta-Analysis and Conceptual Critique of Research on Role Ambiguity and Role Conflict in Work Settings”, *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, vol. 36, 1985, 17-78.
- Kakabadse, A., “Organizational Alienation and Job Climate”, *Small Group Behavior*, vol. 17, 1986, 458-471.

- Keane, J., *Public Life and Late Capitalism*, Cambridge University Press, Cambridge, 1984.
- Krygier, M., "State and bureaucracy in Europe: the growth of a concept" in Kamenka, E. & Krygier, M., *Bureaucracy: The career of a concept*, Edward Arnold, London, 1979.
- Martin, J. and Knopoff, K., "The Gendered Implications of Apparently Gender-Neutral Theory: Rereading Weber" in E. Freeman and A Larson (Eds.), *Ruffin Lectures Series, Vol. 3: Business Ethics and Women's Studies*, 1999, Oxford University Press, Oxford.
- Michaels, R. E., Cron, W. L., Dubinsky, A. J. and Joachimsthaler, E. A., "Influence of Formalization on the Organizational Commitment and Work Alienation of Salespeople and Industrial Buyers", *Journal of Marketing Research*, vol. 25, 1998, 376-383.
- Mintzberg, H., *Mintzberg on Management*, Free Press, New York, 1989.
- Mintzberg, H., *The Structuring of Organizations*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, New Jersey, 1979.
- Rousseau, D. M., "Characteristics of Departments, Positions, and Individuals: Contexts for Attitudes and Behavior", *Administrative Science Quarterly*, vol. 23, 1978, 521-540.
- Scott, J., *Corporations, Classes and Capitalism, 2nd edition*, Hutchinson, London, 1985.
- Scott, W. R., *Organizations: Rational, Natural, and Open Systems* (4th ed.), Prentice-Hall, Englewood Cliffs, New Jersey, 1998.
- Senatra, P. T., "Role Conflict, Role Ambiguity, and Organizational Climate in a Public Accounting firm", *Accounting Review*, vol. 55, 1980, 594-603.
- Weber, M., *The Theory of Social and Economic Organizations*, [T. Parsons (Ed.), M. Henderson and T. Parsons (Trans.)], Free Press, New York, 1947.

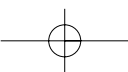
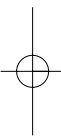
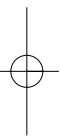
Ελληνόγλωσση

- Γαβριήλ, Γ., «Πολιτισμική Θεώρηση των Οργανώσεων» στο Τσαβάκου, Ι. (επιμ.), *Δράση και Σύστημα. Σύγχρονες Προσεγγίσεις στη Θεωρία των Οργανώσεων*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1995.
- Ιορδανίδης, Γ., «Ο ρόλος του διευθυντή σχολικής μονάδας στην Αγγλία: θεωρητική προσέγγιση» στο Καψάλης, Α. (επιμ.), *Οργάνωση και Διοίκηση Σχολικών Μονάδων*, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη, 2005.
- Καμαριανός, Ι., *Εξουσία, Μ.Μ.Ε και Εκπαίδευση*, Gutenberg, Αθήνα, 2002.
- Μόργκαν, Γ., *Οι όψεις της οργάνωσης*, Καστανιώτης, Αθήνα, 2000.
- Σεραφεντινίδου, Μ., *Το φαινόμενο της γραφειοκρατίας*, Gutenberg, Αθήνα, 2003.

Ιορδανίδης Γ. – Τσακίριδου Ε. – Παραφέστα Σ.

- Τερλεξής, Π., *Διευθυντικές Ολιγαρχίες: Γραφειοκρατία, Κράτος και Κοινωνική Οργάνωση*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1997.
- Φαναριώτης, Π., *Δημόσια γραφειοκρατία*, Σταμούλης, Αθήνα, 2000.
- Χατζηπαναγιώτου, Π., *Η διοίκηση του σχολείου και η συμμετοχή των εκπαιδευτικών στη διαδικασία λήψης αποφάσεων*, Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη, 2003.

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
Τόμος ΙΕ, τεύχος 58 Άνοιξη 2010

Καταθλιπτική Συμπτωματολογία και Αυτοεκτίμηση των Μαθητών που φοιτούν σε Τμήματα Ένταξης

*Ε. Διδασκάλου**

Περίληψη

Η μελέτη στοχεύει στη διερεύνηση της: α) έκτασης της καταθλιπτικής συμπτωματολογίας που εκδηλώνουν οι μαθητές του Δημοτικού Σχολείου που φοιτούν σε Τμήματα Ένταξης και β) της σχέσης της με την αυτοεκτίμηση των μαθητών. Το δείγμα της έρευνας αποτελούν 117 μαθητές των Δ', Ε' και Στ' Τάξεων. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα περισσότεροι από τους μισούς μαθητές του δείγματος (54.9%) εκδηλώνουν ήπια και σοβαρή καταθλιπτική συμπτωματολογία, η οποία συσχετίζεται σημαντικά με τη συνολική αυτοεκτίμηση που διαθέτουν. Επιπλέον, στατιστικά σημαντικές αρνητικές συνάφειες προκύπτουν ανάμεσα στα επίπεδα καταθλιπτικής συμπτωματολογίας και: α) στο βαθμό προσωπικής ικανοποίησης που απολαμβάνουν οι μαθητές στην τάξη, β) τον αριθμό των φίλων που έχουν στο σχολείο και γ) τη συχνότητα θετικών αλληλεπιδράσεων με συμμαθητικούς εκτός σχολείου.

Λέξεις Κλειδιά: μαθητές, κατάθλιψη, αυτοεκτίμηση, τμήματα ένταξης.

* Η Ελένη Διδασκάλου είναι Επίκουρη Καθηγήτρια στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

Εισαγωγή

Σήμερα οι εκπαιδευτικοί, εξαιτίας των σύγχρονων κοινωνικών αλλαγών και προβλημάτων, καλούνται να αντιμετωπίσουν έναν αυξανόμενο αριθμό μαθητών που είτε εκδηλώνουν συναισθηματικά προβλήματα και προβλήματα συμπεριφοράς ήδη από την είσοδό τους στο σχολείο, είτε διαθέτουν τη δυναμική να εκδηλώσουν τέτοιου τύπου δυσκολίες κατά τη διάρκεια της σχολικής τους φοίτησης (Βλάχου, Διδασκάλου και Μπέλιου, 2004; Didaskalou and Millward, 2002, 2001; Klefтарas and Didaskalou, 2006). Από τα συναισθηματικά προβλήματα των μαθητών, η κατάθλιψη φαίνεται ότι αποτελεί ένα συχνό και σοβαρό πρόβλημα, εφόσον, όπως καταδεικνύουν εμπειρικά δεδομένα τόσο από το διεθνή όσο και από τον Ελλαδικό χώρο, περίπου το 10-15% του παιδικού πληθυσμού σχολικής ηλικίας εκδηλώνουν καταθλιπτική συμπτωματολογία (Bibou- Nakou and Kioseoglou, 2001; Klefтарas and Didaskalou, 2006; Liu, Ma, Kurita and Tang, 1999; Ollson, Nordstrom, Arinelli and Von Knorring, 1999).

Το ενδιαφέρον των ερευνητών που μελετούν την κατάθλιψη στην παιδική και εφηβική ηλικία εστιάζεται τελευταία σε ιδιαίτερες ομάδες του μαθητικού πληθυσμού, όπως είναι για παράδειγμα, οι μαθητές που συναντούν προβλήματα στη μάθηση. Βασικό ερώτημα των ερευνητικών προσπαθειών παραμένει το κατά πόσο η συγκεκριμένη ομάδα μαθητών εκδηλώνουν υψηλότερα ποσοστά καταθλιπτικής συμπτωματολογίας ή διαθέτουν μεγαλύτερο βαθμό επικινδυνότητας συγκριτικά με τους συμμαθητές τους που δεν αντιμετωπίζουν προβλήματα στη μάθηση (Health and Ross, 2000; Maag, Behrens and Di-Gangi, 1992; Maag and Reid, 1994; Navarrete, 1999). Στη συντριπτική τους πλειοψηφία, οι μελέτες αυτές βασίζονται για τη συλλογή των δεδομένων σε ερωτηματολόγια αυτό-αναφοράς, όπως για παράδειγμα το ευρέως γνωστό Ερωτηματολόγιο Παιδικής Κατάθλιψης (CDI, Kovacs, 1992), ενώ το δείγμα τους αποτελείται κατά κύριο λόγο από μαθητές με σοβαρά προβλήματα μάθησης (learning disabilities).

Τα ευρήματα που προέκυψαν από τις παραπάνω μελέτες καταδεικνύουν ότι οι μαθητές με μαθησιακά προβλήματα εκδηλώνουν σημαντικά ποσοστά καταθλιπτικής συμπτωματολογίας τα οποία χαρακτηρίζονται από ένα μεγάλο εύρος διακύμανσης που κυμαίνεται από 36% (Wright-Stawderman and Watson, 1992) έως 10% (Navarrete, 1999). Το εύρος διακύμανσης συνδέεται, μεταξύ άλλων, και με το διαφορετικό μεθοδολογικό υπόβαθρο και προσανατολισμό της κάθε μελέτης. Οι πληθυσμοί των

μαθητών με και χωρίς προβλήματα μάθησης διαφοροποιούνται σε στατιστικά σημαντικό βαθμό μεταξύ τους όσον αφορά τα επίπεδα κατάθλιψης που εκδηλώνουν, με τους μαθητές που συναντούν προβλήματα στη μάθηση να συγκεντρώνουν υψηλότερα ποσοστά. Παρόλα αυτά, όπως προτείνουν τα αποτελέσματα της μετα-ανάλυσης που διεξήγαγαν οι Maag and Reid (2006) σε δεκαπέντε συνολικά πρόσφατες σχετικές έρευνες, το μέγεθος αυτής της διαφοροποίησης ανάμεσα στους δύο πληθυσμούς μαθητών είναι εξαιρετικά μικρό, ώστε να μην επιτρέπει την κατάταξη της ομάδας των μαθητών με μαθησιακά προβλήματα στις ανάλογες ηλικιακά ομάδες με κλινική κατάθλιψη ή σοβαρή ψυχοπαθολογία άλλου τύπου. Τέλος, τα εμπειρικά δεδομένα συγκλίνουν στα υψηλότερα ποσοστά επικινδυνότητας που διαθέτουν οι μαθητές με προβλήματα μάθησης να εκδηλώσουν καταθλιπτική συμπτωματολογία, συγκριτικά με τους συμμαθητές τους χωρίς δυσκολίες μάθησης.

Ο υψηλότερος βαθμός επικινδυνότητας που χαρακτηρίζει τη συγκεκριμένη ομάδα συνδέεται κυρίως με τις επιμέρους κοινωνικοσυναισθηματικές δυσκολίες που συχνά αντιμετωπίζουν οι μαθητές με προβλήματα μάθησης και οι οποίες αποτελούν διαμεσολαβητικούς παράγοντες για την εκδήλωση καταθλιπτικής συμπτωματολογίας. Μερικοί από αυτούς τους ενδιάμεσους διαμεσολαβητικούς παράγοντες που συχνά συνοδεύουν τους μαθητές και οι οποίοι συγχρόνως λειτουργούν και ως παράγοντες επικινδυνότητας για την εκδήλωση καταθλιπτικής συμπτωματολογίας είναι: α) οι ελλειμματικές δεξιότητες αυτορρύθμισης, όπως για παράδειγμα ελέγχου προσοχής και συναισθημάτων (Eisenberg, Fabes, Guthrie and Reiser, 2000· Murphy, Sherard, Eisenberg and Fabes, 2004· Skriva and Heriot, 2008), β) οι ανεπαρκείς κοινωνικές δεξιότητες αλληλεπίδρασης με συνομηλίκους που μπορεί να οδηγούν σε κοινωνική απομόνωση (Rudolph and Clark, 2001· Rudolph, Hammen and Burge, 1997), γ) η αρνητική αντίληψη του εαυτού και κατ' επέκταση χαμηλή αυτοεκτίμηση (Bender and Wall, 1994· Κρόκου, 2007), και γ) οι δυσλειτουργικές σχέσεις και αλληλεπιδράσεις με μέλη της οικογένειας (Ferguson and Horwood, 2003· Luthar 1991· Rutter, 2000).

Στις περισσότερες περιπτώσεις, οι μαθητές με προβλήματα μάθησης εκδηλώνουν τις προαναφερθείσες συμπεριφορές εντός τους σχολικού πλαισίου, ενώ οι εκπαιδευτικοί καλούνται σε καθημερινή βάση να τις διαχειριστούν χωρίς να διαθέτουν την απαιτούμενη κατάρτιση (Owens and Murphy, 2004· Paternite, 2005· Reddy and Richardson, 2006· Scruggs and Mastropieri, 1996). Η έγκαιρη διάγνωση και παρέμβαση κατά την παιδική ηλικία συνιστούν βασικές προϋποθέσεις για τον περιορισμό του συ-

Ε. Διδασκάλου

γκεκριμένου προβλήματος και την αποτροπή της εξέλιξής του στην εφηβεία, όπου συχνά η καταθλιπτική συμπτωματολογία συνοδεύεται από μια σειρά από αρνητικές συμπεριφορές που εκδηλώνουν οι έφηβοι, όπως για παράδειγμα, αντικοινωνική και παραβατική συμπεριφορά, χρήση τοξικών ουσιών, διακοπή σχολικής φοίτησης, εμπλοκή με τον νόμο, κ.α. (Κλεφτάρας, 2004· Schwartz and Schwartz, 1993· Speier, et al. 1995).

Αρκετά κράτη έχουν προχωρήσει στην ανάπτυξη δικτύων στήριξης και συνεργασίας του σχολείου με τις ψυχολογικές υπηρεσίες και τους φορείς ψυχικής υγείας της κοινότητας, με στόχο την υλοποίηση θεραπευτικών παρεμβάσεων και προγραμμάτων ψυχοκοινωνικής υποστήριξης των μαθητών που αντιμετωπίζουν δυσκολίες (Owens and Murphy, 2004· Paternite, 2005· Ringeisen, Henderson and Hoagwood, 2003· Weist, Paternite and Adelsheim, 2005). Εξελικτικά, και σύμφωνα με τις σύγχρονες επιστημονικές προσεγγίσεις, τα προγράμματα ψυχοκοινωνικής υποστήριξης εντός του γενικού σχολείου δεν είναι αποκλειστικά παρεμβατικά (Roberts, Jacobs, Ruddy, Nyre and Venberg, 2003), αλλά υλοποιούνται και σε επίπεδο πρόληψης (Kay and Fitzgerald, 1997· Walker, et al., 1998), ενώ δεν περιορίζονται στους μαθητές με δυσκολίες μάθησης και προσαρμογής, αλλά στοχεύουν στην προαγωγή της ψυχικής υγείας όλων των μαθητών. Τα προγράμματα αυτά έχουν ήδη αρχίσει να αποδίδουν καρπούς, δείχνοντας τα αποτελέσματά τους, σε επίπεδο καλύτερης γνωστικής ανάπτυξης, καλύτερης σχολικής επίδοσης από τη μια μεριά, αλλά και υψηλότερης αυτοεκτίμησης, καλύτερης συναισθηματικής προσαρμογής και χαμηλότερης συχνότητας αντικοινωνικής συμπεριφοράς και παραβατικότητας από την άλλη (Guralnick, 1997· Λεοντοπούλου, 2008· Reynolds, Chang and Temple, 1998). Η αναγνώριση της θετικής επιρροής αυτών των προγραμμάτων στην ακαδημαϊκή και ψυχοκοινωνική συμπεριφορά των μαθητών, οδήγησε σταδιακά στην ένταξη των εν λόγω προγραμμάτων στο γενικότερο αναλυτικό πρόγραμμα των σχολείων (Hawkins, Catalano, Kosterman, Abbott and Hill, 1999).

Όσον αφορά τη χώρα μας, ο θεσμός των Τμημάτων Ένταξης (Τ. Ε.) στο γενικό σχολείο συνεχίζει να αποτελεί μέχρι σήμερα τη μοναδική δομή ψυχοκοινωνικής υποστήριξης για τους μαθητές με ε.ε.α. εντός του γενικού σχολείου, οι οποίοι, πέρα των μαθησιακών, μπορεί να εκδηλώνουν μια ποικιλία συναισθηματικών προβλημάτων και δυσκολιών (Βλάχου, Διδασκάλου και Μπέλιου, 2004· Vlachou, 2006· Vlachou, Didaskalou and Argyrakouli, 2006). Τα προβλήματα αυτά σχετίζονται με τη συναισθηματική/ψυχολογική διάσταση της προσωπικότητας των μαθητών, ποικίλουν από μαθητή σε μαθητή ως προς την ένταση, τη διαπλοκή και τη

συνδυαστική τους βαρύτητα και εκτείνονται σε ένα φάσμα από απλές μορφές/εκφράσεις συναισθηματικής ανωριμότητας και δυσκολίας, μέχρι έντονα διαγνωσμένα ψυχολογικά προβλήματα (Βλάχου, Διδασκάλου και Μπέλιου, 2004). Οι εκπαιδευτικοί συχνά εκφράζουν την ανάγκη υποστήριξής τους από τους αρμόδιους φορείς και υπηρεσίες ψυχικής υγείας παιδιών και εφήβων προκειμένου να μπορέσουν να ανταποκριθούν στην πολυπλοκότητα των αναγκών και των προβλημάτων που εκδηλώνουν οι μαθητές στο σχολικό περιβάλλον (Βλάχου, Διδασκάλου και Μπέλιου, 2004· Vlachou, 2006· Vlachou-Balafouti and Zoniou-Sideris, 2000).

Η παρούσα μελέτη επιχειρεί να αναδείξει κάποιες σημαντικές διαστάσεις των συναισθηματικών προβλημάτων και δυσκολιών που αντιμετωπίζουν οι μαθητές και να συμβάλλει στην αναβάθμιση της εκπαιδευτικής υποστήριξης που λαμβάνουν εντός του γενικού σχολείου. Συγκεκριμένα, στοχεύει στη διερεύνηση: α) της έκτασης της καταθλιπτικής συμπτωματολογίας στους μαθητές του Δημοτικού Σχολείου που λαμβάνουν ειδική εκπαιδευτική υποστήριξη (ε.ε.υ), β) της σχέσης ανάμεσα στην καταθλιπτική συμπτωματολογία και την αυτοεκτίμηση των μαθητών και τέλος γ) της σχέσης μεταξύ συγκεκριμένων ψυχοκοινωνικών παραγόντων, της αυτοεκτίμησης και της καταθλιπτικής συμπτωματολογίας των μαθητών που λαμβάνουν ε.ε.υ.

Μεθοδολογία

Δείγμα

Το δείγμα της έρευνας αποτελείτο από 117 μαθητές των Δ', Ε' και Στ' Τάξεων του Δημοτικού Σχολείου που είχαν παραπεμφθεί και φοιτούσαν στα Τμήματα Ένταξης που λειτουργούσαν σε δέκα γενικά σχολεία της Κεντρικής Ελλάδας. Το 61.5% των παιδιών του δείγματος ήταν αγόρια (N=72) και το 38.5% κορίτσια (N=45), ενώ ο Μ.Ο. ηλικίας των μαθητών ήταν 11 ½ έτη. Η συντριπτική πλειοψηφία των συμμετεχόντων μαθητών 89% (N=104) ήταν Έλληνες, ενώ 11% (N=13), αλλοδαποί.

Σύμφωνα με τις επίσημες διαγνώσεις που μόνο ένα μικρό ποσοστό των συμμετεχόντων (N=18, 15.38%) διέθεταν, τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν ήταν ειδικές μαθησιακές δυσκολίες (8.5%), ή μαθησιακά προ-

Ε. Διδασκάλου

βλήματα που ήταν συνέπεια οργανικής νοητικής καθυστέρησης (1.7%), βαρηκοΐα-κώφωση (1%), προβλήματα λόγου και ομιλίας (2%), ενώ ένα ποσοστό της τάξης του 2.18% αντιμετώπιζε ένα συνδυασμό των προαναφερθέντων προβλημάτων.

Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις και αξιολογήσεις των ειδικών παιδαγωγών που στελέχωναν τα Τμήματα Ένταξης, οι υπόλοιποι μαθητές του δείγματος (N=99, 84.62%) εκδήλωναν μια ποικιλία μαθησιακών και κοινωνικο-συναισθηματικών προβλημάτων και δυσκολιών. Συγκεκριμένα, η συντριπτική πλειοψηφία των συμμετεχόντων (65.6%), αντιμετώπιζαν γενικές μαθησιακές δυσκολίες, οι οποίες σύμφωνα με την εκτίμηση και αξιολόγηση των ειδικών παιδαγωγών, συνήθως αναφέρονταν σε: α) γνωρίσματα λειτουργικού αναλφαβητισμού, β) μαθησιακά κενά, γ) αργούς ρυθμούς ανάπτυξης και μάθησης, δ) δυσκολίες στην κατάκτηση του μηχανισμού ανάγνωσης και γραφής, ε) ελλειπή ή τηλεγραφικό λόγο, ζ) δυσκολίες στην κατανόηση και επεξεργασία ή απομνημόνευση των πληροφοριών. Επιπλέον, ένα μικρότερο, αλλά σημαντικό ποσοστό του δείγματος, (14.4%) εκδήλωναν συναισθηματικές δυσκολίες ή/και προβλήματα συμπεριφοράς, τα οποία ποίκιλλαν από μαθητή σε μαθητή και περιλάμβαναν ένα φάσμα δυσκολιών, από απλές διαταρακτικές συμπεριφορές, συναισθηματική ανωριμότητα, έντονο άγχος, μέχρι έντονα ψυχολογικά προβλήματα και επιθετική συμπεριφορά.

Εργαλεία Συλλογής Δεδομένων

Για τη συλλογή των δεδομένων χρησιμοποιήθηκαν 3 Ερωτηματολόγια αυτό-αναφοράς, τα οποία συμπλήρωσαν οι μαθητές ομαδικά στην τάξη τους, εκτός των ωρών διδασκαλίας του αναλυτικού προγράμματος. Η συνολική διάρκεια συμπλήρωσης των ερωτηματολογίων δεν ξεπερνούσε τα 30' της ώρας. Συγκεκριμένα, οι μαθητές κλήθηκαν να συμπληρώσουν Το Ερωτηματολόγιο Παιδικής Κατάθλιψης (CDI- Kovacs, 1992), το οποίο είναι ένα από τα ευρέως γνωστά και χρησιμοποιούμενα ψυχομετρικά εργαλεία αυτό-αξιολόγησης της καταθλιπτικής συμπτωματολογίας για παιδιά ηλικίας 7-12 ετών. Αποτελείται από 27 συνολικά προτάσεις-ερωτήσεις που έχουν σκοπό την καταγραφή της ύπαρξης και της σοβαρότητας μιας γκάμας συμπτωμάτων της παιδικής και εφηβικής κατάθλιψης, όπως: διαταραχές στη διάθεση, θλίψη, ανηδονία, αυτοκτονικός ιδεασμός και νευροφυτικά συμπτώματα καθώς επίσης και χαμηλή σχολική επίδοση, αντιθετική συμπεριφορά και διαπροσωπικές σχέσεις. Το συγκεκριμένο

ερωτηματολόγιο διαθέτει υψηλό βαθμό εσωτερικής συνέπειας (Cronbach's alpha= .71 έως .89) (Kleftaras and Didaskalou, 2006· Ollendick and Yule, 1990· Weiss, et al., 1991). Το ίδιο ισχύει και για την αξιοπιστία επαναλαμβανόμενων μετρήσεων, η οποία παρουσιάζεται καλή τόσο σε διάφορα παρεμβαλλόμενα χρονικά διαστήματα μεταξύ εξέτασης και επανεξέτασης όσο και σε ποικίλους πληθυσμούς παιδιών και εφήβων με διαφορετικού τύπου ψυχολογικά προβλήματα (Konacs, 1992). Η προσαρμογή του Ερωτηματολογίου στην ελληνική πραγματικότητα έγινε από τους Kleftaras and Didaskalou (2006) και χρησιμοποιήθηκε σε προηγούμενες ανάλογες μελέτες (Didaskalou and Kleftaras, 2007· Kleftaras and Didaskalou, 2006).

Οι μαθητές συμπλήρωσαν και την Κλίμακα Αυτοεκτίμησης για Παιδιά, ανεξάρτητης Πολιτισμικών Παραγόντων (Battle, 2002· 1981). Η συγκεκριμένη Κλίμακα αυτό-αναφοράς, μετρά και αξιολογεί την αυτοεκτίμηση παιδιών και εφήβων. Η σύντομη εκδοχή της Κλίμακας αποτελείται από 30 προτάσεις-ερωτήσεις και περιλαμβάνει τέσσερις υποκλίμακες: α) γενική αυτοεκτίμηση, β) κοινωνική αυτοεκτίμηση, γ) ακαδημαϊκή –σχολική αυτοεκτίμηση, δ) αυτοεκτίμηση σε σχέση με τους γονείς και ε) κλίμακα ψεύδους που δείχνει αμυντικότητα. Η προσαρμογή της κλίμακας έγινε για τους σκοπούς της παρούσας μελέτης στο δείγμα των μαθητών που συμμετείχαν (Διδασκάλου και Κλεφτάρας, 2009· Κλεφτάρας και Διδασκάλου, 2007). Δεδομένου ότι η συγκεκριμένη κλίμακα δεν έχει κατασκευαστεί ούτε σταθμιστεί στην Ελλάδα, μελετήθηκε η παραγοντική της δομή έτσι όπως αυτή παρουσιάζεται στο δείγμα της έρευνας. Η παραγοντική ανάλυση με περιστροφές Varimax έδωσε σε γενικές γραμμές παράγοντες, που με μικρές διαφορές, είναι ανάλογοι με αυτούς που αναδείχθηκαν στις έρευνες του Battle (1981) και έδειξε ότι πρόκειται για μια πολυδιάστατη κλίμακα. Οι δείκτες αξιοπιστίας επαναληπτικών μετρήσεων κυμαίνονται από .72 μέχρι .93 (Battle, 2002), ενώ οι δείκτες εσωτερικής συνέπειας (Cronbach alpha) για την κάθε υποκλίμακα έχουν ως εξής: .71 (γενική αυτοεκτίμηση), .66 (κοινωνική αυτοεκτίμηση), .67 (ακαδημαϊκή –σχολική αυτοεκτίμηση) και .76 (αυτοεκτίμηση σε σχέση με τους γονείς).

Επιπλέον, οι μαθητές κλήθηκαν να απαντήσουν σε ένα σύνολο ερωτήσεων που παρείχαν πληροφορίες σε συγκεκριμένες διαστάσεις κοινωνικοσυναισθηματικής συμπεριφοράς και προσαρμογής εντός και εκτός του σχολικού πλαισίου. Συγκεκριμένα, το άτυπο αυτό Ερωτηματολόγιο που κατασκευάστηκε για τους σκοπούς της παρούσας μελέτης, στόχευε στην ανάδειξη τριών συγκεκριμένων ψυχοκοινωνικών διαστάσεων/χαρακτηριστικών των μαθητών, όπως: α) ο προσωπικός βαθμός ικανοποίησης

που απολαμβάνουν στη σχολική τάξη, β) ο αριθμός των καλών φίλων που έχουν στο σχολείο, και γ) η συχνότητα θετικών αλληλεπιδράσεων που έχουν με συνομηλίκους. Η καθεμιά από τις παραπάνω διαστάσεις αντιστοιχούσε σε μια συγκεκριμένη ερώτηση στην οποία οι μαθητές καλούνταν να απαντήσουν μέσα από την επιλογή μιας από τις τρεις προσφερόμενες απαντήσεις. Η συμπλήρωση του συγκεκριμένου ερωτηματολογίου από μαθητές της ίδιας ηλικιακής ομάδας σε ανάλογες προηγηθείσες μελέτες ενίσχυσε σημαντικά την καταλληλότητα και αξιοποίησή του στην παρούσα έρευνα (Didaskalou and Klefтарas, 2007).

Η επεξεργασία και στατιστική ανάλυση των δεδομένων έγινε με τη χρήση του Προγράμματος Statistical Package for Social Science (SPSS 14) για Windows. Για την περιγραφική στατιστική ανάλυση των Ερωτηματολογίων υπολογίστηκαν οι απόλυτες, σχετικές και αθροιστικές συχνότητες των απαντήσεων, ενώ η συσχέτιση των εξαρτημένων μεταβλητών της αυτοεκτίμησης και καταθλιπτικής συμπτωματολογίας διενεργήθηκε με το δείκτη συσχέτισης Pearson, r . Ως επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας στον έλεγχο των ερευνητικών ερωτημάτων χρησιμοποιήθηκε το .05 που είναι ευρέως αποδεκτό στις έρευνες των Κοινωνικών Επιστημών (Ρούσσοσ και Τσαούσης, 2002).

Αποτελέσματα

Όπως καταδεικνύουν τα αποτελέσματα στον Πίνακα 1, περισσότεροι από τους μισούς μαθητές του δείγματος (54.9%) (N=56) εκδηλώνουν ήπια και σοβαρή καταθλιπτική συμπτωματολογία, η οποία αντιστοιχεί στα βαθμολογικά όρια του 10 και 19 αντίστοιχα στο ερωτηματολόγιο Παιδικής Κατάθλιψης (CDI), όπως αυτά προτείνονται από τους κατασκευαστές του συγκεκριμένου εργαλείου για αξιολόγηση στο γενικό πληθυσμό. Συγκεκριμένα, 17 από τους συμμετέχοντες (16.7%) εκδηλώνουν σοβαρή καταθλιπτική συμπτωματολογία (CDI score 19-28), 39 μαθητές (38.2%) εκδηλώνουν συμπτώματα ήπιας κατάθλιψης (CDI score 10-18), ενώ 46 (45.1%) δεν εκδηλώνουν καταθλιπτική συμπτωματολογία.

Πίνακας 1. Κατανομή συχνότητας συνολικής βαθμολογίας στο Ερωτηματολόγιο Παιδικής Κατάθλιψης (CDI).

Βαθμολογία CDI (scores)	Συχνότητα N	Ποσοστό %
.00-9.0 βαθμολογία = απουσία καταθλιπτικής συμπτωματολογίας	46	45.1%
10.00-18.00 = ήπια καταθλιπτική συμπτωματολογία	39	38.2%
19.00-28.00 = σοβαρή καταθλιπτική συμπτωματολογία	17	16.7%
Σύνολο	102	100.00%
Missing System	15	
Σύνολο	117	

Όπως προκύπτει από τα δεδομένα στον Πίνακα 2., η καταθλιπτική συμπτωματολογία των μαθητών συσχετίζεται σε στατιστικά σημαντικό βαθμό με τη συνολική αυτοεκτίμηση που διαθέτουν καθώς και με τις επιμέρους διαστάσεις αυτής. Συγκεκριμένα, η αρνητική κατεύθυνση αυτής της σχέσης καταδεικνύει ότι υψηλά επίπεδα καταθλιπτικής συμπτωματολογίας αντιστοιχούν σε χαμηλή συνολική αυτοεκτίμηση καθώς και σε χαμηλή γενική, κοινωνική, ακαδημαϊκή και αυτοεκτίμηση σε σχέση με τους γονείς. Με άλλα λόγια, όσο μεγαλύτερη είναι η κατάθλιψη που εκδηλώνει ένας μαθητής, τόσο πιο χαμηλή και περιορισμένη είναι η συνολική αυτοεκτίμηση που διαθέτει καθώς και οι επιμέρους διαστάσεις αυτής. Το συγκεκριμένο εύρημα συμφωνεί με τα αποτελέσματα προηγούμενων μελετών που υποστηρίζουν την ύπαρξη μιας δυναμικής αρνητικής σχέσης ανάμεσα στην προσωπική αντίληψη και εκτίμηση του εαυτού και τα επίπεδα κατάθλιψης στην παιδική και εφηβική ηλικία (Kendall, 1999· McGrath, 2000· Speier, et al., 1995).

Ε. Διδασκάλου

Πίνακας 2. Συσχετίσεις μεταξύ καταθλιπτικής συμπτωματολογίας (CDI) και αυτοεκτίμησης των μαθητών.

Αυτοεκτίμηση (Κλίμακα Αυτοεκτίμησης)	Δ. Συνάφειας N	Καταθλιπτική Συμπτωματολογία (CDI)
<i>Συνολική Αυτοεκτίμηση</i>	Pearson Correlation N	-.730**** 105
<i>Γενική Αυτοεκτίμηση</i>	Pearson Correlation N	-.616**** 105
<i>Κοινωνική Αυτοεκτίμηση</i>	Pearson Correlation N	-.515**** 105
<i>Ακαδημαϊκή Αυτοεκτίμηση</i>	Pearson Correlation N	-.548**** 105
<i>Αυτοεκτίμηση με Γονείς</i>	Pearson Correlation N	-.543**** 105

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι στατιστικά σημαντικές συνάφειες που προκύπτουν ανάμεσα στα επίπεδα καταθλιπτικής συμπτωματολογίας που εκδηλώνουν οι μαθητές και σε συγκεκριμένες ακαδημαϊκές και ψυχοκοινωνικές διαστάσεις και χαρακτηριστικά που διαθέτουν, όπως: α), ο βαθμός προσωπικής ικανοποίησης που απολαμβάνουν στη σχολική τάξη, β) ο αριθμός των φίλων που έχουν στο σχολείο και γ) η συχνότητα θετικών αλληλεπιδράσεων με συνομηλίκους εκτός του σχολικού περιβάλλοντος (π.χ. γειτονιά). Η αρνητική κατεύθυνση των παραπάνω συσχετίσεων προκύπτει από τη φθίνουσα διαβάθμιση των προεπιλεγμένων απαντήσεων για κάθε ερώτηση που είχαν στη διάθεσή τους προς συμπλήρωση οι συμμετέχοντες. Στατιστικά σημαντική αρνητική συσχέτιση προκύπτει ανάμεσα στην καταθλιπτική συμπτωματολογία και το βαθμό προσωπικής ικανοποίησης που οι ίδιοι οι μαθητές απολαμβάνουν εντός της σχολικής τάξης. Οι μαθητές με υψηλή καταθλιπτική συμπτωματολογία αναφέρουν μικρό βαθμό ικανοποίησης στη σχολική τάξη και το αντίστροφο ($r = .401$, $p < .0001$). Με άλλα λόγια, υψηλά επίπεδα καταθλιπτικής συμπτωματολογίας αντιστοιχούν σε χαμηλή και περιορισμένη ικανοποίηση στη γενική τάξη και το αντίστροφο. Το συγκεκριμένο εύρημα συμφωνεί με τα δεδομένα αρκετών ερευνών τα οποία υποστηρίζουν την αρνητική αλληλεπίδραση της κατάθλιψης με τις γνωστικές, ακαδημαϊκές, συναισθηματικές και κοινωνικές δεξιότητες του ατόμου, ιδιαίτερα στην παιδική και εφηβική ηλικία (Didaskalou and Klefтарas, 2007· Κλεφτάρας, 2004? Mcgrath, 2000). Αυτή η αρνητική αλληλεπίδραση αναπόφευκτα

επηρεάζει την ζωή των μαθητών στη σχολική τάξη καθώς και την ικανοποίηση που αντλούν από την παραμονή και συμμετοχή τους στις δραστηριότητες της τάξης.

Πίνακας 3. Συσχετίσεις μεταξύ καταθλιπτικής συμπτωματολογίας και ψυχοκοινωνικών χαρακτηριστικών μαθητών.

Ψυχοκοινωνικά Χαρακτηριστικά Μαθητών	Δ. Συνάφειας N	Καταθλιπτική Συμπτωματολογία (CDI)
Βαθμός Ικανοποίησης στη Γενική Τάξη	Pearson Correlation N	.401**** 105
Αριθμός Φίλων στο Σχολείο	Pearson Correlation N	.229** 105
Συχνότητα αλληλεπιδράσεων με Συνομηλίκους (π.χ. γειτονιά)	Pearson Correlation N	.219* 105

Επιπλέον, από τα δεδομένα προκύπτει μια αρνητική σημαντική συσχέτιση ανάμεσα στην καταθλιπτική συμπτωματολογία των μαθητών και τις φιλικές σχέσεις που διαμορφώνουν στο σχολικό περιβάλλον, με τους μαθητές που εκδηλώνουν υψηλά επίπεδα κατάθλιψης να διαθέτουν μικρό και περιορισμένο αριθμό φίλων στο σχολείο και το αντίστροφο. Με άλλα λόγια, όσο μεγαλύτερη είναι η κατάθλιψη των παιδιών τόσο μικρότερος είναι ο αριθμός των φίλων που έχουν στο σχολείο και το αντίστροφο ($r = .229, p < .01$). Ομοίως, η αρνητική συσχέτιση που αναδεικνύεται ανάμεσα στα επίπεδα κατάθλιψης που συγκεντρώνουν οι μαθητές και τη συχνότητα των αλληλεπιδράσεων με τους συνομηλίκους τους εκτός του σχολικού πλαισίου δείχνει ότι τα υψηλά επίπεδα καταθλιπτικής συμπτωματολογίας αντιστοιχούν σε περιορισμένες και φτωχές αλληλεπιδράσεις με συνομηλίκους στη γειτονιά και την κοινότητα ($r = .219, p < .05$). Κοινές τάσεις παρατηρούνται ανάμεσα στα ευρήματα της παρούσας μελέτης και τα δεδομένα άλλων σχετικών ερευνών τα οποία επισημαίνουν ότι τα παιδιά με κατάθλιψη έχουν, γενικά, φτωχές κοινωνικές αλληλεπιδράσεις με συμμαθητές και συνομηλίκους γεγονός που συμβάλλει στην κοινωνική τους περιθωριοποίηση και απομόνωση και κατ' επέκταση στην παγίωση των ελλειμματικών συναισθηματικών και κοινωνικών δεξιοτήτων που ήδη διαθέτουν (Fabes, Hanish, Martin and Eisenberg, 2002· Rudolph and Clark, 2001· Scriva and Heriot, 2008).

Συζήτηση αποτελεσμάτων

Έκταση Καταθλιπτικής Συμπτωματολογίας

Στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας προκύπτει ξεκάθαρα από τα αποτελέσματα, ότι ένα σημαντικό ποσοστό των μαθητών που λαμβάνουν ειδική εκπαιδευτική υποστήριξη, εκδηλώνουν ήπια και σοβαρή καταθλιπτική συμπτωματολογία. Συγκεκριμένα, περισσότεροι από τους μισούς μαθητές που συμμετείχαν στην έρευνα εκδηλώνουν συμπτώματα ήπιας και σοβαρής κατάθλιψης, ποσοστό που ξεπερνά ανάλογες εκτιμήσεις προηγούμενων μελετών στο διεθνή χώρο (Maag and Reid, 1994· Navarrete, 1999· Stevenson and Romney, 1984· Wright-Strawderman and Watson, 1992). Οι ιδιαιτερότητες του δείγματος, σε συνδυασμό με το συγκεκριμένο ερωτηματολόγιο που συμπλήρωσαν οι μαθητές (CDI) και τη λειτουργία του ως εργαλείου ενδεικτικής αξιολόγησης της παρουσίας ή απουσίας «συμπτωματολογίας» και όχι ως επίσημου διαγνωστικού εργαλείου για κλινικές περιπτώσεις, ερμηνεύουν, τουλάχιστον μερικώς, αυτή τη διαφοροποίηση. Αναμφίβολα, η έκταση του προβλήματος στη συγκεκριμένη ομάδα μαθητών είναι ιδιαίτερα ανησυχητική, ενώ η τεκμηριωμένη επιστημονικά δυσμενής εξέλιξη αυτών των δυσκολιών στην εφηβεία, αναδεικνύει την αναγκαιότητα λήψης μέτρων και την εφαρμογή παρεμβάσεων με στόχο τον περιορισμό τους.

Κάθε εγχείρημα συγκριτικής θεώρησης και μελέτης της έκτασης του συγκεκριμένου φαινομένου στους πληθυσμούς των μαθητών με και χωρίς μαθησιακά προβλήματα, προσκρούει σε σοβαρούς μεθοδολογικούς περιορισμούς, οι οποίοι καθιστούν την εξαγωγή αξιόπιστων συμπερασμάτων εξαιρετικά δύσκολη. Παρά ταύτα, η συγκριτική παράθεση των δεδομένων της παρούσας έρευνας με τα αποτελέσματα προηγούμενων σχετικών μελετών βασισμένων στο ίδιο ερωτηματολόγιο (CDI) σε δείγμα μαθητών χωρίς προβλήματα μάθησης, καταδεικνύει σαφέστατα την σημαντικά μεγαλύτερη- σχεδόν διπλάσια- έκταση του προβλήματος στον πληθυσμό των παιδιών που λαμβάνουν ειδική εκπαιδευτική υποστήριξη. Συγκεκριμένα, τα δεδομένα των ερευνών που πραγματοποίησαν οι Kleftaras and Didaskalou, (2006) και Didaskalou and Kleftaras, (2007), σε δείγμα 323 μαθητών ηλικίας 10-13 ετών που φοιτούσαν σε 10 δημοτικά σχολεία της Θεσσαλίας, προτείνουν ότι η συντριπτική πλειοψηφία των συμμετεχόντων (69.3%), δεν εκδήλωναν συμπτώματα κατάθλιψης, ενώ μόλις 8.6% εξ' αυτών εκδήλωναν σοβαρή και 21.9% ήπια καταθλιπτική

συμπτωματολογία.

Εξαιτίας της σημαντικής έκτασης και των διαστάσεων του προβλήματος, το σχολείο, προκειμένου να ανταποκριθεί στην πολυπλοκότητα των αναγκών και δυσκολιών των μαθητών του, καλείται να αναπτύξει έναν ευρύτερο και πολυδιάστατο ρόλο, που ξεπερνά την παραδοσιακή, αποκλειστικά διδακτική διάσταση του έργου του. Όπως υποστηρίζουν τα δεδομένα της έρευνας σε δείγμα 65 ειδικών παιδαγωγών σε 6 διαφορετικούς νομούς της χώρας (Βλάχου, Διδασκάλου και Μπέλιου, 2004? Vlachou, 2006), οι ειδικοί παιδαγωγοί, σε αντίθεση με τους συναδέλφους τους της γενικής εκπαίδευσης, (Kleftaras and Didaskalou, 2006· Didaskalou and Millward, 2002) είναι γενικά ιδιαίτερα ευαισθητοποιημένοι και έτοιμοι να εντοπίσουν τα ψυχολογικά προβλήματα και τις συναισθηματικές δυσκολίες που εκδηλώνουν οι μαθητές τους. Παρόλα αυτά, η ελλιπής κατάρτιση που διαθέτουν στον συγκεκριμένο τομέα, σε συνδυασμό με την απουσία δομών υποστήριξης εντός του σχολικού πλαισίου καθώς και μηχανισμών συνεργασίας με τις ψυχολογικές υπηρεσίες και φορείς ψυχικής υγείας με σκοπό την παροχή πιο εξειδικευμένης βοήθειας, υποστήριξης, πληροφόρησης και καθοδήγησης, έχουν ως αποτέλεσμα οι παρεμβάσεις τους να είναι συχνά αποσπασματικές και άτυπες.

Καταθλιπτική Συμπτωματολογία & Αυτοεκτίμηση

Τα δεδομένα ενισχύουν περαιτέρω την επιστημονικά τεκμηριωμένη άποψη, ότι η χαμηλή αυτοεκτίμηση αποτελεί ένα από τα βασικά συμπτώματα της κατάθλιψης τόσο στα παιδιά, όσο και στους ενήλικες. Παρά το γεγονός ότι δεν έχει διατυπωθεί ένας συγκεκριμένος ορισμός της έννοιας της αυτοεκτίμησης, ο Burns (1982, σ. 4), υποστηρίζει ότι η συγκεκριμένη έννοια μπορεί να προσδιορισθεί «ως μία δήλωση ή μια περιγραφή του ατόμου, ανεξάρτητα από το κατά πόσο η γνώση είναι σωστή ή λανθασμένη, βασισμένη σε αντικειμενικά στοιχεία ή σε υποκειμενική γνώμη». Επιπρόσθετα θεωρεί ότι είναι ένα σύνολο από στάσεις απέναντι στον εαυτό, το οποίο έχει μια δυναμική δομή και αποτελείται από: α) μια αυτοεικόνα, β) από γνώσεις και συναισθήματα για διάφορες όψεις αυτής της εικόνας και γ) από αντιδράσεις για αυτή την αυτοεκτίμηση. Έτσι, η χαμηλή αυτοεκτίμηση εμπεριέχει απόρριψη, δυσαρέσκεια και περιφρόνηση για τον ίδιο μας τον εαυτό, και συνδέεται με διάφορες μορφές ψυχοπαθολογίας όπως, μοναξιά, άγχος και κυρίως κατάθλιψη (Blatt, Luthar, Quinlan and Zohar, 1996· Samela- Aro and Nurmi, 1996).

Ε. Διδασκάλου

Τα αρνητικά συναισθήματα και οι αρνητικές αντιλήψεις του εαυτού συνδέονται με μια ενεργή, αλλά συγχρόνως διαστρεβλωμένη επεξεργασία πληροφοριών και αντίληψη του κοινωνικού/διαπροσωπικού περιβάλλοντος. Έτσι, σε μια μελέτη σχετικά με την κατάθλιψη στα παιδιά (Kendall, 1999), αυτό που διαπιστώθηκε ήταν ότι τα καταθλιπτικά παιδιά θεωρούσαν τον εαυτό τους λιγότερο ικανό από τα παιδιά χωρίς κατάθλιψη. Ήταν τα ίδια τα καταθλιπτικά παιδιά που θεωρούσαν (εντελώς αβάσιμα) τους εαυτούς τους ανίκανους, λόγω στρεβλών αντιλήψεων που διατηρούσαν για τις πραγματικές τους ικανότητες. Οι αβάσιμες αυτές αντιλήψεις για μειωμένες ικανότητες αναμφίβολα συνδέονται και οδηγούν σε χαμηλή σχολική επίδοση και κατ' επέκταση σχολικό αποκλεισμό.

Αναφορικά με τους παράγοντες που επιδρούν στην ανάπτυξη και διαμόρφωση της αυτοεκτίμησης, σημαντικό ρόλο παίζει η κοινωνική στήριξη που το άτομο νιώθει ότι λαμβάνει από διάφορα πρόσωπα του κοινωνικού του περιγύρου (Ferguson and Horwood, 2000· Λεοντοπούλου, 2008· Luthar, 1991). Στη σχολική ηλικία κύριες πηγές κοινωνικής στήριξης είναι η οικογένεια, το σχολείο και οι φίλοι-συμμαθητές.

Οι δυνατότητες που προσφέρει το σχολείο σε επίπεδο πρόσβασης, καθώς και το εύρος του πληθυσμού των μαθητών και των οικογενειών τους στους οποίους απευθύνεται αποτελούν παράγοντες που το καθιστούν το πιο αποτελεσματικό πλαίσιο παροχής ψυχολογικής υποστήριξης. Έτσι, οι σύγχρονες διεθνείς προσεγγίσεις τονίζουν τα θετικά αποτελέσματα της εφαρμογής μοντέλων παροχής υπηρεσιών ψυχικής υγείας μέσα στο χώρο του σχολείου (Λεοντοπούλου, 2008· Χατζηχρήστου 2000). Για παράδειγμα, μπορούν να εφαρμοστούν προγράμματα συμβουλευτικής υποστήριξης, ψυχολογικής και κοινωνικής παρέμβασης σε επίπεδο μαθητή, σε ομάδες μαθητών, καθώς και σε συστημικό επίπεδο τάξης, σχολείου, οικογένειας, κοινότητας (Χατζηχρήστου, 2000).

Τελευταία έχει δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στο σχεδιασμό και εφαρμογή εκπαιδευτικών προγραμμάτων πρόληψης στα πρώτα στάδια της εκπαίδευσης με στόχο την ενίσχυση της κοινωνικοσυναισθηματικής επάρκειας των μαθητών (Caplan, Weissberg, Grober and Jacoby, 1992· Errecart, Wald-berg, Ross, Gold, Frelde and Kolbe, 1991· Τριλίβα και Chimienti, 2002). Στα εκπαιδευτικά αυτά προγράμματα στα οποία συμμετέχουν παιδιά και έφηβοι με και χωρίς δυσκολίες, η ενδυνάμωση της κοινωνικοσυναισθηματικής επάρκειας επιτυγχάνεται μέσα από την καλλιέργεια και ενίσχυση μιας σειράς από βασικές δεξιότητες, όπως, για παράδειγμα, η αυτογνωσία και αυτοπεποίθηση, οι οποίες ορίζουν και επηρεάζουν τη συνολική προσαρμογή του ατόμου. Η καλλιέργεια των δεξιοτήτων αυτών

αποτελεί τη βάση για την ψυχική υγεία και τη δόμηση υγιών κοινωνικών αλληλεπιδράσεων συμπεριφοράς (Τριλίβα και Chimienti, 2002).

Καταθλιπτική Συμπτωματολογία & Ικανοποίηση στην τάξη

Η διαδικασία και ο βαθμός κοινωνικής ένταξης και προσαρμογής των μαθητών που λαμβάνουν ειδική εκπαιδευτική υποστήριξη, επηρεάζεται σημαντικά από τα κυρίαρχα οργανωτικά και λειτουργικά χαρακτηριστικά του σχολείου καθώς και τη φιλοσοφία και τους στόχους που υιοθετεί. Για παράδειγμα, η υιοθέτηση από όλα τα μέλη της σχολικής κοινότητας μιας ενταξιακής φιλοσοφίας, η οποία συνοδεύεται από ανάλογες εκπαιδευτικές εφαρμογές και καθημερινές σχολικές πρακτικές, συμβάλλει στην ψυχοκοινωνική ανάπτυξη και προσαρμογή και προάγει την ψυχική ανθεκτικότητα όλων των μαθητών και ιδιαίτερα εκείνων που αντιμετωπίζουν επιπλέον δυσκολίες στους συγκεκριμένους τομείς (Ainscow, Hargreaves and Hopkins, 1995· Clark, Dyson, Millward & Skidmore, 1997· Dyson and Millward, 2000). Σύμφωνα με μια τέτοια προσέγγιση, το σχολείο λαμβάνει υπόψη του τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των μαθητών καθώς και τις δυσκολίες που μερικοί από αυτούς αντιμετωπίζουν στον ακαδημαϊκό ή/και ψυχοκοινωνικό τομέα και διαφοροποιεί τη λειτουργία και τις υπηρεσίες του, ώστε να ανταποκρίνεται στο εύρος και την πολυπλοκότητα των αναγκών των μαθητών του.

Βασικοί περιορισμοί που διέπουν την οργάνωση και λειτουργία του σύγχρονου ελληνικού σχολείου είναι πιθανό να επηρεάζουν αρνητικά την κοινωνική ένταξη των μαθητών με καταθλιπτική συμπτωματολογία και το αίσθημα προσωπικής ικανοποίησης που αυτοί αντλούν εντός της τάξης. Συγκεκριμένα, η ομοιομορφία που διέπει τα αναλυτικά προγράμματα, το παιδαγωγικό υλικό και τις διδακτικές προσεγγίσεις των σχολείων, περιορίζει την ικανότητα αναδιαμόρφωσης των εκπαιδευτικών διαδικασιών και στόχων έτσι ώστε να ικανοποιούνται οι διαφορετικές ανάγκες όλων των μαθητών (Didaskalou, 2002· Vlachou, 2006). Ο μονοδιάστατος ακαδημαϊκός προσανατολισμός των αναλυτικών προγραμμάτων σε συνδυασμό με τη μηχανιστική προσέγγιση της μάθησης την οποία καλλιεργούν, και στην οποία κυρίαρχο ρόλο διαδραματίζει ο δάσκαλος και όχι ο μαθητής, καθιστούν τη διδασκαλία στη γενική τάξη αδύναμη να ανταποκριθεί στο εύρος της διαφορετικότητας σε επίπεδο αναγκών, ενδιαφερόντων και δεξιοτήτων των μαθητών στους οποίους απευθύνεται (Κουλουμπαρίτση και Καβούρη, 1994· Matsagouras and Riding, 1996· Vlachou-Balafouti,

2001· Φλουρής, 2000). Επιπλέον, τα προγράμματα των Τ.Ε. στη συντριπτική τους πλειοψηφία λειτουργούν ανεξάρτητα από τις υπόλοιπες λειτουργίες του σχολείου καθώς και από τις δραστηριότητες και στόχους που ακολουθεί και καλύπτει η διδασκαλία στη γενική τάξη, γεγονός το οποίο αντανακλάται, μεταξύ άλλων, και στην άκρως περιορισμένη επικοινωνία και συνεργασία των ειδικών και γενικών εκπαιδευτικών σε θέματα που αφορούν την επίδοση και εκπαίδευση των μαθητών που και οι δύο διδάσκουν. Όμως ένας τέτοιος διαχωρισμός ενισχύει τον ακαδημαϊκό αποκλεισμό και την κοινωνική περιθωριοποίηση των μαθητών που συναντούν δυσκολίες στον ακαδημαϊκό ή/και ψυχοκοινωνικό τομέα και κατ'επέκταση συμβάλλει στην ανάπτυξη αρνητικών στάσεων και συναισθημάτων στους συγκεκριμένους μαθητές.

Η αρνητική στάση των μαθητών είναι πιθανό να επηρεάζεται και από τις διαφορετικές εκπαιδευτικές εμπειρίες που οι ίδιοι βιώνουν εντός του σχολικού περιβάλλοντος. Οι ειδικοί παιδαγωγοί στα Τ. Ε. δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στην ψυχοκοινωνική διάσταση των αναγκών των μαθητών τους καθώς και στην ανάγκη τους για ψυχολογική στήριξη και προσπαθούν να καλλιεργήσουν ένα υποστηρικτικό κλίμα το οποίο περιλαμβάνει ανάμεσα σε άλλα, δραστηριότητες έκφρασης συναισθημάτων, ενίσχυσης της αυτοεκτίμησης, εκμάθησης κοινωνικών δεξιοτήτων, κ.α. (Didaskalou and Millward, 2002· Didaskalou and Klefтарas, 2007· Klefтарas and Didaskalou, 2006· Vlachou, Didaskalou and Argyrakouli, 2006). Το κλίμα εμπιστοσύνης, ασφάλειας και αποδοχής που βιώνουν οι μαθητές στα Τ.Ε. έρχεται σε αντίθεση με το ανταγωνιστικό κλίμα και τον αυστηρά ακαδημαϊκό προσανατολισμό των των γενικών τάξεων, στις οποίες καλούνται να προσαρμοστούν οι μαθητές μετά την αποχώρησή τους από το Τ.Ε.

Καταθλιπτική Συμπτωματολογία & Σχέσεις με Φίλους & Συνομηλίκους

Οι μαθητές με προβλήματα μάθησης τείνουν να αντιμετωπίζουν σημαντικές δυσκολίες στις κοινωνικές τους αλληλεπιδράσεις με συνομηλίκους καθώς και στη διατήρηση σταθερών και αμοιβαίων διαπροσωπικών σχέσεων στο σχολικό περιβάλλον. Τα ευρήματα, για παράδειγμα, των ερευνών που διεξήγαγαν οι Agaliotis and Kalyva (2008) και Agaliotis and Gouridas (2004) σε δείγματα ελλήνων μαθητών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης με και χωρίς δυσκολίες μάθησης, καταδεικνύουν ότι οι μαθητές με μαθησιακά προβλήματα αναλάμβαναν σημαντικά λιγότερες μη λεκτι-

κές πρωτοβουλίες αλληλεπίδρασης με άλλους, ενώ διέθεταν περιορισμένες δεξιότητες επίλυσης διαπροσωπικών συγκρούσεων και διαφωνιών με συμμαθητές, συγκριτικά με τους μαθητές χωρίς δυσκολίες μάθησης. Συνέπεια αυτών των περιορισμών είναι η συγκεκριμένη ομάδα να έχει περιορισμένο δίκτυο φίλων, γεγονός που μπορεί να συμβάλλει στην ανάδειξη βιωμάτων μοναξιάς (Fabes, Hanish, Martin and Eisenberg, 2002· Murphy, Shepard, Eisenberg and Fabes, 2004· Scriva and Heriot, 2008). Η έννοια της μοναξιάς παραπέμπει με τη σειρά της σε αρνητικές και επώδυνες σκέψεις και συναισθήματα που προκαλούν ή/και ενισχύουν επιπλέον τη θλίψη, δημιουργώντας έτσι ένα φαύλο κύκλο αρνητικών συναισθηματικών αλληλεπιδράσεων (Margalit and Ronen, 1993· Παπουτσάκη και Γενά, 2007).

Τελευταία, το ενδιαφέρον των ερευνητών εστιάζεται στη διερεύνηση της σχέσης και αλληλεπίδρασης των παιδιών με τους συνομηλίκους τους, ως σημαντικών μεταβλητών ψυχικής υγείας. (Bagwell, Newcomb and Bukowski, 1998· Forma-Loy, 2000· Τσαούσης, 2002· Wolin & Wolin, 1995). Εμπειρικά δεδομένα καταδεικνύουν ότι τα παιδιά που μεγάλωσαν κάτω από άσχημες συνθήκες (λόγω οικογενειακών, οικονομικών ή άλλων παραγόντων) κατάφεραν και προχώρησαν ομαλά προς την ενηλικίωση, μόνο και μόνο επειδή είχαν αναπτύξει ένα ευρύ δίκτυο κοινωνικών επαφών με συνομηλίκους. Αυτό το δίκτυο επαφών λειτουργούσε υποστηρικτικά στα πλαίσια της συναισθηματικής και ψυχολογικής τους προσαρμογής στο δύσκολο περιβάλλον στο οποίο αναπτύσσονταν (Luthar, 1991· Wolin and Wolin, 1995). Ακόμα οι Parker and Asher (1987) διαπίστωσαν ότι η ισχυρότερη προβλεπτική μεταβλητή της κοινωνικοσυναισθηματικής προσαρμογής του ατόμου δεν είναι τόσο ο δείκτης νοημοσύνης ή η σχολική του επίδοση και συμπεριφορά μέσα στην τάξη, όσο η ικανότητά του να αλληλεπιδρά με τους συνομηλίκους του (Τσαούσης, 2002).

Συμπεράσματα

Συγκεκριμένα μεθοδολογικά χαρακτηριστικά του σχεδιασμού και εκπόνησης της παρούσας μελέτης ασκούν σημαντικούς περιορισμούς στη γενίκευση των αποτελεσμάτων. Οι περιορισμοί αυτοί σχετίζονται με: α) το μικρό σχετικά μέγεθος του δείγματος, β) την ομοιογενή γεωγραφική προέλευση των συμμετεχόντων, γ) το περιορισμένο εύρος ηλικιακής κα-

Ε. Διδασκάλου

τανομής των μαθητών του δείγματος, δ) τα ψυχολογικά χαρακτηριστικά του δείγματος και συγκεκριμένα την απουσία διαγνωσμένης κλινικής κατάθλιψης. Οι παραπάνω περιορισμοί καθιστούν αναγκαία τη διεύρυνση της μελέτης και σε άλλες γεωγραφικές περιοχές της χώρας καθώς και σε πληθυσμούς μαθητών που φοιτούν σε Τ.Ε. και συγχρόνως έχουν διαγνωσθεί ότι εκδηλώνουν κλινική κατάθλιψη.

Ένας επιπλέον περιορισμός έχει να κάνει με τη στάθμιση και τα δομικά χαρακτηριστικά του Ερωτηματολογίου Παιδικής Κατάθλιψης (CDI) που χρησιμοποιήθηκε για τη συλλογή των δεδομένων. Το συγκεκριμένο ερωτηματολόγιο δεν έχει σταθμιστεί στη χώρα μας, ενώ, όπως συμβαίνει με την πλειοψηφία των ερωτηματολογίων αυτοαναφοράς, είναι δύσκολο να απομονωθεί η τάση που χαρακτηρίζει τους συμμετέχοντες να δηλώνουν κοινωνικά αποδεκτές απαντήσεις, που δεν είναι πάντα αξιόπιστες. Ακόμα, τα παιδιά συχνά συναντούν δυσκολία στην ανάκληση πληροφοριών σχετικά με παρελθόντα γεγονότα, σκέψεις και συναισθήματα τα οποία περιλαμβάνονται στο συγκεκριμένο ερωτηματολόγιο. Για την εις βάθος και αξιόπιστη μελέτη του προβλήματος της κατάθλιψης στον παιδικό πληθυσμό, κρίνεται σκόπιμη η χρήση επιπρόσθετων συμπεριφορικών δεικτών μέτρησης της καταθλιπτικής συμπτωματολογίας.

Παρά τους προαναφερθέντες περιορισμούς, προκύπτουν κάποιες σημαντικές εφαρμογές και προτάσεις για τα σχολεία και τους εκπαιδευτικούς καθώς και τους αρμόδιους φορείς ψυχικής υγείας. Δεδομένου, του σημαντικού ποσοστού των μαθητών με δυσκολίες μάθησης που εκδηλώνουν καταθλιπτική συμπτωματολογία και των περιορισμών που διέπουν την παρεχόμενη υποστήριξη τους εντός του σχολικού πλαισίου, κρίνονται απαραίτητα: α) η διεύρυνση και ποιοτική αναβάθμιση του περιεχομένου της επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών (γενικής και ειδικής αγωγής) σε θέματα έγκαιρου εντοπισμού των συναισθηματικών προβλημάτων των μαθητών καθώς και εφαρμογής εκπαιδευτικών θεραπευτικών προγραμμάτων πρόληψης με στόχο την προαγωγή της ψυχικής τους ανθεκτικότητας και β) η ανάπτυξη καναλιών επικοινωνίας και μοντέλων συνεργασίας του σχολείου με τις αρμόδιες ψυχολογικές υπηρεσίες και φορείς ψυχικής υγείας της κοινότητας με στόχο την επέκταση και ποιοτική αναβάθμιση των υπάρχοντων σχολικών δομών ψυχολογικής υποστήριξης και προγραμμάτων παρέμβασης για τους μαθητές που συναντούν δυσκολίες στον ακαδημαϊκό ή/και ψυχοκοινωνικό τομέα.

Αρκετοί έχουν επισημάνει την ελλειμματική, γενικά, κατάρτιση που διαθέτουν οι εκπαιδευτικοί σε θέματα πρόληψης, εντοπισμού και αντιμετώπισης των συναισθηματικών προβλημάτων των μαθητών (Becker and

Luthar, 2002· Didaskalou and Millward, 2002· Reddy and Richardosn, 2006). Οι σύγχρονες επιστημονικές προσεγγίσεις δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στη θέσπιση, λειτουργία και ένταξη εκπαιδευτικών προγραμμάτων πρόληψης κοινωνικής και συναισθηματικής αγωγής στο αναλυτικό πρόγραμμα των σχολείων (Beardslee, wright, Salt & Drezner, 1997· Ferguson and Horwood, 2003· Henderson, Benard & Sharp-Light 2000· Λεοντοπούλου, 2008). Αυτό, βέβαια, προϋποθέτει στροφή στην κυρίαρχη σκέψη και πράξη των εκπαιδευτικών από τη θεραπεία προς την κατεύθυνση των δυναμικών προσπαθειών διαμόρφωσης ευνοϊκών συνθηκών για την ανάπτυξη θετικών προστατευτικών χαρακτηριστικών στους μαθητές καθώς και την αναγνώριση της επιρροής που τα χαρακτηριστικά της σχολικής ζωής ασκούν στην κοινωνικοσυναισθηματική προσαρμογή και ψυχική υγεία των παιδιών (Λεοντοπούλου 2008· Paternite, 2005).

Βασικό συστατικό για την επιτυχία των εκπαιδευτικών προγραμμάτων πρόληψης αλλά και παρέμβασης αποτελεί η αποτελεσματική επικοινωνία και συνεργασία του σχολείου με τις αρμόδιες ψυχολογικές υπηρεσίες και φορείς ψυχικής υγείας της κοινότητας. Οι προσπάθειες ένταξης των προγραμμάτων ψυχικής υγείας και υποστήριξης στο λειτουργικό και εκπαιδευτικό πλαίσιο του σχολείου, καθώς και οι προσπάθειες συνεργασίας και συντονισμού ανάμεσα στους δύο φορείς σε επίπεδο παρεχόμενων υπηρεσιών, συχνά έχουν αποδειχθεί αναποτελεσματικές και δυσλειτουργικές (Adelman and Taylor, 2000· Ferlie and Shortell 2001· Strein, Hoagwood and Cohn, 2003· Weist and Christodoulou 2000). Ιδιαίτερη έμφαση πρέπει να δοθεί στα οργανωτικά και λειτουργικά χαρακτηριστικά της σχολικής κοινότητας και της επιρροής αυτών στις προσπάθειες ένταξης των προγραμμάτων ψυχικής υγείας στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα των σχολείων (Paternite, 2005· Reddy and Richardson 2006· Ringeisen, Henderson and Hoagwood, 2003). Η αποτελεσματική ένταξη αυτών των προγραμμάτων συχνά απαιτεί αλλαγές σε βασικές οργανωτικές δομές του σχολείου, στην εκμετάλλευση των διαθέσιμων μέσων και πόρων, στη διαμόρφωση των εκπαιδευτικών στόχων και της μεθοδολογίας που ακολουθείται για την επίτευξή τους καθώς και της φιλοσοφίας και αντιλήψεων που υιοθετούν οι εκπαιδευτικοί σε θέματα μάθησης και κοινωνικοσυναισθηματικής ανάπτυξης των παιδιών.

Βιβλιογραφία

- Adelman, H. & Taylor, L. (2000). Promoting mental health in schools in the midst of school reform. *Journal of School Health*, 70, 171-178.
- Agaliotis, A. & Kalyva, E. (2008). Nonverbal social interaction skills of children with learning disabilities. *Research In Developmental Disabilities* 29, 1-10.
- Agaliotis, I. & Gouridas, D (2004). A profile of interpersonal conflict resolution of children with learning disabilities. *Learning Disabilities: A Contemporary Journal*, 2, 2, 15-29.
- Ainscow, M., Hargreaves, D. & Hopkins, D.(1995). Mapping the progress of change in schools. *Education and Research in Education*, 9, 75-90.
- Bagwell, C., Newcomb, A., Bukowski, W. (1998). Preadolescent friendship and peer rejection as predictors of adult adjustment. *Child Development*, 69, 140-153.
- Battle, J. (1981). *Culture-free Self-esteem Inventories for Children and Adults*. Seattle, Washington: Special Child publications.
- Battle, J. (2002). *Culture Free Self-Esteem Inventories (3rd ed.)*. Austin, TX:Pro-Ed.
- Beardslee, W., Wright, E., Salt, P & Drezner, K. (1997). Examination of children's responses to two preventive intervention strategies over time. *Journal of the American Academy of child and Adolescent Psychiatry*, 36, 196-204.
- Becker, B. & Luthar, S. (2002). Social-emotional factors affecting achievement outcomes among disadvantaged students: Closing the achievement gap. *Educational Psychologist*, 37, 4, 197-214.
- Bender, W. & Wall, M. (1994). Social-emotional development of students with learning disabilities. *Learning Disability Quarterly*, 17, 323-241.
- Bibou-Nakou, I. & Kioseoglou, G. (2001). Defining depressive symptoms in children and adolescents of school age. *Paidi kai Efivos: Psychiki Ygeia and Psychopathologia*, 3, 71-95.
- Blatt, S., Luthar, S., Quinlan, D., & Zohar, A. (1996). Levels of relatedness within the dependency factor of the Depressive Experiences- Questionnaire for Adolescents. *Journal of Personality Assessment*, 67, 1, 52-71.
- Βλάχου, Α., Διδασκάλου, Ε. & Μπέλιου, Β. (2004). Η αναγκαιότητα δημιουργίας δομών στήριξης και συνεργασίας για τη βελτίωση της λειτουργίας των τμημάτων ένταξης: Οι απόψεις των ειδικών παιδαγωγών. Στο: Μ. Ζαφειροπούλου & Κ. Κλεφτάρας (Επιμ.). *Εφαρμοσμένη Κλινική Ψυχολογία του Παιδιού* (σελ. 65-106). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

- Burns, R., (1982). *Self-concept Development and Education*. London, Holt, Rinehart & Winston.
- Caplan, M., Weissberg, R., Grober, J. & Jacobs, C. (1992). Social competence promotion with inner city and suburban young adolescence: Effects on social adjustment and alcohol use. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 60, 1, 56-63.
- Clark, C., Dyson, A., Millward, A. & Skidmore, D. (1997). *New Directions in Special Needs: Innovations in Mainstream Schools*. London: Cassell.
- Didaskalou, E. (2002). Current obstacles to change in Greek primary schools: Implications for managing behavior problems. *European Journal of Education*, 37, 4, 473-482.
- Didaskalou, E. & Millward, A. (2001). Greek teachers' perspectives on behavior problems: implications for policy-makers and practitioners. *European Journal of Special Needs Education*, 16, 3, 289-299.
- Didaskalou, E. & Millward, A. (2002). Breaking the policy log-jam: comparative perspectives on policy formulation and development for pupils with emotional and behavioural difficulties. *Oxford Review of Education*, 28, 1, 109-121.
- Didaskalou, E. & Klefтарas, G. (2007). Οι αντιλήψεις Ελλήνων μαθητών και δασκάλων σχετικά με τη συμπτωματολογία της κατάθλιψης. Στα: Πρακτικά του Πανερωπαϊκού Συνεδρίου Ειδικής Αγωγής, με τίτλο: *Η Ευρωπαϊκή Διάσταση της Ειδικής Αγωγής* (σελ.266-276). Θεσσαλονίκη.
- Διδασκάλου, Ε. & Κλεφτάρας, Γ. (2009). *Αυτοεκτίμηση και Μοναξιά σε Μαθητές με Ειδικές Εκπαιδευτικές Ανάγκες*. Εργασία παρουσιασμένη στο 12ο Πανελλήνιο Συνέδριο Ψυχολογικής Έρευνας. Μάιος, Βόλος.
- Dyson, A. & Millward, A. (2000). *Schools and Special Needs*. London: Chapman Publishing.
- Eisenberg, N., Fabes, R., Guthrie, I. & Reiser, M. (2000). Dispositional emotionality and regulation: Their role in predicting quality of social functioning. *Journal of Personality and Social Psychology*, 78, 136-157.
- Errecart, M., Walberg, H., Ross, J., Gold, R., Fielder, J., & Kolbe, K. (1991). Effectiveness of teenage health teaching modules. *Journal of School Health*, 61, 1-17.
- Fabes, R., Hanish, L., Martin, C., & Eisenberg, N. (2002). Young children's negative emotionality and social isolation: A latent growth analysis. *Merrill-Palmer Quarterly*, 48, 284-307.
- Ferguson, D. & Horwood, L. (2003). Resilience to childhood adversity: Results of a 21-year study. In: S. Luthar (Ed.), *Resilience and Vulnerability: Adaptation in the Context of Childhood Adversities* (pp.103-155). New York: Cambridge University Press.

- Ferlie, E. & Shortell, S. (2001). Improving the quality of health care in the United Kingdom and the United States: A framework for change. *The Milbank Quarterly*, 79, 281-315.
- Fopma-Loy (2000). Peer rejection and neglect of latency-age children: Pathways and a group psychotherapy model. *Journal of Child and Adolescent Psychiatric Nursing*, 13, 29-34.
- Gladstone, T., & Kaslow, N. (1995). Depression and attributions in children and adolescents: A, meta-analytic review. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 23, 597-606.
- Guralnick, M. (1997). *The Effectiveness of Early Intervention*. Baltimore: Paul H. Brookes.
- Hall, C. & Haws, d. (1989). Depressive symptomatology in learning-disabled and nonlearning-disabled students. *Psychology in the School*, 26, 359-364.
- Hawkins, J. Catalano, R., Kosterman, R., Abbott, R., & Hill, K. (1999). Preventing adolescent health-risk behaviours by strengthening protection during childhood. *Archives of Pediatric and Adolescent Medicine*, 153, 226-234.
- Health, n. & Ross, s. (2000). Prevalence and expression of depressive symptomatology in students with and without learning disabilities. *Learning Disability Quarterly*, 23, 24-36.
- Henderson, N., Benard, B. & Sharp-Light N. (Eds.) (2000). *Schoolwide Approaches for Fostering Resiliency*. San Diego, CA: Resiliency In action.
- Kay, P. & Fitzgerald, M. (1997). Parents + teachers + action research = real involvement. *TEACHING Exceptional Children*, 30, 8-11.
- Kendall, P. (1999). *Childhood Depression*. New York: Psychology Press.
- Kleftaras, G. & Didaskalou, E. (2006). Incidence and teachers' perceived causation of depression in primary school children in Greece. *School Psychology International*, 27, 3, 296-315.
- Κλεφτάρας, Γ. (2004). Το παιδί με καταθλιπτικά συμπτώματα και η αντιμετώπιση του από τον δάσκαλο. Στο: Α. Καλαντζή-Αζίζι & Μ. Ζαφειροπούλου (Επιμ.). *Προσαρμογή στο Σχολείο* (σελ. 355-376). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Κλεφτάρας, Γ. & Διδασκάλου, Ε. (2007). Αυτοεκτίμηση και Καταθλιπτική συμπτωματολογίας σε Μαθητές με Ειδικές Εκπαιδευτικές ανάγκες. Εργασία παρουσιασμένη στο 2ο Συνέδριο Επιστημόνων Φροντίδας Χρόνιων Πασχόντων. Νοέμβριος, Λάρισα.
- Κουλουμπαρίτσι, Α. & Καβούρη, Π. (1994). Πώς υλοποιείται το αναλυτικό πρόγραμμα της Ιστορίας στο δημοτικό σχολείο: Εμπειρική Έρευνα. *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 74, 62-70.

- Kovacs, M. (1992). *The Children's Depression Inventory (CDI) Manual*. Pennsylvania, PA: Multi-Health Systems.
- Κρόκου, Ζ. (2007). Έχουμε την ίδια δυσκολία αλλά...αλλιώς συμπεριφερόμαι εγώ! Στα: Πρακτικά του 1ου Πανελληνίου Συνεδρίου Ειδικής Αγωγής με τίτλο: «*Η Ειδική Αγωγή στην Κοινωνία της Γνώσης*» (Τόμος Α', σελ 237-248). Αθήνα: Γρηγόρη.
- Λεοντοπούλου, Σ. (2008). Ψυχική ανθεκτικότητα κατά την εφηβεία: ψυχοκοινωνικές παρεμβάσεις στην οικογένεια, στο σχολείο και στην κοινότητα. Στο: Η. Κουρκούτας & Chartier, J. (Επιμ.) *Παιδιά και Έφηβοι με Ψυχοκοινωνικές Διαταραχές* (σελ. 117-127). Αθήνα: Τόπος.
- Liu, X., Ma, Kurita, H. & Tang, M. (1999) Self-reported depressive symptoms among Chinese adolescents. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 34, 44-47.
- Luthar, S. (1991). Vulnerability and resilience: A study of high-risks adolescents. *Child Development*, 62, 600-616.
- Maag, J., Behrens, J. & Di-Gangi, S. (1992). Dysfunctional cognitions associated with adolescent depression: findings across special populations. *Exceptionality*, 3, 31-47.
- Maag, J. & Reid, R. (1994). The phenomenology of depression among students with and without learning disabilities: More similar than different. *Learning Disabilities Research and Practice*, 9, 91-103.
- Maag, J. & Reid, R. (2006). Depression among students with learning disabilities: assessing the risk. *Journal of Learning Disabilities*, 39, 1, 3-10.
- Margalit, M. & Ronner, T. (1993). Loneliness and social competence among pre-adolescents and adolescents with mild mental retardation. *Mental Handicap Research*, 6, 2, 97-111.
- Matsagouras, E. & Riding, S. (1996). The rating of educational aims by Greek and English student-teachers. *Mediterranean Journal of Educational Studies*, 1, 1, 93-115.
- Mcgrath, E. (2000). Depressive symptoms and negative self-perceptions in childhood: cognitive distortion, academic performance, peer relationships. *Dissertation Abstracts International: Section: The Sciences & Engineering*, 17, 325-336.
- Murphy, B., Shepard, S., Eisenberg, N. & Fabes, R. (2004). Concurrent and across time prediction of young adolescents' social functioning: The role of emotionality and regulation. *Social Development*, 13, 56-86.
- Navarrete, L. (1999). Melancholy in the millennium: A study of depression among adolescents with and without learning disabilities. *High School Journal*, 82, 137-149.

Ε. Διδασκάλου

- Ollendick, T. & Yule, W. (1990). Depression in British and American children and its relation to anxiety and fear. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 58, 126-129.
- Ollson, G. Nordstrom, M., Arinelli, S. & Von Knorring, A. (1999). Adolescent depression: social network and family climate: a case- control study. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 40, 227-237.
- Owens, J. & Murphy, C. (2004). Effective research in the context of school-based mental health. *Clinical Child and Family Psychology Review*, 7, 4, 195-209.
- Parker, J. & Asher, S. (1987). Peer relations and later personal adjustment: are low-accepted children at risk? *Psychological Bulletin*, 102, 357-389.
- Παπουτσάκη, Κ. & Γενά, Α. (2007). Μοναξιά και φιλικές σχέσεις παιδιών με ε.ν.υ. στο σχολικό περιβάλλον. Στα: Πρακτικά του 1ου Πανελληνίου Συνεδρίου Ειδικής Αγωγής, με τίτλο: «Η Ειδική Αγωγή στην Κοινωνία της Γνώσης» (Τόμος Β', σελ 429-439). Αθήνα: Γρηγόρη.
- Paternite, C. (2005). School-based mental health programs and services: overview and introduction to special issue. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 33, 6, 657-663.
- Reddy, L. & Richardson, L. (2006). School-based prevention and intervention programs for children with emotional disturbance. *Education and Treatment of Children*, 29, 2, 379-404.
- Reynolds, A., Chang, H., & Temple, A. (1998). Early childhood intervention and juvenile delinquency: An exploratory analysis of the child-Parent Centers. *Evaluation Review*, 22, 341-372.
- Ringeisen, H., Henderson, K. & Hoagwood, K. (2003). Context matters: Schools and the "research to practice gap" in children's mental health. *School Psychology Review*, 32, 2, 153-168.
- Roberts, M., Jacobs, A., Puddy, R., Nyre, J. & Venberg, E. (2003). Treating children with serious emotional disturbances in schools and community: The Intensive Mental Health program. *Professional Psychology: Research and Practice*, 34, 519-526.
- Ρούσος, Π. & Τσαούσης, Γ. (2002). *Στατιστική Εφαρμοσμένη στις Κοινωνικές Επιστήμες*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Rudolph, K. & Clark, A. (2001). Conceptions of relationships in children with depressive and aggressive symptoms: Social-cognitive distortion or reality? *Journal of Abnormal Child Psychology*, 29, 41-56.
- Rudolph, K., Hammen, C., & Burge, D. (1997). A cognitive-interpersonal approach to depressive symptoms in preadolescent children. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 25, 33-45.

- Rutter, M. (2000). Resilience considered: Conceptual considerations, empirical findings and policy implications. In J. Shonkoff & S. Meisels (Eds.), *Handbook of Early Childhood Intervention* (pp.651-682). New York: Cambridge.
- Samela-Aro, K., & Nurmi, J. (1996). Uncertainty and confidence in interpersonal projects: consequences for relationships and well-being. *Journal of Social and Personal Relationships*, 134, 1, 109-122.
- Scriva, M. & Heriot, A. (2008). Συναισθηματική ρύθμιση και διαπροσωπικά σχήματα σε καταθλιπτικά και επιθετικά νεαρά άτομα: θεωρητικά ζητήματα και παρουσίαση περίπτωσης. Στο: Η. Κουρκούτας & Chartier, J. (Επιμ.) *Παιδιά και Έφηβοι με Ψυχοκοινωνικές Διαταραχές* (σελ. 223-257). Αθήνα: Τόπος.
- Scruggs T. & Mastropieri, M. (1996). Teacher perceptions of mainstreaming/inclusion, 1958-1995: A research synthesis. *Exceptional Children*, 63, 59-74.
- Speier, P., Sherak, D., Hirsch, S., & Cantwell, D. (1995). Depression in children and adolescents. In: E. Becham & R. Leber (Eds.), *Handbook of Depression* (pp.467-493). New York: Guilford Press.
- Schwartz, A. & Schwartz, R. (1993). *Depression: Theories and Treatments. Psychological, Biological and Social Perspectives*. New York: Columbia University Press.
- Speier, P. Sherak, D. Hirsch, S. & Cantwell, D. (1995). Depression in children and adolescents. Στο: E. Beckham & W. Leber (Eds.). *Handbook of Depression* (pp.467-493). New York: The Guilford Press.
- Stevenson, D. & Romney, D. (1984). Depression in learning disabled children. *Journal of Learning Disabilities*, 17, 579-582.
- Strein, W., Hoagwood, K. & Kohn, A. (2003). School psychology: A public health perspective. Prevention, populations and systems change. *Journal of School Psychology*, 41, 23-38.
- Τριλίβα, Σ., & Chimienti, G. (2002). *Ανακάλυψη, Αυτογνωσία, Αυτοκυριαρχία, Αυτοεκτίμηση*. Αθήνα: Πατάκη.
- Τσαούσης, Ι. (2002). Το γονεϊκό μοντέλο διαπαιδαγώγησης και η αυτοεκτίμηση του μαθητή ως μεταβλητές εμφάνισης προβληματικής συμπεριφοράς στο περιβάλλον του σχολείου. Στο: Ν. Πολεμικός, Μ. Καίλα & Φ. Καλαβάσης (Επιμ.), *Θέματα Ψυχοπαθολογίας σε Παιδιά και Εφήβους*, (Τόμος Β' σελ. 274-304). Αθήνα: Ατραπός.
- Vlachou, A. (2006). Role of special/support teacher in Greek primary schools: a counterproductive effect of 'inclusion' practices. *International Journal of Inclusive Education*, 10, 1, 39-58.

Ε. Διδασκάλου

- Vlachou-Balafouti, A. (2001). The process of change and the politics of resistance in educational contexts: The case of disability. In: L. Barton, (Ed.), *Disability, Politics and the Struggle for Change* (pp.110-125). London: David Fulton Publishers.
- Vlachou-Balafouti, A. & Zoniou-Sideris, A. (2000). Greek policy-practices in the area of special/inclusive education. In: F. Armstrong & L. Barton (Eds.), *Inclusive Education: Policy Contexts and Comparative Perspectives* (pp. 27-41). London: David Fulton Publishers.
- Vlachou, A. Didaskalou, E. & Argyrakouli, E. (2006). Preferences of students with general learning difficulties for different service delivery modes. *European Journal of Special Needs Education*, 21, 2, 201-216.
- Φλουρής, Γ. (2000). Αναζητώντας την «εκπαιδευτική οικολογία» των παιδιών με ειδικές ανάγκες και δυνατότητες στην κοινωνία της γνώσης. Στο: Α. Καραπέτσας, Φ. Βλάχος & Α. Βλάχου (Επιμ.), *Το Παιδαγωγικό Τμήμα Ειδικής Αγωγής και οι Ορίζοντές του* (σελ.83-113). Βόλος.
- Χατζηχρήστου, Χ. (2000). Ανασκόπηση της διεθνούς πραγματικότητας και εμπειρίας σχετικά με την οργάνωση και λειτουργία υπηρεσιών ψυχικής υγείας παιδιών και εφήβων. Στο: Α. Καλαντζή-Αζίζι & Η. Μπεζεβέγκης (Επιμ.), *Θέματα Επιμόρφωσης, Ευαισθητοποίησης Στελεχών Ψυχικής Υγείας Παιδιών και Εφήβων* (σελ. 27-44). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Walker, H., Kavanagh, K., stiller, B., Golly, A., Severson, H. & Feil, E. (1998). First step to success: An early intervention approach for preventing school antisocial behavior. *Journal of Emotional and Behavioural Disorders*, 6, 66-80.
- Weiss, B., & Weisz, J., Politano, M., Carey, M., Nelson, W. & Finch, A. (1991). Developmental differences in the factor structure of the Children's Depression Inventory. *Psychological Assessment*, 3, 38-45.
- Weist, M. & Christodulu, K. (2000). Expanded school mental health programs: advancing reform and closing the gap between research and practice. *Journal of School Health*, 70, 5, 195-200.
- Weist, M. Paternite, c. & Adelsheim, S. (2005). School-based mental health services. Commissioned report for the *Institute of Medicine, Board of Health Care Services, Crossing the Quality Chasm: Adaptation to Mental Health and Addictive Disorders Committee*. Washington, DC.
- Wolin, S. & Wolin, S. (1995). Resilience among youth growing in substance-abusing families. *Pediatric Clinics of North America*, 42, 415-429.
- Wright-Stawderman, C. & Watson, B. (1992). The prevalence of depressive symptoms in children with learning disabilities. *Journal of Learning Disabilities*, 25, 258-264.

Η διερεύνηση των αντιλήψεων των εκπαιδευτικών για την επίδραση της ντροπαλότητας στις διαπροσωπικές σχέσεις των ντροπαλών παιδιών με τα συνομήλικα τους παιδιά

Ελένη Νικολάου*

Περίληψη

Η παρούσα ερευνητική εργασία επιχειρεί να διερευνήσει τις αντιλήψεις των εκπαιδευτικών για την επίδραση της ντροπαλότητας στις διαπροσωπικές σχέσεις των παιδιών με ντροπαλή συμπεριφορά. Μέσο συλλογής των δεδομένων της έρευνας αποτέλεσε η συνέντευξη και η ανάλυση των δεδομένων βασίστηκε στη μέθοδο της θεμελιωμένης θεωρίας. Οι εκπαιδευτικοί της έρευνας υποστήριξαν ότι το ντροπαλό παιδί δυσκολεύεται να συνάψει φιλίες, να ενταχθεί στο παιχνίδι των συνομηλίκων του και απομονώνεται από την ομάδα των συνομηλίκων. Οι συμμαθητές του δεν τον προσκαλούν σε δραστηριότητες παιχνιδιού, τον κρατούν σε απόσταση και τον απορρίπτουν. Στη συνέχεια σχολιάζονται τα ευρήματα της έρευνας και επισημαίνεται η αξιοποίηση των ευρημάτων στην παιδαγωγική πράξη.

Λέξεις κλειδιά: Ντροπαλότητα, αναστολή, αντιλήψεις εκπαιδευτικών.

* Η Ελένη Νικολάου είναι δρ. Ψυχολογίας στο Τμήμα Επιστημών της Προσχολικής Αγωγής και του Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

1. Εισαγωγή

Τα τελευταία χρόνια η ντροπαλότητα παρουσιάζει αυξανόμενο ενδιαφέρον στο ερευνητικό πεδίο των σχέσεων των παιδιών με τους συνομηλίκους τους (Rubin & Coplan, 2004). Η ντροπαλότητα αποτελεί σημαντική διάσταση των ατομικών διαφορών (Crozier & Hostettler, 2003). Μολονότι, πολλά άτομα χαρακτηρίζουν τον εαυτό τους σε συγκεκριμένες καταστάσεις ντροπαλό κάποια στιγμή στη ζωή τους, η ντροπαλότητα είναι ένα χαρακτηριστικό που παρουσιάζει σταθερότητα σε διάφορες καταστάσεις (Fordham & Stevenson-Hinde, 1999). Επίσης παρουσιάζει σταθερότητα από τα πρώτα χρόνια του δημοτικού μέχρι την εφηβεία. (Galiguzova, 2000).

Η ντροπαλότητα συνιστά ένα ουσιαστικό πρόβλημα για αυτούς που υποφέρουν από τις επιπτώσεις της, καθώς αντιλαμβάνονται ότι ασκεί σημαντικές αρνητικές επιπτώσεις στη ζωή τους (Harris, 1984). Η έρευνα αποκαλύπτει ότι η ντροπαλότητα στην παιδική ηλικία συσχετίζεται με διάφορους δείκτες κακής προσαρμογής (Crozier, 2000). Για παράδειγμα, η ντροπαλότητα σχετίζεται με χαμηλή κοινωνική επάρκεια και αλληλεπίδραση (Spere, Schmidt, Theall-Honey, & Martin-Chang, 2004), καθώς και χαμηλότερη αυτο-εκτίμηση (Crozier, 2001).

Η ντροπαλότητα έχει συνδεθεί με ορισμένους δείκτες προβλημάτων κοινωνικο-συναισθηματικής προσαρμογής τα οποία κατατάσσονται στα προβλήματα εσωτερίκευσης, όπως το κοινωνικό άγχος, η μοναξιά, η χαμηλή αυτοεκτίμηση και η περιθωριοποίηση από τους συνομηλίκους. (Gazelle & Ladd, 2003). Η ντροπαλότητα λοιπόν συνδέεται με αρνητικές επιπτώσεις και αποτελεί ένα πεδίο το οποίο χρήζει περαιτέρω έρευνας.

Η ντροπαλή συμπεριφορά περιγράφεται με όρους όπως η εσωστρέφεια, η συμπεριφορά απόσυρσης, η κατάθλιψη και η αναστολή της συμπεριφοράς (Greco & Morris, 2001, Van Ameringen, Mancini & Oakman, 1998). Η ντροπαλή συμπεριφορά συμπεριλαμβάνει ένα μεγάλο εύρος συμπεριφορών, συναισθημάτων, γνωστικών χαρακτηριστικών και σωματικών αντιδράσεων (Lund, 2008). Έχει περιγραφεί για παράδειγμα, ως ένα υποκειμενικό βίωμα (Buss, 1980), καθώς και υποκειμενικό κοινωνικό άγχος και ανεσταλμένη κοινωνική συμπεριφορά (Jones & Carpenter, 1987). Επίσης, έχει περιγραφεί ως ένα χαρακτηριστικό με γενετική βάση (Rutter, 1997), και ως μια προδιάθεση ιδιοσυγκρασίας (Eysenck, 1981). Επίσης, η ντροπαλή συμπεριφορά έχει οριστεί σε συνάρτηση με τις κοινωνικές καταστάσεις (Rubin, Wojslawowicz, Rose-Krasnor, Booth-LaForce, & Burgess, 2006. Younger & Daniels, 1992).

Η διερεύνηση των αντιλήψεων των εκπαιδευτικών για την επίδραση της ντροπαλότητας

Οι ερευνητές στην προσπάθειά τους να καταλήξουν σε ένα κοινό ορισμό υπογράμμισαν ότι η έννοια της ντροπαλότητας περιλαμβάνει τρεις ξεχωριστές διαστάσεις (Cheek & Melchior, 1990). Οι συναισθηματικές πλευρές της ντροπαλότητας περιλαμβάνουν συναισθήματα έντασης, ενώ οι γνωστικές πλευρές περιλαμβάνουν σκέψεις ανησυχίας και φόβο αρνητικής αξιολόγησης. Τα στοιχεία της συμπεριφοράς περιλαμβάνουν την αποφυγή της βλεμματικής επαφής, και την αναστολή της συμπεριφοράς. Ο περισσότερο κοινά αποδεκτός ορισμός της ντροπαλότητας την προσδιορίζει με γνωστικούς, συναισθηματικούς και συμπεριφορικούς όρους, ως χαρακτηριστικό προσωπικότητας, το οποίο διακρίνεται από δυσφορία και αναστολή παρουσία άλλων κατά τη διάρκεια των κοινωνικών καταστάσεων, οι οποίες αξιολογούνται ως καινούριες, προκαλούν φόβο και εμπεριέχουν το στοιχείο της αξιολόγησης (Cheek & Buss, 1981).

2. Οι διαπροσωπικές σχέσεις των ντροπαλών παιδιών

Η ντροπαλότητα αναφέρεται στην επιφυλακτικότητα και το άγχος ενόψει καινούριων κοινωνικών καταστάσεων (Rubin & Coplan, 2004). Τα ντροπαλά παιδιά συχνά επιθυμούν την κοινωνική αλληλεπίδραση, ωστόσο αυτό το κίνητρο κοινωνικής προσέγγισης αναστέλλεται με την αποφυγή κοινωνικών καταστάσεων που κινητοποιείται από τον κοινωνικό φόβο (Coplan, Prakash, O' Neil, & Armer, 2004). Συνεπώς ενδέχεται να είναι δίπλα στα συνομήλικα παιδιά, αλλά να μη συμμετέχουν και να αποφεύγουν την άμεση αλληλεπίδραση με τους συνομηλίκους τους (Coplan, 2000). Επομένως, η ντροπαλότητα μπορεί να θεαθεί ως μια μορφή κοινωνικής απόσυρσης με τα παιδιά να απέχουν από τις κοινωνικές καταστάσεις εξαιτίας της κοινωνικής τους επιφυλακτικότητας.

Τα ντροπαλά παιδιά απέχουν από τις κοινωνικές αλληλεπιδράσεις εξαιτίας της κοινωνικής τους επιφυλακτικότητας που αναστέλλει την επιθυμία τους να προσεγγίσουν τους άλλους (Asendorpf, 1991). Τα ντροπαλά παιδιά αλληλεπιδρούν λιγότερο με τα συνομήλικα τους σε σύγκριση με τα περισσότερο εξωστρεφή παιδιά (Rubin & Stewart, 1996) και επομένως υστερούν στις δεξιότητες κοινωνικής αλληλεπίδρασης (Rubin, Lemare, & Lollis, 1990). Πολλά ντροπαλά παιδιά αποκλείονται από την ομάδα των συνομηλίκων ήδη από τα πρώτα χρόνια του δημοτικού (Gazelle & Ladd, 2003).

Στην βιβλιογραφία τα ντροπαλά παιδιά εντάσσονται στην ευρύτερη κατηγορία των παιδιών με κοινωνικές αναστολές και προτείνονται οι παρακάτω τακτικές για την αντιμετώπιση των διαπροσωπικών τους δυσκολιών: η ενίσχυση της αυτοεκτίμησής τους, η ενθάρρυνση της συνεργασίας με τους συνομηλίκους και των φιλικών σχέσεων, η διδασκαλία κοινωνικών δεξιοτήτων, η αντιμετώπιση του κοινωνικού τους άγχους, και η συνεργασία με την οικογένεια (Γαλανάκη, 2003). Επίσης, για τους απομονωμένους μαθητές, έχουν προταθεί ο εντοπισμός των ιδιαίτερων ικανοτήτων τους, καθώς και ο έπαινος και η ενθάρρυνση όταν αναλαμβάνουν κοινωνικές δραστηριότητες, όπως κάποια πρωτοβουλία στην ομαδική εργασία ή συνεισφορά στη διεξαγωγή του μαθήματος (Μπίκος, 2004). Επιπλέον, καταγράφηκαν η επίδειξη στάσης ενσυναίσθησης, η χρήση των συνομηλίκων για την αντιμετώπιση των διαπροσωπικών δυσκολιών του ντροπαλού μαθητή και η εκπαίδευση στη διεκδικητικότητα (Αργυρακούλη, 2004).

Η ντροπαλή συμπεριφορά δεν καθίσταται αντικείμενο προσοχής από τους ενήλικες, όπως οι επιθετικές πράξεις (Crozier & Perkins, 2002. Evans, 2001). Τα ντροπαλά παιδιά αποτελούν μια παραμελημένη ομάδα στο χώρο του σχολείου (Pellegrini & Blatchford, 2000). Οι ενήλικες θεωρούν ότι δεν παρουσιάζουν κάποιο πρόβλημα (Zimbardo & Radl, 1999), καθώς δεν ενοχλούν κανένα.

3. Μέθοδος

Η ντροπαλότητα στο χώρο του σχολείου δεν έχει αποτελέσει αντικείμενο του ερευνητικού ενδιαφέροντος. Μια πιθανή αιτία συνίσταται στο ότι η ντροπαλή συμπεριφορά δεν δυσχεραίνει τη λειτουργία της τάξης, όπως για παράδειγμα η επιθετική συμπεριφορά.

Η έρευνα που ακολουθεί επιχειρεί να διερευνήσει τις αντιλήψεις των εκπαιδευτικών για τις κατάλληλες τακτικές ενίσχυσης των διαπροσωπικών σχέσεων των ντροπαλών παιδιών. Η πρωτοτυπία λοιπόν της έρευνας έγκειται στο ότι επιχειρεί να καλύψει το κενό αυτό, να προτείνει προσεγγίσεις στην αντιμετώπιση του προβλήματος και να αποτελέσει προβληματισμό για περαιτέρω έρευνα.

Η διερεύνηση των αντιλήψεων των εκπαιδευτικών για την επίδραση της ντροπαλότητας

Δείγμα

Δείγμα της έρευνας αποτέλεσαν 66 εκπαιδευτικοί οι οποίοι είναι διορισμένοι στα Δημοτικά σχολεία της πόλης της Ρόδου και αποτελούν το 21,2% του συνολικού πληθυσμού (311) δασκάλων Δημοτικών σχολείων στα σχολεία της πόλης της Ρόδου.

Στον πίνακα 1 παρουσιάζεται η κατανομή των εκπαιδευτικών του δείγματος ως προς το φύλο. Από τα δεδομένα του πίνακα προκύπτει ότι, από τους 66 εκπαιδευτικούς του δείγματος, οι 39 (ή ποσοστό 40,9%) είναι γυναίκες και οι υπόλοιποι 27 (ή ποσοστό 59,1%) είναι άντρες. Συνοψίζοντας, εξάγεται το συμπέρασμα ότι η αναλογία μεταξύ ανδρών και γυναικών εκπαιδευτικών είναι κατά 20 περίπου ποσοστιαίες μονάδες υπέρ των γυναικών.

Πίνακας 1. Κατανομή συχνοτήτων των συμμετεχόντων στην έρευνα με βάση το φύλο

Φύλο	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό ποσοστό	Αθροιστικό ποσοστό
Άνδρας	27	40,9	40,9	40,9
Γυναίκα	39	59,1	59,1	100,0
Σύνολο	66	100,0	100,0	

Στη συνέχεια, στον πίνακα 2 παρουσιάζεται η κατανομή των εκπαιδευτικών του δείγματος ως προς την ηλικία. Το 32 % του δείγματος αποτελούνταν από εκπαιδευτικούς ηλικίας 31 έως 35, το 26% του δείγματος αποτελούνταν από εκπαιδευτικούς ηλικίας 41 έως 45, το 17% από εκπαιδευτικούς ηλικίας άνω των 46, το 12 % από εκπαιδευτικούς ηλικίας έως 25 ετών, το 9 % από εκπαιδευτικούς ηλικίας 36-40 και το 4,5 % από εκπαιδευτικούς ηλικίας 26-30.

Πίνακας 2. Κατανομή συχνοτήτων των συμμετεχόντων στην έρευνα με βάση την ηλικία.

Ηλικία	Συχνότητα F	Ποσοστό %	Σχετικό ποσοστό	Αθροιστικό ποσοστό
Έως 25 ετών	8	12,1	12,1	12,1
26-30	3	4,5	4,5	16,7
31-35	21	31,8	31,8	48,5
36-40	6	9,1	9,1	57,6
41-45	17	25,8	25,8	83,3
Άνω των 46 ετών	11	16,7	16,7	100,0
Σύνολο	66	100,0	100,0	

Μέσα συλλογής δεδομένων

Η συνέντευξη επιλέχτηκε ως το πλέον κατάλληλο μεθοδολογικό εργαλείο για τη διερεύνηση των αναπαραστάσεων των εκπαιδευτικών. Η συγκεκριμένη μέθοδος επιλέχτηκε γιατί δίνει τη δυνατότητα για διερεύνηση σε μεγαλύτερο βάθος ενός θέματος σε σύγκριση με άλλες μεθόδους συλλογής στοιχείων. Η συνέντευξη δίνει τη δυνατότητα να μετρηθεί τι γνωρίζει ένα άτομο (γνώση ή πληροφόρηση), τις αξίες και τις προτιμήσεις του, καθώς και τις στάσεις και τις πεποιθήσεις του (Βάμβουκας, 1991).

Για την επίτευξη των σκοπών της έρευνας χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της θεωρητικής δειγματοληψίας, καθώς αξιολογήθηκε ως η κατάλληλότερη για το υπό διερεύνηση θέμα. Η επιδίωξη δεν ήταν η αναπαραγωγή της σύνθεσης του πληθυσμού στο συγκεκριμένο δείγμα, αλλά η καταγραφή όλου του φάσματος των απόψεων για το συγκεκριμένο θέμα.

Στόχος δεν ήταν η αναζήτηση ενός αντιπροσωπευτικού δείγματος για να επιτευχθεί στατιστική ανάλυση, αλλά η δειγματοληψία με στόχο την πρόσθετη ενημέρωση για την παραγωγή εννοιολογικών κατηγοριών. Στη θεμελιωμένη θεωρία, ο τύπος αυτός της σκόπιμης δειγματοληψίας αναφέρεται ως θεωρητική δειγματοληψία. Για να εκτεθεί λεπτομερώς μια θεωρία αρκούν τυπικά συνεντεύξεις με 20-30 άτομα (Robson, 2007). Για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας διενεργήθηκαν 66 συνεντεύξεις και δειγματοληπτικό πλαίσιο της έρευνας αποτέλεσε η πρωτεύουσα του νομού, η Ρόδος.

Η διερεύνηση των αντιλήψεων των εκπαιδευτικών για την επίδραση της ντροπαλότητας

Το δείγμα έχει σχεδιαστεί να περικλείει μέσα του μια ομάδα σημαντικών μονάδων που σχετίζονται με το ευρύτερο σύνολο χωρίς όμως να το αντιπροσωπεύουν άμεσα (Mason, 2003). Η επιλογή των μονάδων του δείγματος πραγματοποιήθηκε με γνώμονα την ανάπτυξη θεωρητικών προτάσεων.

Διαδικασία

Οι ερωτώμενοι ενημερώθηκαν αρχικά για τη φύση της έρευνας. Ενημερώθηκαν για την τήρηση του απορρήτου των απαντήσεών τους και για το ότι η συμμετοχή τους είναι εθελοντική. Στη συνέχεια ζητήθηκε η άδεια για μαγνητοφώνηση των συνεντεύξεων. Στην αρχή της συνέντευξης η ερευνήτρια επικεντρώθηκε στη δημιουργία μιας καλής σχέσης με τον ερωτώμενο με στόχο να αισθανθεί άνετα ώστε να εκφράσει τις απόψεις του.

Αρχικά διεξήχθη μια πιλοτική έρευνα βασισμένη σε 5 εκπαιδευτικούς με τη μέθοδο της ημιδομημένης συνέντευξης. Ο σκοπός της πιλοτικής έρευνας ήταν η επιβεβαίωση ή η απόρριψη των θεματικών αξόνων της έρευνας. Η πιλοτική έρευνα σε 5 ερωτώμενους είχε ως στόχο τη διατύπωση των ερωτήσεων και τον καθορισμό καθώς και την οριστικοποίηση των ερωτημάτων που τέθηκαν στους ερωτώμενους. Συντάχθηκε ένας οδηγός για την συνέντευξη ο οποίος προσδιόριζε τους βασικούς άξονες της έρευνας και κάποιες αρχικές υποθέσεις. Η πιλοτική έρευνα επιτρέπει στους ερωτώμενους να θέσουν σημαντικά ζητήματα που δεν εμπεριέχονται στο περιεχόμενο της συνέντευξης το οποίο έχει προσχεδιαστεί.

Μέθοδος ανάλυσης δεδομένων

Πραγματοποιήθηκε ποιοτική ανάλυση των δεδομένων με βάση τη μέθοδο της θεμελιωμένης θεωρίας. Η μέθοδος της θεμελιωμένης θεωρίας έχει οριστεί ως « η θεωρία η οποία προκύπτει από τα δεδομένα τα οποία συλλέγονται συστηματικά και αναλύονται κατά την ερευνητική διαδικασία. Στα πλαίσια της μεθόδου αυτής η συλλογή των δεδομένων, η ανάλυση και η θεωρία έχουν στενή σχέση μεταξύ τους » (Strauss & Corbin, 1998, σελ. 12).

Αξιοπιστία και εγκυρότητα

Ορισμένοι ερευνητές υποστηρίζουν ότι η έννοια της αξιοπιστίας και της εγκυρότητας είναι εφικτή μόνο στο πλαίσιο της ποσοτικής ερευνητι-

κής παράδοσης. Ο θετικισμός πρεσβεύει πως δεν υπάρχουν διαφορές ανάμεσα στο φυσικό και κοινωνικό κόσμο. Η αξιοπιστία σύμφωνα με τη θεωρία του θετικισμού αφορά την επανάληψη των ευρημάτων. Ωστόσο, σύμφωνα με τον αντίλογο που υπάρχει στο πλαίσιο της ποιοτικής προσέγγισης, η κοινωνική πραγματικότητα αλλάζει συνεχώς και άρα η έννοια της επανάληψης των ευρημάτων θεωρείται προβληματική. Επιπλέον, δεν υπάρχουν σταθερές ιδιότητες στον κοινωνικό κόσμο. Αυτή η αντίληψη από την άλλη πλευρά αποκλείει κάθε συστηματική έρευνα (Silverman, 1993).

Στο πλαίσιο του θετικιστικού ερευνητικού σχεδιασμού η αξιοπιστία σχετίζεται με τη συμφωνία μεταξύ των ατόμων που κάνουν την κωδικοποίηση. Στόχος της ποιοτικής προσέγγισης είναι η πρόσβαση στον κόσμο των νοημάτων των υποκειμένων, στον τρόπο κατανόησης, στις προοπτικές με στόχο να κοιτάξει κανείς τον κόσμο από την οπτική γωνία των υποκειμένων (Silverman, 1993). Επίσης, η αξιοπιστία σχετίζεται με την περιγραφή της διαδικασίας που ακολουθήθηκε (Kirk & Miller, 1986).

Εγκυρότητα είναι ο βαθμός στον οποίο τα δεδομένα αντιπροσωπεύουν με ακρίβεια το κοινωνικό φαινόμενο, στο οποίο αναφέρονται. Η εγκυρότητα της ανάλυσης βασίζεται στη βαθιά κατανόηση, στην κατανόηση του νοήματος του ατόμου. Η αξία των απαντήσεων από τις συνεντεύξεις δεν έγκειται στην ακρίβεια ή τις αντικειμενικές περιγραφές των γεγονότων. Δεν χρειάζεται να δούμε τις απαντήσεις στις συνεντεύξεις ως σωστές ή λάθος αναφορές σχετικά με την πραγματικότητα. Αντίθετα, μπορούμε να τις δούμε ως εκφάνσεις των διαφόρων προοπτικών σχετικά με ένα θέμα. Έχει σημασία ο τρόπος θέασης των αναφορών των υποκειμένων, ο οποίος ξεφεύγει από τη λογική του σωστού-λάθους (Hammersley, 1990).

4. Αποτελέσματα

Η αναπαράσταση της επίδρασης της ντροπαλότητας στις διαπροσωπικές σχέσεις των ντροπαλών παιδιών με τα συνομήλικα παιδιά

Η αναπαράσταση της επίδρασης της ντροπαλότητας στις διαπροσωπικές σχέσεις έχει τις ακόλουθες συνιστώσες. Μια από τις διαστάσεις της επίδρασης της ντροπαλότητας στις διαπροσωπικές σχέσεις η οποία καταγράφηκε, ήταν ότι το ντροπαλό παιδί δυσκολεύεται να συνάψει φιλίες

Η διερεύνηση των αντιλήψεων των εκπαιδευτικών για την επίδραση της ντροπαλότητας

με τα συνομήλικα παιδιά. Επίσης, όπως προκύπτει από τα ευρήματα της έρευνας, το ντροπαλό παιδί δυσκολεύεται να ενταχθεί στο παιχνίδι των συνομηλίκων του. Στα πλαίσια της κατηγορίας αυτής καταγράφηκε ότι δε συμμετέχει ενεργά στο παιχνίδι με τους συμμαθητές του, δε συμμετέχει στα ομαδικά παιχνίδια και δεν παίζει στη γειτονιά με τα άλλα παιδιά.

Η δυσκολία του ντροπαλού παιδιού να ενταχθεί στο παιχνίδι με τα συνομήλικα παιδιά έχει ως αποτέλεσμα την απομόνωση του από την ομάδα των συνομηλίκων. Η απομόνωση από την ομάδα των συνομηλίκων ήταν η κυρίαρχη συνιστώσα της αναπαράστασης της επίδρασης της ντροπαλότητας στις διαπροσωπικές σχέσεις του ντροπαλού μαθητή.

Ωστόσο, καταγράφηκε επίσης η αντίληψη ότι ορισμένα παιδιά προτιμούν το ντροπαλό παιδί για παρέα γιατί *«όταν δε δημιουργεί εντάσεις, ένα παιδί ήσυχο το θεωρούμε ασφαλές για να κάνουμε παρέα»*. Επίσης καταγράφηκε η συμμόρφωσή του προς την ομάδα των συνομηλίκων καθώς *«δεν μπορεί να εκφράσει τη γνώμη του ελεύθερα και πάντοτε ακολουθεί αυτό που κάνουν οι άλλοι, ενώ μπορεί να είναι πολύ καλύτερος από τους άλλους»*.

Παράλληλα, διατυπώθηκε η άποψη ότι ο ντροπαλός μαθητής δεν συμμετέχει στις ομάδες εργασίας στην τάξη και αυτό αποτελεί συνέπεια της επίδρασης της ντροπαλότητας στις διαπροσωπικές του σχέσεις, καθώς και η μεμονωμένη άποψη ότι εκδηλώνει την ντροπαλότητα μόνο στη σχέση του με τον δάσκαλο και όχι στη σχέση του με τα συνομήλικα παιδιά.

Οι δυσκολίες των ντροπαλών παιδιών στον τομέα των διαπροσωπικών σχέσεων αποδίδονται στην δυσκολία έκφρασης των σκέψεων, των επιθυμιών και των συναισθημάτων καθώς και στην ανασφάλεια, την έλλειψη κοινωνικότητας, την εσωστρέφεια και την αναστολή.

Η αναπαράσταση της αντιμετώπισης του ντροπαλού παιδιού από τους συμμαθητές του

Όσον αφορά την αντιμετώπιση του ντροπαλού παιδιού από τους συμμαθητές του, καταγράφηκε η στάση σύμφωνα με την οποία το ντροπαλό παιδί δε συμμετέχει στο παιχνίδι των συνομηλίκων παιδιών και επομένως οι συνομήλικοι το απομονώνουν. Στα πλαίσια της στάσης αυτής προς τον ντροπαλό μαθητή διατυπώθηκε το εξής: *«πολλές φορές τον καλούν στην παρέα τους. Αν όμως ο ίδιος αρνηθεί να πάρει μέρος, τότε σταματούν να ενδιαφέρονται γι' αυτόν»*.

Από την άλλη πλευρά οι συνομήλικοι δεν τον προσκαλούν να πάρει μέρος στα παιχνίδια τους, δεν του δίνουν σημασία, αδιαφορούν, δεν τον

πλησιάζουν εύκολα, τον κρατούν σε απόσταση, και δεν τον εντάσσουν στην ομάδα. Το σκεπτικό σε σχέση με τη στάση αυτή απέναντι στον ντροπαλό μαθητή είναι ότι «δεν τον εντάσσουν σε ομάδα γιατί αμφιβάλλουν για την απόδοσή του, «δε βρίσκουν ευχάριστη και ενδιαφέρουσα την παρέα του», «νομίζουν ότι είναι κατώτερος απ' αυτούς».

Επίσης, διατυπώθηκε η άποψη ότι ο ντροπαλός μαθητής δεν είναι αποδεκτός, παραγκωνίζεται, περιθωριοποιείται και φεύγει από την ομάδα των συνομηλίκων. Παράλληλα, βιώνει το πείραγμα, την κοροϊδία από τους συμμαθητές του και κάποιες φορές τον στιγματισμό. Είναι χαρακτηριστικό το απόσπασμα, «απωθείται ιδίως από τους αρχηγούς των ομάδων που είναι δυναμικοί και είναι το άλλο άκρο». Κάποιες άλλες φορές οι συμμαθητές προσεγγίζουν τον ντροπαλό μαθητή, «οι συμμαθητές του πολλές φορές προσπαθούν να μην τον ξεχωρίζουν και τον προσέχουν».

5. Συζήτηση των ευρημάτων της έρευνας

Η ανάλυση των απαντήσεων των εκπαιδευτικών έδειξε ότι η πλειοψηφία των εκπαιδευτικών πιστεύει ότι τα ντροπαλά παιδιά δυσκολεύονται να συμμετέχουν στο παιχνίδι με τα συνομήλικα παιδιά. Η δυσκολία των ντροπαλών παιδιών να ενταχθούν στο παιχνίδι των συνομηλίκων τους έχει ως αποτέλεσμα τα ντροπαλά παιδιά να απομονώνονται από τους συμμαθητές τους εξαιτίας της ντροπαλής τους συμπεριφοράς. Η απομόνωση και η αποξένωση των ντροπαλών μαθητών από τους συμμαθητές τους ήταν η δεύτερη επικρατέστερη αντίληψη των εκπαιδευτικών για τις διαπροσωπικές σχέσεις των ντροπαλών μαθητών. Επιπλέον, αναφέρθηκε ότι τα ντροπαλά παιδιά βιώνουν την απόρριψη από τους συμμαθητές τους. Η τρίτη άποψη η οποία διατυπώθηκε με βάση την ανάλυση των δεδομένων αναφέρεται στη δυσκολία των ντροπαλών παιδιών να συνάψουν φιλίες με τα συνομήλικα παιδιά.

Επομένως, παρατηρούμε ότι η ντροπαλότητα σύμφωνα με τις απόψεις των εκπαιδευτικών έχει επίδραση στις διαπροσωπικές σχέσεις των ντροπαλών παιδιών καθώς έχει ως αποτέλεσμα τα παιδιά, τα οποία διακρίνονται από αυτό το χαρακτηριστικό της ιδιοσυγκρασίας τους, να δυσκολεύονται να συμμετάσχουν στο παιχνίδι με τα συνομήλικα παιδιά, να συνάψουν φιλίες και να απομονώνονται. Οι επιπτώσεις αυτές στον τομέα των διαπροσωπικών σχέσεων αποδίδονται στην αναστολή των ντρο-

Η διερεύνηση των αντιλήψεων των εκπαιδευτικών για την επίδραση της ντροπαλότητας

παλών παιδιών και στη δυσκολία τους να εκφράσουν τις σκέψεις, τη γνώμη, τα συναισθήματα, τις επιθυμίες τους και στην εσωστρέφειά τους.

Έχει επισημανθεί ότι τα ντροπαλά παιδιά συχνά παρατηρούν τα άλλα και είναι απρόθυμα να μιλήσουν ή να συμμετέχουν στις δραστηριότητες των άλλων (Asendorpf, 1993). Για παράδειγμα, τα ντροπαλά παιδιά είναι πιθανόν να παραμένουν σιωπηλά δίπλα σε άλλα άτομα που δεν τους είναι οικεία, ακόμα και όταν τους απευθύνουν τον λόγο. Επιπλέον, ενδέχεται να αρνηθούν να συμμετέχουν σε αθλητικές δραστηριότητες ή σε δραστηριότητες χορού ή μπορεί να αποφεύγουν την βλεμματική επαφή όταν παρίστανται άτομα με τα οποία δεν είναι εξοικειωμένα. Οι επισημάνσεις αυτές εξηγούν την δυσκολία των ντροπαλών παιδιών να συνάψουν φιλίες και την απομόνωσή τους.

Σύμφωνα με τους Crozier & Perkins (2002), έχουν παρατηρηθεί διαφορές ανάμεσα σε ντροπαλά και μη ντροπαλά παιδιά σε καταστάσεις οι οποίες γίνονται αντιληπτές ως κοινωνικά απαιτητικές. Τα ντροπαλά παιδιά επιθυμούν την αλληλεπίδραση με τους άλλους, ωστόσο δεν αλληλεπιδρούν μαζί τους από φόβο. Εξασκούν σε μικρότερο βαθμό τις κοινωνικές τους δεξιότητες και έχουν λιγότερους φίλους (Malouff, 2002).

Επιπλέον, η έρευνα έχει δείξει ότι τα ντροπαλά παιδιά αποφεύγουν να μιλάνε και έχουν χαμηλή επικοινωνιακή ικανότητα. Τα παιδιά τα οποία είναι ήσυχα και λιγότερο ομιλητικά γίνονται αντιληπτά ως λιγότερο προσιτά από τους συμμαθητές τους, λιγότερο κοινωνικά επαρκή και είναι λιγότερο επιθυμητά για συντροφιά (Evans, 1993). Η άποψη λοιπόν ότι τα ντροπαλά παιδιά δυσκολεύονται να συνάψουν φιλίες επιβεβαιώνεται βιβλιογραφικά.

Παράλληλα έχει βρεθεί ότι η κοινωνική απόσυρση συνδέεται με αρνητικές αντιλήψεις από τα συνομήλικα παιδιά και τους δασκάλους καθώς και με δυσκολίες στις σχέσεις τους με τα συνομήλικα παιδιά, με συνέπεια την αρνητική αυτοαντίληψη και τα συναισθήματα μοναξιάς (Hymel και συν., 1990).

Επιπλέον, έχει επισημανθεί ότι η ντροπαλότητα έχει αρνητική επίδραση στην διαμόρφωση της κοινωνικής αυτο-αντίληψης των νηπίων καθώς επίσης και στη δημοτικότητα τους μεταξύ των συμμαθητών τους (Σωτηρίου & Ζαφειροπούλου, 2002). Οι παραπάνω ερευνητές μελέτησαν τα χαρακτηριστικά της κοινωνικής συμπεριφοράς των παιδιών προς τους συνομηλικούς τους στον χώρο του σχολείου, δηλαδή την αντικοινωνικότητα, την ντροπαλότητα και την προ-κοινωνική συμπεριφορά. Η ντροπαλότητα προσδιορίστηκε με βάση τον βαθμό στον οποίο το παιδί είναι συνεσταλμένο και αποφεύγει τις ομαδικές δραστηριότητες.

Η ντροπαλότητα στην προσχολική ηλικία συνδέεται με μη κοινωνικό παιχνίδι (Corlan, 2000). Στα παιδιά σχολικής ηλικίας, όπως προέκυψε από την καταγραφή των απόψεων των εκπαιδευτικών, φαίνεται να συνδέεται με δυσκολία να ενταχθούν σε ομαδικά παιχνίδια.

Επιπλέον, σύμφωνα με την επικρατέστερη αντίληψη των εκπαιδευτικών οι συμμαθητές του ντροπαλού παιδιού το απομονώνουν και το περιθωριοποιούν. Σύμφωνα με μια δεύτερη αντίληψη η οποία διατυπώθηκε, οι συμμαθητές πειράζουν και κοροϊδεύουν τον ντροπαλό μαθητή. Η άποψη αυτή είχε μικρότερη αντιπροσώπευση. Επίσης, καταγράφηκε και μια μεμονωμένη άποψη σύμφωνα με την οποία οι συμμαθητές στιγματίζουν τον ντροπαλό μαθητή. Οι παραπάνω συνιστώσες αφορούν την αντιμετώπιση του ντροπαλού μαθητή από τους συμμαθητές του.

Ωστόσο, σύμφωνα με άλλα ερευνητικά ευρήματα οι συμμαθητές των παιδιών με συμπεριφορά κοινωνικής απόσυρσης θεωρούν ότι τα παιδιά αυτά δεν ευθύνονται για την απόσυρσή τους. Έχουν χαμηλά επίπεδα θυμού απέναντι τους, συναισθήματα συμπάθειας και συμπόνιας. Η συνολική τους στάση δείχνει αποδοχή και όχι απόρριψη. Τα επιθετικά παιδιά γίνονται αντιληπτά ως περισσότερο υπεύθυνα για τη συμπεριφορά τους και δέχονται περισσότερο θυμό από τα άλλα παιδιά. Αντίθετα, οι συμμαθητές των παιδιών με συμπεριφορά απόσυρσης τείνουν να τα επιλέγουν για φίλους σε μεγαλύτερο ποσοστό και να έχουν συναισθήματα οίκτου απέναντι τους (Goosens, Bokhorst, Bruinsma, & van Boxtel, 2002).

Σύμφωνα με τη θεωρία της κοινωνικής απόδοσης οι άνθρωποι τείνουν να αξιολογούν την συμπεριφορά των άλλων με βάση την υπευθυνότητα για τη συμπεριφορά τους. Οι άνθρωποι θεωρούνται υπεύθυνοι για τη συμπεριφορά τους με κριτήριο την δυνατότητα να ελέγξουν τη συμπεριφορά τους. Τα συμπεράσματά τους για τους άλλους εκλύουν συναισθηματικές αντιδράσεις, όπως θυμό και συμπόνια. Αυτές οι συναισθηματικές αντιδράσεις προσδιορίζουν τη συμπεριφορά απέναντι σ' αυτούς τους οποίους αξιολογούν. Η συμπόνια οδηγεί σε συμπεριφορά βοήθειας ενώ ο θυμός σε απορριπτική συμπεριφορά (Weiner, 1993, 1995).

Συμπερασματικά, καθίσταται φανερό ότι η ντροπαλότητα έχει επίδραση στη σχέση με τα συνομήλικα παιδιά. Η δυσκολία του ντροπαλού παιδιού επικεντρώνεται στην αδυναμία του να ενταχθεί στο παιχνίδι των συνομηλίκων και να συνάψει φιλίες. Κατ'επέκταση οδηγείται στην απομόνωση.

6. Συμπεράσματα

Στις διαπροσωπικές του σχέσεις ο ντροπαλός μαθητής δυσκολεύεται να συνάψει φιλίες με τα συνομήλικα παιδιά και να ενταχθεί στο παιχνίδι, με συνέπεια να απομονώνεται από τους συμμαθητές του. Όσον αφορά τη στάση των συμμαθητών του απέναντι του, οι συνομήλικοί του δεν τον προσκαλούν να πάρει μέρος στα παιχνίδια τους, δεν του δίνουν σημασία, αδιαφορούν, δεν τον πλησιάζουν εύκολα, τον κρατούν σε απόσταση και δεν τον εντάσσουν στην ομάδα. Τα αποτελέσματα της έρευνας έχουν περιορισμένη γενίκευση, ωστόσο αποτελούν σημαντικές ενδείξεις για τις αντιλήψεις των εκπαιδευτικών σχετικά με το υπο διερεύνηση θέμα.

Η αξιοποίηση των ευρημάτων στην παιδαγωγική πράξη σχετίζεται με την ένταξη των παιδιών αυτών στην ομάδα των συνομηλίκων, τη βελτίωση των διαπροσωπικών τους σχέσεων και τη μείωση του κοινωνικού τους άγχους, το οποίο εκδηλώνεται με συμπεριφορά αναστολής

Η ενημέρωση των εκπαιδευτικών σχετικά με τις διαπροσωπικές δυσκολίες των ντροπαλών παιδιών και η εκπαίδευσή τους σε τεχνικές βελτίωσης των διαπροσωπικών τους σχέσεων συνιστά ένα σημαντικό βήμα για την υποστήριξη των παιδιών αυτών στον χώρο του σχολείου. Ακόμα, η κατάρτιση των εκπαιδευτικών σε θέματα διαπροσωπικής επικοινωνίας των μαθητών, μπορεί να αναπτύξει τις δεξιότητες τους, ώστε να μπορούν να ανταποκριθούν αποτελεσματικά σε παρόμοια προβλήματα στο μέλλον. Η ευαισθητοποίηση των εκπαιδευτικών προς αυτή την κατεύθυνση αποτελεί θεμελιώδη λίθο με στόχο την κοινωνική παιδεία των μαθητών.

Επομένως, το σχολείο υλοποιεί το μοντέλο του σχολείου ως κοινότητα που νοιάζεται και φροντίζει. Αποδεικνύει έμπρακτα το ενδιαφέρον και τη φροντίδα του για τα παιδιά και βελτιώνει τη σχολική τους προσαρμογή. Άλλωστε, η σημασία των διαπροσωπικών σχέσεων στο χώρο του σχολείου έχει τονιστεί και υπογραμμιστεί ότι συνδέεται με την ποιοτική εκπαίδευση και ψυχοκοινωνική στήριξη των μαθητών (Χατζηχρήστου, 2004).

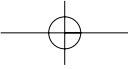
Βιβλιογραφία

- Αργυρακούλη Ε., Συστολή, ντροπαλότητα, εσωστρέφεια. Στο Α. Καλαντζή-Αζίζι & Μ. Ζαφειροπούλου (επιμ.), *Προσαρμογή στο σχολείο: πρόληψη και αντιμετώπιση δυσκολιών* (σ. 329-353), Ελληνικά Γράμματα., Αθήνα, 2004.
- Asendorpf J.B., "Development of inhibited children's coping with unfamiliarity. *Child Development*", vol. 62, 1991, pp. 721-730.
- Asendorpf J.B., "Abnormal shyness in children. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*", vol. 34, 1993, pp. 1069-1081.
- Βάμβουκας Μ., Εισαγωγή στην Ψυχοπαιδαγωγική Έρευνα και Μεθοδολογία (2η Εκδ.), Εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα, 1993.
- Buss K.A., *Self-consciousness and social anxiety*, Freeman, San Francisco, 1980.
- Cheek J.M., & Buss A.H., "Shyness and sociability, *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 41, 1981, pp. 330-339.
- Cheek J.M. & Melchior L.A., Shyness, self-esteem, and self-consciousness. In H. Leitenberg (ed.) *Handbook of social and evaluative anxiety* (pp. 47-82). Plenum Press, New York, 1990.
- Coplan J.R., Assessing nonsocial play in early childhood: Conceptual and methodological approaches. In K. Gitlin-Weiner, A. Sandgrund, & C. Schaefer, (Eds.), *Play diagnosis and assessment* (2nd ed., pp.563-598), Wiley, New York, 2000.
- Coplan, R.J., Prakash, K., O' Neil, K., Armer, M., "Do you want to play? Distinguishing between conflicted shyness and social disinterest in early childhood". *Developmental Psychology*, vol. 40, 2004, pp. 244-258.
- Crozier, W. R., *Shyness Development, consolidation and change*, Routledge, London, 2000.
- Crozier W.R., *Understanding Shyness*, Palgrave, Basingstoke, 2001.
- Crozier W.R. & Hostettler K., "The influence of shyness on children's test performance", *British Journal of Educational Psychology*, vol. 73, 2003, pp. 317-328.
- Crozier W.R., & Perkins P., "Shyness as a factor when assessing children" *Educational Psychology in Practice*, vol. 18 (No 3), 2002.
- Eysenck H.J., *General Features of the Model*, In H.J. Eysenck (Ed.), A model for personality, Springer-Verlag, New York, 1981.
- Fordham K., & Stevenson-Hinde J., "Shyness, friendship quality and adjustment during middle childhood", *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, vol. 40 (5), 1999, pp. 757-768.

Η διερεύνηση των αντιλήψεων των εκπαιδευτικών για την επίδραση της ντροπαλότητας

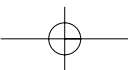
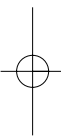
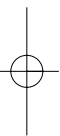
- Evans M.A., Communicative competence as a dimension of shyness. In K. H. Rubin & J. B. Asendorpf (Eds.) *Social withdrawal, inhibition and shyness in childhood* (pp. 189-213), Lawrence Erlbaum, Hillsdale, NJ, 1993.
- Evans M.A., Shyness in the classroom and home, In R.W. Crozier & L.E. Aldon (Eds.), *International handbook of social anxiety concepts, research and interventions relating to the self and shyness* (pp. 159-183), Wiley, New York, 2001.
- Galiguzova L.N., "Analysis of shyness among school children", *Voprosy Psichologii*, vol. 5, 2000, pp. 28-38.
- Gazelle H., & Ladd G.W., "Anxious solitude and peer exclusion: A diathesis-stress model of internalizing trajectories in childhood", *Child Development*, vol. 74, 2003, pp. 257-278.
- Goossens A.F., Bokhorst K., Bruinsma C., & Van Boxtel W.H., "Judgements of aggressive, withdrawn and prosocial behavior: Perceived control, anger, pity and sympathy in young dutch children", *Journal of School Psychology*, vol. 40 (4), 2002, pp. 309-327
- Greco L.A. & Morris T.L., "Treating childhood shyness and related behavior: Empirically evaluated approaches to promote positive social interactions". *Clinical Child and Family Psychology Review*, vol. 4 (4), 2001, pp. 299-318.
- Hammersley M., *Reading Ethnographic Research: A Critical Guide*, Longmans, London, 1990.
- Harris P.R., "The hidden face of shyness: A message from the shy for researchers and practitioners", *Human Relations*, vol. 37 (12), 1984, pp. 1079-1093.
- Henderson L., & Zimbardo P., *Encyclopedia of Mental Health: Shyness*, Academic Press, San Diego, 1998.
- Hymel S., Rubin K.H., Rowden L., LeMare L., "Children's peer relationships: Longitudinal prediction of internalizing and externalizing problems from middle to late childhood". *Child Development*, vol. 61, 1990, pp. 2004-2021.
- Jones W.J., & Carpenter B.N., Shyness, social behaviour, and relationships. In W. H. Jones, J.M. Cheek, S.R. Briggs (Eds.), *Shyness: perspectives on research and treatment* (pp. 227-238), Plenum , New York, 1987.
- Kirk J., & Miller M., *Reliability and Validity in Qualitative Research*, Sage, London, 1990.
- Lund I., "I just sit there: Shyness as an emotional and behavioural problem in school". *Journal of Research in Special Educational Needs*, vol. 8 (2), 2008, pp. 78-87.

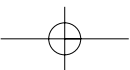
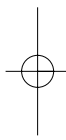
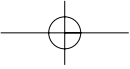
- Malouff J.M., Helping young children overcome shyness, 2002.
- Mason J., Η διεξαγωγή της ποιοτικής έρευνας, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003.
- Pellegrini A., & Blatchford P., *The child at school interactions with peers and teachers*, Edward Arnold, London, 2000.
- Robson C., *Real world research*, Blackwell, London, 2007.
- Rubin K.H., LeMare L.J., & Lollis S., Social withdrawal in childhood: Developmental pathways to peer rejection. In S. R. Asher & Coie J. D., (Eds.) *Peer rejection in childhood* (pp.217-252), Cambridge University Press, Cambridge, 1990.
- Rubin K.H., & Coplan R.J., "Paying attention to and not neglecting social withdrawal and social isolation", *Merrill-Palmer Quarterly*, vol. 50 (4), 2004, pp. 506-534.
- Rubin K.H., & Stewart S.L., Social withdrawal in childhood. In E. Mash & R. Barkley (Eds.), *Child Psychopathology* (pp. 277-307), Guildford Press, New York, 1996.
- Rubin K.H., Wojslawowicz J.C., Rose-Krasnor L., Booth-LaForce C. & Burgess K.B., "The best friendships of shy/withdrawn children prevalence, stability, and relationship quality", *Journal of Abnormal Child Psychology*, vol. 34 (2), 2006, pp. 143-57.
- Rutter M., *Psychosocial Disturbance in Young People*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997.
- Silverman D., *Interpreting Qualitative Data: Methods of Analysing Talk, Text and Interaction*, Sage, London , 1993.
- Spere K.A., Schmidt, L.A., Theall-Honey L.A., & Martin-Chang S., "Expressive and receptive language skills of temperamentally shy preschoolers", *Infant and Child Development*, vol. 13, 2004, pp. 123-133.
- Strauss A., & Corbin J.M., *Basics of Qualitative Research: Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory*, Sage, California, 1998.
- Σωτηρίου Α., & Ζαφειροπούλου Μ., Σχέσεις μεταξύ της αυτοαντίληψης των νηπίων και της αποδοχής τους από τους συνομηλίκους τους. Στο Ε. Κούρτη (επιμ.) *Η Έρευνα στην προσχολική εκπαίδευση* (β' τόμος, σσ. 85-101), Τυπωθήτω Δαρδανός, Αθήνα, 2002.
- Younger A.J. & Daniels T. M., "Children' s reasons for nomination their peers as withdrawn, passive withdrawn versus active isolation", *Developmental Psychology*, vol. 28 (5), 1992, pp. 955-60.
- VanAmeringen M., Mancini C., & Oakman J.M., "The relationship of behavioral inhibition and shyness to anxiety disorder", *The Journal of nervous and mental disease*, vol. 186 (7), 1998, pp. 425-431.

Η διερεύνηση των αντιλήψεων των εκπαιδευτικών για την επίδραση της ντροπαλότητας

- Χατζηχρήστου Χ., *Πρόγραμμα προαγωγής της ψυχικής υγείας και της μάθησης. Κοινωνική και συναισθηματική αγωγή στο σχολείο*. Τυπωθήτω-Δαρδανός, Αθήνα, 2004.
- Weiner B., *Judgments of responsibility, A Foundation for a Theory of Social Conduct*, The Guilford Press, New York, 1995.
- Zimbardo P.G., & Radl S.L., *The Shy Child*, New York, McGraw-Hill, 1999.

Βιβλιοκριτική

Αλαχιώτης Ν. Σταμάτης & Ε. Καρατζιά-Σταυλιώτη *Διαθεματική και Βιοπαιδαγωγική Θεώρηση της μάθησης και της αξιολόγησης*

Εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα, 2009

Ο Καθηγητής βιολογίας και γενετικής κ. Σταμάτης Αλαχιώτης και η Επίκουρη Καθηγήτρια του Παιδαγωγικού τμήματος Δημοτικής εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου της Πάτρας κ. Ελένη Καρατζιά με το σύγγραμμά τους *Διαθεματική και Βιοπαιδαγωγική Θεώρηση της μάθησης και της αξιολόγησης* αντικρίζουν τη μάθηση και την αξιολόγηση από δύο οπτικές γωνίες αυτή της *Βιοπαιδαγωγικής* και αυτή της *Διαθεματικότητας* και μας ξεναγούν στον κόσμο της *βιολογίας της μάθησης και του εγκεφάλου*. Οι συγγραφείς απαντούν με τον πιο κατανοητό τρόπο, βασιζόμενοι σε σύγχρονα επιστημονικά δεδομένα, στο διαχρονικό ερώτημα «*πώς μαθαίνει το παιδί, ο άνθρωπος γενικότερα*».

Στις 427 σελίδες του βιβλίου σε έξι μέρη και δώδεκα κεφάλαια αναπτύσσουν την εξέλιξη των ΑΠΣ και της Διαθεματικότητας «*ως τρόπο σκέψης, ως μεθοδολογία και ως άξονα οργάνωσης της σχολικής γνώσης*» σε συνδυασμό με την νέα θεωρία τους μάθησης το «*βιοπαιδαγωγισμό*».

Ο γονιός, που θέλει να πληροφορηθεί πώς αναπτύσσεται, μαθαίνει και εκπαιδεύεται ο εγκέφαλος του παιδιού του, πόσο σημαντικά είναι τα πέντε πρώτα χρόνια της ζωής του για τη διαμόρφωση του χαρακτήρα και της μαθησιακής του πορείας θα βρεί κατατοπιστικές τις σελίδες του (κεφ. 1-4).

Πολύ περισσότερο, το συγκεκριμένο πόνημα αποτελεί σημαντικό παιδαγωγικό βοήθημα, για τους εκπαιδευτικούς όλων των βαθμίδων (Δημοτικό, Γυμνάσιο, Λύκειο, Πανεπιστήμιο). Στα κεφάλαια 3 «*Από τον εγκέφαλο στη μάθηση*», 4 «*Ο Βιοπαιδαγωγισμός μια νέα θεωρία της μάθησης*» και 5 «*Διεπιστημονικότητα και Διαθεματικότητα*» διαβάζουμε ότι ο εγκέφαλος αναπτύσσει τις δεξιότητές του σε ορισμένο χρόνο για κάθε μια από τις λεγόμενες «*ευαίσθητες περιόδους ανάπτυξης του*», γι' αυτό συγκεκριμένες μαθησιακές εμπειρίες πρέπει να προσφέρονται σε συγκεκριμένες ηλικίες. Καθώς λοιπόν η μάθηση είναι συνάρτηση της ηλικίας και της παρεχόμενης

γνώσης πρέπει να δίνουμε μεγάλη προσοχή στο ποια γνώση και πώς αυτή προσφέρεται στα παιδιά από τις μικρές ηλικίες, την προσχολική και την δημοτική εκπαίδευση, κατά κύριο λόγο, αλλά και στις άλλες βαθμίδες, γιατί ο εγκέφαλος συνεχίζει να αναπτύσσεται τείνοντας «να σχηματισθεί και να μορφωθεί οριστικά» ακόμη και στην ηλικία της Δευτεροβάθμιας και Τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Οι συγγραφείς, υποστηρίζουν ότι «ο εγκέφαλος του ενήλικου ανθρώπου είναι ακόμα εύπλαστος και ευέλικτος, ως ένα βαθμό, και μπορεί να μαθαίνει δια βίου, χωρίς ηλικιακό όριο, τουλάχιστον για πράγματα που υπερέβησαν την κρίσιμη περίοδο». Στον όρο «βιοπαιδαγωγισμός», εκτός των όσων προαναφέρονται, εμπεριέχεται και η εξαγωγή και διδακτική αξιοποίηση των τεσσάρων βασικών ικανοτήτων/δεξιοτήτων με πρώτη, εξελικτικά, την Τεχνολογική, (ακολουθούν η Κοινωνική, η Γλωσσική και η Αριθμητική).

Η θεωρία του «βιοπαιδαγωγισμού», βασιζόμενη στην ολιστική λειτουργία του εγκεφάλου έρχεται να ενδυναμώσει και να στηρίξει την παιδαγωγική μεθοδολογία της ολιστικής ή διαθεματικής προσφοράς και κατάκτησης της γνώσης. Ως επιστέγασμα της όλης προσπάθειας για μια αποτελεσματικότερη παιδαγωγική, που θα συνδυάζει τη διαθεματική προσφορά της γνώσης με τη βιωματική διδακτική πρακτική, εκπονήθηκαν τα νέα ΔΕΠΠΣ-ΑΠΣ και το εκπαιδευτικό υλικό για την Υποχρεωτική Εκπαίδευση επί Προεδρίας στο Παιδαγωγικό Ινστιτούτο του κ. Αλαχιώτη..

Στα επόμενα κεφάλαια του βιβλίου αναπτύσσονται:

Κεφ. 6 «*Το ελληνικό μοντέλο της Διαθεματικότητας*», όπως αυτό προκύπτει από τα νέα ΔΕΠΠΣ-ΑΠΣ και καταγράφεται στα νέα σχολικά βιβλία και το υποστηρικτικό τους υλικό, ενώ δίνεται έμφαση στον/ους τρόπο/ους αξιολόγησης και αυτοαξιολόγησης του μαθητή. Υπογραμμίζεται, ως σημαντική προϋπόθεση για την εφαρμογή του, «*η συστηματική επιμόρφωση και ενημέρωση των εκπαιδευτικών σε σχετικά επιστημονικά θέματα που βασίζονται στη Βιολογία της μάθησης και τον βιοπαιδαγωγισμό*» καθώς και η ανάγκη της εθελοντικής και προσωπικής εμπλοκής του εκπαιδευτικού προκειμένου να ξεπεραστούν οι όποιες πρακτικές ή άλλες δυσκολίες.

Κεφ. 7 «*Τα Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών, Τάξεις, Μοντέλα και Διαθεματικότητα*», όπου αναλύονται: η πορεία, η σημασία και η εξέλιξη των ΑΠΣ, οι τρόποι διατύπωσης των «Σκοπών και Στόχων», το συνδυαστικό μοντέλο του ΔΕΠΠΣ-ΑΠΣ, τα χαρακτηριστικά των αποτελεσματικών ΑΠΣ και τέλος τονίζεται ότι «*η εισαγωγή της διαθεματικότητας είναι συστηματοποιημένη και εφαρμόζεται γενικευμένα για όλα τα μαθήματα της Υποχρεωτικής Εκπαίδευσης*».

Κεφ. 8 «*Η εξέλιξη των Αναλυτικών Προγραμμάτων Σπουδών στην Ελλάδα*». Μετά από μια ιστορική αναδρομή στην οποία αποδίδονται ανάγλυφα τα υπέρ και τα κατά των αλλαγών και των μεταρρυθμίσεων στην πορεία της Ελληνικής Εκπαίδευσης, οι οποίες, ωστόσο, δεν μπόρεσαν να την εκσυγχρονίσουν, καταλήγουν στην βασική «ιδεολογία» του ΔΕΠΠΣ-ΑΠΣ- Εκπαιδευτικό υλικό που δεν είναι άλλη από το «*παιδαγωγικό όφελος του μαθητή*».

Κεφ. 9 «*Το οδοιπορικό της Διαθεματικότητας*», ο τρόπος, δηλαδή, με τον οποίο σχεδιάστηκε και πορεύτηκε η Διαθεματικότητα από το 2000 έως τον τέλος Φεβρουαρίου 2004 και η μάλλον πρώτη καλή αποδοχή που είχε.

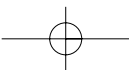
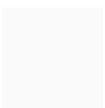
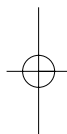
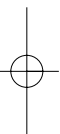
Κεφ. 10 «*Αξιολόγηση και Διαθεματικότητα*», όπου δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στα συνδυαστικά μοντέλα της προσωπικής αποτελεσματικότητας και κυρίως σ' αυτό που στηρίζεται στον βιοπαιδαγωγικό χαρακτήρα της διαθεματικότητας και αναζητούνται νέα μοντέλα αξιολόγησης με τα οποία θα αξιολογούνται οι επιδόσεις των μαθητών στις τέσσερις βασικές βιοπαιδαγωγικές δεξιότητες.

Το θέμα της αξιολόγησης συνεχίζεται στο κεφ. 11 «*Αξιολόγηση στην Τάξη* » όπου επιχειρείται να δοθεί, πιο εξειδικευμένα και πρακτικά, ένας τρόπος αξιολόγησης του μαθητή στο πλαίσιο της διαθεματικής και βιοπαιδαγωγικής μάθησης.

Τέλος στο κεφάλαιο 12 του βιβλίου, με τίτλο «*Δειγματική Διαθεματική – Βιοπαιδαγωγική Διδασκαλία και Αξιολόγηση*», δίνονται με ένα ενδεικτικό παράδειγμα οι γενικές θεωρητικές αρχές και οι τεχνικές με τις οποίες μπορεί ο εκπαιδευτικός να ανταποκριθεί στο πολύπλοκο και επίπονο έργο του, αυτό της διδασκαλίας της μάθησης και της αξιολόγησης, πάντα μέσα στα πλαίσια του βιοπαιδαγωγισμού και της διαθεματικότητας.

Η μελέτη και η χρήση του παρουσιαζόμενου συγγράμματος πιστεύουμε ότι θα προσφέρει πολλά στους αναγνώστες του είτε αυτοί ανήκουν στην εκπαιδευτική κοινότητα είτε όχι, δεδομένου ότι διακτινίζεται σε ποικίλα παιδαγωγικά θέματα με εξέχοντα τον «*βιοπαιδαγωγισμό, ο οποίος ενισχύει σε βασικό επιστημονικό επίπεδο τη διαθεματικότητα και εκτείνει τον παιδαγωγικό εμπειρισμό προς τον παιδαγωγικό επιστημονισμό*».

Δρ. Κρούπη-Κολώνα Ελευθερία
Σχολική Σύμβουλος Φιλολόγων

Βιβλιοπαρουσιάσεις

Βύρων Κοτζαμάνης

Στοιχεία Δημογραφίας

Η δημογραφία, η επιστήμη του 'πολιτισμού', είναι μία νέα σχετικά επιστήμη, η εμφάνισή της και η ανάπτυξή της συντελούνται βασικά τον 19ο και τον 20ο αιώνα. Ωστόσο, πριν ακόμη οριστεί και οριοθετηθεί ως επιστήμη αναπτύσσοντας τις μεθόδους και στη συνέχεια τις θεωρίες της, στην υπερτριχλιόχρονη γραπτή ιστορία μας, ερωτήματα και ιδέες γύρω από τα πληθυσμιακά προβλήματα απασχολούσαν όλους τους γνωστούς στοχαστές και φιλόσοφους της ανθρωπότητας. Τον τελευταίο ειδικότερα αιώνα, οι συζητήσεις και οι συγκρούσεις πάνω σε θέματα που αναφέρονται άμεσα ή έμμεσα στον πληθυσμό εντάθηκαν, ενώ παράλληλα, η νέα αυτή επιστήμη συγκεκριμενοποίησε προοδευτικά τις μεθόδους της και ανέπτυξε τα πεδία αναφοράς της, κατακτώντας οριστικά την αυτονομία της. Η δημογραφία κατοχυρώθηκε με την εισαγωγή της στα Πανεπιστημιακά Ιδρύματα, τη δημιουργία Ερευνητικών Κέντρων και την έκδοση πληθώρας επιστημονικών περιοδικών σε όλες σχεδόν τις αναπτυγμένες χώρες του πλανήτη μας, ενώ ταυτόχρονα, τόσο οι μέθοδοί της όσο και τα αποτελέσματά της χρησιμοποιούνται ευρύτατα από συγγενείς επιστήμες αντικατοπτρίζοντας έτσι τη θέση που έχει πλέον κατακτήσει στον κόσμο του σήμερα.

Στη χώρα μας, η δημογραφία και η έρευνα πάνω σε θέματα που άπτονται του πληθυσμού διανύουν ακόμη τα πρώτα τους βήματα, παρόλο το ενδιαφέρον που αρχίζουν να συγκεντρώνουν τα δημογραφικά δρώμενα στη διάρκεια της τελευταίας 35ετίας και παρά την πληθώρα παρεμβάσεων και άρθρων στον τύπο –έργο συνήθως ευαισθητοποιημένων περί τα δημογραφικά επιστημόνων προερχόμενων από συγγενή επιστημονικά πεδία. Η καθυστέρηση αυτή οφείλεται τόσο σε ειδικούς (έλλειψη αξιόπιστων δεδομένων και χρονολογικών σειρών) όσο και σε γενικούς λόγους, οι οποίοι σχετίζονται άμεσα με την αργή ανάπτυξη των ανθρωπιστικών επιστημών στην Ελλάδα. Οφείλεται επίσης και στην πολύ δημογραφική μας παιδεία, καθώς και η δημογραφία σαν αυτόνομο γνωστικό αντικείμενο δεν διδάσκεται παρά σε ελάχιστα από τα υπάρχοντα πανεπιστημιακά Τμήματα ενώ η χώρα μας δεν διαθέτει ακόμη, όπως όλες σχεδόν οι ανεπτυγμένες χώρες του πλανήτη μας, ένα Κέντρο Δημογραφικών Ερευνών. Ταυτόχρονα τα διαθέσιμα συγγράμματα είναι ελάχιστα, δεν έχει μεταφραστεί ακόμη κανέ-

να από τα 'κλασικά' έργα δημογραφικής ανάλυσης, ενώ η ελληνική βιβλιογραφία, σε θέματα που άπτονται του πληθυσμού, των δημογραφικών μας εξελίξεων είναι ιδιαίτερα περιορισμένη.

Τα Στοιχεία Δημογραφίας στοχεύουν να καλύψουν μερικώς το κενό αυτό, στην ελληνική βιβλιογραφία εισάγοντας τον αναγνώστη, που δεν έχει ιδιαίτερες γνώσεις μαθηματικών και στατιστικής στη νέα αυτή επιστήμη, παρουσιάζοντας με απλό και κατανοητό τρόπο τις βασικές έννοιες καθώς και τις μεθόδους και τις τεχνικές της. Το βιβλίο περιλαμβάνει πέντε μεγάλες ενότητες: η πρώτη –εισαγωγική- αναφέρεται στο αντικείμενο της δημογραφίας και την ιστορική της εξέλιξη ενώ η δεύτερη στις πηγές πληροφοριών και τα δεδομένα που χρησιμοποιεί η νέα αυτή επιστήμη. Στην τρίτη ενότητα εξετάζεται η μεταβλητή 'χρόνος' που υπεισέρχεται στη μελέτη όλων των δημογραφικών φαινομένων και διευκρινίζονται ορισμένες έννοιες που θεωρούνται προαπαιτούμενες για την κατανόηση των μεθόδων, τεχνικών και δεικτών που χρησιμοποιούνται στην πληθυσμιακή δημογραφική ανάλυση (τέταρτη ενότητα) ενώ στο τελευταίο μέρος εκτίθενται συνοπτικά κάποιοι προβληματισμοί γύρω από τη δημογραφική πολιτική. Στις περισσότερες από τις προσεγγίσεις και τα παραδείγματα που δίνονται αξιοποιούνται απογραφικά δεδομένα και δεδομένα της φυσικής κίνησης του πληθυσμού της χώρας μας, ενώ συμπληρωματικά, για την πληρέστερη ενημέρωση του αναγνώστη, το παρόν εγχειρίδιο περιλαμβάνει, εκτός από μία αναλυτικότερη βιβλιογραφία και ένα τρίγωνο γλωσσάρι δημογραφικών όρων.

Το εγχειρίδιο αυτό αποτελεί ένα χρήσιμο βοήθημα σε όλους όσους επιθυμούν να εξοικειωθούν με τις αρχές της δημογραφικής ανάλυσης, να κατανοήσουν τις βασικές έννοιες και μεθόδους και ταυτόχρονα το δημογραφικό μας τοπίο, λαμβάνοντας κριτική θέση στη συζήτηση για τις δημογραφικές εξελίξεις και προοπτικές στη χώρα μας.

Βύρων Κοτζαμάνης

Δημογραφική πρόκληση, γεγονότα και διακυβεύματα

Ο πληθυσμός, υπήρξε αρχικά ένα μέλημα, πριν καταστεί αντικείμενο ανάλυσης στους δύο τελευταίους αιώνες. Η σχέση ανάμεσα στο μέγεθος ενός πληθυσμού και στην ευημερία, ανάμεσα στους παράγοντες που καθορίζουν την ανάπτυξη/δομές του από τη μία, και τις μεταβλητές της οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης από την άλλη, βρίσκονται στο επίκεντρο των προβληματισμών ενώ, οι πολιτικές για τον πληθυσμό συνεχίζουν να αποτελούν αντικείμενο αντιπαράθεσης ανάμεσα στις ανεπτυγμένες και λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες του πλανήτη μας.

Στην Ελλάδα, παρόλο το αυξανόμενο μεταπολεμικά, ενδιαφέρον για τα δημογραφικά δρώμενα, η δημογραφία και η έρευνα πάνω σε θέματα που άπτονται του πληθυσμού διανύουν ακόμη τα πρώτα τους βήματα και πολλές προσεγγίσεις χαρακτηρίζονται από εθνοκεντρισμό, καθώς οι δημογραφικές εξελίξεις στη χώρα μας εξετάζονται συνήθως αυτοτελώς –χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι αντίστοιχες στον ευρωπαϊκό και μεσογειακό της περίγυρο, με αποτέλεσμα να αναδεικνύονται συχνότατα αμφιλεγόμενες ιδιαιτερότητες για τη χώρα μας. Ταυτόχρονα, συχνά, σε θέματα που άπτονται του πληθυσμού ο ιδεολογικός λόγος προτάσσεται του επιστημονικού, και σε πληθώρα άρθρων (ειδικά στον τύπο) παρουσιάζεται μία μάλλον καταστροφική εικόνα των δημογραφικών μας εξελίξεων, εικόνα που εδράζεται στην επιλεκτική παρουσίαση στοιχείων και δεικτών που οδηγούν ‘αβίαστα’ στο συμπέρασμα ότι η Ελλάδα ‘μαστίζεται’ από τη μεγαλύτερη δημογραφική κρίση της ιστορίας της, με άμεσο αποτέλεσμα την ‘ταχύτατη συρρίκνωση του ελληνικού πληθυσμού’ στην ‘πρώιμη’ γήρανσή του, και απώτερο, την ‘απώλεια του δυναμισμού του και την αμφισβήτηση της συνέχειάς του στο γεωγραφικό χώρο που κατέχει’, με ‘απροσδόκητες’ επομένως συνέπειες. Οι επιπτώσεις της εθνοκεντρικής και αποσπασματικής αυτής –αλλά και συχνά συγκινησιακά φορτισμένης- θεώρησης των δημογραφικών δεδομένων στη χώρα μας, καθώς και της μονομερούς επικέντρωσης της προσοχής στην αναπαραγωγή (γεννητικότητα/γονιμότητα) θέτει σημαντικά εμπόδια σε μία νηφάλια, στη βάση υπαρκτών δεδομένων και επιστημονικών αναλύσεων, συζήτηση για τις δημογραφικές εξελίξεις και προοπτικές της. Έτσι, παράλληλα, με δεδομένο τον ελλιπή προβληματισμό για την ‘ποιότητα’ του πληθυσμού (υγεία, παιδεία, δυνατότητα προσαρμογής στις ταχύτατα εξελισσόμενες συνθήκες) προβάλλεται συχνότα-

τα μόνον η 'ποιότητα' σε συνάρτηση με όμορες 'ποσότητες' για να τονιστούν οι ανισότητες, ή με επίκληση ιστορικών 'παραδειγμάτων' (Ρώμη, Αρχαία Αθήνα) που συνειρμικά μας οδηγούν σε σενάρια του τύπου 'γεννάτε γιατί χανόμαστε'. Τα αναφερόμενα παραδείγματα, ουδαμώς επιτρέπουν συνήθως την ύπαρξη τέτοιων αιτιωδών σχέσεων. Τέλος, ως δαμόκλειος σπάθη παρουσιάζεται ταυτόχρονα και η αύξηση του αριθμού των ηλικιωμένων –γήρανση- στη βάση ενός ορίου (65 έτη) που αυθαίρετα τίθεται χωρίς αναφορά στις εξελίξεις των φυσιολογικών, νευρολογικών και ψυχολογικών δεδομένων των τελευταίων δεκαετιών, θεωρώντας ότι η ηλικία είναι ο μοναδικός ασφαλής δείκτης για τη 'μέτρηση' της κατάστασης της υγείας και των παραγωγικών δυνατοτήτων του ατόμου.

Ο συλλογικός αυτός τόμος που επιμελήθηκε ο Διευθυντής του Εργαστηρίου Δημογραφικών και Κοινωνικών Αναλύσεων του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας Καθ. Βύρων Κοτζαμάνης δεν καλύπτει προφανώς όλο το φάσμα των θεμάτων και πτυχών γύρω από τις δημογραφικές εξελίξεις στην Ελλάδα και στον πλανήτη μας. Τα κείμενα που προέχονται στην έκδοση αυτή (*ο πληθυσμός του πλανήτη μας, η ΕΕ –από την Ένωση των 6 στην ΕΕ των 27 κρατών-μελών, οι δημογραφικές εξελίξεις στην ΕΕ των 15 και την Ελλάδα, οι δημογραφικές εξελίξεις στη νεώτερη Ελλάδα (1830-2007), οι προβληματισμοί για την πορεία της γεννητικότητας και της γονιμότητας, η γαμηλιότητα στην Ελλάδα, τάσεις και προοπτικές, η θνησιμότητα στη μεταπολεμική Ελλάδα, οι χωρικές διαφοροποιήσεις των σύγχρονων μορφών κινητικότητας στην ύπαιθρο χώρα*) αναφέρονται κυρίως σε διαφορετικές πτυχές των δημογραφικών-πληθυσμιακών μας εξελίξεων εντάσσοντας τις στον ευρωπαϊκό και διεθνή τους περίγυρο, συνδυάζοντας συχνά αναλύσεις που εδράζονται σε επεξεργασία δευτερογενών δεδομένων με την παρουσίαση απόψεων και επιχειρημάτων που λαμβάνονται υπόψη τις αντίστοιχες τάσεις της διεθνούς συζήτησης *η δημογραφική πρόκληση, γεγονότα και διακυβεύματα* συμβάλλει έτσι στη συγκρότηση μιας σαφέστερης εικόνας για τα δημογραφικά μας δρώμενα και αποκτά ακόμη μεγαλύτερο ενδιαφέρον αν λάβουμε υπόψιν την πληθώρα των αποσπασματικών αναφορών στα ΜΜΕ τόσο για την ερμηνεία των επιπτώσεων των δημογραφικών μας εξελίξεων, όσο και για τις προτάσεις ενεργών παρεμβάσεων στον τομέα του πληθυσμού.

Vicky Karkou*Arts Therapies in Schools: Research and Practice*

This is a book about art therapies in schools, encompassing music, art, drama and dance movement, psychotherapy¹, and brings together international contributions dealing with research and practice in the field. The necessity of this book has become apparent through my own engagement in therapy, teaching and research in this area. For many years I found myself being one of the few people researching and publishing on the top. At the same time I was aware that there were several arts therapists practicing in mainstream and special schools. It was therefore clear that work completed in this context was not receiving sufficient attention within English language literature.

As we will see in the sections following other reasons for publishing this book have been:

- The historical links between arts therapies and arts education
- The belief that work environments can have major impact upon the practice of arts therapies, such that there is a need to identify useful ways of working within this context¹
- The fact that there is limited research work completed and reported from this context, and the need to integrate research and practice in appropriate, useful and therapeutically sound ways.

Towards the end of this introduction the reader will also find broad description of the key features of the book and a brief overview of the chapters included.

¹ 'Dance movement psychotherapy' is the new name of the discipline in the UK as agreed by the Association in Dance Movement Psychotherapy UK in June 2009. However, in most other European countries the name of the discipline remains 'dance movement therapy'. In this book, the terms 'dance movement therapy' and 'dance movement psychotherapy' will be used interchangeably to refer to the same discipline.

Similar debates can also be found in other disciplines. Art therapy, for example, is also known as 'art psychotherapy'. Both terms are legally protected under the Health Professions Council (HPC). However, in this context the contri-

Το βήμα των κοινωνικών επιστημών

butors decided to call their practice 'art therapy' and so this is the term used throughout the book of the particular discipline.

For drama, the British term 'dramatherapy' is used throughout the book instead of the American term 'drama therapy'. The reason for this is, again, the fact that it is the preferred the term used by the contributors.

Summaries

Anastassios D. Karayiannis

The empiricism of welfare economics

Into the realm of neoclassical analysis emerged arguments in favour of the state's direct interference. Thus various techniques developed for their estimation in terms of economic welfare in specific empirical situations. In the present paper the most important scientific efforts will be examined. These were primarily developed during the previous century and pertained to proper economic policies as measures for their consequences in terms of welfare changes in serious disequilibrium cases.

Alexandros Ioannidis, Mavradeas Stavros

Surplus value extraction processes and their relationship with the duration, intensity and productivity of labor

The distinction among absolute and relative surplus value was proposed by Marx as a methodological tool for studying the increase of surplus value in the capitalist system. The absolute surplus value is produced by increasing the working time; the relative value is by reducing the value of labor power. This distinction has now become the subject of a debate as to which economic processes are involved in each case. Specifically, the debate is about whether the intensification of labor comes under the first or the second case. This paper aims to conduct a review of the literature and maintains that the inclusion of labor intensification in the relative surplus value is consistent with the Marxian view and with the actual functioning of the capitalist economy.

Maria Vekri, Vryonides Marios***Gender identities and anti-conformist behaviour in adolescence***

This paper looks into facets of teenagers' anti conformist behaviour in relation to gender. In particular, it investigates some of the ways with which students construct their gender identity and the implications that this process has on the development of anti conformist behaviour. The latter is seen as an integral part of their gender identity and is directly connected with their academic and future occupational trajectory.

Maria Liozidou***Leadership and European integration: Searching for an alternative model of creative leadership***

The article focuses on the analysis of European Leadership within the framework of European Integration. In particular, it suggests a new alternative model of political leadership: the political creative leadership. Using the methodology of induction, the analysis focuses on a sample of the most representative and serious current problems of European Integration in order to conclude on the most necessary qualities of a promising and successful European leadership today. These qualities, having a common reference on creativity, offer a new and alternative model of leadership which, being aware of not consisting a "panacea" to all problems of the "European Undertaking", it tries though to give sustainable alternative answers when most of the conventional ones seem already rather outmoded and inadequate.

**Mary Geitona, Lorena Androutsou, Lina Bouki,
Constantinos Kokkinos**

*Evaluating the operation of the afternoon outpatient clinics of the
University Hospital in Larissa*

The operation of afternoon outpatient clinics constitutes a relatively new initiative in the National Health System (NHS) of Greece, which was introduced in 2001. The scope of the present paper is the evaluation of afternoon outpatient clinics at the University General Hospital of Larissa. Data were derived from the 5th Regional Health Authority of Thessaly and Sterea Hellas and the University Hospital of Larissa. Research methodology is focused on the descriptive and comparative analysis of data from 2002 to 2006. Nursing and economic indicators by medical sector, clinical department and professional status were used for the evaluation. A differentiated increase in the number of visits from 2002 to 2006 was observed in all the afternoon outpatient clinics. The surgery afternoon outpatient clinics absorbed the highest volume (66%) of all visits. Also, 87% of surgery visits referred to gynaecology (48%), orthopaedic (29%) and ophthalmology (10%). Total revenue of outpatient afternoon clinics primarily came from both the pathology and surgery visits, over 60% and 20% of total revenue, respectively. However, the absence of a regulating frame regarding the payment of the afternoon outpatient visits by the social insurance funds still remains a significant problem. In addition, prices are almost similar to those of the private sector and thus burden disproportionately lower income patients.

Theodore Metaxas

*Culture as «tool» of city's development and competitiveness:
The place marketing process*

This paper aims to call attention to culture as a «tool» of cities' economic and cultural development, through the implementation of the place marketing process. The starting point is a critical analysis of international experience (mainly European), regarding whether support of culture through promotional actions of cities' cultural image is successful or not, and how

the implemented actions are connected with cities' competitiveness. The paper tends to provide some answers to three fundamental questions: a) In what ways are the effective promotion and support of the «cultural image» connected with the construction of a competitive advantage for the particular city? b) Does the «selling of the cultural image - identity» of cities constitute an imperative need or a necessary evil that the cities cannot avoid in both cases? c) How great is the need of place marketing implementation in the case of Greek cities? The paper concludes with important assumptions.

**G.Tzamalouka, N.Livani-Iliopoulou,
F.Kyriakopoulou**

*Education in modulation of mate selection criteria
in modern Crete*

The current paper examined the correlation between education and mate selection criteria, considering in long-term heterosexual relationships. The respondents, youth aged 18-30, residents of Crete's urban and rural areas, assessed the degree of desirability on 60 characteristics. Our findings suggest that the better-educated individuals overlook socio-economic status; while searching for characteristics relevant to communicative/transactional relationship and family. Con, as the education's years decrease, are prefer more affiliated to traditional values traits. Moreover, education as socio-economic background and as a value add in «mate selection market» affects preferences by forming choices corresponding to individuals' aims and capabilities within certain social structures.

Poimenidou Maria

*«Free announcements» in preschool education.
Full sense or euphemism?*

«Free announcements» is a speech event in which children can share their experiences at school. It is widely practiced throughout the Western world as «sharing time». The interest for this activity is that it is the only time during the day in which children have the opportunity to express their own voice, to share their feelings and their thoughts, and to create their own oral texts. This period is crucial in Greek preschool education for the transition from traditional teaching methods to cooperative learning. This study will investigate how this activity is currently generated, the learning it promotes and to give a new perspective for its creative use.

George Iordanis, Eleni Tsakiridou, Sofia Papafesta

*The bureaucratic structures of the Greek primary school
as facilitators or obstacles to the teaching job and
the school operation*

Bureaucracy has been identified as an important social phenomenon during the 20th century. The bureaucratic method of organisation and operation does not characterize, as in the past, only government mechanisms and public administration systems. It has also gradually extended, infiltrated and occupied important aspects of social life. In this frame the educational system of our country is a bureaucratic one with specific parameters-structures such as the formalization and hierarchical concentration of power. In this paper we attempt to explore the opinions of primary education teachers concerning the effect of formalization and hierarchical concentration of power as factors that promote or suspend the smooth operation of school units.

Eleni Didaskalou*Depressive Symptomatology and Self-Esteem in Greek Primary School Students attending Special Education Support Provision Settings*

The present research aims at estimating the proportion of students with depressive symptomatology receiving special education support provisions and exploring the relation among students' levels of depression and self-esteem. The sample consisted of 117 Greek pupils from the fourth to sixth primary school grades. According to the findings, over half of the sample (54.9%) display severe and mild depressive symptomatology, while a statistically significant association emerges among students' levels of depression and self-esteem. Furthermore, the results suggest that depression is significantly related to students': a) perceived levels of satisfaction in class, b) number of friends in school, and c) frequency of positive interactions with peers.

Eleni Nikolaou*The exploration of teachers' perceptions about the effect of shyness on interpersonal relations of shy children with their peers*

The present study aims to explore teachers' perceptions about the effect of shyness on interpersonal relations of shy children. The interview was selected as the data collection method, and data analysis was based on grounded theory. The teachers of the study believe that it is difficult for shy children to make friendships and participate in play with their peers. Furthermore, they are isolated from peer groups. Shy children are not invited by their peers to play in activities and they are kept at a distance. Moreover, it was mentioned that shy children are rejected by their peers and they experience teasing from their peers. Research findings are presented and discussed in relation to their applications in the school context.

